

HISTORICA OLOMUCENSIA
51–2016

SBORNÍK
PRACÍ HISTORICKÝCH
XLI

HISTORICA OLOMUCENSIA

51–2016

Sborník prací historických
XLI

KATEDRA HISTORIE

UNIVERZITA PALACKÉHO OLOMOUC

Univerzita Palackého v Olomouci
Olomouc 2016

Zpracování a vydání této publikace bylo umožněno díky finanční podpoře, udělené roku 2016 Ministerstvem školství, mládeže a tělovýchovy ČR v rámci Institucionálního rozvojového plánu, Filozofické fakultě Univerzity Palackého v Olomouci.

Návaznost, periodicita a anotace:

Časopis *Historica Olomucensia*, Sborník prací historických je vydáván od roku 2009. Navazuje na dlouholetou tradici ediční řady *Acta Universitatis Palackianae Olomucensis* – *Historica*, Sborník prací historických, která začala být vydávána v roce 1960. Od dubna 2015 je zařazen do prestižní evropské databáze odborných časopisů ERIH PLUS (European Reference Index for the Humanities and the Social Sciences). Od roku 2009 je na seznamu recenzovaných neimpaktovaných periodik vydávaných v České republice. Od roku 2009 vychází dvakrát ročně, s uzávěrkou na konci dubna a na konci října. Oddíl Články a studie obsahuje odborné recenzované příspěvky věnované různým problémům českých a světových dějin. Oddíl Zprávy zahrnuje především informace o činnosti Katedry historie FF UP v Olomouci a jejich pracovišť či dalších historických pracovišť v Olomouci a případně také životopisy a bibliografie členů katedry. Posledním oddílem časopisu jsou recenze.

Výkonný redaktor a adresa redakce:

PhDr. Ivana Koucká, Katedra historie FF UP, Na Hradě 5, 771 80 Olomouc.

E-mail: ivana.koucka@upol.cz, kouckai@seznam.cz

Redakční rada:

prof. PhDr. Jana Burešová, CSc. – předseda (Katedra historie FF UP v Olomouci),
Mgr. Veronika Čapská, Ph.D. (Katedra obecné antropologie FHS UK v Praze),
doc. Mgr. Martin Čapský, Ph.D. (Ústav historických věd Filozoficko-přírodovědecké fakulty SU v Opavě), prof. PhDr. Jiří Kocian, CSc. (Ústav pro soudobé dějiny AV ČR v Praze), PhDr. Ivana Koucká (Katedra historie FF UP v Olomouci),
PhDr. Marek Šmíd, Ph.D. (Historický ústav FF JU v Českých Budějovicích),
prof. PhDr. Jaroslav Vaculík, CSc. (Katedra historie PdF MU v Brně),
PhDr. Michael Viktořík, Ph.D. (Katedra historie FF UP v Olomouci).

Etický kodex:

Redakce časopisu přijímá do recenzního řízení zaslané články i další příspěvky všech autorů bez rozdílu, pokud splňují stanovené podmínky pro publikování. Garantuje rovněž všem autorům profesionální recenzní řízení. Další podrobnosti etického kodexu jsou uveřejněny na internetových stránkách časopisu.

Internetové stránky časopisu s informacemi pro autory a s obsahem aktuálních čísel:

www.historie.upol.cz/ho.php

Za obsah a jazykovou správnost prací odpovídají autoři.

Editorky© Ivana Koucká, Zdenka Žáčková, 2016

ISSN 1803-9561

Succession, periodicity and summary:

The journal *Historica Olomucensia*, The Collection of History Works has been published since 2009. It follows the long-time tradition of series *Acta Universitatis Palackianae Olomucensis – Historica*, The Collection of History Works, which started to be published in 1960. Since April 2015 the journal has been included in the prestigious European database of scientific journals ERIH PLUS (European Reference Index for the Humanities and the Social Sciences). Since 2009 it has been on the list of peer-reviewed, non-impacted journals published in the Czech Republic. Since 2009 the periodical has been published twice a year, a closing date is at the end of April and October. The section “Articles and Studies” contains peer-reviewed papers dealing with various topics of Czech and world history. The section “Reports” consists of information about activities of the Department of History of the Philosophical Faculty, Palacký University Olomouc and its projects, or another historical institutes; alternatively also biographies and bibliographies of the Department's members. The last section of the journal includes reviews.

Editor and contact:

PhDr. Ivana Koucká, Department of History, Philosophical Faculty, Palacký University Olomouc, Na Hradě 5, 771 80 Olomouc
E-mail: ivana.koucka@upol.cz, kouckai@seznam.cz

Editorial board:

prof. PhDr. Jana Burešová, CSc. – chairman (Department of History, Philosophical Faculty, Palacký University Olomouc), Mgr. Veronika Čapská, Ph.D. (Department of General Anthropology, Faculty of Humanities, Charles University in Prague), doc. Mgr. Martin Čapský, Ph.D. (Institute of History, Faculty of Philosophy and Science, Silesian University Opava), prof. PhDr. Jiří Kocian, CSc. (Institute for Contemporary History, Academy of Sciences of the Czech Republic), PhDr. Ivana Koucká (Department of History, Philosophical Faculty, Palacký University Olomouc), PhDr. Marek Šmíd, Ph.D. (Institute of History, Philosophical Faculty, University of South Bohemia České Budějovice), prof. PhDr. Jaroslav Vaculík, CSc. (Department of History, Faculty of Education, Masaryk University Brno), PhDr. Michael Viktořík, Ph.D. (Department of History, Philosophical Faculty, Palacký University Olomouc).

Code of ethics:

The editors accept all received articles into a peer-reviewed process as well as other authors' contributions without distinction, if they fulfil stated conditions for publishing. Similarly, they also guarantee all authors a professional peer-reviewed process. The other details of the code of ethics may be found at the journal's website.

Website (information for authors, content of current issues):

www.historie.upol.cz/ho.php

The authors are responsible for the content and the linguistic correctness of the papers.

Editors© Ivana Koucká, Zdenka Žáčková, 2016

ISSN 1803-9561

OBSAH

ČLÁNKY A STUDIE

Karla Vymětalová <i>Habent sua fata libelli (Osudy knih a knihoven v antice)</i>	13
Filip Lampart <i>Boh spravodlivosti – Boh milosrdenstva: ordál ako skúška božej vôle</i>	29
Jaroslav Miller <i>„Zu bawen diese Stadt, Die ihres gleichen nicht in ganz Europa hat“: Obraz ideální společnosti a literární postupy v kontextu městské historiografie raného novověku</i>	57
Pavlaína Kleiberová <i>Německy psaná putování po Čechách a Moravě v 18. století</i>	73
Zdeněk Kravar – Pavel Šopák <i>Landwirthschafts-Kalender (1833) jako obraz intelektuálních a privátních zájmů: příklad z českého Slezska</i>	87
Martin Urban <i>Friedrich Ratzel (1844–1904). Příspěvek k osobnosti a dílu německého geografa 19. století</i>	99
Petr Popelka – Pavel Kladiwa <i>Sčítání obcovací řeči na Moravě 1880–1910 a potenciál jejich společenské konfliktnosti</i>	113
Eva Rašková <i>Národní jednota severočeská – několik poznámek k založení, organizaci a činnosti</i>	145
Roman Kodet <i>Velká Británie a obchod s opiem v čchingské Číně na počátku 20. století</i> ...	163

Martin Hájek	
<i>Jazykový spor mezi Olomoucí a Ústím nad Labem 1923–1926.....</i>	<i>177</i>
Ondřej Kolář	
<i>Německý bezpečnostní aparát v opavském správním okrese 1938–1945.....</i>	<i>189</i>
Pavel Horák	
<i>Únor 1948 a akční výbory Národní fronty v okrese Nový Bydžov</i>	<i>207</i>
Josef Mikulášek	
<i>Nástin života a díla jezuity Konráda Maria Kubeše (1890–1967)</i>	<i>235</i>
Miloš Trapl – Jana Burešová	
<i>Rada svobodného Československa a československý exil v Austrálii v sedmdesátých a osmdesátých letech 20. století.....</i>	<i>257</i>

RECENZE

Ondřej Kolář	
Girtler, Roland:	
<i>Farbenstudenten zwischen Weltbürgertum und Antisemitismus.</i>	
Lit, Berlin 2016.	279
Martin Barus	
Kessler, Vojtěch – Šrámek, Josef:	
<i>Requiem za rytíře. Jezdecká srážka u Střezetic 3. 7. 1866.</i>	
Komité pro udržování památek z války roku 1866 –	
Pavel Mervart, Hradec Králové 2016.	281
Ivan Puš	
Klečacký, Martin (ed.):	
<i>Český „konzul“ ve Vídni.</i>	
<i>Politická korespondence c. k. ministra krajana Antonína Rezka s mladočeským předákem Bedřichem Pacákem.</i>	
Lidové noviny, Praha 2015.	289

Eva Samková

Prokš, Petr:

Diplomacie a „Velká válka“ 1914–1918/1919.

*Kapitoly o dějinách diplomacie za první světové války v Evropě
a na mírové konferenci v Paříži.*

Historický ústav, Praha 2014. 293

Tereza Myslílová

Doležal, Miloš:

*Krok do tmavé noci. Příběhy faráře Josefa Toufara,
jeho vraha a číhoštského zázraku.*

Nezávislý podmelechovský spolek, Praha 2015. 297

Pavel Marek

Aldgasser, Franz – Malínská, Jana – Rumpler, Helmut –

Velek, Luboš (eds.):

*Hohes Haus! 150 Jahre moderner Parlamentarismus in Österreich,
Böhmen, des Tschechoslowakei und der Republik Tschechien
im mitteleuropäischen Kontext.*

Verlag des Österreichischen Akademie des Wissenschaften,

Wien 2015. 301

THE AUTHORS AND SUMMARIES

The Authors and Summaries 309

ČLÁNKY A STUDIE

HABENT SUA FATA LIBELLI (OSUDY KNIH A KNIHOVEN V ANTICE)¹

Karla Vymětalová

Jakýkoliv vhled do světa knižní kultury antického Řecka a Říma je nutně limitován velmi omezeným množstvím informací o dílech a jejich autorech, která prošla sítím staletí následujících po rozpadu římské říše i zániku její západní části, kdy mnohdy jen zmínky konkrétních jmen a názvů prací u autorů jako jsou Aulus Gellius,² Diónenés Laertios,³ Plinius Starší,⁴ Macrobius⁵ a dalších dávají tušit, jak velká část literární tvorby antiky nám navzdý zůstane utajena.

Hospodářský rozkvět řeckých poleis v archaickém období, projevující se mj. rozsáhlou kolonizací Středomoří, Egeidy i Černomoří, s sebou přinesl podstatné rozšíření vědomostí o okolním světě i nové kulturní kontakty, jež vedly následně k převzetí hláskové abecedy od Féníčanů⁶ i k přijetí nového

¹ Ke knižní kultuře antického světa lze odkázat na bohatou zahraniční literaturu, mj: MAZAL, Otto: *Geschichte der Buchkultur. Bd. 1. Griechisch-römische Antike*. Graz 1999; CASSON, Lionel: *Bibliotheken in der Antike*. Düsseldorf-Zürich 2002; faktografický doposud cenná BIRT, Theodor: *Das antike Buchwesen in seinem Verhältnis zur Literatur*. 2. Neudruck der Ausgabe Berlin 1882. Aalen 1974; SCHUBART, Wilhelm: *Das Buch bei den Griechen und Römern*. Leipzig 1962; KENYON, Frederic: *Books and Readers in ancient Greece and Rome*. Oxford 1951; GOLD, Barbara R.: *Literary Patronage in Greece and Rome*. Chapel Hill – London 1987; BLANCK, Horst: *Das Buch in der Antike*. München 1992. Ke vzniku a organizaci knihoven obecně: HOEPFNER, Hans (Hrsg.): *Antike Bibliotheken*. Mainz am Rhein 2002; FEHRLE, Rudolf: *Das Bibliothekswesen im alten Rom. Voraussetzungen, Bedingungen, Anfänge*. Freiburg im Breisgau 1986. K obchodu s knihami a jejich vydáváním: KLEBERG, Tönnius: *Buchhandlung und Verlagswesen in der Antike*. Darmstadt 1967; STEPLINGER, Eduard: *Buchhandel im Altertum*. München 1933.

² Ve slovenštině vyšel překlad vybraných částí jeho díla jako GELLIUS, Aulus. *Atické noci*. Přel. Eleonóra Vallová. Bratislava 1987.

³ LAERTIOS, Diónenés: *Životy, názory a výroky proslulých filosofů*. Přel. Antonín Kolář. Praha 1964.

⁴ Vyšlo v Antické knihovně sv. 19 jako výběr – PLINIUS starší: *Kapitoly o přírodě*. Přel. František Němeček. Praha 1974.

⁵ MACROBIUS, Ambrosius Theodosius: *Saturnálie*. Přel. Jakub Hlaváček. Praha 2002.

⁶ HÉRODOTOS: *Historia*. Přel. Jaroslav Šonka. Praha 1972. „Od Foiníčanů, kteří přišli s Kadmem a z nichž pocházeli Gefyrští, se Řekové mnohému naučili, mimo jiné i písmu, které, jak systém, dříve neznali. Nejdříve psali Řekové tak, jako všichni Foiníčané, s postupem času však spolu s jazykem změnili i tvar písmen. V té době sídlili v krajinách Foiníčanů z Řeků nejprve Iónové, a ti se písmu od Foiníčanů naučili. Používali ho s mnohými změnami a nazývali je po právu foinickým, protože je do Řecka přinesli Foiníčané.“ (V, 58)

psacího materiálu – egyptského papyru, což umožnilo a urychlilo přechod od orální literatury k literatuře psané. Moc basileů a rodové aristokracie byla nahrazována na přechodnou dobu několika generací nástupem tyranů, součástí jejichž politického programu byla mj. i prezentace vlastní osoby jako podporovatelů věd a umění a literatury.⁷

A tak řecky píšící autor Athénaios z Naukratidy, žijící na přelomu 2. a 3. století n. l., ve svém díle *Deipnosophistai* (*Hostina sofistů*) zmiňuje mezi sběrateli knih, kteří se tím proslavili, athénské tyranu Peisistrata nebo Polykrata ze Samu. A Aulus Gellius v *Noctes Atticae* popisuje následné osudy Peisistratovy knihovny, které jsou však dnes mnohými badateli zpochybňovány jako legenda. „Tyran Peisistratos prý zavedl v Athénách jako první půjčování knih svobodných umění veřejnosti. Později už samotní Athénané velmi snaživě zvelebovali své knihovny, dokud Xerxés, který Athény dobyl a podpálil, nevynesl celou zásobu knih z města a neodvezl je do Persie. Mnohem později, po mnoha peripetiích, dal tyto knihy odvézt zpět do Athén král Seleukos Nikátor.“⁸

Peisistratova „knihovna“⁹ je v Gelliově pojetí prezentována jako knihovna přístupná minimálně určité části veřejnosti, což v tomto období teprve velmi

⁷ Na dvoře Peisistratovce Hipparcha žil kupř. básník Lasos z Hermione, který byl autorem prvního řeckého teoretického spisu o hudbě; básník Anakreón, původem z maloasijského Tea po smrti tyrana Polykrata odešel ze Samu do Athén, nebo Simonidés z Keu, který byl považován za nejplodnějšího řeckého lyrika.

Je dochováno i tvrzení, že za Peisistrata bylo v Athénách shromážděno na sedmdesát učených mužů s úkolem uspořádat a posoudit do té doby rozptýlené Homérovy spisy. Viz SCHMIDT, Friedrich: *Die Pinakes des Kallimachos*. Berlin 1922, s. 107. Hic s. 5 (4b Tzetz. De comm. Graec. R522). Tamtéž, s. 5 (Cic. de orat. III 137): „Quis doctior eisdem temporibus illis aut cui eloquentia litteris instructor fuisse traditur quam Pisistrati? qui primus Homeri libros confusos antea sic disposuisse dicitur, ut nunc habemus.“

⁸ GELLIUS, Aulus: *Noctium Atticarum libri XX*. „Libros Athenis disciplinarum liberalium publice ad legendum praeibendos primus posuisse dicitur Pisistratus tyrannus. Deinceps studiosius accuratiusque ipsi Athenienses auxerunt; sed omnem illam postea librorum copiam Xerxes Athenarum potitus urbe ipsa praeter arcem incensa abstulit asportavitque in Persas. Eos porro libros universos multis post tempestatibus Seleucus rex, qui Nicanor appellatus est, referendos Athenas curavit.“ (VII, 17)

Viz www.penelope.uchicago.edu/Thayer/L/Roman/Texts/Gellius/7*.html

Viz také: SCHMIDT, E.: c. d., s. 4 (Isid. Etym. VI 3,3-5). „Apud Graecos autem bibliothecam primus instituisse Pisistratus creditur, Atheniensium tyrannus, quam deinceps ab Atheniensibus auctam Xerxes, incensis Athenis, evexit in Persas, longoque post tempore Seleucus Nicanor rursus in Graeciam rettulit.“

⁹ Latinský gramatik Festus žijící v 2. st. n. l. charakterizoval termín „bibliotheca“ ve svém slovníku *De verborum significatu* těmito slovy: „Bibliothecae et apud Graecos et apud nos tam librorum magnus per se numerus, quam locus ipse, in quo libri collocati sunt, appellantur.“ BLANCK, H.: c. d., s. 133.

pozvolna se rozvíjejícího obchodu s knihami i „nástupu“ papyru jako psacího materiálu v řecky mluvícím prostoru se jeví jako dosti problematické. Pokud by platilo, že už v době před řecko-perskými válkami vznikaly menší soukromé knižní sbírky, naskytá se otázka, zda by i tyto knihy nebyly Xerxem odvezeny jako válečná kořist. V každém případě je tato historka dokladem toho, že knihy se v době války stávaly vítězem ceněnou kořistí.¹⁰

Páté století př. n. l., doba tzv. pentakoteie, časově ohraničená dvojitým vítězstvím nad východním sousedem v řecko-perských válkách a bratrovražednou válkou peloponéskou, je stoletím, v němž působili nejvýznamnější autoři dramat, byla sepsána první dějepisná díla, filosofie obrátila svou pozornost od věcí kosmických k věcem lidským a řečníci mluvené slovo povýšili na prostředek ovlivňující rozhodujícím způsobem politický život v obci. Středobodem kulturního dění v Řecku se staly Athény.

Rostoucí nároky na knižní produkci, která byla podporována zájmem jedinců i organizátorů divadelních agónů, se projevyly několikerým způsobem. Především knihy se staly obchodním artiklem, který byl běžně k dostání, jak dosvědčují nářázky v Aristofanových komediích (kupř. *Žáby*),¹¹ artiklem, který byl k dostání i mimo vlastní Řecko. Příkladem může být Xenofontova zmínka z jeho spisu *Anabasis*, kde líčí, jak nalezl bedny s knihami v athénských lodích, jež byly vyplněny u Salmydésu v Thrákii,¹² či vzpomínka filosofa Zénóna, zakladatele stoické filosofie, na jeho mládí, kdy mu coby malému chlapci přivážel jeho otec Mnáseás knihy sokratiků z Athén.¹³

Jména řeckých nakladatelů neznáme a způsob získání „nového“ exempláře knihy lze mnohdy jen těžko určit, poněvadž v případě jejího „rozmnožení“ byl základem opis, jedno již zda vyhotovený u nakladatele či ze soukromého

¹⁰ Mnohem pozdějším příkladem tohoto přístupu může být i římský vojevůdce Aemilius Paulus, který si po vítězství nad makedonským králem Perseem z jeho bohatství sám pro sebe nevzal nic. „Toliko svým synům, kteří měli lásku k vědám a umění, dovolil, aby si vzali královny knihy.“ PLÚTARCHOS: *Životopisy slavných Řeků a Římanů I.* Přel. Rudolf Mertlík. Praha 1967 (*Aemilius Paulus* 28). „Primus librorum copiam advexit Aemilius Paulus, Macedonum rege devicto, deinde Lucullus e Pontica praeda.“ SCHMIDT, F.: c. d., s. 17 (Isid. Etym. VI 5, 1).

¹¹ ARISTOFANÉS: *Žáby – Jezdci. Dvě komedie.* Přel. Ferdinand Stiebitz. Praha 1940. V *Žábách* (s. 160) Aristofanes píše o knihovně dramatika Euripida. Na jiném místě bůh Dionýsos potvrzuje slovy „Když jsem si tak četl na lodi kus Euripidův Andromedu...“, skutečnost, že knihy byly brány už běžně i na cesty jako společník ke krácení dlouhé chvíle (s. 81).

¹² XENOFÓN: *Anabaze.* Přel. Jaroslav Šonka. Praha 1974, zde s. 187.

¹³ LAERTIOS, D.: c. d., s. 281 (VII 31): „Démétrios z Magnésie však vypravuje v Soujmenovcích, že Zenónův otec Mnáseás přicházel často do Athén jako kupec a přinášel Zenónovi mnoho ze sokratických knih ještě jako chlapci; proto prý se obeznámil s filosofií již ve své otcině.“

zájmu rukou vlastní nebo najatého opisovače.¹⁴ V každém případě každý takovýto opis byl v jistém smyslu originálem, což kladlo mimořádné nároky jak na pečlivost a erudovanost kopisty, tak i na případnou kontrolu jeho práce.

Že se chyby opisováním děl z nekvalitních předloh geometrickou řadou zvyšovaly, o tom podává svědectví Plútarchos ve svých *Moralíích*, když píše, že „hry Aischyla, Euripída a Sofokla byly často uváděny, ale s takovou „svoobodou“ pro herce, že státník Lykurgos, působící v letech 338–325 př. n. l. v Athénách jako zákonodárce, vydal edikt, dle něž opisy tragédií těchto autorů byly uchovávány v archivu, a městský písař je měl předčítat hercům, aby měli srovnání, od kterého se nesměli odklonit.“ Tato poznámka jednak dokládá vážnost, již se dramata těchto tvůrců v Athénách těšila, jejich „popularitu“ u publika, ale i problémy spojené s uchováním „čistoty“ textové předlohy.

K této „kodifikaci“ dramat řeckého autorského trojlístku i významu, který jí byl připisován, se váže historka zaznamenaná významným řeckým lékařem Galénem, dokumentující sběratelskou vášeň vládců z dynastie Ptolemaiovců, kteří neváhali pro získání vzácných exemplářů literárních děl vynaložit velké finanční prostředky a dát všanc i svou pověst. „Že byl tak horlivě oddán sbírání knih onen Ptolemaios /Euergetés/, o tom neméně svědčí historka o tom, jak se zachoval k Athénanům. Dal jim jako záruku 15 talentů stříbra, půjčil si Sofokleovy, Euripídovy a Aischylovy spisy prý pouze k opisu a poté že je neporušeně vrátil. Dal je opsat na ty nejkvalitnější papýry, originály převzaté od Athénanů si nechal, opisy jim poslal a rozkázal, aby si je ponechali spolu s penězi.“¹⁵

Řecký historik a zeměpisec Strabón, žijící na přelomu letopočtu, označuje je spolu s Athénaiem¹⁶ za prvního skutečného sběratele knih Aristotela. Již před ním se sice o některých osobnostech řeckého veřejného života hovořilo v souvislosti s jejich soukromými sbírkami (dramatik Euripidés, archon Eukleidés),¹⁷ ale ta Aristotelova, čítající několik set titulů, patřila dozajista k největším a, s ohledem na široké zájmy jejího majitele, byla pravděpodobně i díky členění titulů do jednotlivých oddílů i metodicky nejpropracovanější. I z tohoto důvodu je Strabón označil za toho, kdo „jako první, co víme,

¹⁴ Kupř. dramatik Euripidés si držel vlastního opisovače, otroka Kefisofona, Démostenés dle Lukiana vlastnoručně osmkrát opsál Thúkydidovy Dějiny. SCHMIDT, F.: c. d., s. 6 (Lukian). Údaje o finanční náročnosti pořizování originálu či jeho opisu viz mj. SCHUBART, W.: c. d., s. 11, jenž čerpá z informací u Diógéna Laertia.

¹⁵ SCHMIDT, F.: c. d., s. 6 (6b, Galenos, *Commentarii in Hippocratem de natura hominum*).

¹⁶ Tamtéž, s. 4 (1 Athen. I 3 A).

¹⁷ Viz pozn. 11.

sebral knihy a naučil egyptské krále zakládat knihovnu.¹⁸ Sbírky, které byly sice osobním majetkem Aristotela, ale dozajista sloužily i potřebám jeho žáků v Lykeiu, měly po filosofově smrti velmi pohnutý osud, který jen dokresluje onu dobu vášnivého sběratelství knih.¹⁹

Po Aristotelově smrti převzal vedení peripatetické školy jeho žák Theofrastos, jehož závěť v plném znění zachoval Díogenés Laertios.²⁰ Theofrastos ve své závěti nestanovil jmenovitě jediného představeného školy, nýbrž veškerý nemovitý majetek (zahradu, sloupořadí, jakož i všechny domy při zahradě) svěřil desetičlennému kolegiu,²¹ které „jich budou užívat společně jako svatyně a žít vespolek jako jiní příbuzní a přátelé, jak se sluší a patří.“²² Členovi společenství, Néléovi ze Sképsidy, byly Theofrastem odkázány všechny jeho knihy, což zahrnovalo i Theofrastovy a Aristotelovy rukopisy. Do čela školy byl nakonec zvolen Stratón²³ a Néléus, zklamaný patrně ve svých ambicích, odešel zpátky do maloasijského rodného města.²⁴ S sebou však vzal i jemu odkázanou knihovnu, jejíž nejcennější část tvořily právě spisy obou filosofů. Není dodnes dostatečně objasněno, proč knihovna byla Theofrastem vyňata z jeho celkového odkazu, ani zda Néléus s sebou odnesl úplně všechny knihy. Je ale spíše pravděpodobné, že si s sebou vzal jen ty nejdůležitější. Následující představení peripatetické školy (Stratón, Lykón) hovoří ve svých testamentech o knihách, které hodlali odkázat,²⁵ a lze předpokládat, že některá díla, z důvodu praktičnosti a jejich využití při výuce, existovala ve vícero opisech.

Po Néléově smrti se Aristotelovy esoterické spisy dostaly do nepřímých povolaných rukou jeho dědiců, které Strabón označuje jako „nevědomé, nevzdělané“ lidi, „kteří je (knihy) uchovávali velmi nedbale zavřené, a když

¹⁸ STRABO: *Geographica*. In der Übersetzung und mit Anmerkungen von A. Forbiger. Wiesbaden, Marixverlag 2005. Hic s. 872 (XIII 1 54). Na uvedeném místě Strabón líčí spleť osudů Aristotelovy knihovny od jeho úmrtí až po dobytí Athén Sullou a přenesení jeho filosofických spisů do Říma.

¹⁹ Ke komplikovaným osudům knihovny viz CALMER, C.: *Die antiken Bibliotheken*. In: Acta Instituti Romani Regni Sueciae. Leipzig 1944, s. 145–193; WILKER, Julia: *Irrwege einer antiken Büchersammlung*. In: HOEPFNER, Wolfram: *Antike Bibliotheken*, s. 24–30.

²⁰ LAERTIOS, D.: *c. d.*, s. 219–221 (VII 51–57).

²¹ Členy tohoto společenství byli Hipparchos, Néléus, Stratón, Kallinos, Démotimos, Démaratos, Kallisthenés, Melantés, Pankreón a Nikippos.

²² LAERTIOS, D.: *c. d.*, s. 220 (VII 53).

²³ Tamtéž, s. 221 (V 3).

²⁴ STRABO: *c. d.*, s. 872 (XIII 1 54). Strabón se zde zmiňuje o Néléovi jako o dědici knihovny Theofrastovy, v níž se nachází i Aristotelovy spisy.

²⁵ LAERTIOS, D.: *c. d.*, s. 222–223 (V 3), s. 225 (V 4).

se dozvěděli, že králové z rodu Attalovců, pod něž obec spadala, se shánějí po knihách, aby je uložili do pergamské knihovny, ukryli knihy pod zem do nějaké jámy, kde utrpěly vlhkostí a byly prožrány od červů.²⁶ Tyto události jsou některými badateli pokládány za vyfabulované, i když obsahující pravdivé jádro, a to co se týče nevybíravého způsobu získávání tolik žádaných knih. Vzhledem k tomu totiž, že knihovna vznikla v dosti značném časovém odstupu od své starší „sokyně“ v Alexandrii, byly metody jejích mecenášů v honbě za knižními poklady snad ještě méně vybíravé než postupy Ptolemaiovců.

V dalším popisu osudů Aristotelovy knihovny se prameny rozcházejí. Athénaios tvrdí, že od samotného Nélea „všechny knihy koupil náš král Ptolemaios, zvaný Filadelfos a dal je převézt z Athén a z Rhodu do naší krásné Alexandrie.“²⁷ Oproti tomu Strabón²⁸ a Plútarchos²⁹ jako dalšího majitele uvádí Apellikona z Teu, bibliofila z Athén, žijícího v 1. st. př. n. l., jenž nechal díla, koupená za velký finanční obnos, nově opsat, ale s četnými neodbornými zásahy (včetně doplňování chybějících míst), které spíše spisům uškodily, než prospěly.³⁰ Z jeho držení knihovnu, „v níž bylo nejvíce spisů Aristotelových a Theofrastových, které tehdy ještě nebyly velkému počtu lidí bezpečně známy,“ jako válečnou kořist si vybral pro sebe Sulla, když roku 86 př. n. l. dobyl Athény. Vítězný vojevůdce spisy odvezl do Říma a pověřil gramatika Tyrannióna jejich opravou. Ten „mnoho spisů opravil a opisy od něho získal Andronikos z Rhodu, jenž je vydal a opatřil je názvy, jež ta díla nesou dodnes.“³¹ Po Sullově smrti se majitelem knihovny, kterou velmi velkoryse dával k dispozici svým známým a přátelům, stal jeho syn Faustus,³² který

²⁶ STRABO: *c. d.*, s. 872 (XIII 1 54).

²⁷ SCHMIDT, F.: *c. d.*, s. 4 (1 Athénaios I 3 A).

²⁸ STRABO: *c. d.*, s. 872 (XIII 1 54).

²⁹ PLÚTARCHOS: *Životopisy slavných Řeků a Římanů II.* (Sulla 26). Přel. Rudolf Mertlík. Praha 1967, s. 58. „V Athénách se nechal zasvětit do mystérií a vybral si pro sebe knihovnu tejského Apellikóna...“

³⁰ STRABO: *c. d.*, s. 872 (XIII 1 54). Strabón jej charakterizuje spíše jako milovníka knih než jako filosofa. K důsledkům jeho neodborných zásahů poznamenává toto: „Da nun die älteren Peripatetiker nach Theophrastus die Schriften [des Aristoteles und Theophrastus], wenige und größtenteils populäre ausgenommen, gar nicht besaßen, so begegnete es ihnen, daß sie nicht gründlich philosophieren, sondern [nur] Gemeinplätze rednerisch ausschmücken konnten. Die Späteren dagegen vermochten, seitdem jene Werke ans Licht traten, besser zu philosophieren und zu aristotelisieren, waren jedoch wegen der Menge der Fehler oft nur Wahrscheinliches vorzutragen genötigt.“ Dále SCHMIDT, F.: *c. d.*, s. 20 (76 Athen. V 214 D).

³¹ PLÚTARCHOS: *c. d.*, s. 59 (Sulla 26).

³² CICERO, Marcus Tullius: *Listy přátelům I.* Přel. Václav Marek. Praha 2001, s. 214 (Att. IV, 10).

však pro finanční problémy byl nucen část otcova majetku, včetně knihovny, rozprodat.

Zjevný výše zmíněný rozpor mezi tvrzením Athénaia na straně jedné a Strabóna a Plútarcha na straně druhé je dnes badateli řešen kompromisem, kdy se mnozí přiklání k názoru, že do alexandrijské knihovny opravdu některá díla z původní Aristotelovy knihovny byla prodána, ale že se zřejmě nejednalo o ty nejvýznamnější exempláře, tj. o Theofrastovy a Aristotelovy rukopisy, které si ponechal Néleus a následně i jeho dědicové. Ovšem pak je otázkou, zda alexandrijští vyjednávači by mohli být tak špatně informováni či zda by se spokojili se „zbožím z druhé ruky“. Avšak názor, že Aristotelovy esoterické práce byly vydány až Androníkem z Rhodu, podporuje skutečnost, že v dílech dřívějších autorů, včetně Cicérona, nejsou na ně žádné odkazy.³³ Snad vyšly až po roce 43 př. n. l., kdy se Cicero stal obětí proskripce vypsanych členů druhého triumvirátu.

Obdobím rozkvětu knižní kultury je bezpochyby éra helénismu, symbolicky vymezená smrtí Alexandra Velikého v Babylónu a bitvou u Aktia. Lze ji z hlediska tématu tohoto příspěvku charakterizovat snahami o sumarizaci všech dostupných literárních i odborných děl, úsilím o jejich „očistu“ a kritické vydání včetně komentářů, i vznikem prací zabývajících se metodikou knihovnické činnosti.³⁴

Vojevůdci Alexandra Velikého, ujímající se jeho rozpadající se rozlehlé říše, velmi brzy začali vystupovat jako suverénní vládcí jimi uzurpovaných území. Vůči národům, jež ovládali, vystupovali však také jako reprezentanti řecké kultury i řeckého jazyka – koiné, která se stala dorozumívacím prostředkem vzdělců i diplomatů, překračujícím svým významem hranice Hellady. Financování a organizování staveb velkolepých památníků a chrámů, navazujících velmi často na místní kulturní tradice, i velkorysou podpora věd, literatury a umění lze vnímat z jejich strany jako důležité prvky při propagaci vlastní osoby a při snaze o legalizaci moci nově nastupujících, jimi založených dynastií.

³³ PLÚTARCHOS: *c. d.*, s. 59 (Sulla 26): „Je též zřejmé, že starší peripatetické byli lidé sami o sobě ušlechtilí a vysoce vzděláni, ale měli pro svou potřebu po ruce jen málo spisů Aristotelových a Theofrastových, a to ještě ne bez chyb, poněvadž pozůstalost Nélea z města Sképsis, jemuž Theofrastos své spisy odkázal, připadla lidem, kteří k tomu dědictví neměli lásku a byli nevzděláni.“

³⁴ Odborná díla těchto knihovníků se nám bohužel nedochovala, např. Artemona z Pergamonu (2. st. př. n. l.), nebo Marka Terentia Varrona, který svou třídílnou práci *De bibliothecis* sepsal patrně v souvislosti s Caesarovým již nerealizovaným plánem na zřízení první veřejné knihovny v Římě.

K nejslavnějším i nejvýznamnějším počínům tohoto druhu bezesporu patří aktivity prvních tří Ptolemaiovců – Ptolemaia I. Sótéra, Ptolemaia II. Filadelfa a Ptolemaia III. Euerгета. V nedávno založeném hlavním městě říše Alexandrii zbudovali Múseion, instituci zabývající se pod ochranou Múz výzkumem všech tehdy známých oblastí vědění, k němuž přináležela knihovna, která byla dána k dispozici výhradně učencům činným v Múseiu a jejíž správci i mecenáši si stanovili za cíl shromáždit veškerou dostupnou odbornou i krásnou literaturu psanou v řečtině, ale i jiných jazycích východního Středomoří.³⁵

Za zakladatele Museia je pokládán Ptolemaios I. Sótér, jehož pomocníkem i inspirátorem byl řecký politik a filosof Démétrios Falérský. Strabón v XVII. knize svých *Geographica* umísťuje obě instituce do výstavné městské čtvrti Brúcheion, kde snad měly být i součástí královského okrsku. Z části, které k Múseiu patřily, jmenuje peripatos, exedry, které se otevíraly jednou stranou do sloupoadí, a oikos – prostor určený k shromažďování a stravování učenců.³⁶ O tom, jak vypadala knihovna, nejsou dochovány žádné přesnější zprávy. Jisté představy o jejím možném vzhledu poskytly až archeologické výzkumy pergamské knihovny, jejíž dochované zbytky jsou považovány za jakýsi archetyp řecké knihovny.³⁷ V otázce zakladatele knihovny existují jisté nejasnosti. Epifanios, křesťanský teolog žijící ve 4. století n. l., ve svém díle o mírách a váhách za strůjce knihovny jednoznačně určuje Ptolemaia II. jako toho, kdo „napsal dopisy všem panovníkům a říším světa a připojil prosby, aby se nezdráhali poslat mu knihy básníků, logografů, rétorů, sofistů, lékařů, farmaceutů, historiků a dalších.“³⁸ Jeho nástupce Ptolemaios III. je pak většinou spojován se založením druhé, menší knihovny při Serapidově chrámu, tzv. Serapeiu, která byla někdy nazývána „dcerou“ té starší a větší a byla určena pro potřeby veřejnosti.

Za otce, a nejen duchovního, té „velké“ je však považován i Ptolemaios I. Sótér. Toto tvrzení nachází oporu mj. v tzv. Aristeově dopise, který je sice dáván do souvislosti především s překladem Pentateuchu do řečtiny,³⁹ ale jehož

³⁵ Viz mj. POLLARD, Justin – REID, Howard: *Vzestup a pád Alexandrie*. Praha 2008; JOCHUM, Uwe: *The Alexandrian Library and its Aftermath*. Library History, 15, 1999, s. 5–12; PARSONS, Edward Alexander: *The Alexandrian Library*. Amsterdam – London – New York 1952; CANFORA, Luciano: *Die verschwundene Bibliothek*. Berlin 1988; EL-ABBADI, Mustafa: *Life and fate of the ancient Library of Alexandria*. 2. ed. Paris 1990.

³⁶ STRABO: *c. d.*, s. 1112–1113 (XVII 8).

³⁷ Hlavní rozdíly mezi řeckou a římskou knihovnou stanovil ve svých pracích švédský knihovník Christian Callmer.

³⁸ SCHMIDT, F.: *c. d.*, s. 11–12 (27b Epiphanés, *Peri metróon kai stathmón* 166 B).

³⁹ POLLARD, J. – REID, H.: *c. d.*, s. 64 (Eusebios: *Příprava evangelia* VIII 3).

fiktivní autor hovoří o sběratelské aktivitě Démétria Falérského, která byla ale časově pravděpodobně omezena spíše na dobu vlády zakladatele dynastie.⁴⁰ Za jeho nástupce Ptolemaia II. totiž Démétrios upadl v nemilost a musel z Alexandrie odejít. Těžko lze tedy předpokládat, že by mu byly nákupy pro knihovnu i nadále svěřeny. Tento argument lze však i obrátit v tom smyslu, že ohlas Démétriovy činnosti byl tak velký, že přesáhl dobu jeho působení za prvního Ptolemaiovce až k jeho nástupci. Dle některých současných badatelů by založení knihovny mohlo být připisováno Ptolemaiovi II. i proto, že Ptolemaiovcům měli ve zvyku připisovat skutky zemřelého krále jeho nástupci.

Dá se říci, že velmi zajímavé, ale jinak chronologicky zmatečné údaje k založení knihovny poskytuje Vitruvius v předmluvě k VII. knize svého díla o architektuře, kde píše: „Když attalovští králové zřídili k všeobecnému užítku znamenitou knihovnu v Pergamu, inspirování velkým požitkem a užítkem, které poskytuje učenost, pospíšil si v bezmezné horlivosti a vědychtivé snaze i Ptolemaios a založil nemenším nákladem takovou knihovnu také v Alexandrii.“⁴¹ Dobu vzniku knihoven zde tedy zaměňuje, neboť alexandrijská vznikla ve skutečnosti v 1. polovině 3. století př. n. l., ta pergamská teprve přibližně o sto let později.

Z výše uvedeného, ale i z citovaného výroku jasně vyplývá napjatý vztah, který oba navzájem si konkurující panovnické rody mezi sebou měly. Projedoval se nejen v oblasti politické, ale i v oblasti kulturní. Pergamští králové se velmi nevybíravě snažili dohnat časové zpoždění, které při vytváření knižního fondu měli. Ptolemaiovcům naopak, dle Plinia Staršího, omezili z konkurenčních důvodů vývoz papýru do Pergamonu, což následně vedlo k častějšímu používání a zdokonalení psaní na vydělanou zvířecí kůži, pro níž se pak ujal název pergamen.⁴²

Jedním z následků honu za knižními poklady byly i množící se pokusy o podvodný prodej svitků i zvyšující se nedbalost ze strany opisovačů, na což poukazuje Galénos ve svém spise *Commentarii in Hippocratem de natura hominis*, kdy píše: „Dříve než vznikla království v Alexandrii a v Pergamu, jež usilovala o zisk starých knih, nebyly spisy opatřovány lživými tituly. Když pak začali brát odměnu za to, že jim (králům) přinášejí spisy nějakého starého autora, snášeli také mnohá díla lživě nadepsaná.“ nebo „Za kralování Ptolemaiovců a Attalovců, kteří s ostatními soupeřili v získávání knih, se začala projevovat nedbalost v opisování a zpracovávání knih ze strany těch, kteří

⁴⁰ SCHMIDT, F.: c. d., s. 11 (27a Aristeas, epist. 9 p. 3, 11).

⁴¹ VITRUVIUS, Marcus Pollio: *Deset knih o architektuře VII, 4*. Přel. Alois Otoupalík. Praha 2009.

⁴² Původně byla tato psací látka Řeky označována jako *diphthera*, Římany jako *membrana*.

chtěli brát stříbro za to, že přinesou králům spisy slavných mužů.⁴³ Důkazem starobylosti spisů mohla být i zažloutlá barva papýru, takže jej podvodníci často pokládali na hromady obilí, kde zežloutnutím a okousáním od hlodavců získal patřičnou patinu, a tím i výhodnější finanční zhodnocení.

Ve velmi krátké době se knihovna stala centrem plánovitě shromažďujícím veškerou knižní produkci jak předchozí, tak i současnou, a počet zde deponovaných spisů vzrůstal geometrickou řadou. Již zmíněný Aristeas hovoří o 20 000 za Ptolemaia II. Filadelfa,⁴⁴ Epifanios u téhož vládce udává počet 53 800 knih,⁴⁵ Aulus Gellius k době Caesarova pobytu v Alexandrii zmiňuje 700 000 knih.

Byzantský učenec Tzetzes, který žil ve 12. století, ale při své práci čerpal z helénistických pramenů, hovoří o 400 000 bibloi symmigeis a 90 000 bibloi amigeis v hlavní knihovně. Jeho údaje jsou považovány badateli za věrohodné. Italský badatel Luciano Canforra termín biblos symmiges vysvětluje jako papýrový svitek obsahující jednu „knihu“ jednoho díla, to znamená, že devět Hérodotoových knih by tvořilo devět bibloi symmigeis. Biblos amiges chápe jako svitek, na němž je napsáno jedno celé dílo. Horst Blanck v knize *Das Buch in der Antike* přepočítává pro lepší představu oněch devět Hérodotoových knih, tedy devět svitků, na dva svazky Teubnera, takže se mu pak počet knih v alexandrijské knihovně ze 490 000 svitků snižuje na 109 000 svazků.⁴⁶ Při těchto odhadech je nezbytné si uvědomit, že mnohá díla se vyskytovala v duplikátech, i když v kontextu starověké editace knih se vždy jednalo o originální opisy. Tyto duplikáty byly pravděpodobně umístěny v dceřiné knihovně, v Serapeiu, která v době svého otevření disponovala 42 800 svitky.

Knižní heslo „Bibliothek“, zpracované Carlem Weberem pro Reallexikon für Antike und Christentum, podává vysvětlení obou termínů poněkud jinak – bibloi symmigeis – knihy „smíchané“, tj. svitek obsahuje vícero autorů, bibloi amigeis – svitek obsahuje pouze jedno dílo. Údaj o 700 000 svitcích, uváděný pro dobu Caesarova pobytu v Egyptě, je v každém případě přehnaný. Nic to však nemění na tom, že knihovna v Alexandrii počtem uchovávaných děl i tematickým rozsahem vysoce převyšovala všechny ostatní bibliothecae, které později v Středomoří vznikaly a měly ji jako svůj vzor.

Knihy byly získávány nákupy, opisováním, ale i nevybíravým loupením požadovaných exemplářů, jak dosvědčují již zmíněné informace o athén-

⁴³ SCHMIDT, F.: c. d., s. 6 (29 Galenos, Commentarii in Hippocratem de natura hominis II 127 a 128).

⁴⁴ Tamtéž, s. 11 (27a Aristeas, epist. 9).

⁴⁵ Tamtéž, s. 11–12 (27b Epiphan., peri metron kai stathmon 166 B).

⁴⁶ BLANCK, H.: c. d., s. 140.

ských dramaticích. Lékař Galénos nám zanechal zprávu o tom, že král „poručil všem plavícím se lodníkům, aby mu dováželi knihy. Ty pak dal přepsat na nový papyrus a tyto opisy dával těm panovníkům, z jejichž zemí byly k němu knihy na lodích dovezeny. Tak jim byl dán titul: „ty z lodí.“⁴⁷ Totéž spojení se používalo i pro označení knih, které byly zabaveny pasažérům lodí přijíždějících do alexandrijského přístavu. Pokud měli u sebe nějaké cenné dílo, bylo jim zabaveno a nahrazeno opisem. Knihy takto získané byly pod názvem „z lodí“ shromažďovány v stejně nazvaném oddělení knihovny, když předtím byly řádně zkatalogizovány.

Patrně mediálně nejznámější událostí vážící se k dějinám alexandrijské knihovny je její požár, který v mnohých filmech o Caesarovi a Kleopatře je interpretován jako totální zkáza knihovny. Došlo k němu v listopadu roku 48 př. n. l., když se Caesar při pronásledování Pompeia dostal až na egyptskou půdu a stal se účastníkem boje o trůn mezi Ptolemaiem XIII. a jeho o osm let starší sestrou a manželkou Kleopatrou VII. Caesarovy jednotky, které podporovaly Kleopatřin nárok na trůn, nebyly schopny odolat tlaku egyptských oddílů vedených Achillasem, jež obsadily většinu města a ohrožovaly i královskou čtvrť a přístav. Caesar v obavách ze ztráty lodí „zapálil všechny ty lodě i ty, jež čekaly v loděnicích, neboť se svým hloučkem nemohl hájit tak rozlehlý prostor, a spěšně vylodil své vojáky u Faru.“ O vlastních důsledcích požáru, tj. o zapálení alexandrijské knihovny, se však Caesar ve svých *Commentarii de bello civili* nezmiňuje.⁴⁸ Podobné mlčení zachovává i Suetonius v Caesarově životopise. Naopak Seneca v díle *De animi tranquillitate* poznamenává, že: „V Alexandrii shořelo čtyřicet tisíc knih“ bez toho, že by zmínil Caesarův podíl na události či ji nějak zařadil do přesnějšího časového rámce.⁴⁹ Plútarchos v životopise diktátora je již konkrétnější, když hovoří o nebezpečí odříznutí od loďstva, které „byl nucen od sebe odvrátit ohněm; ten se šířil od loděnic dále a zničil i známou velkou knihovnu alexandrijskou.“⁵⁰ Aulus Gellius pak nechává shořet „téměř 700 000 (knih); všechny však ne záměrně, ale náhodou podpálilo pomocné vojsko při plenění Alexandrie.“ Podobné číslo uvádí i Ammianus Marcellinus, avšak všech 700 000 položek

⁴⁷ SCHMIDT, F.: c. d., s. 12 (28 Galenos, *Commentarii in Hippocratem libr. III Epidem.* 239).

⁴⁸ CAESAR, Gaius Iulius: *O válce občanské*. In: CAESAR, Gaius Iulius: *Válečné paměti*. Přel. Marie Husová. Praha 1972, s. 439–440 (III 111).

⁴⁹ SENECA, Lucius Annaeus: *De tranquillitate animi / Über die Ausgleichenheit der Seele*. Stuttgart 1986 (9, 5).

⁵⁰ PLÚTARCHOS: c. d., s. 403 (Caesar 49). Přel. Ferdinand Stiebitz.

umísťuje do dvou knihoven v Serapeiu, které nechává shořet za Caesarova pobytu v Alexandrii.⁵¹

Zprávy autorů (jako Plútarcha, Suetonia a Strabóna) dokládají, že k celkovému zničení knihovny v inkriminovanou dobu zřejmě nedošlo. Veškeré dosažitelné poznatky dotýkající se tohoto tématu shrnul naposledy ve své práci *La bibliotheca scomparsa* Luciano Canforra,⁵² který dospěl k názoru, že v přístavu hořely jednak sklady s obilím, jednak sklady, v nichž bylo deponováno na 40 000 svitků papyrů určených pro vývoz.⁵³ Desinterpretací údaje o požáru papyrových svitků ve skladech v přístavu vznikla fáma o požáru alexandrijské knihovny. Ta dle Canforry byla zničena až při rozsáhlém požáru, jemuž padla za oběť celá královská čtvrť, v době bojů mezi císařem Aurelianem (270–275 n. l.) a vládkyní v Palmýře Zenóbií. Během nich oblehl Aurelianus v roce 270 n. l. Alexandrii, jak dokládá Ammianus Marcellinus, aniž by však konkrétně zmínil osud knihovny.⁵⁴ Instituce Múseia přetrvávala i v následujících staletích, kdy posledním, jménem zmíněným členem akademie byl matematik Theón z Athén, otec filosofky Hypatie. Po zániku velké knihovny převzala její roli ta v Serapeiu, která snad zanikla roku 391 n. l. při útoku křesťanských fanatiků pod vedením biskupa Theofila na Serapidův chrám.

Členy Múseia jmenoval v období helénismu vládnoucí člen dynastie Ptolemaiovců, později, když se Egypt stal římskou provincií, císař, a oba byli také těmi, kteří dosazovali do čela knihovny správce. Za prvních Ptolemaiovců se vždy jednalo o přední osobnosti vědy a kultury. Jejich seznam, pokrývající dobu do pol. 2. st. př. n. l., zahrnuje Zénodota z Efesu, který byl Ptolemaiem II. jmenován prvním představeným alexandrijské knihovny a současně i vychovatelem mladého následníka trůnu, Apóllonia z Rhodu, Eratosthena z Kyrény, Aristofana Byzantského, Apollónia Eidografa, Výčet význačných osobností stojících v čele instituce a dohlížejících na její chod zakončuje k roku 145 př. n. l. Aristarchos ze Samothraké. Následuje jakýsi Kydás z řad „nosičů oštěpů“, což naznačuje, že pocházel z králový osobní stráže,

⁵¹ AMMIANUS, Marcellinus: *Dějiny římské říše za soumraku antiky*. Přel. Josef Česka. Praha 2002, s. 361 (XXII, 15). „Mezi nimi vyniká Sarápeion, jež je – jakkoli to slova jen málo vystihují – vyzdobeno skvostnými sloupovými síněmi, takřka dýchajícími sochařskými výtvary i množstvím ostatních děl tak, že mimo Capitolium, kterým se na věky proslavuje Řím, se na světě nezří nic okázalejšího. Byly v něm dvě nepředstavitelně cenné knihovny, a staré hodnověrné doklady shodně mluví o tom, že sedm set tisíc svitků uložených tam usilovnou pilí za panování Ptolemaiiů shořelo při plenění tohoto města za diktátora Caesara.“

⁵² V německém vydání vyšlo v roce 1988 v Berlíně jako *Die verschwundene Bibliothek*.

⁵³ CANFORRA, L.: c. d., s. 76–78.

⁵⁴ AMMIANUS, M.: c. d., s. 361–362 (XXII 15, 16).

a několik jmen gramatiků vážících svou působnost k letům 120–80 př. n. l., kteří ale nejsou vyloženě označeni jako představení knihovny.⁵⁵ Správci jmenovaní do čela knihovny v období principátu zdaleka nepocházeli z okruhu literárně či vědecky činných lidí. Funkce, která se předtím jevila být jakýmsi doživotním vyvrcholením kariéry učence, se nyní stala jen jedním ze stupínků úřednického cursus honorum.

Z hlediska organizace knihovny byla nezbytná katalogizace přírůstků, které mnohdy zahrnovaly duplikáty děl, potřebné pro jejich kritická vydání opatřená komentářem. Zénodotos z Efesu byl prvním, kdo třídil knihy podle jejich obsahu – na prózu, poesii, literární a vědecké texty, jednotlivé vědecké disciplíny. K jeho činnosti lze vztáhnout Strabónovu poznámku, již výše uvedenou, že členění Aristotelovy knihovny mohlo posloužit jako následováníhodný vzor.⁵⁶ Jednotlivé papyrové svitky byly opatřeny štítkem se jménem autora, na němž však mnohdy chyběl název díla – jednak proto, že to nebylo zvykem a dílo začínalo prvními slovy textu, jednak mnohé svitky obsahovaly vícero děl, takže jejich označení by bylo složité. Svitok byl pak položen na určitou polici v abecedním pořadí autora. Toto řazení knih podle abecedního pořádku se však omezovalo pouze na první písmeno jeho jména a teprve ve 2. století n. l. k němu byla přiřazována i písmena další.

Velmi podrobnou bibliografii tehdy známého řeckého písemnictví vytvořil za vlády Ptolemaia II. Filadelfa řecký básník a učenec Kallimachos, a to v díle o 120 knihách (rovnajících se pro představu svým rozsahem pětinásobnému obsahu Homérovy Ilias) nazvaném *Pinakés tón en pasé paidéia dialampsantón kai hón synegrapsan* (Katalogy vynikajících představitelů celé literatury a jejich spisů).⁵⁷ Jednalo se o jakousi encyklopedii řeckých autorů a jejich děl, která se bohužel dochovala jen v poznámkách pozdějších následovníků, které nám však umožňují vytvořit si jakousi základní představu o tomto díle. Při katalogizaci uplatnil Kallimachos základní dělení na poezii a prózu, rozpracované ještě detailněji na jednotlivé skupiny (lyriku, epiku, drama, rétoriku apod.). V každé kategorii byli autoři řazení podle abecedního pořádku, následoval jejich krátký životopis a tituly jejich prací, pravděpodobně také v abecedním sledu. Tento oddíl ale patrně nezahrnoval jen název díla, ale i jeho počáteční slova a celkový počet řádků, kdy tento údaj měl dvojí význam. Byla jím zaručena celistvost díla a podle počtu napsaných řádků byl placen i opisovač. Díky Kallimachovi tak vznikla základní pomůcka

⁵⁵ SCHMIDT, F.: c. d., s. 14 (34. Oxyr. Pap. X 1241); ORRU, Cécilie: *Ein Raub in Flammen?* In: HOEPFNER, W.: *Antike Bibliotheken*, s. 33.

⁵⁶ STRABO: c. d., s. 872 (XIII 1 54).

⁵⁷ SCHMIDT, F.: c. d.; CASSON, L.: c. d., s. 60–62.

umožňující dobrou orientaci při vyhledávání žádaného autora a díla v rámci alexandrijské knihovny, i jakési vademecum tehdy existující řecké literatury.

Knihovna v Pergamonu,⁵⁸ mladší konkurentka té alexandrijské, byla vybudována asi o sto let později za vlády krále Euména II. Byla součástí královského komplexu nazývaného basileia, který se týčil na vrcholu kopce. Z důvodu nedostatku místa byla včleněna do posvátného okrsku bohyně Athény, na jejíž chrám i architektonicky navazovala. Zatímco o vzhledu knihovny v Alexandrii prakticky nic nevíme, archeologické vykopávky na pergamské akropoli odkryly mimo jiné i základy knihovny skládající se ze čtyř vedle sebe umístěných místností, z nichž ta nejvýhodnější byla slavnostním sálem určeným snad k schůzkám učenců i k uchovávání původních autorských textů, jež byly v antice velmi vysoko ceněny. Zbylé tři místnosti byly jakýmsi skladišti knih, jejichž počet můžeme toliko odhadovat. K dispozici je totiž jen jediný číselný údaj, a to v Plútarchově životopise Marka Antonia, kdy píše, že triumvir obdaroval královnu Kleopatru 200 000 svitky pocházejícími z pergamské knihovny.⁵⁹ Z daného údaje tedy vyplývá, že rozsahem byla tato knihovna jednoznačně menší než její alexandrijská sokyně, není již však řečeno, zda se jednalo u tohoto daru o všechny svitky knihovny nebo o její podstatnou část. Je možné, že část fondů byla převezena do Říma, část mohla přejít do knihovny přináležející k Asklepiově svatyni a odtud se dostat do knihovny založené ve 4. století v Konstantinopoli, jako „druhém Římu“ říše. Konec druhé nejproslulejší knihovny doby helénismu je zahalen v temnotách.

Dědictví obou knihoven – pergamské i alexandrijské nezaniklo. Knihovny soukromníků, zejména v Římě, se v 1. století př. n. l. staly součástí každodennosti dobře situovaného, v řeckém a latinském jazyce vzdělaného Římana.⁶⁰ Mnohý z nich se na svých cestách po východním Středomoří, motivovaných politickými, ekonomickými motivy, ale i touhou po dovršení vzdělání, dostal do Athén, Pergamonu či Alexandrie. Jejich knihovny se staly inspirací, pravděpodobně i předobrazem těch, které začaly vznikat v hlavním městě římské říše. A veřejné knihovny, zřizované císaři, se pak stávají součástí nejen kulturního života vyšších vrstev společnosti, ale i každodennosti obyčejného Římana.

⁵⁸ HOEPFNER, Wolfram: *Die Bibliothek Eumenes II. in Pergamon*. In: HOEPFNER, W.: *Antike Bibliotheken*, s. 41–52.

⁵⁹ PLÚTARCHOS: *c. d.*, s. 657 (Marcus Antonius 58). „Daroval prý jí pergamské knihovny, v nichž bylo 200 000 jednotlivých spisů.“

⁶⁰ Knihy z Řecka si nechával pravidelně přivážet např. M. Tullius Cicero, o němž se ví, že měl knihy k dispozici nejen ve svém domě v Římě, ale i v domech zbudovaných na venkově.

S myšlenkou zřízení první veřejné knihovny pravděpodobně přišel již Caesar, kterého k ní mohl inspirovat několikaletý pobyt v Egyptě. Jeho předčasná smrt o březnových Idách roku 44 př. n. l. sice tyto plány časově o něco oddálila, ale podnítila jeho přítele Assia Polliona poté, co se stáhl z politického života, jako soukromého donátora k založení první veřejné knihovny v hlavním městě říše. O něco později již zakládání knihoven, které se staly součástí větších stavebních komplexů (knihovna Augustova v blízkosti jeho domu u Apollonova chrámu na Palatinu, knihovna Traianova na jeho foru) i římských *thermae* (např. Caracallových nebo Diocletianových), přechází do režie a správy císařů, kteří tak demonstrují svou péči o římský lid i okázale prezentují svou osobu.⁶¹

RESUMÉ

HABENT SUA FATA LIBELLI (OSUDY KNIH A KNIHOVEN V ANTICE)

Ve 4. st. př. n. l. se knihy stále větší měrou stávají majetkem soukromníků, kteří si začínají budovat soukromé knihovny. Z nich nejvýznamnější byla Aristotelova knihovna v Athénách. Osudy části jejích spisů jsou dokladem politických zvratů doby, ale i svědectvím toho, že kniha se stala nejen zdrojem poučení, ale i vzácným majetkem či vítanou kořistí. Na počátku 3. st. př. n. l. iniciativu ze soukromých rukou přebírají Ptolemaiovci v Egyptě, o sto let později i Attalovci v Pergamonu, pro které je založení knihovny, její financování a organizace jedním z prostředků sebeprezentace a upevnění vlastní moci. Symbolem helénistické kultury a vzdělanosti se tak stalo zejména Múseion a jeho knihovna v egyptské Alexandrii, jejíž osudy jsou v příspěvku sledovány až do jejího zničení.

Klíčová slova: helénistická kultura, dějiny knihy, knihovna, Museion, Pergamon

⁶¹ Římské knihovny na rozdíl od těch řeckých disponovaly dvěma odděleními, s řecky a latinsky píšícími autory.

SUMMARY

*HABENT SUA FATA LIBELLI**(THE FATES OF BOOKS AND LIBRARIES IN ANTIQUITY)*

In the 4th century BC books increasingly became a property of individuals who began to found their private libraries. The most significant of them was the library of Aristotle in Athens. Fates of a part of its works are a proof of political convulsions of this period but also an evidence of the fact that a book became not only a source of education but a treasurable property or a welcomed loot. At the beginning of the 3rd century BC, this private initiative is taken over by the Ptolemaic dynasty in Egypt, a hundred years later by the Attalid dynasty in Pergamon, who used a foundation of a library, its funding and organisation, as a tool for self-representation and entrenching their own power. It has been Mouseion and its library in Egyptian Alexandria, which has become the symbol of the Hellenistic culture and education, and of which fates are followed until its destruction in this article.

Key words: Hellenistic culture, history of books, library, Mouseion, Pergamon

Translated by Mgr. Hana Ferencová

PhDr. Karla Vymětalová, Ph.D.
Ústav historických věd
Filozoficko-přírodovědecká fakulta
Slezská univerzita
Masarykova třída 343/37
746 01 Opava
Česká republika
e-mail: karla.vymetalova@fpf.slu.cz

BOH SPRAVODLIVOSTI – BOH MILOSRDENSTVA: ORDÁL AKO SKÚŠKA BOŽEJ VÔLE¹

Filip Lampart

1. Úvod

„Boh Abraháma, Boh Izáka a Boh Jakuba, Boh všetkých náležite žijúcich, Boh pôvodca a prejav každej spravodlivosti, ktorý jediný je spravodlivý sudca, dôkladný a trpezlivý. Ráč vypočuť nás tvojich služobníkov modliacich sa k tebe o požehnanie tohto železa, preto žiadame ťa Pane, sudcu všetkých, aby si ráčil zoslať svoje sväté a spravodlivé požehnanie nad týmto železom, nech je chladné nosiacim a spravodlivým a veriacim v tvoju spravodlivosť a moc. A nech je páliacim ohňom nespravodlivým a konajúcim nespravodlivosť a dúfajúcim vo svoju nespravodlivosť a diabolskú okázalosť. Zmeň, pane, neveru nespravodlivých tvojou mocou a požehnaním a skrze vzývanie svätej Trojice, Otca a Syna a Ducha Svätého.“²

Slová úvodnej modlitby Varadínskych benedikcií pri skúške horúceho železa podávajú takpovediac kľúč k porozumeniu podstaty božích súdov. V strede celého diania stála myšlienka absolútnej nadpozemskej spravodlivosti, ktorá odmení alebo strestá každého podľa jeho skutkov. Odborná literatúra spravidla definuje ordál ako dokazovací prostriedok, ktorého význam spočíval vo vystavení jednej, resp. oboch sporných strán, náročnej fyzickej skúške, v priebehu ktorej mal Boh, spravodlivý sudca, dopomáhať nevinnému a zavrhnúť vinníka. Kvôli odhaleniu pravdy zmení zákony prírody. Oheň nepáli, voda nepohltí a slabší v súboji zvíťazí. Takáto charakteristika je však

¹ Článok vznikol s podporou študijného grantu SGS Univerzity Palackého v Olomouci, identifikačné číslo IGA_FF_2014_093.

² „Deus Abraam Deus Ysak et Deus Iacob, Deus omnium bene viventium, Deus origo et manifestatio omnis iustitiae, Qui solus est iustus iudex, fortis et patiens. Dignare exaudire nos famulos tuos orantes ad te, pro benedictione huius ferri. Unde rogamus te Domine, iudicem universorum, ut mittere digneris sanctam et veram benedictionem tuam, super hoc ferrum, ut sit refrigerium illud portantibus et habentibus iustitiam et credentibus in tuam iustitiam et fortitudinem. Et sit ignis ardens iniquis et facientibus iniqua et sperantibus in iniustitia sua et pompa diabolica.“ KARÁCSONY, Joannis – BOROVSKÝ, Samuelis: *Regestrum Varadinense. Examinum ferri candentis. Ordine chronologico Digestum, descripta Effigie editionis A. 1550 Illustratum* ((ďalej len *Regestrum Varadinense. Examinum ferri candentis*)). Budapest 1903, s. 146.

značne zovšeobecnená a prijateľná len pre definíciu zásadného princípu fungovania stredovekých božích súdov. Za jej hranicami sa mohlo ukrývať zložitejšie videnie sveta, v ktorom jedine Boh bol garantom konečnej spravodlivosti. Obsah relevantných prameňov príležitostne poodhalí, aká spleť bola myšlienka nebeského Sudcu, a ako ťažko sa vytrácala zo zreteľa.

Stredoveké ordálie patria medzi výrazne špecifické praktiky stredovekej spoločnosti, a ich „inakosť“ predstavuje interpretačný problém. Podobne, ako antropológovia hľadajú spôsob ako porozumieť skrytému zdôvodneniu cudzieho, a zjavne nepochopiteľného, konania a náboženských predstáv iných kultúr, tak v tomto prípade je medievalista konfrontovaný so zvykom, ktorý nemá analógiu v modernom svete.³ Túžba vyhnúť sa považovaniu ordálií za prosté povery viedla mnoho historikov k hľadaniu alternatívnych vysvetlení.⁴ So zohľadnením náboženského, sociálneho a právne-historického pozadia sa sformovali dva tábory s odlišným prístupom k otázke, aké presvedčenie viedlo stredovekých ľudí k tomu, aby sa vystavili veľkej fyzickej bolesti či riziku straty života (dobrovoľne alebo nedobrovoľne) v snahe dokázať pravdivosť svojho sporu. Funkcionalistický smer sa pokúšal preukázať, že ordálie sú v skutočnosti efektívnym nástrojom práva. Pri interpretácii argumentoval princípom strachu (z bolesti alebo večného zatratenia), prenosom zodpovednosti (napr. zo strany sudcu a svedkov na Boha) i reguláciou násilia. Predstavovali spôsob aplikácie práva v spoločnosti. Oproti tomu kultúralistický prístup zasadil ordálie do širokého sveta náboženských predstáv a viery na imanentnú spravodlivosť. Táto ceremónia nemala výlučne slúžiť len pre uspokojenie ľudí, ale predovšetkým na rozlíšenie vinníka a nevinného. A hoci tieto prúdy majú tendenciu sa navzájom ignorovať a iba málo spolu komunikujú, na ich pozadí stojí faktor, ktorý má vplyv na obe interpretácie. Tým je obraz kresťanského Boha v stredovekej spoločnosti. Nehovoriac o kultúralistickom hľadisku, aj funkcionalistický prístup musí zobrať na vedomie vieru v transcendentálnu spravodlivosť, inak by stratil východisko svojich vysvetlení. Nateraz však pozornosť nebude venovaná ich vzájomnej diskusii,⁵ ani polemike v rovine racionality a iracionality, ale snahe opísať úlohu Boha, ktorý definoval stredoveký ordál a bol základným predpokladom jeho funkčnej stránky. Zámerom bude sledovať prejavy viery

³ Poznamenal v úvode BARTLETT, Robert: *Trial by Fire and Water. The Medieval Judicial Ordeal*. Oxford 1986, s. 1.

⁴ Poukazuje už RADDING, Charles M.: *Superstition to Science: Nature, Fortune and the Passing of the Medieval Ordeal*. *The American Historical Review*, 84, 1979, č. 4, s. 947.

⁵ Veľmi dobrá rozprava o oboch prístupoch k stredovekému ordálu vo francúzskom jazyku: LIENHARD, Thomas: *Ordalies et duels judiciaires au haut Moyen Age (Ve–XIIe siècle): en quoi croyait-on?* *Bulletin de la Mission Historique Française en Allemagne*, 44, 2008, s. 211–231.

na transcendentálne zásahy do priebehu božieho súdu a podať vysvetlenie hlavných teologických východísk. Božia vôľa má primát pred intelektom, a kde je Boh sudcom, tam nemôžu byť pochybnosti o mylnom rozhodnutí. Bolo teda zmyslom ordálu len odhaľovanie skutočnosti alebo poznávanie Božej vôle? V reči prameňov býva niekedy hľadaná odpoveď prinajmenšom badateľná. Na príklade písomných prameňov stredovekého Uhorska bude urobený pokus aplikovať tézu, že ordálová skúška mohla predstavovať spôsob, ako zistiť, čo Boh chce povedať o vine, či nevine obžalovaného.

Božie sudy v stredovekom Uhorsku sú podľa všetkého prenesenou inštitúciou z iného zvykového práva. Najstaršia zmienka o súbojovej forme ordálu je spojená s fundáciou Štefana I. pre benediktínsky kláštor v Zalaváre v roku 1024, podľa ktorej mal panovník konventu zaobstaráť zástupného bojovníka, ak by boli napadnuté jeho práva a majetky. Následne sa ordálie objavujú v zákonníkoch uhorských kráľov a vo výnosoch cirkevných synod – Ladislavov prvý a tretí zákonník, Kolomanov prvý zákonník, Ostrihomská (1114) a Budínska synoda (1279) a pod. Tieto záznamy hovoria o tom, že najrozšírenejšími formami boli skúška horúcim železom a studenou vodou, a mali sa vykonávať vo väčších cirkevných centrách. Okrem toho, v nasledujúcom období rastie popularita súbojovej skúšky. Azda najznámejším prameňom o jednostrannom ordále je tzv. Varadínsky register z obdobia 1208–1235 obsahujúci 389 zápisov rôznych právnych úkonoch, z ktorých záznamy o skúške horúcim železom tvoria prevažnú väčšinu.⁶ V každom prípade mali predsa len tieto jednostranné ordálie a súboje, resp. i prisahy, jeden spoločný faktor. Právne spory dokazované týmto spôsobom, boli takmer vždy ukončené nejakým aktom, ktorý vyjadroval myšlienku, že posledné slovo v záležitosti mal Boh.⁷

Koncept kresťanskej viery dnes už nepredstavuje zásadný model spoločenského systému západnej civilizácie. Časový a kultúrny posun spôsobili, že je pre nás častokrát ťažké vžiť sa do sveta predstáv stredovekého náboženského myslenia. Nevieme, a niekedy ani nechceme, porozumieť prostrediu a podmienkam, v ktorých božie sudy vznikli, šírili sa a praktizovali. Avšak naša kritika nie je dôsledkom len veľkého časového odstupu, ale i zahľadania

⁶ Viac o histórii božích súdov v stredovekom Uhorsku viď SCHELLE, Karel: *Ordály jako důkazní prostředek v procesním právu*. Slovenská archivistika, 15, 1980, č. 1, s. 117–149; HAJNIK, Imre: *A magyar bírósági szerveszet és perjog az Árpád- és a vegyes-házi királyok alatt*. Budapest 1889, s. 251–276; MÚCSKA, Vincent: *Uhorsko a cirkevné reformy 10. a 11. storočia*. Bratislava 2004, s. 71–72.

⁷ Upozorňuje na to HYAMS, Paul R.: *Trial by Ordeal: The Key to Proof in the Early Common Law*. In: ARNOLD, Morris S. a kol. (eds.): *In the Laws and Customs of England. Essays in Honor of Samuel E. Thorne*. Chapel Hill 1981, s. 92–93.

do vlastnej racionality. „Pretože moderná predstavivosť považuje za obťažné predstaviť si odvolanie na transcendentálnosť, ktoré údajne vyprodukovalo fyzický výsledok, existuje prirodzená tendencia odmietnuť ordálie ako nepochopiteľnú poveru a racionalizovať iné formy dôkazu až do takého rozmeru, že sa vytráca zásadná časť ich významu. Zabúdame, aký nedávny je rast nášho vlastného sekulárneho postoja, a podceňujeme, ako stála, bezprostredná a aktívna sa zdala byť Božia prítomnosť v bohobojnej atmosfére stredovekej spoločnosti. Naša technológia vybudovala ochranné bariéry okolo nás, ktoré zabráňujú nášmu uvedomeniu si týchto nadľudských síl, ktoré denne ovplyvňovali životy jednoduchých spoločenstiev a robili ich viac citlivejšie na ľudskú definíciu.“⁸ Avšak so zanechaním zdôrazňovania primitívnosti, iracionality alebo mysticizmu je možné konštatovať, že stredoveké právo je štruktúrované na zistiteľných princípoch. Charakteristika podstaty tejto inštitúcie sa preto nezaobíde bez priblíženia náboženskej predstavy, ktorá ju tak bezprostredne definovala.

Raný stredovek bolo obdobie, kedy mysticizmus a vplyv Boha boli neoddeliteľnou súčasťou denných príhod. Každá udalosť reprezentovala vyjadrenie Božej vôle. Pretože bolo predpokladané, že Boh zásadne sleduje ľudské činy a že všetko, čo sa objavuje v rámci ľudskej sféry, má charakter Božieho zásahu, náhody v tomto čase nemali priestor.⁹ Pre stredovekú zbožnosť bola jeho personalita zásadná: raz vo viere na jeho spravodlivosť a dobro, ktoré je zmieňované askézou a obetami, druhýkrát v apokalyptických hrozbách, v obavách z diabla a v pekelných vyhrážkach.¹⁰ Veľmi dobre to konštatoval Peter Brown, keď napísal, že v tomto svete je posvätné a sakrálné neoddeliteľne prepletené a na každej úrovni dôverne spojené so životom spoločnosti. Rovnako je účinné, pretože je to myšlienka výrazne odlišná od ľudského sveta, do ktorého prenikla. Posvätné je všetko, čo ľudská spoločnosť nie je. Je aj nástroj umožňujúci vyriešiť inak neúnosné ľudské konflikty, a pritom láskavejší než človek.¹¹ Paul R. Hyams ďalej dodáva: „Stredoveký človek prirodzene hľadal pomoc u Boha a jeho svätých. Musel prijať možnosť zázračného zásahu ako prijateľnú, prirodzenú a v možno v poslednom východisku ako očakávanú. Zázračné sily za ľudským dosahom vždy existovali, ako možnosť

⁸ Konštatovala COLMAN, Rebecca V.: *Reason and Unreason in Early Medieval Law*. Journal of Interdisciplinary History, 4, 1974, č. 4, s. 587.

⁹ PILARCZYK, Ian C.: *Between a Rock and a Hot Place: The Role of Subjectivity and Rationality in the Medieval Ordeal by Hot Iron*. Anglo-American Law Review, 25, 1996, s. 111.

¹⁰ ANGENENDT, Arnold: *Grundformen der Frömmigkeit im Mittelalter* (ďalej len *Grundformen*). München 2004, s. 20.

¹¹ Podľa BROWN, Peter: *Society and Supernatural: A Medieval Change*. Daedalus, 104, 1975, č. 2, s. 134, 141.

vysvetlenia pre udalosti inak nevysvetliteľné. Zjavne nevysvetliteľné musí byť nejako integrované do všeobecného vnímania sveta.¹² Tento model myslenia spočíval v prepojení ľudského a nadpozemského sveta. Príčina vychádzajúca z transcendentálnej sféry sa prejavila v životoch ľudí, a naopak, ľudské konanie malo za následok reakciu v nadpozemskom svete. Prírodné procesy, zvlášť ale zmeny v ľudských životoch boli videné pod bezprostredným vplyvom Božskej všemohúcnosti. „Či teda katastrofy, kozmická príroda alebo ľudská zloba, všetko to mohlo mať základ v Božom hneve. S Božím hnevom sa počítalo ako s pevnou hodnotou; vedelo sa, že prišiel a prečo prišiel. Tak je to stále vnímané po celý stredovek, zvlášť na úrovni ľudovej viery. Vždy bol vyvolaný hriechmi ľudí, ktoré nemali konca.“¹³ Objektivita nadprirodzene nebola neosobná, práve naopak, bola postavená na modeli intenzívnych osobných vzťahov.¹⁴ Peter Dinzelbacher k tomu poznamenáva, aké dôležité pre fungovanie ordálií bolo práve toto pravidlo – Boh už na tomto svete potrestá a odmení každé stvorenie podľa jeho skutkov. Zasiahne do prirodzených zákonov prírody, aby označil vinníka a nevinného. Posilní toho, kto bojuje pre správnu vec a rozpálenému železu zabráni spáliť nevinného. Myslenie stredoveku je preniknuté vierou na existenciu imanentnej odplaty.¹⁵ „Keď teda božstvo ovládalo svet bezprostredným spôsobom, muselo tiež náboženstvo príslušnou cestou pomáhať všetko spoluutvárať. Tak bol výkon vlády a spravodlivosti významne spojený s náboženskými rituálmi, ktoré ho ritualizovali, rozhodli v príslušnej právnej záležitosti a vo výsledku sakrálné potvrdili.“¹⁶ Podľa Charlotte Leitmaier sa charakter pohanských ordálií zmenil práve s prijatím kresťanstva. Kým v pohanskej dobe šlo o prostriedok zistenia priazne bohov, úplne iná situácia nastúpila s vierou na jedného Boha, ktorý je v plnosti dobrý a nepozná žiadnu svojvôľu. V tejto predstave nešlo viac o skúmanie priazne záhadných síl, ale pretrvala otázka len ohľadom pravdivosti obvinenia. Mimoriadnymi prostriedkami nie je skúmaný predmet prosby – priazeň bohov, ale ľudský prípad.¹⁷ Boh bol spravodlivému zaviazaný nezlomným spôsobom a nikdy ho nemal nechať v problémoch. Keď uchopil horúce železo, musel ho zachovať bez ujmy. Podobným spôsobom pripadlo v stredoveku ešte veľa fenoménov do kompetencie Boha. Ná-

¹² HYAMS, P. R.: c. d., s. 95 an.

¹³ Pripomína ANGENENDT, Arnold: *Geschichte der Religiosität im Mittelalter* (ďalej len *Geschichte*). Darmstadt 2009, s. 102, 104.

¹⁴ BROWN, P.: c. d., s. 142 an.

¹⁵ DINZELBACHER, Peter: *Das fremde Mittelalter: Gottesurteil und Tierprozess*. Essen 2006, s. 91.

¹⁶ ANGENENDT, A.: *Geschichte*, s. 116.

¹⁷ LEITMAIER, Charlotte: *Die Kirche und die Gottesurteile*. Wien 1952, s. 110–111.

boženstvo preto získalo nový všeobsahujúci význam a prepletlo sa celým životom.¹⁸

R. Bartlett vo svojej syntéze konštatuje, že ordál koexistoval s mnohými inými formami dokazovania a bolo len úlohou súdu rozhodnúť, aký druh dôkazu by mal byť použitý. To mohlo zahŕňať očistnú prisahu, preverenie písomných dôkazom, vypočutie svedkov alebo inú formu vyšetrovania. Všetko to boli dobre známe spôsoby dokazovania v dobe popularity ordálu a vo všeobecnosti ľudia k nim prišli ako k prvým. V každom prípade absencia dôkazu alebo svedkov, alebo dokonca žalobcu, bola nevyhnutným predpokladom pre užitie ordálu.¹⁹ Uhorský právny systém v tom čase bol zriadený takým spôsobom, aby ľudia neboli podporovaní sporiť sa, ale radšej uzavrieť dohodu alebo urobiť priznanie. Keď však sudca nemohol stanoviť vinu či nevinu obvineného, resp. zmieriť sporné strany, sledujúc „normálnu“ procedúru privádza sporné strany k momentu Božej participácie.²⁰

2. Boh sudca

Základný princíp stredovekej ordálovej procedúry vychádzal z obsahu náboženských predstáv. V tomto svete jediný pravdivý sudca (*verus iudex*) je samozrejme všemohúci Boh (*omnipotens Deus*).²¹ Obraz jeho spravodlivosti nesporne spočíval v biblickom judaizme a kresťanskom učení. Spočiatku boli najvyšší bohovia považovaní za strážcov spravodlivosti, čo malo veľký sociálno-náboženský význam, pretože utlačaní takto získali nádej na spravodlivosť: Bohovia trestajú porušiteľa práva a zachraňujú chudobných a bez-

¹⁸ ANGENENDT, A.: *Geschichte*, s. 117.

¹⁹ BARTLETT, R.: *c. d.*, s. 26, 30 an.

²⁰ Zmierovaciú povahu riešenia sporov v stredovekom Uhorsku konštatovali GÁBRIŠ, Tomáš – ŠVECŇOVÁ, Adriana: *Riešenie konfliktov v Uhorsku na podklade stredovekej listinnej praxe 13. a začiatku 14. storočia*. *Právněhistorické studie*, 40, 2009, s. 359–377. Rekonštrukcia a analýza procesných procedúr, ktoré predchádzali božiemu súdu, ako aj jeho priebeh, nie sú predmetom tohto textu. Táto téma je natoľko obsihrná, že si vyžaduje samostatné spracovanie. O procesných procedúrach pri skúške horúceho železa podľa Varadínskeho registra písala MAKÓ LUPESCU, Mária: *Between the Sacred and Profane: The Trial by Hot Iron Ceremony Based on the „Regestrum Varadinense“*. *Mediaevalia Transilvanica*, 3, 1999, č. 1–2, s. 5–26. V prípade súdneho súboja už PESTY, Frigyes: *A Perdöntő Bajvívások Története Magyarországon*. Pest 1867, s. 19–32; DVOŘÁKOVÁ, Daniela: *Súboj ako spôsob riešenia sporov o česť v stredovekom uhorskom práve*. In: BOROVSKÝ, Tomáš – JANÍŠ, Dalibor – MALANÍKOVÁ, Michaela (eds.): *Spory o česť ve středověku a raném novověku*. Brno 2011, s. 46–53.

²¹ DINZENBACHER, P.: *c. d.*, s. 95 an.

mocných.²² Židovská Biblia hovorí, že Boh nenechá previniť vyhrať jeho spor (Ex 23, 7), a túži oslobodiť nevinného (Ž 7). I kráľ Šalamún prosí Boha, aby vždy odsúdil vinníka, ale nevinného oslobodil a zachoval sa k nemu podľa svojej spravodlivosti (1Kr 8, 32; 2Krn 6, 23). V starom židovskom svete je spravodlivosť základnou kvalitou panovníka. Ale kráľ musí veľmi dbať o správne uplatňovanie tejto moci, pretože „Kto vraví vinnému: „Si nevinný,“ ľudia ho budú preklínať a národy zlorečovať“ (Prís 24, 24). Okrem toho je veľkým hriechom odsúdiť nevinného. Otázkou je teda rozhodnúť, kto je spravodlivý, a kto nie. A preto Boh pomáha v procese objavovania pravdy ukázaním spravodlivosti jasnej ako poludňajší jas (porovnaj Ž 37, 5). Spravodlivosť skutočne zostala aktom Boha, ktorý je spravodlivý sudca (Ž 7; Jer 12, 1). A ak kráľ nesúdi a netrestá spáchané hriechy, Boh prevezme jeho miesto a vo svojom hneve zošle spustošenie, choroby, vojnu a hlad – tak, ako odsúdil Sodomu a Gomoru (Lev 26).²³ Starý zákon však aspekt spravodlivosti rozšíril o dobro a odpustenie: Boh odsúdi krivdu, ale i pomôže hriešnikovi k náprave (Ex 34, 7; Nm 14, 18). Nový zákon ďalej približuje, že tiež veľký hriešnik vo svojom vnútornom obrátení dosiahne odpustenie a dokonca sa môže vyhnúť trestu,²⁴ musí ale preukazovať rovnaké správanie voči svojim blízkym, po akom túži on sám: „Nesúďte a nebudete súdení. Neodsudzujte a nebudete odsúdení! Odpúšťajte a odpustí sa vám“ (Lk 6, 37).

V staro i v novozákonnom význame je teda spravodlivosť chápaná ako vzťah medzi Bohom a človekom. Spravodlivý človek je ten, ktorý je spravodlivý pred Bohom.²⁵ Jemu bola vyhradená plná moc konať v pozícii najvyššieho sudcu. „Pán je môj sudca. Preto nesúďte nič predčasne, kým nepríde Pán. On osvetlí, čo je skryté v tme, a vyjaví úmysly srdc. Vtedy každý dostane pochvalu od Boha“ (1Kor 4, 4–5). Peter a Pavol vyzývajú svoje komunity k modlitbám za spravodlivé rozsudky a všetkých, ktorí vykonávajú pozemskú spravodlivosť (1Pt 2, 13–17; 1Tim 2, 1–4). V ranom kresťanstve sa obraz Boha posunul ešte viac k spravodlivosti, a tým k odmene, trestu a súdu. Augustín argumentoval, že súd prichádza na všetkých, ako hriešnikov, tak aj spravodlivých, a bol zjavne prvý, kto vyslovil v stredoveku často opakovaný výrok, že Boh nenechá nepotrestaný žiaden hriech.²⁶ Formulácia, ktorá z toho vzišla, len

²² ANGENENDT, A.: *Grundformen*, s. 20.

²³ Biblické vzory uvádzané podľa SCHMOECKEL, Mathias: *Procedure, proof, and evidence*. In: WITTE, John – ALEXANDER, Frank S. (eds.): *Christianity and Law. An Introduction*. Cambridge 2008, s. 143–145.

²⁴ ANGENENDT, A.: *Grundformen*, s. 20.

²⁵ SCHMOECKEL, M.: *c. d.*, s. 145 an.

²⁶ Podľa ANGENENDT, A.: *Geschichte*, s. 96.

posilnila právny aspekt: deus, qui nullum peccatum impunitum dimittit.²⁷ Nemecké ranostredoveké texty prezentujú všeobecný záver: „Nebeský sudca je absolútny a bezvýhradne spravodlivý, on súdi každého človeka podľa jeho činov, jeho rozsudok nezávisí na bohatstve, majetku alebo iných veciach. On je hnevливý, ničiaci voči jeho odporcom, rúhačom a bezbožníkom. On je pomocník a Spasiteľ tých, ktorí sú mu vo svojom pozemskom živote verní, ktorí jemu a svojim blízkym preukazujú dobro.“²⁸

Arnold Angenendt tak poukazuje, že tvrdosť a neúprosnosť stredovekého obrazu Boha výrazne vychádzala zo skutočnosti, že Božia spravodlivosť bola celá posudzovaná podľa pravidla kompenzácie. Pre zásluhy odmena, za hriechy trest. Človek vedel, ba si mohol spočítat, kedy a koľkokrát zhrešil, práve tak, ako musel vedieť či a kedy opäť stál v Božej milosti. A pretože odplata podľa činov platí ako základný postup súdu, najhoršie obavy ohľadne zlých skutkov museli byť čulé. Táto predvídateľnosť tiež neznamenala nejakú mlčanlivosť. Človek bol povzbudzovaný zapôsobiť na Boha prinášaním maxima zaslúžilého konania. Navyše Božia spravodlivosť vytvorila pozitívny obraz nádeje voči často negatívnym skúsenostiam vlastných životov. Myšlienka, že každého porušiteľa práva dostihne spravodlivý rozsudok, sa musela takmer vnucovať, z čoho vzišiel náboženský dôsledok, že Boh zjedná nápravu v každom prípade (keď už nie v pozemskom svete, tak aspoň pri Poslednom súde).²⁹ A bola to viera na okamžitý trest a odškodnenie spravodlivého ešte v pozemskom živote, ktorá motivovala západných kresťanov, aby sa v zámere vyriešiť ich spory stále viac obracali k božím súdom.³⁰

Spravodlivosť jestvuje v samej podstate Boha a vyplýva z neho. „Boh je sám právo, a preto mu je právo milé“, píše sa v texte Saského zrkadla obsiahnutom v Žilinskej mestskej knihe.³¹ Prítomnosť myšlienky imanentnej spravodlivosti, ktorá sprevádzala náboženské myslenie po stáročia, sa prejavuje práve vo viere v ordálie. Boh bol zapojený do právneho procesu ako

²⁷ Podľa ANGENENDT, A.: *Grundformen*, s. 20. „Proti tomu okamžite protestoval Bernard z Clairvaux, ktorý sa na Boha pozeral predovšetkým nie ako na reprezentanta spravodlivosti, ale lásky, na základe ktorej Boh koná odpustenie. Oba aspekty, spravodlivosť a láska, sa v stredoveku vždy prelínali, avšak s prevahou spravodlivosti v ranom (teda v dobre veľkej popularite božích súdov – pozn. autora) a lásky v neskorom stredoveku.“

²⁸ Tenže: *Geschichte*, s. 97. Autor podľa KETTLER, Wilfried: *Das Jüngste Gericht. Philologische Studien zu den Eschatologie-Vorstellungen in den alt- und frühmittelhochdeutschen Denkmälern*. Berlin – New York 1977, s. 57.

²⁹ Podľa ANGENENDT, A.: *Geschichte*, s. 119, 727–729.

³⁰ SCHMOECKEL, M.: c. d., s. 156 an.

³¹ PIIRAINEN, Ilpo Tapani (ed.): *Das Stadtrechtsbuch von Silles. der XI Zipser Städte*. Berlin 1972, s. 56.

vševediaci a najspravodlivejší Sudca. Očakávalo sa, že na tejto podstate bude aj konať. Keď začiatkom 12. storočia vznikol majetkový spor medzi nitrianskym županom Mojžišom (Moyses) a kláštorom v Pannonhalme, vysíela sudca biskup Geruasius sporné strany do Ostrihomu, „aby Boh spravodlivý a nezúčastnený sudca zjavil spravodlivým spravodlivosť, a odporcov svätého domu by poranil, totiž tou žiarou, v ktorej by bolo nosené železo“.³² A hoci sa autor týchto slov dožaduje rozhodnutia podľa presvedčenia vytvoreného na základe poznania ďalšieho vývoja sporu, má dobrú predstavu o tom, ako by mal Boh postupovať. Pretože nitriansky župan nedorazil do Ostrihomu, čím preukázal svoje neoprávnené majetkové nároky, pisateľ predpokladá, že Boh ovplyvní prírodné elementy a zabezpečí, aby horúce železo zaslúžene popálilo „odporcov svätého domu (Kláštora sv. Martina)“. V tomto zmysle Peter Brown nazval ordál kontrolovaným zázrakom, ktorý je aplikovaný na každodenné potreby spoločnosti. Je konaný ako posledné rozhodnutie Boha ohľadne pravdivosti a krivdy v spore.³³ Boh hovorí v ordále najelementárnejším spôsobom – neporušenosť práv človeka je symbolizovaná pretrvávajúcou neporušenosťou jeho tela pri kontakte s extrémnym teplom.³⁴ Prehlasuje, že sporiaci je iustificatus alebo mundatus, či cumbustus alebo succumbens. Spôsobí zázračnú zmenu prirodzených procesov – popáleniny sa liečia, slabší bojovník víťazí. V prípade absencie zázraku by horúce železo mohlo spáliť rovnako nevinného ako aj vinného.³⁵ Ak Božia spravodlivosť neurčuje, kto sa ponorí pod vodu alebo neujde zmrzačeniu horúcim železom, tak ako inak by mohli byť tieto výsledky vysvetlené? V tomto období bola príroda vnímaná ako podriadená Božej vôli, čo len podporilo dôveru v ordálie.³⁶ Boh manipuluje prírodnými procesmi a využije „žiaru železa“ ako nástroj, spôsob, aby práve tak preukázal, že majetkové nároky nitrianskeho župana sú neoprávnené. Základný predpoklad bol, že prírodné elementy sú zrušené z Božieho príkazu, a takto odsudzujúce vinníka a očisťujúce nevinného.³⁷

³² „...vt Deus iustus et immunis iudex iustis iusticiam ostenderet, aduersariosque Sancte domus offenderet, illa namque luce, in qua ferrum portaretur ...“ WENZEL, Gusztáv: *Codex diplomaticus Arpadianus continuatus* VI. (ďalej len CDAC). Pest 1867, s. 77. Šlo o majetkový spor medzi nitrianskym županom menom Moyses (Mojžiš) a kláštorom v sv. Martina v Pannonhalme.

³³ BROWN, P.: *c. d.*, s. 135 an.

³⁴ Tamtiež, s. 139 an.

³⁵ RADDING, C.: *c. d.*, s. 965 an.

³⁶ Tamtiež, s. 965 an.

³⁷ PILARCZYK, I. C.: *c. d.*, s. 94 an.

Účastníci v ordále vyslovene vyžadovali prítomnosť a zásah nadprirodzeného, a boli ochotní akceptovať rozsudok prejavенý skrze túto ceremóniu.³⁸ Keď sa v roku 1253 sporili v majetkovom spore jobagióni Bratislavského hradu s obyvateľstvom dedín Kračan, palatín Roland nariadil vykonať súbojovú skúšku. A pretože snaha o zmier v deň súboja zlyhala, pugili strán sa pustili do boja „odovzdávajúc sa rozsudku najvyššieho sudcu“.³⁹ Túto formuláciu by nebolo správne považovať za modlitbu, ale je to zreteľné odvolávanie sa na boží súd, čím sa mala prezentovať základná myšlienka začínajúceho boja.⁴⁰ Zainteresovaní sa v hĺbke svojej viery obracali s bezhraničnou dôverou k najvyššiemu sudcovi a boli ochotní uznať výsledok skúšky. Boh pre nich znamenal nenarušiteľnú istotu v inak veľmi neistom živote. Ničím si nemohli byť tak istí ako spravodlivým Božím konaním, ktoré nedovoľí padnúť bojujúcemu za pravdu. Každé jeho rozhodnutie je dokonale správne.

„Absolútna spravodlivosť je ukrytá len u Boha, pretože on je právo a zároveň pravda. Avšak právo ľudí malo len ohraničenú platnosť, podobne, ako úplné poznanie pravdy nie je možné len ľudskou silou. Pre dosiahnutie pravdy a spravodlivosti bolo potrebné pôsobenie Boha,“ konštatuje Gaby Herchert.⁴¹ Boh je zdrojom lepšieho poznania diskutovanej záležitosti, pretože je vševediaci. Odhalí všetky ľudské skutky a každý sa z nich bude zodpovedať. „Bože večný, ktorý poznáš skryté veci, ktorý vieš všetko skôr, ako sa stanú“ (Dan 13, 42), na inom mieste: „Niet tvora, ktorý by bol preň neviditeľný. Všetko je obnažené a odkryté pred očami toho, ktorému sa budeme zodpovedať“ (Hebr 4, 13). On všetko dokonale pozná, človeka, čas, skutočnosť i pravdu. V úvodnej modlitbe Varadínskych benedikcií kňaz prosí Boha o požehnanie železa, aby sa zjavila „najpravdiviešia spravodlivosť, ktorá je známa Tebe samotnému.“⁴² Jedine on je znalec úplnej pravdy, na ktorého sa človek obracia v prípade vlastných pochyb. Podľa Charlotte Leitmaier ešte jedna okolnosť mala v tomto význame vplyv na vieru v účinok božích súdov. Až do konca vrcholného stredoveku prevládalo presvedčenie, že pravé poznanie nie je totiž výsledkom pôsobenia prirodzeného ľudského rozumu, ale je zjavené ako illuminatio od Boha. Táto psychológia poznania môže veľmi ľahko venovať rozumovej činnosti menšiu pozornosť a preukazovať

³⁸ RADDING, C.: c. d., s. 950 an.

³⁹ WENZEL, G.: CDAC II., s. 242–245, č. 160.

⁴⁰ Poukázal na to už starší maďarský historik PESTY, Frigyes: *A Perdöntő Bajvívások Története Magyarországon*. Pest 1867, s. 20.

⁴¹ HERCHERT, Gaby: *Recht und Geltung. Zur bildungsgeschichtlichen Deutung des Begriffs der Geltung im Mittelalter*. Würzburg 2003, s. 30–31.

⁴² KARÁCSONY, J. – BOROVSKÝ, S.: *Regestrum Varadinense. Examinum ferri candentis*, s. 146–152.

menšiu dôveru ako poznatkom dosiahnutým skrze vieru.⁴³ Aby sa v roku 1247 „zrejmejšie rozhodlo, ktorá zo strán má mať právo na vlastníctvo zeme (Výčapy)“, musia komes Becend a jobagióni Trenčianskeho hradu priviesť k súbojovej skúške svojich pugilov.⁴⁴ V tomto prípade však súboj by sám o sebe nemal silu „zrejmejšie rozhodnúť“ spor, pokiaľ by nebol vnímaný ako pozemský sprostredkovateľ Božieho rozhodnutia. Sporné strany boli v prvom rade preverované pozemským sudcom a príležitostne, v prípade sťaženého rozhodovania, aj Bohom pôsobiacim skrze výsledok súbojovej skúšky. Abstraktná spravodlivosť teda existuje, je potrebné ju len odhaliť a boží súd sa stal nástrojom, ako to urobiť. Lepšie „poznanie sporu a preskúmanie vecí“ získal aj Belo IV., keď majetkový spor kráľovských dvorníkov z dedín Veľké Dvorníky (de Vduornuk) a Kútniky (de quinque villis Ethey) z roku 1268 rozhodla súbojová skúška. Okrem toho, vychádzajúc z jej výsledku, zrušil Belo IV. platnosť svojich predchádzajúcich donácií pre dvorníkov z dediny Kútniky.⁴⁵ Predpokladom tohto kroku muselo byť akceptovanie výsledku ako rozhodnutia postaveného nad pozemské právo. Neúspech či úspech mali platnosť Božieho zásahu opravujúceho chybný ľudský súd.⁴⁶ Svetská autorita Boha, vychádzajúca z nadpozemskej, podporovala všeobecné uznanie rozhodnutia a zmien s tým spojených.⁴⁷

Charlotte Leitmaier dodáva, že každá takáto prosba adresovaná božstvu musela spĺňať tri predpoklady: 1) predovšetkým bola viazaná na prísny rituál, ktorému bola priznaná účinnosť v oblasti nadprirodzenej sily; 2) jazyk, ktorý bol použitý je symbolom. Taktiež predmety a elementy použité pri božích súdoch mali plne symbolický význam; 3) nie je každému dovolené doprosovať Boha. Iba ten, kto je zdôraznený skrze pôvod (kráľ), úrad (kňaz) alebo skrze osobné označenie od Boha, môže vykonať takúto žiadosť. Táto skutočnosť spôsobila, že po prijatí kresťanstva bola realizácia božích súdov odovzdaná cirkvi.⁴⁸ „Klérus veril, že vlastní špeciálnu interpretačnú silu Božieho práva na zemi. Ako taký sa cítil byť obzvlášť zručný v zistení Božieho rozsudku ohľadne viny alebo neviny. Okrem toho, klérus pocítoval, že je to

⁴³ LEITMAIER, C.: *c. d.*, s. 120–121 an. Autorka argumentuje, že týmto spôsobom stredoveké myslenie ovplyvnil sv. Augustín, podľa ktorého pravé poznanie pochádza len od Boha.

⁴⁴ WENZEL, G.: *CDAC VII*, 1869, s. 228–229, č. 154.

⁴⁵ Tenže: *CDAC III*, 1862, s. 180, č. 117; *MOL DF 251792*.

⁴⁶ DINZELBACHER, P.: *c. d.*, s. 41 an.

⁴⁷ Okrem zmieneného príkladu z roku 1268, na základe výsledku súboja zrušil Ondrej II. v roku 1231 platnosť privilégia kráľa Imricha. FEJÉR, György: *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis, III/2 zv.* (ďalej *CDH*), Budapest 1829, s. 223–224. Úloha ordálu pri aplikácii práva je však téma na rozsiahlejšie spracovanie.

⁴⁸ LEITMAIER, C.: *c. d.*, s. 106–108 an.

jeho úloha napomáhať spravodlivému výsledku, predovšetkým s úbytkom dní do ordálu, keď jeho trýznivý priebeh začínal byť dobre známy.⁴⁹ Každý aspekt rituálov božieho súdu vyzýval Boha prejaviť svoj rozsudok nad probandom. Modlitby charakteristicky odkazovali na biblický precedens Boha kontrolujúceho elementy v zámere naplniť jeho vôľu, podobne ako podľa Varadínskych benedikcií „Pán ..., ktorý skrze svojho anjela vyviedol Sydraka, Misacha a Abdenaga z ohnivej pece bez úrazu ...“

Rituály zobrazujú snahu oddeliť probanda od bežnej atmosféry jeho každodenného života (pôst, oddelenie od spoločenstva, atď.). Je umytý, oblečený do čistej košeľe, postí sa tri dni a tento čas sa už veľmi nepodobá jeho životu laika, k tomu je pokropený svätenou vodou, požehnávaný a dlhými modlitbami transformovaný do prototypu spravodlivého človeka.⁵⁰ Paul R. Hyams k rituálom ďalej dodáva, že každý ďalší krok kňaza mal zintenzívňovať morálny tlak na skúšaného, aby sa zdôraznila imanentná Božia spravodlivosť. Požehnávanie náčinia užívaného pri ordále vyzývalo Boha poškodiť vinníka a ušetriť nevinného. Strážca pravdy a ochranca slabých prejaví každé maleficium a zmarí všetky diabolské pokusy rozvrátiť skúšku.⁵¹ Týmto spôsobom mala stabilizovať a regulovať ordálová skúška, aby nedošlo k jej narušeniu podvodom alebo zásahom démonických síl. Podľa Varadínskych benedikcií kňaz žiadal Boha o požehnanie železa, aby nad ním, a vôbec nad skúškou, nemala vplyv žiadna diabolská moc.⁵² „Pre zahnanie zlého, démonov alebo zlých síl bolo potrebné spojenie s Bohom ako silou, ktorá ich prevyšuje. To sa udialo v žehnaní, ktoré malo byť v priamom spojení s nadriadenou silou.“⁵³ Taktiež sa mala zabezpečiť priama zainteresovanosť Boha do procesu. Kňaz vyzýval Boha spáliť každého, kto sa chcel chrániť a tajiť svoju vinu skrze nejaké kúzla či „diabolské byliny“, a týmto spôsobom ohroziť pravosť Božieho rozhodnutia. Naviac toto úsilie nekončilo ani vykonaním ordálu. Potom ako proband uchopil horúce železo, prešiel s ním niekoľko krokov

⁴⁹ PILARCZYK, I. C.: c. d., s. 101 an. Podobne aj v stredovekom Uhorsku sa ordálie vykonávali vo väčších cirkevných centrách. Z listín a zákonníkov uhorských panovníkov sú známe sídla ako napríklad Budín, Ostrihom, Kaloča, Nitra, Bratislava a asi najznámejší Varadín.

⁵⁰ BROWN, P.: c. d., s. 138 an.

⁵¹ HYAMS, P. R.: c. d., s. 110 an.

⁵² Napríklad: „Požehnaj Pane, Otec všemohúci, večný Boh, skrze vzývanie Tvojho najsvätejšieho mena a skrze príchod Tvojho jednorodeného syna, nášho Pána Ježiša Krista, a tiež skrze dar Ducha svätého, pre zjavenie Tvojho spravodlivého rozhodnutia tento železný predmet, aby bol posvätený a zasvätený, aby sa po ďalekom vzdialení od každej diablovej nepravdivosti tvojím verným zjavila pravda tvojho spravodlivého rozhodnutia. Skrze nášho Pána Ježiša etc.“ Porovnaj KARÁCSONY, J. – BOROVSKÝ, S.: *Regestrum Varadinense. Examinum ferri candentis*, s. 146–152.

⁵³ ANGENENDT, A.: *Grundformen*, s. 34.

a upustil ho, bola popálená ruka obviazaná. Aby sa zaručilo plnohodnotné pôsobenie Boha pri liečení popáleniny, boli tieto obvazy zapečatené pečatou kapituly. Po troch dňoch čakania nastal akt *solutio manus* – dôkladné obhliadnutie ruky a posúdenie stupňa hojenia rán. Avšak prvá vec, ktorá zaujímala prihliadajúcich, bola pravosť a neporušenosť pečate. Jej poškodenie anulovalo výsledok ordálu a skúšaná strana bola uznaná za vinnú, pretože sa vytrácala istota Božieho prejavu. A to dokonca aj v prípade, ak by sa popálená ruka dobre hojila. Tak bol v roku 1214 uznaný vinný z krádeže istý jobagión Ján, hoci „*incombustam habuit manum, sed sigillum fractum*“.⁵⁴ Podobne, keď v roku 1213 istý Hegun dokazoval horúcim železom, že ho dedičania z Páuliš (Aradská župa, dnes Rumunsko) neochránili pred lúpežou, kanonici jeho ruku neskúmali, pretože našli porušenú pečať.⁵⁵ Pravdepodobne nejaký pokus o zlepšenie hojenia rán priviedol v roku 1221 troch zlodejov k tomu, aby obvazy zapečatili novou falošnou pečatou. V tomto prípade stav ich rán nebol vôbec zohľadnený a všetci traja boli prehlásení za zlodejov.⁵⁶ Podmienky pre to, aby Boh prehovoril, museli byť stopercentne naplnené. Tak aj nariadenie v prípade súbojovej skúšky, aby sporné strany priviedli v deň súboja pugilov, ktorí ešte neboli skúšaní (*pugiles inexaminati*),⁵⁷ môže znamenať snahu o zabezpečenie Božieho vedenia v súboji. Takýto bojovník nemal mať výhodu súbojovej skúsenosti, ktorá by zužovala priestor pre pôsobenie Božej pomoci pre pugila zastupujúceho spravodlivú stranu. Napríklad v roku 1239 rozhodol Belo IV., aby strany pre vyriešenie majetkového sporu priviedli pugilov, „*qui nondum pugnauerunt*“,⁵⁸ a v roku 1244 mal súboj dvoch „nepokročilých“ pugilov („*pugiles non progressi*“) prezradiť, či obvinení majú byť potrestaní hrdelným trestom.⁵⁹ Úsilie o zapojenie Boha do rozhodovacieho procesu v čo najväčšej miere hralo dôležitú úlohu pri realizácii božieho súdu. Podobne, ako v individuálnych skúškach boli probandi vystríhaní pred užitím magických síl, tak v súbojovej skúške sa intenzita Božej pri-

⁵⁴ KARÁCSONY, J. – BOROVSKÝ, S.: *Regestrum Varadinense. Examinum ferri candentis*, č. 85, s. 183.

⁵⁵ Tamtiež, č. 50, s. 172.

⁵⁶ „... manus vero trium, scilicet, Visam, Virsint et Mil, fracto sigillo Capituli, falso sigillo fuerant sigillatae. Qui pro iniustus habiti sunt.“ KARÁCSONY, J. – BOROVSKÝ, S.: *Regestrum Varadinense. Examinum ferri candentis*, č. 280, s. 258.

⁵⁷ CDAC II, 1861, s. 242–245, č. 160.

⁵⁸ CDH IV/1, 1829, s. 149–152.

⁵⁹ CDH IV/1, 1829, s. 308–313. Aj v nasledujúcom storočí sa objavujú úpravy bojových schopností pugilov, ale tie sú už rozlišované podľa postavenia strany v spore. Spravidla si žalobca mohol zadovážiť skúseného pugila a žalovaný neskúseného. Z tohto nepomeru je zjavné, že takýto súboj už mal byť záležitosťou závislou na bojových skúsenostiach najatého bojovníka. Ako príklad CDH VIII/3, 1832, s. 758–762.

azne zabezpečovala rovnako zdatnými bojovníkmi. Prejavu Božej vôle mal byť ponechaný priestor v maximálne možnej miere. A kde je Boh sudcom, tam nemôžu byť pochybnosti o mylnom rozhodnutí.

Viera v Božiu spravodlivosť bola živá realita v stredovekých komunitách, ako to stále dosvedčujú súkromné jednanie a verejný postoj. Nádej na Boží zásah, alebo prinajmenšom na odplatu, udržiavala na živu aj hagiografia.⁶⁰ Okrem toho je dobré pripomenúť, že „všetky formy stredovekého dôkazu boli považované za závislé na Božom rozsudku, a že napríklad aj krivá prisaha v akomkoľvek štádiu jednanie prinesie svoj vlastný trest. Priamejšie odvolania k Bohu boli jednoducho viac dramatická, ritualizovaná verzia takéhoto očakávania. Avšak posadnutosť ordálami mohla inklinovať k zahaleniu metafyzických aspektov iných druhov dôkazu.“⁶¹ Boží rozsudok však ďalej zotrval ako osvedčená téma v opise bitiek a vojen, či civilný súboj, ktorý sa rozmáhal po celé storočia, bol príležitostne opisovaný ako skúška starého zázračného druhu.⁶²

3. Boh milosrdenstva

Presvedčenie, že Boh rozhoduje na úrovni pravdy–nepravdy, je samozrejme a nesporné. Vyvoláva však otázku, či nepripravuje Boha o prejav vlastnej vôle? Je vôbec možné očakávať od Boha, že bude rozhodovať v presne vymedzených hraniciach bez priestoru na prejavenie vlastného úsudku? Neodporuje to jednému z možných prejavov Božieho konania? A práve častot ordálií, ktorých výsledok šiel proti najzreteľnejším príkazom všeobecného zmýšľania, zaťažila vieru zainteresovaných a viedla k „dômyselným“ pokusom o vysvetlenie. Okrem interpretácie spravodlivého Boha, poskytlo kresťanstvo vrcholného stredoveku vysvetlenie aj pre prípady, v ktorých výsledok ordálu sa zdal nejasný a idúci proti všetkým indiciám. Čeliac tejto možnosti, ktorá mohla podlomiť dôveryhodnosť tohto systému, sa vrcholnestredoveká teológia odvolávala na nevyspytateľný charakter božích súdov.⁶³ Otázny však zostáva spôsob zdôvodnenia takýchto rozporuplných výsledkov. Interpretácia pohnútky, pre ktorú sa Boh rozhodol nepotrešťať zjavného vinníka, sa javí rovnako problematická, ako správne porozumieť dôvodu pre krok, ná-

⁶⁰ COLMAN, R. V.: *c. d.*, s. 586 an.

⁶¹ Tamtiež, s. 587 an.

⁶² HYAMS, P. R.: *c. d.*, s. 115 an. „Ludia stále inklinovali k hľadaniu nadprirodzenej pomoci svätých pred začiatkom súboja.“

⁶³ LIENHARDT, T.: *c. d.*, s. 220 an.

sledkom ktorého bol prichytený alebo svedkami usvedčený previnilec naviac podrobený božiemu súdu. Čo ide proti všetkým tendenciám racionálneho zmýšľania, nemusí však byť nutne bezvýznamné. Väčšina historikov definuje význam ordálu pre určenie viny alebo neviny, no príčina podoby výsledku nemusela ležať len v rozhodovaní záležitostí kontroverzie. Boh je predsa podľa kresťanskej teológie všemohúci Stvoriteľ a vo svojom konaní plne slobodný. Nezávislosť jeho vôle sa prejavuje práve v spravodlivosti, pretože má rovnakú príležitosť spravodlivo potrestať človeka za previnenia, ako i milosrdne ušetriť. Nikto nemohol spochybniť, že by každé Božie rozhodnutie nebolo správne a právoplatné. Neraz tajomne zasahuje do ľudských životov. „Všetky udalosti či bežné, alebo nezvyčajné, majú byť vyjadrením Božej vôle. A práve pretože Boh je všade a vo všetkom, jeho zapojenie v ordáliach nie je nič mimoriadne.“⁶⁴

Zaoberajúc sa uvedenými špecifikami je potrebné vrátiť sa k príčinám, pre ktoré sa sudca a sporné strany rozhodli obrátiť k božiemu súdu. Tou najčastejšie uvádzanou tézou je absencia iného spôsobu, dôkazu alebo svedectva, ktorý by pomohol stanoviť pravdivosť veci. To však neznamená, že by ordál nekoexistoval s inými druhmi dôkazu a bolo prvou úlohou súdu určiť, ktorý z nich by mal byť aplikovaný.⁶⁵ Avšak charakter okolností, v priebehu ktorých sa posudzujú svedectvá, dôkazy a nakoniec je nariadený ordál, príležitostne približuje jeho ďalšie funkcie, ktoré kontrastujú so zaužívanými tézami: páchatel' či pravdivosť veci sú častokrát dosvedčené a pomenované svedkami, písaným dokumentom, alebo všeobecnou povestou. V tomto ohľade je pozoruhodné, ako to prezentujú pramene uhorskej proveniencie. Podľa rozhodnutia Ondreja II. z roku 1231 dokázal magister Martin svoj nárok na strednú časť Dunaja ako „pravdivý svedectvom mnohých cirkevných prelátov i laikov.“ Keďže jeho odporca, komes Hektor, vlastnil privilégium kráľa Imricha, rozhodol panovník vykonať súbojovú skúšku.⁶⁶ V roku 1239 nariadil vice krajinský sudca Mikuláš jobagiónom Bratislavského hradu a urodzeným z rodu Salamon priviesť svedkov, ktorí by svedčili v ich majetkovom spore. „Keď v pridelený termín každá strana priviedla vhodných svedkov a zmienení urodzení (z rodu Salamon) skrze mnohých urodzených a neurodzených, blízkych a susedov dokazovali svoju spravodlivosť, zmienený pán kráľ a iní magnáti tak rozhodli, aby sme tento spor prisúdili ku skúške súboja.“⁶⁷ Rovnako boli bezúhonní svedkovia predvedení v spore jobagiónom

⁶⁴ Konštatuje RADDING, C.: *c. d.*, s. 958 an.

⁶⁵ Rozpravu o príčinách voľby ordálovej skúšky podáva BARTLETT, R.: *c. d.*, s. 24–33 an.

⁶⁶ CDH III/2, 1829, s. 223–224.

⁶⁷ CDH IV/1, 1829, s. 149–152.

Bratislavského hradu s obyvateľstvom dedín Kračan v roku 1253 a jobagió-nov Trenčianského hradu s komesom Becendom v roku 1247.⁶⁸ Keď v roku 1244 žalovali kráľovskí dvorníci Martina, syna Alexandra, a Bartolomeja, syna Mórica, že ich v noci prepadli a olúpili na majetku, palatín Ladislav prikázal to dokázať bezúhonnými svedkami. V pridelený termín dvorníci „svedectvom početných urodzených zreteľne a právoplatne usvedčili týchto (Martina a Bartolomeja) ako lupičov a zlodejov“. Palatín Ladislav im ponúkol možnosť zachrániť svoje životy zložením prísahy, hoci by prišli o majetky. S tým však nebola spokojná poškodená strana a palatín rozhodol vykonať skúšku súbojom s tým, že „ak by podľahol pugil Martina a Bartolomeja, tí budú odsúdení k preliatiu krvi pre všetky svoje naničhodnosti“.⁶⁹ Súbojom sa teda nemalo rozhodnúť, či Martin a Bartolomej sú vinní, ale akým spôsobom majú byť potrestaní. Ich prečin bol známy a dosvedčený. Objavuje sa teda otázka, aký podnet vedie sudcu k vystaveniu sporných strán božiemu súdu, hoci pozná pravdivosť veci? Na jednej strane by bolo možné rozmýšľať nad účelovosťou tohto kroku (zbavenie sa a prenos rozhodovacej zodpovednosti, strach zo zlého rozhodnutia, a pod.), avšak bez nejakého myšlienkového pozadia by stratil oprávnenosť a platnosť. Nebol by jednoducho rešpektovaný a dodržiavaný. V pozadí tohto rozhodnutia muselo teda stáť pevné presvedčenie, v ktoré verili, a ktoré ich motivovalo sa aj vo veciach blízkych rozumovému riešeniu obracať k nadprirodzeným zásahom. Vyššie uvedený príklad ponúka smer, ktorým by sa mohla orientovať diskusia nad touto zvláštnosťou. Paradoxne, podnetom pre sudcov krok bola idea milosrdenstva. Palatín Ladislav rozhoduje „misericordia mediante“. Víťazstvom svojho pugila si vinníci mohli zachrániť životy. Ak Boh prejaví v súbojovej skúške vinníkom svoju náklonnosť, palatín Ladislav sa rozhodne pre menší trest. V tomto význame bolo jeho rozhodovanie motivované myšlienkou milosti. Sudca jednoducho hľadal odpoveď na otázku, ako má ďalej postupovať v spore. Ak sa v súbojovej skúške zmluje Boh nad vinníkom, zľutuje sa aj on. Z uvedených príkladov je zrejmé, že svedkovia boli ochotní svedčiť a sudca mal možnosť poznať pravdivosť sporu aj iným spôsobom, ale i tak mohol nariadiť vykonať súbojovú skúšku.⁷⁰ Na podobné konanie upozorňuje aj Gillian R. Evans, keď

⁶⁸ V roku 1253 mali byť svedkovia predvedení, „aby sa pravdivosťou bezúhonných svedkov mohla vyvrátiť všetka nepravdivosť sporu“. Zjavné je očakávanie, že svedkovia budú znali pravdivosti veci a pomôžu rozhodnúť spor. *CDAC II*, 1861, s. 242–245, č. 160; *CDAC VII*, 1869, s. 228–229, č. 154.

⁶⁹ *CDH IV/1*, 1829, s. 308–313.

⁷⁰ Okrem toho je potrebné zvážiť, že mnoho ordálií bolo vykonávaných v komunitách, ktoré neboli veľmi početné. To znamená, že tu musela často existovať len malá neistota o vine či nevine skúšaného. Vo vidieckej komunite sa veľa vecí neukryje. Vo veľmi malých spoločenstvách

konštatuje, že spoľahlivosť Boha v dosiahnutí dobrého rozhodnutia bola výhoda ťažko miznúca zo zreteľa. Otázka kladená Bohu, čo má sudca robiť, bola hrubá prosba o znamenie. K tomu bol potrebný nejaký nástroj a najlepšie s Božím vedením.⁷¹

Myšlienka Božej spravodlivosti musela však predpokladať komplexný náboženský koncept. Každý jednotlivec sa musí postaviť pred tvár nebeského Sudcu a jeho ďalší osud závisí na tomto súde. Milosrdný Otec predsa len vychádza odpúšťajúci v ústrety svojmu stratenému synovi: Nie z odsúdenia hriešnikov má Boh radosť, ale z ich nápravy. „Tak bude aj v nebi väčšia radosť nad jedným hriešnikom, ktorý robí pokánie, ako nad deväťdesiatimi deviatimi spravodlivými, ktorí pokánie nepotrebujú.“ (Lk 15, 7; podobne ďalej Lk 15, 10; Mt 18, 13–14) S nádejou, že nič nezostane bez spravodlivého súdu, sa vyjadruje predreligiózna nádej. Antika mala svojich bohov vždy odvetných a trestajúcich, ktorí ustanovujú poriadok. S novozákonným myšlienkovým konceptom pristupuje kresťanský konaný milosrdenstvo ako aktívny článok súdneho aktu.⁷²

Podľa všeobecného náboženského pravidla, že Božie jednanie vyžaduje presnú zhodu zo strany ľudí, mohlo byť na prejav Božieho milosrdenstva odpovedané milosťou aj zo strany ľudí. Význam bol v tom, že Boh svoj oprávnený hnev zadrží na istý čas, a tým poskytne milosť dovoľujúcu predísť jeho súdu skrze vlastné pokánie.⁷³ Medzi prostriedky, ako odpýkať svoje previnenia patrili, okrem iných, modlitba a pôst. Predstavovali cestu, ako sa pokoriť pred Pánom a vyvolať u neho súcit pred nadchádzajúcim božím súdom. A preto, „tak ako je zvykom“, sa tri dni vo Varadíne postil aj istý Scentus, než „pristúpil k noseniu horúceho železa“.⁷⁴ V tomto ohľade je vhodné uviesť slová Harolda J. Bermána, popredného historika práva zo Spojených štátov, ktorý na viacerých miestach poznamenáva, že bežnou odpoveďou na prečin bola vždy odplata, ale od raného stredoveku sa začal klást veľký dôraz na pokánie, uzmierenie, ako alternatívu trestu. Pokánie, obnova cti, uzmierenie boli cesty, skrze ktoré sa konala náprava prečinu alebo hriechu. Previnilec, ktorý porušil právo, bol zároveň aj hriešnik, ktorý mal nie len zaplatiť cenu

majú ľudia zvyčajne veľmi dobrý odhad či obvinený je vinný, alebo nie. A stredoveké spoločnosti také boli. Upozorňuje WHITMAN, James: *The Origins of Reasonable Doubt. Theological Roots of the Criminal Trial*. Yale 2008, s. 72–73.

⁷¹ EVANS, Gillian R.: *Law and Theology in the Middle Ages*. Abingdon 2002, s. 143.

⁷² Podľa ANGENENDT, A.: *Geschichte*, s. 725–728.

⁷³ Tamtiež, s. 97.

⁷⁴ „Qui (Scentus) cum, transacto triduo jejunio, sicut mos est, ad portandum candens ferrum accessisset ...“ KARÁCSONY, J. – BOROVSKÝ, S.: *Regestrum Varadinense. Examinum ferri candentis*, č. 275, s. 256.

za svoj prečin, ale i kajať sa, pretože si dobrovoľne vybral konať zlo. Zdôrazňoval sa nemorálny stav jeho mysle. Táto doktrína dala previnilcovi určitú dôstojnosť voči jeho žalobcovi a sudcovi (oni sú tiež hriešnici), ale vytvorila nekonečnú zodpovednosť na strane previnilca voči Bohu.⁷⁵ Autor ďalej pokračuje: „S tak videnou povahou Božieho konania sa vytvoril paralelný koncept v ľudskej spravodlivosti. Človek síce nevidí priamo do ľudských srdiec ako Boh, ale môže si nejakým spôsobom priblížiť jeho súd.“⁷⁶ Takto mohlo vzniknúť rozhodnutie, ktoré síce nie je v zhode s pravdou, ale je procesne správne.

Najdramatickejšie okamihy božieho súdu prebiehali pochopiteľne počas náboženského obradu. Boli to predsa len okamihy bezprostredne predchádzajúce skúške a zvyšujúce napätie situácie. Varadínske obrady horúceho železa pozostávali zo sústavného invokovania Pána pre zjavenie spravodlivosti a častého exorcizmu, aby diabolská moc nemala žiadnu silu ovplyvňovať skúšku. Istotne sú však zakaždým preniknuté myšlienkou spravodlivosti, zázraku, ale i Božieho milosrdenstva. Pri požehnaní železa kňaz (najpravdepodobnejšie biskup) prosil Boha o zoslanie „účinku moci a pravdy, aby sa spravodlivosť prejavila skrze tvoje milosrdenstvo a spravodlivosť...“⁷⁷ Spojenie práva a náboženstva musí stáť na spoločnej povahe Boha. Slovan Gillian R. Evans: „Akýkoľvek je Boh v stredoveku, je a priori spravodlivý a pravdivý, a navyše je spodstatnená spravodlivosť a pravda. Z toho vyplýva, že jeho činy zrkadlia jeho spravodlivosť a zľutovanie. Predsa len na prvý pohľad Božie jednanie sa zdá byť protirečivé, ak Boh je nielen absolútna spravodlivosť, ale tiež absolútne milosrdenstvo. A keďže Boh nemôže byť v rozpore sám so sebou, jeho spravodlivosť a milosrdenstvo musia byť nejakým spôsobom jednotné. Je to paradox tohto úsilia vyvážiť spravodlivosť a milosrdenstvo, prísnosť a odpustenie, že spravodlivosť a milosť môžu byť skutočne rovnaká vec. Rozdiel je v tom, že čo je urobené zo záväzku, je spravodlivé, ale čo je urobené zo súcitu, je milosrdné.“⁷⁸

⁷⁵ BERMAN, Harold: *Law and Revolution. The Formation of the Western Legal Tradition*. Cambridge – London 1983, s. 181, 183–184.

⁷⁶ Tamtiež, s. 195 an.

⁷⁷ „Et mitte in hoc ferrum vim virtutis ac veritatis tuae, ut in eo semper, per misericordiam et veritatem tuam, verissima iustitia, quae tibi soli cognita est, fidelibus tuis ad emendationem iniquorum, manifestissime declaretur...“ KARÁCSONY, J. – BOROVSKÝ, S.: *Regestrum Varadi-nense. Examinum ferri candentis*, s. 146.

⁷⁸ EVANS, G. R.: c. d., s. 8 an. Autorka podľa LOTTIN, Odon: *Le concept de justice chez les théologiens du moyen âge avant l'introduction d'Aristote*. In: *Revue thomiste*, 44, 1938, s. 516. O. Lottin ďalej vychádza z práce Philippa Cancellaria *Summa de Bono*. „Oba aspekty Božieho konania, spravodlivosť a láska, sa prelínali počas celého stredoveku, avšak s prevahou spravodlivosti v ranom a lásky vo vrcholnom (zvlášť v mystike).“ Stručne upozorňuje aj ANGENDT, A.: *Grundformen*, s. 20.

Vloženie sa do Božieho milosrdenstva vytvára akési priame jednanie previnilca s Bohom, ktoré môže čiastočne ignorovať súdne prvky v procese. Za týmto odhodlaním by však malo stať aspoň všeobecné uznanie konania zla, keď nie priamej viny v prečine, a vôľa podriaďiť sa Božiemu rozhodnutiu. Vstupná antifóna Varadínskej bohoslužby zvoláva: „Spravodlivý si pane a spravodlivé tvoje rozhodnutie, učiň s tvojím služobníkom podľa svojho milosrdenstva.“⁷⁹ Myšlienka nápravy a Božieho odpustenia ďalej pokračuje aj v prvom čítaní z proroka Izaiáša: „V tých dňoch hovoril prorok Izaiáš. Hľadajte pána, kým sa dá nájsť, vzývajte ho, kým je nablízku! Nech opustí bezbožný svoju cestu a nespravodlivý človek svoje zmýšľanie, a vráti sa k nášmu pánovi, pretože mnoho odpúšťa“ (Iz 55, 6–7).⁸⁰ Po ukončení bohoslužby s prístupovaním k miestu, kde sa mala vykonať skúška, sa situácia ďalej dramatizovala. Spev siedmich kajúcich žalmov s litániami mal probanda ešte viac uponížiť a pripomínať mu túžbu po odpustení.⁸¹ Azda však najexplicitnejšie vyjadrenie viery na účinok Božieho milosrdenstva vo Varadínskych benedikciách je vyslovené v závere modlitby nad rozpáleným železom tesne pred jeho uchopením probandom: „... aby tento vinník napravený skrze ľútosť nech je ukázaný plne oslobodený od previnenia v skúške tvojho nastávajúceho súdu. Skrze pána etc.“⁸² Porušenie práva môže vyžadovať potrestanie svetskými autoritami, ale vyznanie toho v ľúlosti nemusí priniesť okamžitú odplatu Boha, preto sa pravdepodobnejším stáva jeho odpustenie.⁸³ Preto previnilec, ktorý je tiež hriešnik, nie je očistený ordálom, ale milosťou Boha. Už aj pre Gratiana je vnútorná zmena ľutujúceho to, čo robí rozdiel. Ak sa naše srdcia odvrátia od zlého k Bohu, zasluhuje si to rýchle odvrátenie Boha od hnevu k milosrdenstvu a odpusteniu.⁸⁴ V tomto úzkom spojení sakrálného s profánnym sa obvinený dostáva skrze súdny systém do kajúceho procesu, v ktorom má uznať svoje previnenie. Prirodzený stav vecí sa tak po prečine nemusel obnoviť len trestom, ale i preukázaním milosti. Podporuje to zása-

⁷⁹ „Iustus es Domine et rectum iudicium tuum, fac cum seruo tuo secundum misericordiam tuam.“ KARÁCSONY, J. – BOROVSKÝ, S.: *Registrum Varadinense. Examinum ferri candentis*, s. 147.

⁸⁰ „In diebus illis, Locutus est Esaias Propheta dicens. Quaerite Dominum, dum inveniri potest, invocate eum dum prope est. Derelinquat impius viam suam et vir iniquus cogitationes suas et revertatur ad dominum met miserebitur eius et ad dominum nostrum, quoniam multus est ad ignoscendum.“ Tamtiež, s. 147.

⁸¹ Sú to žalmy 6, 32, 38, 51, 102, 130 a 143.

⁸² „... ut reus hic per poenitentiam correctus in futuri iudicii tui examine, a culpa inveniatur penitus absolutus, per dominum etc.“ Tamtiež, s. 151.

⁸³ Tvrdí EVANS, G. R.: c. d., s. 167–168 an.

⁸⁴ Tamtiež, s. 169 an. Autorka podľa Gratian, *Decretum*, II, Causa, XXXIII q. iii, Dist. I, c. 24.

du, že ak sa pri ordálovej skúške Boh zmiluje nad previnilcom, zľutuje sa aj pozemský sudca.

Preukázané odpustenie mohlo viesť k náprave a obnove hodnotných vzťahov. „Pomstychtivá túžba“ bola prekonaná pre morálne úctyhodný motív, napríklad pre ľútosť páchatela. Prejavená milosť však nemá byť chápaná ako nepotrestanie, ale radšej ako požiadavka rozvíjať charakter. Bolo by rozporuplné myslieť si, že Boh odpustil previnilcovi a naďalej by vyžadoval pozemský trest za previnenia. Prvoradým záujmom kresťanstva je, čo sa stane s ľudskou dušou v tomto živote i po smrti. Preto hlavnou otázkou nie je osud tela, ale duše. Týmto spôsobom motivovaný spoločenský a právny poriadok hľadá predpisy a inštitúcie pre morálne zlepšenie spoločnosti. Z tohto dôvodu i trestné právo bude hľadať také praktiky, ktoré prispejú alebo nespomalia duchovnú a morálnu obnovu kriminálnikov.⁸⁵

V prípade človeka so skazenou povestou mohol úspech v ordále predstavovať poslednú šancu, ako nastúpiť na dlhú cestu späť k právnemu postaveniu, v závažnejšom prípade dokonca spôsob záchranu života.⁸⁶ Keď v polovici štyridsiatych rokov 13. storočia Fulko z rodu Kačičovcov, „skrze mnohých žalovaný, akoby celého kráľovstva, ktorým boli známe jeho početné nepriateľské činy, a tiež pre smrť Michala, syna Eliáša, svoju nečestnú povest zväčšil,“ odsúdil ho Belo IV. ku skúške súbojom.⁸⁷ Svojím prečinmi si skazil reputáciu do takej miery, že by mu už nebolo možné dôverovať v prípade očistnej prisahy. Len súbojovou skúškou sa mohlo rozhodnúť o jeho ďalšom osude – nie však o jeho vine, ale či a ako má byť potrestaný. Jeho rozsiahle zlé konanie a hanebná povest vylúčili potrebu dokazovania. Kráľ však po prosbách „niektorých urodzených kráľovstva“ odpustil Fulkovi súbojovú skúšku. Ten predsa len „naplnený duchom nevernosti ďalej z viny do viny postupoval ... a horšie začal činiť“. A tak „pre zločin urazeného Majestátu a ohľadom tvorby falošných mincí“ ho panovník opäť odsúdil k súboju, ako to „ohľadom zločinu tohto druhu vyžaduje starý zvyk kráľovstva“. Tentokrát sa ale mal odlišovať od toho predchádzajúceho. Vážny prečin zrady panovníka uvalil na Fulka súboj bez zbroje – tzv. „duellum nudum.“⁸⁸ Naviac sa

⁸⁵ Myšlienky rozvíjané a prebraté z MURPHY, Jeffrie G.: *Christian love and criminal punishment*. In: WITTE, John – ALEXANDER, Frank S. (eds.): *Christianity and Law. An Introduction*. Cambridge 2008, s. 224, 226, 228.

⁸⁶ COLMAN, R. V.: c. d., s. 584 an.

⁸⁷ *CDH IV/1*, 1829, s. 401–409.

⁸⁸ Ide o prvý známy záznam o nariadení súboja bez zbroje (nekrytého súboja) – „duellum nudum“. Dôkladnejšie informácie o súboji tohto druhu podáva formulárová zbierka Jána z Uzsi (János Uzsa) z obdobia rokov 1345–1351: „Nie je to bežný boj, keď niekoho buď kráľ alebo grófi žalujú ako konajúceho proti moci a pre notorickú zradu, a preto boj nekrytý, je dobré ve-

opakovaným vyčítaním vrátili aj predchádzajúce prehrešky. Ak niekto konal pokánie a potom opäť porušil právo, tak bolo jeho pokánie falošné a znamenalo by to, že mu Boh neodpustil, ako napríklad argumentuje Gratian.⁸⁹ Fulko sa teda svojou povahou preukázal ako trvalo vzdorovitý a nenapraviteľný previnilec – „semper perfidus et perversus“.⁹⁰ V tejto situácii by súboj asi ťažko rozhodoval, či je obvinený vinný, alebo nie, ale pravdepodobnejšie mohol byť pozemským sprostredkovateľom Božieho výroku nad previnilcom. Výsledok súboja mal byť dôsledkom zlého Fulkoveho konania. Možno bol o tom presvedčený aj samotný Fulko, pretože „s mnohými urodzenými znížený k nohám Majestátu“ opäť žiadal o milosť. Belo IV. ho nie len znovu ušetril súboja, ale aj žalára. Fulko sa však ani tentokrát nenapravil a neskôr musel niesť dôsledky svojich činov. Spoločnosť dobre poznala previnilca a jeho skutky, súboj mal už len rozhodnúť o jeho osude. Šlo o akýsi skúmajúci proces, čo chce Boh povedať o vine či nevine obvineného.

Pre priblíženie, kde leží Božia spravodlivosť a milosrdenstvo, bude nápomocné menšie odbočenie a nahliadnutie do opisu Božieho konania podľa Anselma z Canterbury. Vo svojej práci *Proslogion* si Anselm kladie otázky ohľadom základných atribútov Boha a vysvetľuje, ako môže mať Boh vlastnosti, ktoré sa tak často zdajú byť protichodné. V IX. kapitole polemizuje nad tým, prečo Boh preukazuje svoje milosrdenstvo aj zlým, ktorí si zasluhujú trest, a odkiaľ vyviera prameň jeho milosrdenstva. On je hoci úplne a zvrchovane spravodlivý, predsa je dobrý aj k zlým, pretože je úplne a zvrchovane dobrý. Totiž je lepší ten, kto je dobrý aj ku zlým, ako ten, ktorý je dobrý len k dobrým. A kto je dobrý voči zlým tým, že ich trestá aj šetrí, je lepší než ten, kto ich iba trestá. Pre Anselma je nanajvýš podivuhodné, prečo on, plne a zvrchovane spravodlivý, sa odpláca zlým a previnilcom dobrom.

dieť, že v jednej košeli a s jedným mečom sa vykonáva, ten boj sa bezpochyby bojuje na smrť, a preto sa takýto boj nezvykol často vyskytovať, pretože jedného (súpera) je vidieť a počuť umierať.“ Formulárová zbierka považuje „duellum nudum“ za staré zvykové právo krajiny, ktoré sa malo uplatniť v prípade najťažších deliktov. Zdroj BÉLI, Gábor: *A succubitus duelli facti potentialis*. In: BALOGH, Ágnes – HORNYÁK, Szabolcs (eds.): *Tanulmányokötet Erdösy Emil professzor 80. születésnapja tiszteletére*. Pécs 2005, s. 76–77. Autor podľa KOVACHICH, Martinus Georgius: *Formulae solenne styli in cancellaria*. Pesthini 1790, s. 8–9. Rovnako o tom aj DVOŘÁKOVÁ, D.: c. d., s. 48–49 an. Autorka dodáva: „Takýto súboj sa mal konať pred kráľom, kráľovnou a celým dvorom, súperu museli bojovať len v košeliach a veľmi ostrými mečmi. Boj sa mal skončiť až smrťou jedného zo súperov, pričom porazený sa považoval za vinného a trest padol aj na jeho deti a príbuzných. Takýto súboj, na rozdiel od bežných súbojov, nebolo možné odmietnuť a jeho aktéri museli bojovať osobne.“

⁸⁹ EVANS, G. R.: c. d., s. 18–19 an. Autorka podľa Gratian, *Decretum*, II, Causa XXXIII, Dist. III, c. 24.

⁹⁰ *CDH IV/1*, 1829, s. 401–409.

K tomu podáva vysvetlenie, že všetko, čo pochádza z dobroty Boha, neodporuje jeho spravodlivosti, ale naopak sa s ňou zhoduje. Boh je teda zvrchovane milosrdný preto, že je zvrchovane spravodlivý. On je nesmierna dobrota, ktorá spravodlivým dožiči spásu a nespravodlivých oslobodzuje. A koná tak z dôvodu, aby ušetrených menil k dobrému, čo je teda nanajvýš spravodlivé. V X. kapitole Anselm pokračuje: „Avšak, keď trestáš zlých, je to spravodlivé, pretože si to zaslúžia; keď ich ale šetriš, nie je to spravodlivé preto, že by to zodpovedalo ich zásluhám, ale preto, že to zodpovedá tvojej добрote. Keď totiž zlých šetriš, si spravodlivý zo svojho hľadiska, nie z nášho, rovnako ako si milosrdný, keď sa na to pozeráme z nášho hľadiska, nie z tvojho.“ Teda z Božej spravodlivosti sa rodí milosrdenstvo, pretože je spravodlivé, keď Boh pre svoju dobrotu ušetrí aj zlých.⁹¹ Pre Anselma nie sú spravodlivosť a milosrdenstvo protikladné významy, ale účinky toho istého Božieho konania. Nie len spravodlivosť a trest urovnávajú vzťah s Bohom, predsa aj milosrdenstvo a odpustenie. V jeho ponímaní sú jednotné a jedno vychádza z toho druhého. Pre Boha teda nie je nemožné konať proti prísnyim zásadám ľudského rozumu a činiť tak v duchu svojho milosrdenstva. A jeho milosrdenstvo neznamená pre previnilca nič iné, než len druhú šancu.

Obdobne uvádza Robert Bartlett, že v 11. a 12. storočí bolo stále viac prevládajúcou odpoveďou na diskutabilný výsledok ordálu presvedčenie o vóli Boha dať previnilcovi druhú šancu, a opačne, nevinný z konkrétneho prečinu bol odsúdený z úplne iného dôvodu. Podobné vysvetlenia odhaľujú spleť argumenty, ktoré sa pokúšajú narovnať hlbokú vieru v Božiu imanentnú spravodlivosť. Avšak viera, že Boh by mohol užiť ordál pre preukázanie svojho milosrdenstva, rozhrešiť dobrého v srdci alebo potrestať hriešnika bez ohľadu na skutočnosti podkopávala súdnu funkciu tohto dokazovacieho prostriedku.⁹² V každom prípade právoplatná záležitosť spravidla víťazí podľa stredovekého myslenia právoplatne. Dokonca, aj keď všetky fakty hovoria v prospech protistrany, akceptovalo sa, že správne záležitosti mohli tiež pochybiť, keď boli konané nespravodlivým.⁹³ Keď Gillian R. Evans vo svojej publikácii *Law and Theology in the Middle Ages* nazvala podkapitolu o stredovekom ordále titulom *Proof by ordeal as test of the divine will*, zjavne to nebol omyl. Naviac prichádza k tvrdeniu, že ordálová skúška bol spôsob hľadania, čo si Boh želá povedať o vine, či nevine obvineného. Znamenalo to vziať Boha na skúšku faktov a odhaliť jeho rozhodnutie skrze výsle-

⁹¹ Anselm z Canterbury: *Proslogion*. In: SOKOL, Ján: *Mistr Eckhart a stredoveká mystika*. Praha 2013, s. 81–84.

⁹² BARTLETT, R.: c. d., s. 78–79 an.

⁹³ DINZELBACHER, P.: c. d., s. 91 an.

dok.⁹⁴ Okrem toho vyžadovať od Boha, aby rozhodoval v prísnych hraniciach viny–nevinu, by ho takpovediac pripravovalo o priestor vlastného účinku a nejavilo by záujem o prejav jeho vlastnej vôle. Významová interpretácia božích súdov sa tak nemusí pohybovať v prísnom priestore štandardných východísk stredovekého právneho sporu. Opakovaný prejav kajúcnosti a obrátenia sa k Božiemu milosrdenstvu sú len pridaným dôsledkom hlbokého presvedčenia o všeobecnej hriešnosti celého ľudstva. Pozornosť nebola ani tak venovaná výsledku, ale skôr tomu ako sa k nemu dospelo – s Božím vedením. A pretože Boh je spravodlivý a milosrdný sudca, nemohlo byť pochyb o neomylnosti jeho rozhodnutia. „Pri formulovaní otázky pre odpoveď vševediaceho Boha je nevyhnutné nerobiť rozdiel medzi skutočnosťou a právom, hoci takýto systém nepodporuje ani odborné vyšetrovanie faktov, ani analýzu skutočného práva.“⁹⁵ Potom, ako v roku 1211 mal Kaločský biskup Bertoldus rozhodnúť, či zem Šala patrí Kláštoru sv. Martina v Pannonhalme, alebo komorskému grófovi Gatkovi, nariadil, „aby vlastnosť každej strany bola skúšaná údelom, a aby ten, ktorému by údel žičil, skrze boží súd, teda skrze horúce železo, sa prejavil byť spravodlivý alebo nespravodlivý.“⁹⁶ Autor týchto slov nehovorí o ordále v zmysle rozhodovania na poli skutočnosti, ale ako o preverení „qualitas“ sporných strán. Možno ešte viac špecifické je vyjadrenie, že nie je dôležité poznanie, kto tvrdí pravdu, ale komu by „údel“ (sors) doprial byť spravodlivý a vlastniť spornú pôdu. Tieto zvláštnosti je možné vysvetliť konštatovaním Petera Browna, ktorý nazýva ordál tichým „odstránením“ sporu. Nie je to súd Bohom (judgment by God), je to presunutie prípadu ad iudicium Dei, k božiemu súdu (judgment of God), v ktorom Boh odhaľuje „pravdu“, nie konkrétny fakt. Súdil stav osoby alebo skupiny, či jej, alebo ich tvrdenie je „čisté“ a „oprávnené“. Nerozhodoval, či konkrétny kus pôdy patrí určitému nárokovateľovi.⁹⁷ Práve tak príklad z roku 1211 nemusel skúmať fakty do takej miery, ako do centra svojej pozornosti postavil vnútorné vlastnosti sporiacich, veď napokon opäť Uroš získal spornú zem nie preto, že by to dosvedčil, ale z „božieho súdu“ – Božím rozhodnutím (de divino iudicio). Ordál vždy zasahoval problém nevyspytateľnosti, pretože Boh prezrádzal vinu alebo nevinu človeka v špecifickej veci v priebehu rozsudku nad jeho celým bytím a jeho dušou, takto mohol byť proband zra-

⁹⁴ EVANS, G. R.: c. d., s. 140 an.

⁹⁵ Upozorňuje HYAMS, P. R.: c. d., s. 99–100 an.

⁹⁶ „ut utriusque partis qualitas sorte examinaretur et ut ille, cui sors faveret, per divinum iudicium, videlicet per candens ferrum se fuisse iustum vel iniustum manifestaret“ Pannonhalmi Bencés Főapátság Levéltára Pannonhalma, Bences – Capsarium (1000–1526), 1211. In: <http://monasterium.net/mom/HU-PBFL/PannHOSB/1211.1/charter> [cit. 1. 5. 2015].

⁹⁷ BROWN, P.: c. d., s. 137, 138 an.

zený pre hriechy nesúvisiace s prejedávanou záležitosťou⁹⁸ alebo zachránený skrze svoju ľútosť. Cisterciánsky autor Caesarius z Heisterbachu vo svojom diele *Dialogus miraculorum* venoval dve kapitoly opisu, ako vykonanie spovede pozitívne ovplyvnilo výsledok ordálu. V prvom prípade účinok neskoršej spovede vyvolal hojenie popálenej ruky odsúdeného kacíra a v druhom mohol cudzoložný, ale vyspovedaný, rybár niesť železo bez obáv o výsledok.⁹⁹ Formovanie sviatostnej teológie pokánia a jeho reflexia v praxi božích súdov je špecifická téma, ktorej nateraz nebude venovaná pozornosť. Navyiac je potrebné mať na pamäti, že milosť preukázaná pri ľútosti nie je v skutočnosti úplne oddelená od trestu. I keď Boh odpúšťa hriešnikovi, stále zotrúva v časnom treste, hoci vôľa podriadiť sa trestu môže byť považovaná za akt poslušnosti voči Bohu.¹⁰⁰

V každom prípade je do spoločenského kontextu vsadená myšlienka, že spoločnosť, či svetská alebo cirkevná, má seriózný záujem diskutovať o týchto prečinoch a prizvať previnilcov k zodpovednosti. V konečnom závere to predpokladá uznanie pravdy na jednej či druhej strane. Zámerom tohto krátkeho príspevku je skôr diskutovať na túto tému a prezentovať ju ako možný pohľad na problematiku stredovekých ordálieí. Preberané špecifikum, ktoré bolo naznačené aj v prácach zahraničných autorov, si vyžaduje pokračujúce hľadanie správnej interpretácie. Je však potrebné mať na mysli, že sa tak nemôže diať bez zohľadnenia náboženského života stredovekej spoločnosti.

RESUMÉ

BOH SPRAVODLIVOSTI – BOH MILOSRDENSTVA:

ORDÁL AKO SKÚŠKA BOŽEJ VÔLE

Božie súdy, resp. ordálie, patria medzi výrazne špecifické praktiky stredovekej spoločnosti, ktorých výnimočnosť vždy predstavovala interpretačný problém. So zohľadnením náboženského, sociálneho a právne-historického pozadia sa sformovalo veľa odlišných prístupov k otázke, čo viedlo ľudí, aby sa v snahe dokázať svoju pravdu vystavili veľkej fyzickej bolesti. Spoločnou

⁹⁸ HYAMS, P. R.: c. d., s. 111 an; RADDING, C.: c. d., s. 946 an.

⁹⁹ V českom preklade NECHUTOVÁ, Jana (ed.): *Caesarius z Heisterbachu: Vyprávění o zázracích: středověký život v zrcadle exempel*. Praha 2009, s. 86, 251. Podobne aj BARTLETT, R.: c. d., s. 80 an.

¹⁰⁰ EVANS, G. R.: c. d., s. 173 an.

črtou týchto interpretácií bol však súhlas s prítomnosťou viery na imanentnú spravodlivosť, ktorej pôvodcom v stredovekej Európe bol jedine Boh. On stál v centre celého diania a zúčastnené strany, prísluhujúci a predstavitelia svetskej spravodlivosti očakávali jeho nespochybniteľný rozsudok. Preto sa príspevok vo svojom obsahu zaoberá videním Boha v ordále ako aktívneho sudcu a prezentuje výsledok skúšky ako odraz jeho dvoch hlavných vlastností – spravodlivosti a milosrdenstva. Tento zámer sa momentálne prezentuje na príklade prameňov stredovekého Uhorska a pokúša sa priblížiť myšlienkové ponímanie božích súdov aj v týchto odľahlejších častiach stredovekej kresťanskej Európy. Hlavnou postavou v článku je Boh. Jeho vnímanie je popisované tak, ako o tom informujú pramene. Najčastejšie teda ako vševediaceho sudcu, ktorý napravné chýbný ľudský súd, a ktorého rozsudku sa sporné strany plne odovzdávali. Jeho zásah však nesmel byť ničím narušený, žiadnou mágiou, ochrannými bylinami, liečením popálenín, či dokonca predchádzajúcimi skúsenosťami bojovníkov v súboji. Druhá časť príspevku sa zaoberá nad možnými vysvetleniami výsledkov ordálií, ktoré šli proti najzreteľnejším príkazom všeobecného zmýšľania. Z obsahu prameňov je zrejmé, že rovnako, ako bolo vzhladané k neomylnnej Božej spravodlivosti, tak sa zo zreteľa nevytrácala ani myšlienka na jeho milosrdenstvo. To bolo vzývané ešte pred začiatkom božieho súdu a taktiež aj výsledok bol vysvetľovaný ako dôsledok jeho prejavu. Stále viac prevládajúcou odpoveďou na diskutabilný výsledok ordálu bolo presvedčenie o vôli Boha dať previnilcovi druhú šancu, a opačne, nevinný z konkrétneho prečinu bol odsúdený z úplne iného dôvodu. Boží súd preto nemusel byť nutne vnímaný ako rozhodnutie v konkrétnej veci, ale aj ako súd nad celým bytím zainteresovaných. Zámerom tohto krátkeho príspevku je skôr diskutovať na túto tému a prezentovať ju ako možný pohľad na problematiku stredovekých ordálií. Z tohto dôvodu ďalšia diskusia ohľadne interpretácie božích súdov nemôže pokračovať bez zohľadnenia náboženského života stredovekej spoločnosti.

Kľúčové slová: stredoveký ordál, božie súdy, Uhorsko, stredoveká kultúra, stredoveká religiozita

SUMMARY

GOD OF JUSTICE – GOD OF MERCY: ORDEAL AS THE TEST OF GOD'S WILL

God's judgments, respectively ordeals, belong to noticeably specific practices of medieval society, of which rarity has always meant an interpretation problem. Taking into account religious, social and legal-historical background, a lot of different attitudes discussing the motifs of people who enormously physically suffered in the effort to prove their innocence has been formed. However, a common feature of all these interpretations was an agreement with the presence of the faith that meant the immanent justice, of which originator was only God himself in medieval Europe. He was in the centre of all happenings and interested parties, onlookers and representatives of secular authority expected his undeniable judgement. Having considered previous arguments, the paper focuses on the perception of God in an ordeal as the active judgement and presents a result of a trial as the reflection of his two main qualities – justice and mercy. Currently, this intention is represented through medieval Hungarian sources and attempts to outline understanding of God's judgments also in these remote parts of medieval Christian Europe. The main protagonist of this article is God himself. His perception is described in a way which may be found in the sources. The most frequent image is god as the omniscient judge, who rectifies a wrong human's judgement and whose judgement is fully respected by contradictory parties. Nevertheless, his intervention could be disrupted by nothing – no magic, protective herbs, curing burns and even previous experience of fighters in combats. Another part of the study deals with possible explanations of ordeals' outcomes which were in a sharp contrast with general rational thinking. From the analysis of sources it is evident that similarly as a belief in the infallibility of God's judgment was present, also a belief in his mercy was apparent there. His mercy was invoked before a trial started and also its result was explained such as a consequence of that. More and more prevailing response to a disputable outcome of an ordeal was a conviction about God's will to give a wrongdoer the second chance. And on the contrary, the innocent was finally condemned because of a different reason. The God's judgment did not have been perceived such as a decision about a concrete case but rather more such as a verdict on the whole existence of the interested persons. The aim of this short study is rather to discuss this topic and to present it as a possible point of view on the issue

of medieval ordeals. For that reason, the future debate over the interpretation possibilities of God's judgments could not continue without consideration of the religious life of medieval society.

Keywords: medieval ordeal, God's judgment, Hungary, medieval culture, medieval religiosity

Translated by Mgr. Hana Ferencová

Mgr. Filip Lampart
Tatranská 15
064 01 Stará Lubovňa
Slovenská republika
e-mail: filioplampart@gmail.com

**„ZU BAWEN DIESE STADT, DIE IHRES
GLEICHEN NICHT IN GANZ EUROPA HAT“:
OBRAZ IDEÁLNÍ SPOLEČNOSTI A LITERÁRNÍ
POSTUPY V KONTEXTU MĚSTSKÉ
HISTORIOGRAFIE RANÉHO NOVOVĚKU¹**

Jaroslav Miller

Ve svých inspirujících literárněhistorických dílech vztahujících se k období národního obrození konstruoval Vladimír Macura vznik národa jako proces vytváření novodobých kulturních mýtů a mytologie, a to prostřednictvím snu a snového vnímání reality a vlastních dějin. Motiv snu Macura ztotožnil s podobou dobového diskurzu, jehož cílem bylo vytvoření obrysů národního vědomí a zároveň idealizace české společnosti a její minulosti.² Macurovský sen o ideálu silně rezonoval rovněž v kontextu literárního žánru předmoderní městské historiografie, která kromě kronik a měšťanských pamětí zahrnovala rovněž panegyrická (často veršovaná) díla opěvující konkrétní město. S touto širší definicí urbánního dějepisce pracuje jak moderní zahraniční historická věda, tak řada českých badatelů.³ Důležitou úlohu panegyrických tisků a veršovaných popisů raně novověkých měst jako pramenů uchovávajících kolektivní paměť poslední dobou zdůraznili ve svých studiích například Dana Martínková či Jaroslav Miller.⁴

Samotný žánr panegyrického popisu města sahal až do období antiky, a to především v kontextu řecké a ještě výrazněji římské literatury. Právě ze struktury a obsahu antických textů čerpaly inspiraci chvály měst a jejich topo-

¹ Tato publikace vznikla v rámci projektu GAČR: *Mezi renesancí a barokem: Filosofie a vědění v českých zemích a jejich širší evropský kontext* (doc. PhDr. Tomáš Nejeschleba, Ph.D., GB14-37038G).

² MACURA, Vladimír: *Znamení zrodu a české sny*. Praha 2015.

³ Viz např. JOHANEK, Peter (vyd.): *Städtische Geschichtsschreibung im Spätmittelalter und in der Frühen Neuzeit*. Köln – Weimar – Wien 2000; BAHLCKE, Joachim – STROHMEYER, Arno (vyd.): *Die Konstruktion der Vergangenheit*. Berlin 2002; SWEET, Rosemary: *The Writing of Urban Histories in Eighteenth-Century England*. Oxford 1997.

⁴ MARTÍNKOVÁ, Dana: *Literární druh veršovaných popisů měst v naší latinské humanistické literatuře*. Praha 2012, s. 50–67; MILLER, Jaroslav a kol.: *Prameny urbánní historiografie do roku 1800 (Svazek 1 – Morava)*. Olomouc 2013.

grafické popisy v období humanismu.⁵ Normativní vizi města jako ideální společnosti vyjadřoval v těchto textech obvykle topos harmonie, poslušnosti, jednoty, řádu, svornosti a kolektivismu. Německý historik Hans-Christoph Rublack dokonce těmto termínům připisuje v kontextu předmoderních urbánních center roli klíčových slov vyjadřujících základní měšťanské hodnoty.⁶

Idealizací minulosti a vytvářením fiktivních obrazů dějin tak dobová historiografie spoluvytvářela specifickou mytologii města a jeho identitu, a to hned dvojím způsobem. Za prvé, akcent na výše zmíněné hodnoty v historických dílech propůjčoval městskému životu smysl a řád. Za druhé, městské dějepiscectví nabízelo komparaci s minulostí a posilovalo přesvědčení, že soudobá realita je pouhým matným odleskem archetypu, původního a nedostižného vzoru, jehož je nedokonalou kopií.⁷ V narativních dílech městské proveniencie plnila roli archetypu obvykle města spojená s biblickými příběhy či slavnou minulostí (Jeruzalém, Řím, Trója) nebo bohatá a významná města současnosti, jejichž politické zřízení, míra autonomie, materiální blahobyt, mocenský vliv či kvalita architektury se představě ideálu nejvíce blížily (např. Paříž, Vídeň, Norimberk, Benátky).⁸ Odkazy k oběma druhům archetypů obsahuje například panegyrický text Václava Clemense *Gedanum sive Dantiscum* (1630), který spatřuje v luteránském Gdaňsku centrum obrozené církve a nazývá ho Novým Jeruzalémem.⁹ Přímořská poloha města, jeho bohatství i široká politická autonomie v kontextu Královských Prus i celého polsko-litevského soustátí zároveň autora svádějí k proklamaci, že Gdaňsk se vojenskou mocí, prosperitou i dokonalostí městské ústavy (Willkuhr) vyrovná samotným Benátkám.¹⁰ V jiném chvalo zpěvu z téhož období je Gdaňsk srovnáván opět s Benátkami, Římem i Amsterdamem, avšak Gdaňsk se jeví jako sídlo mnohem dokonalejší („zu bawen diese Stadt, Die ihres gleichen nicht in ganz Europa hat“).¹¹ S Jeruzalémem je identifikována v panegyri-

⁵ MARTÍNKOVÁ, D: c. d., s. 5–11.

⁶ BRUNNER, Horst (vyd.): *Literatur in der Stadt, Bedingungen und Beispiele städtischer Literatur des 15. bis 17. Jahrhundert*. Göttingen 1982, s. 9–36.

⁷ Viz ARMSTRONGOVÁ, Karen: *Krátká historie mýtu*. Praha 2006, s. 10.

⁸ K replikaci archetypu na příkladu mytického modelu nebeského města viz ELIADE, Mircea: *Mýtus o věčném návratu (Archetypy a opakování)*. Praha 1993, především s. 9–14.

⁹ CLEMENS, Venceslaus: *Gedanum sive Dantiscum*. Gedani 1630, s. 58.

¹⁰ Tamtéž, s. 5.

¹¹ KINDERMANN, Heinz (vyd.): *Danziger Barockdichtung*. Leipzig 1939, s. 218–219.

ku z počátku 15. století Jihlava.¹² Naopak v kronice švábského Augšpurku z pera Clemense Sendera je město srovnáváno s Římem, přičemž Augšpurk zastiňuje Řím svou starobylostí, protože může pyšnit svou existencí v dobách, kdy samotné věčné město ještě nestálo („Die Stat Augspurg ist 550 iar, vor eemals Rom angefangen zu bauen durch Remum und Romulum worden ist, erbaut gewest.“).¹³ Dávny Řím je měřítkem ideálu i pro Georgia Sibuta opěvujícího Olomouc. V Sibutově textu dokonce hlavní město Markrabství moravského představuje v jistém smyslu reinkarnaci Říma, neboť bylo založeno nejslavnějším z Římanů Juliem Caesarem, aby svůj vzor s odstupem věků předstihlo („Nyní je třeba se zmínit o větších darech, jimiž Olomouc snad i Řím předčí, o ctnosti, pro kterou nutno Olomouc do nebes vynést.“).¹⁴ Také Šimon Ennius Klatovský upozorňuje na triumf Olomouce nad Římem, a to krásou a velkolepostí radnice, která „samotný Kapitol předčí, který již zašlostí temnou zastaral v průběhu věků.“¹⁵ Zároveň Ennius srovnává moravskou metropoli s Vídni, která není zdaleka tak chráněna a kráslena Dunajem jako Olomouc řekou Moravou, jež „dělí zdi tohoto města dvojitým proudem svých vod... bije svou půvabnou vodou o městské brány a zdi.“¹⁶

Motiv města jako dědice a pokračovatele odkazu dávno zaniklých slavných sídel minulosti patřil v rané novověké historiografii a městské mytologii k poměrně běžným literárním postupům. V úvodu svého monumentálního díla *Londinopolis* dokazoval James Howell teorii, že Londýn, byv založen vojáky vracejícími se z trójské války (ve shodě s jedním z mýtů o původu Britů), vznikl jako nová Trója. Platnost této domněnky Howell opíral o řadu domnělých historických svědectví, mimo jiné o tvrzení, že na místě katedrály sv. Pavla stál původně chrám bohyně Diany, který staří Britové nazývali Nhandian, a toto slovo dalo vzniknout názvu města Londýna.¹⁷

Právě příklad Londýna ovšem naznačuje, že starobylost a existence mýtu byly pouze předpoklady velikosti a slávy města. K dosažení dominance bylo zapotřebí také srovnání s konkurenčními sídly, jejichž slabosti a nedostatky legitimizovaly výsadní postavení metropole. Tento postup tvořil standardní

¹² ALTRICHTER, Anton (vyd.): „Ein Lobgedicht auf Iglau aus dem Anfange des 15. Jahrhunderts.“ In: Igel-Land: Mitteilungen für Volkskunde in der Iglauer Sprachinsel, č. 18, Juni 1927, s. 69.

¹³ „Die Chronik von Clemens Sender von den ältesten Zeiten der Stadt bis zum Jahre 1536.“ In: Die Chroniken der schwäbischen Städte – Augsburg 4. Leipzig 1894, s. 3.

¹⁴ PETRŮ, Eduard (vyd.): *Humanisté o Olomouci*. Praha 1977, s. 25, 34.

¹⁵ Tamtéž, s. 48.

¹⁶ Tamtéž, s. 45.

¹⁷ HOWELL, James: *Londinopolis: An Historicall Discourse or Perlustration of the City of London, The Imperial Chamber, and chief Emporium of Great Britain*. London 1657, s. 2–3.

součást středověkých a raně novověkých městských mytologií, přičemž cílem bylo uplatnit nárok na regionální případně zemskou či celoevropskou politickou, hospodářskou či kulturní dominanci. Bezprecedentní růst významu Londýna v průběhu 17. století našel svou odezvu v celé řadě literárních zpracování, které vesměs ohlašovaly ambici zaujmout pozici „hlavního města“ Evropy a světa. Londýn tak měl symbolicky převzít žezlo od Říma, Istanbulu či Paříže, tedy měst, která tuto roli hrála v minulosti. Novou dominanci Londýna mělo potvrdit srovnání s domnělými rivaly, kteří si rovněž činili nároky na privilegované postavení („Cities of the first Magnitude“). Systematicky přistoupil k obhajobě aspirací anglické metropole James Howell, který na základě celkem dvaceti kritérií obhajoval její výsostnou pozici vůči ostatním hlavním evropským městům. V případě osmanské Konstantinopole autor například upozorňuje na nedostatek svobody a tvůrčího ducha, který brání skutečnému rozvoji města („if you go to the quality of inhabitants, Constantinople may be called but a nest, or banner of slaves“). Sláva Říma spočívala v jeho heroické minulosti, avšak dnes město je odsouzeno žít pouze z této tradice a postrádá budoucnost. U Milána je v textu jako nedostatek zmíněn chybějící přístup k moři a řada dalších měst (Vídeň, Praha, Madrid, Sevilla, Florencie, Janov atd.) nedosahovala dle autora velikosti a politického významu Londýna. Za nejvážnější soupeře považoval Howell Benátky, Amsterdam a Paříž. V případě Benátek jsou však jako překážka rozvoji zmíněny problémy s pitnou vodou, zatímco Amsterdam se s Londýnem nemohl měřit bohatstvím a velikostí populace. Jediným konkurentem schopným soutěžit o celkové prvenství s Londýnem byla podle Howella Paříž, které je v textu přiznána stejná důstojnost a stejný počet obyvatel. Francouzská metropole se navíc může pyšnit větší rozlohou, avšak v pomyslném souboji nakonec vítězí anglické město, a to jak díky dynamice obchodu a počtu řemeslnických korporací, tak kvůli lepším hygienickým poměrům, protože v tomto ohledu Paříž za Londýnem daleko zaostávala („touching streets, the dirt and crott of Paris may be smelt ten miles off“).¹⁸ Metoda účelové komparace tak posloužila Jamesi Howellovi k idealizaci Londýna, přičemž cílem bylo obhájit nárok na prvenství britské metropole mezi všemi evropskými městy. Zatímco slabiny rivalů byly autorem nemilosrdně odhalovány a analyzovány, v případě Londýna byly četné problémy města ignorovány či bagatelizovány.

Principiálně totožné narativní a argumentační strategie můžeme koneckonců identifikovat i v kontextu české a moravské raně novověké urbánní historiografie. To se týká především sporu mezi Olomoucí a Brnem o status hlavního města Moravy, který dal ve druhé polovině 17. století vzniknout

¹⁸ Tamtéž, s. 385–391.

řadě historických a politickoprávních spisů panegyrického charakteru. Zatlímco městská rada Olomouce nechala sepsat text s názvem *Lapis Lydius*, Brno obhajovalo své nároky prostřednictvím několika spisů, mezi nimiž vynikal *Achilles brunensis*.¹⁹ Podobná polemika, o přednostní místo (za Prahou) mezi královskými městy na českém sněmu, ovšem ve stejném období probíhala mezi Plzní a Kutnou Horou. Literárním výrazem tohoto souboje se stala panegyrická díla jezuitských autorů Jana Koříňka (*Staré paměti kutnohorské*) a Jana Tannera (*Historia urbis Plsnae*).²⁰

Nedílnou součást normativně utopické sebepercepce města však kromě komparace a odkazu k mýtu tvořilo celé spektrum narativních (diskurzivních) strategií a literárních postupů, k nimž patřily hojně využívané metafor, tropy a alegorie, které se vztahovaly k základním hodnotám života ve městě. Metaforické obrazy měst měly vizi ideálního společenství podpořit a přetavit ji do uměleckého (často veršovaného), avšak všeobecně srozumitelného sdělení. K tomuto účelu tak sloužil postup přenášení významu na základě vnější podobnosti nebo sdílených obecných charakteristik. Metafor a alegorická přirovnání většinou odkazovala buď ke klíčovým hodnotám městských společenství, tedy k jednotě, řádu a svornosti nebo k estetickému prožitku vyvolanému harmonickou krásou a symetrií města.

Prostřednictvím specifických narativních strategií přispívala urbánní historiografie a literatura rovněž k vytváření kolektivní identity a sounáležitosti měšťanů s konkrétním sídlem. V mnoha literárních dílech městské provenience tak bylo město obvykle ztotožňováno se slovem „vlast“, které akcentovalo hlavní identitu měšťana. Ta nebyla ani zemská (identifikace se zemí) či regionální a primárně ani náboženská, i když v řadě historiografických děl 16. a 17. století hrála konfesijní identita města značnou roli. Nejdůležitějším politickým, společenským, hospodářským a kulturním rámcem, v němž se odehrával život měšťana, bylo samotné město. Především tzv. svobodná či královská města se ve středověku a raném novověku obecně těšila vysoké autonomii a v podmínkách relativní decentralizace moci tak tvořila státy ve státech. Města rovněž fungovala jako mocenská a vojenská struktura, která sledovala vlastní politickou linii, a to často nikoliv v souladu s politickými zájmy panovníka či ostatních stavů.

Své urbánní vlasti vděčil měšťan za svůj blahoby, ochranu a bezpečí, vzdělání i společenské postavení. Vztah byl ovšem oboustranný a symbiotický

¹⁹ Ke sporu mezi oběma městy blíže HURT, Rudolf: „Ke sporu Olomouce s Brnem o primát.“ In: ČERNÝ, Norbert a kol. (vyd.): *Vlastivěda střední a severní Moravy*. Díl II. Část 1. *Studie z kulturních dějin střední a severní Moravy*. Píerov 1942, s. 71–87.

²⁰ KOŘÍNEK, Jan: *Staré paměti kutnohorské*. Praha 2000. Dílo Jana Tannera nikdy nevyšlo tiskem, avšak kolovalo v latinských opisech i českých překladech. Pozn. aut.

ký. Prosperita i samotná existence města závisela na pili, podnikavosti, disciplíně a patriotismu obyvatel. Život měšťana bez města byl nepředstavitelný stejně jako život ryb bez vody a ptáků bez vzduchu. Tuto silnou vzájemnou závislost vyjadřoval ve středověkých a raněnovověkých textech právě pojem města–vlasti, který nebyl jen výrazem lokálního patriotismu, ale odkazoval k hlavní a zdaleka nejdůležitější skupinové identitě měšťanské obce. Hans Sachs opěvující rodný Norimberk zdůrazňuje nerozbornou jednotu měšťanů a rady (*Einigkeit der Gemein und Rat, Ordnung der bürgerlichen Ständ*), bohatství a lidnatost města (*In der Stadt um und um Des Volkes ist ohn Zahl und Summ, ein emsig Volk, reich und sehr mächtig*) i jeho dokonalou a rozumnou správu (*Ein fürsichtiger weiser Rat, der so fürsichtiglich regiert*), aby dospěl k nezvratnému a pevnému přesvědčení, že Norimberk „ist mein Vaterland“.²¹ Ze stejných důvodů je Vídeň „Vatterland“ i pro Wolfganga Schmelzla, který navíc zdůrazňuje i skutečnost, že Vídeň vděčí za ochranu proti tureckému nájezdu na konci dvacátých let 16. století.²² Téměř o století později, v roce 1630, odůvodňuje svou identifikaci s Gdaňskem podobným způsobem Venceslaus Clemens, podle něhož ve městě rozhoduje senát ve shodě s „prudentia, justitia, sapientia“ a díky jeho moudré správě vládne „Concordia“. Gdaňsk je opěvován jako centrum obchodu, umění i věd a autor tak může město směle nazvat svou vlastí (*Patria*).²³ Také nucené opuštění města jeho obyvateli bylo v městské literatuře většinou traktováno jako vyhnání z vlasti, jehož přímým následkem bylo její uhynutí a bezprizornost měšťanů bloudících bez domova cizím a nepřátelským světem. Lament evangelických měšťanů z Těšína vyhnaných v rámci rekatolizace města v roce 1629 tak v přeneseném smyslu tvoří paralelu k loučení českých pobělohorských exulantů s rodnou zemí a k jejich odchodu mimo vlast. Téma vyhnání z města–vlasti je pojednáno ve 48. verši dochovaného rukopisného díla: „Plačmež všickni společně, Těšínsťi měšťané, neboť v našem Těšíně, místa víc nemáme.“ Násilný akt odtržení od rodného města ústí v zoufalství měšťanů–dětí vyrvaných z otcovské i mateřské náruče vlasti: „Z nás, tvých věrných Slezáků, sirotky sdělati... Co jest svět, ještě nevíte, vandrovat musíte, jsouc nevinné děťátka dost nouze zkusíte.“²⁴ Silnou identifikaci s urbánním prostorem ilustruje rovněž *Stau-*

²¹ SACHS, Hans: „*Ein Lobspruch der Stadt Nürnberg*“. In: Hans Sachsens ausgewählte Werke I. Leipzig 1961, s. 335–341.

²² SCHMELZL, Wolfgang: *Ein Lobspruch der hochlöblichen weiterübten Khüniglichen Stat Wien in Osterreich, wölche wider den Tyrannen und Erbfeindt Christi nit die wenigist, sondern die höchst Hauptbefestigung der Christenheit ist...* Wien 1548 (Reprint Wien 1849), s. aiiii, biii.

²³ CLEMENS, V.: c. d., s. 23, 35–58.

²⁴ VOLF, Josef: „*Lament měšťanů z Těšína r. 1629*“. Časopis Musea království českého, LXXXV, 1911, s. 465–471.

romachia Stephana Taurina Olomouckého. Ten nabádá učené olomoucké měšťany studující v zahraničí, aby vzpomínali na své rodné město, jež je autorovi sladkou vlastí, a zároveň Stephanus Taurinus končí svůj chvalozpěv vášnivým apelem „za vlast je nutno bojovat také zbraněmi, nejen slovy.“²⁵

Princip jednoty nejvýstižněji ilustrovaly metafory měst jako složitých organismů či případně strojů, k jejichž bezchybnému fungování byla zapotřebí koordinace jednotlivých částí, disciplína a vědomí společné identity. Výstižně tyto hodnoty ilustroval uherský humanista ve službách lounské městské rady Martin Rakovský, který ve svém panegyriku zvolil působivou metaforu městské obce jako lidského těla. Ve svém obsírném veršovaném díle *Descriptio urbis Lunae Boiemicae* Rakovský dokazuje, že jako různé údy tvoří skvěle fungující tělo ovládané vůlí, je také společenství jedinců obývajících město přetaveno v harmonickou jednotu obce řízenou městskou vládou. Zcela unesen touto představou dospívá Rakovský na konci básně k exaltované deskripci kolektivistického života měšťanů, když uzavírá, že jedinec sám o sobě neznamená nic. Naopak jednotu je vydávána za jediný zdroj blaha a síly, zatímco největší hrozbu pro obec znamená rozkol a svár, nemoc ochromující celé tělo.²⁶

Obraz těla jako alegorie města hrál jistou úlohu i v kontextu vnímání času v literárním žánru předmoderní urbánní historiografie. Většina autorů glorifikovala minulost a v ní spatřovala zlatý věk a vrchol slávy města. Adorace šťastného a harmonického dávnověku většinou ostře kontrastovala s šedivou a nevýraznou přítomností. Dějiny tak měly regresivní charakter, přičemž budoucnost zůstávala nejistá a jedinou možností, jak zvrátit postupný úpadek představovala restaurace hodnot minulosti. Sugestivním způsobem zachytil proces rozkladu ideálu jezuita František de Paula Švenda ve svém monumentálním čtyřdílném spise o dějinách Hradce Králové z konce 18. století. Švendův text zachycuje proces postupné dekadence města od úsvitu jeho dějin. Věk zlatý a stříbrný, metaforicky označující původní ideál předhusitského období, je vystřídán nejprve věkem železným, později měděným a nakonec hliněným odkazujícím na smutný stav Hradce Králové autorovy současnosti. Úpadek města a měšťanských hodnot Švenda ilustroval prostřednictvím metafory postupného rozpadu lidského těla, jež ve své původní podobě (prvopočátcích města) slulo dokonalostí a krásou: „By tedy vlastenci moji, kteří nyní obrazu vlasti své, města Králové Hradce... jen toliko hnáty a spodek noh již widí, w truchliwosti pojati zcela dolů spustili také oči mysle, a jen w blátě za plným způsobem zkaženého věku nadchnutým tápali, nobrž jich

²⁵ PETRŮ, E.: c. d., s. 22.

²⁶ RAKOVSKÝ, Martin: *Zobrané spisy*, Bratislava 1974, s. 98, 120.

zhůru pozdvihnouce, pohlédli na hlavu těch slavných a trpčících se počátků předků svých.²⁷

Metafora lidského organismu ostatně pronikla i do raně novověkého žánru utopie, který konstruoval ideální společnost výlučně a bez výjimky jako společenství obyvatel města. Například Tommaso Campanella ve Slunečním státě charakterizoval obyvatele utopické městské společnosti jako údy jednoho a téhož těla.²⁸

Vedle lidského těla vyjadřovalo složitost a zároveň dokonalost městské společnosti přirovnání k přesně pracujícímu mechanismu hodin. Právě metaforický obraz města jako hodinového stroje, v němž všechny části zapadají do sebe a tvoří dokonale seřízený a perfektně fungující organismus, využil v roce 1630 ve své oslavné řeči na počest Hamburku rektor městského gymnázia.²⁹ Představa města jako sice složitého, sociálně stratifikovaného, avšak názorově jednotného a hodnotově unifikovaného organismu pronikl rovněž do dobové právnícké literatury a terminologie. Například raně novověký teoretik práva Phillip Knipschilt (1595–1657) označoval městskou společnost termínem *unum corpus*.³⁰ Typově podobnou metaforou bylo ztotožnění města s libě znějícím hudebním nástrojem nebo dokonce orchestrem, který, ač složen z mnoha různých a jinak znějících částí, produkuje v dokonalé synchronizaci a spolupráci hudebníků (= měšťanů) vznešenou a uchu lahodící skladbu. U Františka Damase Strnada, písařího ve druhé polovině 17. století chvalo zpěv na město Plzeň, čteme následující charakteristiku: „Nacházím já v jednom každém městě trojnásobní harmonii, anebo spoluzvučnost: První jest dobře a pořádně rozpořádaného stavení [politického zřízení, pozn. aut.]. Druhá jest pořádné zachovávaní chvalitebných obyčejův, příkázání a práv. Třetí jest jednosvornost a jednozvučnost srdcí a myslí obyvatelův; z těch třech nejpěknější jest srovnání myslí a srdcí... Taký v městě tomto, ačkoliv vyšší ouřadové jako tenký strunky hlas vysoký vydávající, a jiní nižšího stavu

²⁷ ŠVENDA, František Pavel: *První zlatý a stříbrný obraz města Králové Hradce nad Labem. To jest Trpčící se památky starobylnými příhodami: od založení města, wsstípení zde wíry Krystowé; kostelů, oltářů, klášterů, a odkazů pobožných ustanovení: až do vzniklého bludu husytského w králowstwi Českém, w weyтах dle postupnosti let uwedené*. Hradec Králové 1799, s. 10–11.

²⁸ CAMPANELLA, Tommaso: *Sluneční stát*. Praha 1979, s. 19–24.

²⁹ VIZ RAU, Susanne: *Geschichte und Konfession – Städtische Geschichtsschreibung und Erinnerungskultur im Zeitalter von Reformation und Konfessionalisierung in Bremen, Breslau, Hamburg und Köln*. Hamburg – München 2002, s. 91.

³⁰ KNIPSCHILT, Phillip: *Tractatus politico-historico-juridicus de juribus et privilegiis civitatum imperialium*. Ulm 1657, s. 357.

jako struny nižším hlasem znějící jsou byli, nicméně jednosvorně, jednověrně a jednotejně ustavičně... jsou se srovnávali.³¹

Metafora města jako lidského těla nebo hodinového stroje odkazovala k urbánním hodnotám efektivity, disciplíny, harmonie a svornosti. Ke stejným aspektům městského života se vázaly i jiné literární obrazy, které ovšem navíc zdůrazňovaly estetický rozměr vyplývající jak ze souměrnosti městské architektury, tak z jednoty a kolektivismu městských společností. Pro charakteristiku města i obce tak byla využívána kategorie krásy chápáné jako hlavní atribut symetrie a kultury. Krása jako synonyma k pojmům souměrnost, řád nebo dokonce racionalita se ostatně objevuje již v Aristotelově *Poetice*, normativním díle, které ovlivňovalo estetické vnímání a evropské umění nejméně do 18. století.³² Také dokonalost raně novověkých utopických městských společností pramenila, mimo jiné, z jejich symetrické krásy vyjádřené jednak podobou politického a sociálního uspořádání a jednak obrazem města jako konstruovaného prostoru. Například u Tommasa Campanelly je utopický městský stát „rozdělen na sedm rozsáhlých pásem či kruhů pojmenovaných podle sedmi oběžnic. Z jednoho do druhého se vstupuje čtyřmi branami po čtyřech dlážděných cestách, směřujících na čtyři světové strany“. Střed města Campanella umísťuje na vrchol hory, na němž se tyčí chrám, jenž má „dokonale pravidelný tvar. Stojí na silných souměrných pilířích... hlavní chrámová kopule vrcholí ve středu, ve svém nejvyšším bodu.“³³ Thomas More nalézá na svém utopickém ostrově padesát čtyři měst, která jsou vystavěna podle stejného plánu, přičemž hlavní město Amaurot má tvar „pravidelného čtverce“.³⁴ Johann Valentin Andreae dokonce ke svému dílu *Christianopolis* připojil náčrtek půdorysu ideálního města, jež se ve všech ohledech vyznačovalo dokonalou pravidelností.³⁵

³¹ STRNAD, František Damas: *Město na hůře wystawené od prwniho swého wyzdwiżeni a wystaweni wżdycky sylné, od přijaté katolické wíry w wíře stálé a neporušené. Od dané wěrnosti králům českým a pánům dědičným nezprzněné, w mnohých a těžkých protiwenstwach neustalé, w witezstwach od Boha propůjčených užíwání strídámé; Staro=katolické, kráľowské a krajské město Plzeň, na den Památní a Weyroční Slawného Witezstwi nad nepřátely ouhlawními obdrženého slující Nowý Swátek*. Praha 1676.

³² ARISTOTELÉS: *Poetika*. Praha 1996, především kapitola 7, s. 72–73. Přehledně ke středověkým a raně novověkým estetickým teoriím v souvislosti se symetrií a jednotou viz Eco, Umberto: *Umění a krása ve středověké estetice*. Praha 2007, především s. 45–60. K architektuře města v dobových utopiích viz RAHMSDORF, Sabine: *Stadt und Architektur in der literarischen Utopie der frühen Neuzeit*. Heidelberg 1999.

³³ CAMPANELLA, T.: c. d., s. 8–9.

³⁴ MORE, Thomas: *Utopia*. Cambridge 1993, s. 43–44.

³⁵ ANDRAE, Johann Valentin: *Christianopolis*. Dordrecht – Boston – London 1999, s. 161–163.

Tomuto vnímání odpovídaly básnické popisy měst, v nichž se autoři nejčastěji uchýlovali k obrazům ráje a zahrady, esteticky pojatého, kultivovaného a umělecky ztvárněného prostoru, který byl protikladem chaotické přírody, anebo spíše jejím přetvořením a zkrocením. Stejně jako město, cizorodý prvek symetrie a pravidelné struktury v neuspořádané krajině, symbolizovala také zahrada v dobových literárních textech vítězství člověka a řádu nad divočinou. Zahrada byla rovněž chápána jako bezpečný prostor, v němž měšťan zažívá libé pocity harmonie a okouzlení krásou přírody. Prostor, jež je však zároveň zbaven všech hrozeb divočiny. V tomto duchu vyobrazil jezuita Jan Kořínek na konci 17. století Kutnou Horu. V jeho poetickém líčení „takové dobře spořádané město královskou zahradou nazváno býti může: v nížto rozmanité pěkných ctností kvítí kvete, rozličné poctivých obchodů byliny rostou, stromoví poslušných měšťanů jako po šňůře stojí.“³⁶ Zatímco měšťanské ctnosti jsou charakterizovány jako květy a ozdoba zahrady, vše, co narušuje harmonii a řád města, má v Kořínkově popisu podobu divokého nezkraceného býlí, které je nutno bezpodmínečně vymýtiti („kopřiví, bodláčí zlých příkladů zrůstu nemá“).³⁷ Některé panegyrické texty zdůrazňovaly význam a nadřazenost konkrétního města jiným sídlům prostřednictvím alegorie ráje. Stejně jako zahrady jsou lidskou napodobeninou dokonalého (avšak na zemi se nevyskytujícího) Edenu, také lidská osídlení vzhlíží k ideálním vzorům, jimiž jsou však reálně existující města. Do této role obsadil Meistersänger Hans Sachs (1494–1576) ve svém chvalozpěvu svůj rodný Norimberk. Obšrný popis krásy, bohatství, lidnatosti a politické i vojenské síly města uvozuje Sachs konstatováním „Ich dacht: Es ist das Paradies.“³⁸ V následujících panegyrických verších je demonstrována dokonalost Norimberka (ráje), jenž je vzorem pro ostatní města. Velmi podobnou strategii zvolil Wolfgang Schmelzl opěvující v polovině 16. století Vídeň, která je autorovi „růžovou zahradou“ a „rájem“.³⁹

Méně četným, avšak typickým alegorickým připodobněním, byl obraz středověkého a raně novověkého města jako obrovského plavidla čelícího nástrahám nevyzpytatelného moře. Tato symbolika v sobě obsahovala hned několik explicitně nebo implicitně vyjádřených poselství. Právě loď zosobňovala v předmoderním období pravděpodobně nejs sofistikovnější a technologicky nejdokonalejší výtvar lidských rukou a zároveň triumf lidského umu nad nespoutanou přírodou. Podobně město, složitá struktura se svým

³⁶ KOŘÍNEK, J.: c. d., s. 221.

³⁷ Tamtéž.

³⁸ SACHS, H.: c. d., s. 331.

³⁹ SCHMELZL W.: c. d., s. aiii.

symetrickým intravilánem, ohromujícími stavbami, důmyslným systémem opevnění, vysokými domy a hustou sítí ulic, bylo možné chápat jako pevninský protějšek (pevninskou dobu) námořní lodi. Koráb i město hrály úlohu ostrovů civilizace uprostřed divoké a potenciálně nebezpečné přírody, představované v prvním případě oceánem a ve druhém případě divokým hvozdem, neprostupnými horami či volnou neobydlenou krajinou. Ostrou a jasně viditelnou hranicí bylo lodní pažení (zábradlí) nebo městské hradby, za nimiž náhle končil bezpečný a organizovaný svět lidí a začínal chaotický a nepředvídatelný svět živlů.⁴⁰ Stejně tak jako města tvořila malé a nicotné body v rozlehlé krajině, byla loď malým ohraničeným prostorem uprostřed děsivé nezměrnosti oceánu. Loď tak představovala město *sui generis* na moři, zatímco město bylo lodí na pevnině.

Paralelu mezi plavidlem a městským sídlem posiloval rovněž důraz na hodnoty řádu, poslušnosti, kolektivismu a strukturované homogenity, jejichž porušení či zpochybnění by nevyhnutelně vedlo ke ztroskotání lodi i úpadku města. K zřejmě nejzdařilejšímu alegorickému vyobrazení městské společnosti jako posádky korábu se uchýlil v polovině 17. století James Howell (1594?–1666) ve svém obšírném panegyrickém popisu Londýna. V něm je Londýn velikou lodí, jejímž kormidlem určujícím kurz plavby je městská vláda, zatímco městská ústava a zákony představují pevná lanová a plachty. Starosta (Lord Mayor) velí korábu v roli kapitána, zatímco konšelé a obecní starší tvoří důstojnický sbor. Městským soudcům a policejním úředníkům je v díle přisouzena role lodních dělostřelců. Konečně mužstvem jsou všichni představitelé nižších městských úřadů.⁴¹ Motiv lodi–města nesl v tomto ohledu stejné významové příznaky jako motiv ostrova–města, který využili především autoři literárního žánru utopie. Baconova Nová Atlantis stejně jako Morova Utopie jsou městské společnosti nacházející se na ostrovech, které představují metaforu osamělé civilizace vzdorující nepřátelskému moři, symbolu divoké a hrozné přírody.⁴² Loď ostatně vystupovala také jako symbol obchodu a bohatství, které ve svých útrobách dovážela ze zámořských kolonií do Evropy. Tuto roli plnila rovněž města, v nichž se koncentrovalo bohat-

⁴⁰ K tomu blíže viz MILLER, Jaroslav: „*Snový svět idejí a syrovost skutečnosti: městská historiografie raného novověku jako utopie?*“ (dále jen *Snový svět*). Český časopis historický, 2, 2008, s. 261–287.

⁴¹ „It is no incongruous allusion, that some Politicians make, when they compare a City to a great Ship, whereof Government is the Healm and Rudder which regulate and guide her course. Good Lawes and Constitutions, are the Cables and Ligaments...The Lord Maior is at the Pilot and Master, the Aldermen, his Mates, the Recorder and Sheriffs the chief Gunners, the Scavengers, the Swabbers, other inferior Officers are the Mariners.“ HOWELL, J.: c. d., s. 33.

⁴² Podrobněji k intertextuálnímu vztahu mezi žánrem předmoderní utopie a raně novověkou urbánní historiografi viz MILLER, J.: *Snový svět*, s. 261–287.

ství vznikající v důsledku řemeslnické produkce a obchodních i finančních transakcí.

Literární a historiografická díla raného novověku běžně využívala za účelem charakteristiky měst metodu personifikace. Městská sídla tak byla ztotožňována s živými bytostmi, bájnými a biblickými tvory a monstry, či spanilými dívkami, jejichž nevinnost, krása a souměrnost těla korespondovala se ctnostmi, krásou a symetrií konkrétního města. Moravský historiograf Bartoloměj Paprocký z Hlohol například rozmlouvá s Olomoucí jako s mužem, který je středem pozornosti pro své ctnosti, mužskou krásu a vůdčí schopnosti („Poslouchej Olomouče, a těš se z toho připomínání... Tvé vzácnosti, Olomouče, i tvé okrásy tutoť ještě z některých pamětí ukáží.“).⁴³ Inspirativním způsobem byl tento výrazový prostředek využit také při konstrukci plzeňských dějin v protestantském textu *Naříkání toužebné zpronevěřilého města Plzně z roku 1619*. Autor připodobnil Plzeň ke ctnostné a svůdné paně, jež podlehl svodům a mámení falešné víry (katolicismu). Byla však katolíky znásilněna, oklamána a zneužívána a spravedlivě potrestána za selhání ve víře. Nakonec však přijala pokání (okázalý návrat k protestantismu) a dostalo se jí očištění a rozhrěšení. Celé středověké a raněnovověké dějiny města tak byly vyloženy v následujícím strukturním rámci:

- Prvotní čistota a věrnost pravé církvi Kristově
(Wšudy jsem ctěna byla, titul měla Panny)
- Zkažení a podlehnutí svodům katolíků
(Moji pak synové plašší, Jezuitové a Wlaši, mou krásu dřív času, obnažili do pasu, zprzniwše wůbec, wrhli mezi chlípnuu chasu. Wlastní synowé moji přiwedli mne k zkáze, jichžto za rozkoš nyní musím platit draze, byť nebylo jejich zrady, stáliby mé dwory, hrady, zahrady bez wady, toť ty papežské raddy, Tytul zrádcy Plzácy zejaskali jsme tady).
- Popis spravedlivého trestu
(Mstil Bůh peychu nad námi, zwítězil Lid Český, dobyl nás pan z Mansfeldu, pro hřích náš přetěžký, Bůh naše modlářstwí zmotal, newěru w kusy ztroskotat: Jsme ptácy Plzácy, w čertové kukle žácy).
- Pokorný a kající návrat k původnímu ideálu
(Žižko Jene kdes nyní, wrať se z nebe dolů, pohlídni do mých synů, promluwíme spolu, wyprávím mých synů skutky, nynější plzeňské půtky:

⁴³ Viz PETRŮ, E.: c. d., s. 55.

I zradu k wám radu ujmu ráda za prawdu, z pyššné stolice sejdu, do twých stanů wejdu).⁴⁴

V historiografických i literárních dílech středověké a raně novověké městské provenience silně rezonoval rovněž obraz města jako republiky učenců a chrámu věd a umění. Tato tradice čerpala z klasických děl antické filozofie, především z textů Platóna a Aristotela, které většinou pracovaly s představou ideální městské obce. Důkaz, že Platónův koncept vlády učenců byl raně novověké filozofii a politické literatuře inspiračním zdrojem, přináší například dobové utopie. Platónskou tezi nejsilněji reflektoval Francis Bacon, jehož ideálnímu městskému státu de facto vládou učení členové Společnosti Domu Šalomounova. Podobně Thomas More staví do čela utopické společnosti vzdělané učence a Campanella popisuje nejvyššího úředníka Slunečního státu jako muže, který „zná dějiny všech národů, všechny jejich obyčeje, náboženské obřady, zákony, všechny republiky a monarchie, zákonodárce a vynálezce v oboru věd a řemesel a složení a dějiny nebes.“⁴⁵

Stejným směrem se vesměs ubíraly úvahy dobových autorů městských kronik a popisů městských ústav, v nichž historik nalézá konsenzuální shodu, že pouze specifické předpoklady kvalifikují jedince k výkonu vlády, k nimž kromě bezúhonného života, vlastního jmění a manželského původu patřily především vzdělání, učenost a moudrost. Jezuita Jan Kořínek popisuje nominaci do kutnohorské městské rady následujícím způsobem: „Žádných zadlužilých a nehrubě zachovalých do rady nebrali... Učené muže spíše než řemeslníky nejvyššímu mincmejistru před sazením rady na plac podávali.“⁴⁶ Stephanus Taurinus ve svém panegyriku opěvujícím Olomouc dokládá, že město vyniká „početným sborem učenců“ a chválí vzdělanost jeho konšelů.⁴⁷ Podobně Šimon Ennius Klatovský uvádí, že Olomouc „ve svých zdech žije a má vzdělaný lid“ a opěvuje především učenost a moudrost konšelů.⁴⁸ Stejně častým stereotypem v kontextu městského dějepisectví byl však obraz celé měšťanské obce jako sboru vzdělanců. Učenost se tak nevztahovala pouze na politické elity, ale na všechny plnoprávné obyvatele sídla. Město tak bylo prezentováno nejenom jako centrum vzdělanosti, ale v přeneseném smyslu

⁴⁴ *Naříkání taužebné zpronevěřilého města Plzně, kteréž činí nad swým pádem, když Léta 1618. 21. dne Měsíce Listopadu od Pánůw Stawůw Králowství Czeského, Náboženství pod obojí, skrze Pana Arnošťa Hrabě z Hansfeldu, po obležený dewýti Těhodnůw brannau rukau dobyto bylo. W způsob Písně složená*, 1619, nestránkováno.

⁴⁵ CAMPANELLA, T.: c. d., s. 17.

⁴⁶ KOŘÍNEK, J.: c. d., s. 226–227.

⁴⁷ PETRŮ, E.: c. d., s. 22–35.

⁴⁸ Tamtéž, s. 40.

i jako nositel civilizace a kultury. V díle humanisty Georgia Aeluria *Glaciographia* je chrámem vědění a učenosti Kladsko, jehož obyvatelé běžně hovoří německy i česky a jsou „beredte und erfahrne leute.“⁴⁹ Anglické metropoli připisoval stejnou výlučnost James Howell, podle kterého se Angličané, avšak v první řadě Londýňané, neobyčejně věnují literatuře a jsou známi svou náklonností k učenému poznání („extraordinarily addicted to Literature, and to the love of Knowledge“).⁵⁰ Slávu královského města Loun v popisu hornouherského humanisty Martina Rakovského dokresluje skutečnost, že mezi obyvateli města je schopnost číst a psát zcela běžnou dovedností, a to i v případě žen.⁵¹ Podobně Fridrich Lucae oslavuje ve své charakteristice Slezska lásku Slezanů k vědám a umění, což se mimo jiné projevuje tím, že mnohá města, v první řadě Svidnice, přijímají mezi měšťany výlučně vzdělané osoby.⁵² Toto tvrzení nachází oporu ve svidnických městských knihách, které zmínku o takovém kritériu skutečně obsahovaly.⁵³ Řada raně novověkých autorů problematiku vzdělání pojímala šířeji a zamýšlela se nad hodnotou vzdělání pro město obecně. Jacob Wimpfeling ve svém díle *Germania* věnovaném Štrasburku z přelomu 15. a 16. století dochází k závěru, že učenost pomáhá stabilitě městské vlády, zvyšuje kvalitu městského zákonodárství, posiluje hospodářství města, upevňuje republikánské ctnosti a všeobecně napomáhá rozkvětu. V jedné z kapitol Wimpfeling lituje ty, co zůstávají nevědaní (Unwissende sind zu bedauern) a naléhavě nabádá měšťany, aby dali své děti učit latině, historickému zdroji moudrosti a poznání (Der Nutzen der lateinische Sprache).⁵⁴

Alegorické obrazy a metaforická přirovnání patřily ve středověké a raně novověké urbánní historiografii ke standardním literárním postupům slou-

⁴⁹ AELURIUS Georgius: *Glaciographia oder Glätzische Chronica: das ist gründliche historische Beschreibung der berühmten und vornemen Stadt, ja gantzen Graffschafft Glatz, nach allen vornemsten Stücken*. Breslau – Leipzig 1625, s. 413.

⁵⁰ HOWELL, J.: c. d., s. 30.

⁵¹ RAKOVSKÝ, M.: c. d., s. 101.

⁵² LICHTSTERN, Friedrich (Lucae): *Schlesische Fürsten-Krone oder eigentliche, warhafft Beschreibung Ober- und Nieder-Schlesiens, sowol Von seinen Grentzen, Benamungen, Ober-Regenten, Religions-Berchaffenhaiten, Fürstenthümern, Freyen Standes-Herrschaften, Strömen, Bergen, Fruchtbarkeiten, Regiments-Wesen, Fürsten-Tagen, Rent-Kammern, Lebens-Arten, Sitten und Gewohnheiten insgemein, also auch insonderheit von den Fürstenthümern Lignitz, Brieg und Wohlau, sammt ihren Herrligkeiten, Stamm-Registern, Leben, Thaten, und Absterben aller Herzogen von Piasto an biß auf den letzten Herzog, in XX. Discursen abgehandelt*. Frankfurt am Main 1685, s. 768.

⁵³ Citováno v HALBSGUTH, Johannes: *Aufbau einer ostdeutschen Kolonisationsstadt: Beiträge zur Sozial- und Wirtschaftsgeschichte der Stadt Jauer*. Jauer 1936, s. 35, pozn. 4.

⁵⁴ WIMPFELING, Jacob: *Germania*. Strassburg 1885, s. 60–62.

žícím k idealizaci města. Cílem bylo vytvoření normativního obrazu městské společnosti založené na dokonalém řádu, disciplíně, harmonii a kolektivismu. Pod vlivem klasických úvah antických filozofů o ideálním (městském) státě a ideální vládě a ve shodě s dobovými utopiemi se města prezentovala jako centra civilizace a příklady dokonalého politického systému založeného na demokraticko-aristokratickém republikánském zřízení, což našlo odezvu u mnoha představitelů raně novověkého politického myšlení, kteří doporučovali ústavy konkrétních měst jako vzor pro mocenské uspořádání jednotlivých evropských států. Například polský humanista Szymon Starowolski doporučoval pro překonání krize polské státnosti v polovině 17. století hlubokou reformu politických institucí a mocenského systému dle vzoru Norimberka, Ženevy a Raguzu (Dubrovník).⁵⁵ V roce 1659 posloužil Johnu Streaterovi idealizovaný popis ústavy Raguzu jako normativní model optimálního republikánského politického zřízení v Anglii po smrti Olivera Cromwella.⁵⁶ Konečně skotsko-francouzský intelektuál John Barclay ve svém latinském románu *Argenis* diskutuje v jedné z kapitol myšlenku, že moudrost a ctnost mnoha senátorů ve městě převyšuje úsudek jediného vladaře a poctivost a čestné jednání členů městské rady je vynucováno hrozbou veřejného zostuzení, jež v monarchiích panovníkům nehrozí.⁵⁷

RESUME

„ZU BAWEN DIESE STADT, DIE IHRES GLEICHEN NICHT IN GANZ EUROPA HAT“:
OBRAZ IDEÁLNÍ SPOLEČNOSTI A LITERÁRNÍ POSTUPY
V KONTEXTU MĚSTSKÉ HISTORIOGRAFIE RANÉHO NOVOVĚKU

Jedním z rysů středověkého a raně novověkého městského dějepisectví a literatury bylo úsilí o vytvoření obrazu města jako ideálně uspořádané společnosti. Za tímto účelem využívala dobová urbánní historiografie celé spektrum literárních prostředků včetně personifikace, alegorických přirovnání či

⁵⁵ STAROWOLSKI, Szymon: „*Reformacyja obyczajów polskich*“. In: Týž: Wybór z pism. Wrocław – Warszawa – Kraków 1991, s. 306–307, 314.

⁵⁶ J. S. (JOHN STREATER): *Government Described. Viz. What Monarchie, Aristocracie, Oligarchie, And Democracie is. Together with a Brief Modelof the government of the Commonwealth, or, Free State of Ragouse. Fit for View at this Present Juncture of Settlement*. London 1659. K textu rovněž APPELBAUM, Robert: „*Utopian Dubrovnik 1659: An English Fantasy*“. *Utopian Studies* 1996, 7/2, s. 66–92.

⁵⁷ BARCLAY, John: *Argenis*. Royal van Gorcum 2003, s. 205.

metaforických popisů. K nim patřily obrazy města jako vlasti, lodi, zahrady, přesně seřízeného hodinového stroje nebo lidského těla, které vesměs akcentovaly základní hodnoty předmoderních městských společností, harmonii, kolektivismus, řád či symetrii.

Klíčová slova: město, raný novověk, ideální společnost, městská historiografie

SUMMARY

*„ZU BAWEN DIESE STADT, DIE IHRES GLEICHEN NICHT IN GANZ EUROPA HAT“:
THE IMAGE OF AN IDEAL SOCIETY AND LITERARY STRATEGIES
IN EARLY MODERN URBAN HISTORIOGRAPHY*

In addition to keeping collective memory, medieval and early modern urban historiography aimed at idealizing the city. To achieve the goal, urban authors resorted to allegory and metaphor that served as the most frequently used literary strategies. Compared to garden, ship, human body and/or precisely working clock, the city was depicted in urban chronicles, panegyrics and private memories as a perfect society marked with harmony, concord, order, collectivism and symmetry (beauty). Presented as the ideal, well-governed and well-organized social and political bodies cities and their constitutions served as patterns to be followed by european territorial states.

Keywords: City, Early Modern Period, Ideal Society, Urban Historiography

prof. Jaroslav Miller, M.A., Ph.D.
Katedra historie
Filozofická fakulta
Univerzita Palackého v Olomouci
Třída svobody 8
779 00 Olomouc
Česká republika
e-mail: jaroslav.miller@upol.cz

NĚMECKY PSANÁ PUTOVÁNÍ PO ČECHÁCH A MORAVĚ V 18. STOLETÍ

Pavína Kleiberová

Historická cestopisná literatura o Čechách a Moravě dosud stála spíše na okraji zájmu většiny badatelů, a to jak z historického, literárního, geografického, tak i např. sociálního hlediska. Historikové a bohemisté se zabývali převážně bohemikálními cestopisy o cizích zemích, obzvláště pak humanistickými cestopisy ze Svaté země, velká pozornost byla také věnována zápiskům ze studijních a kavalírských cest po Evropě, které tvoří značnou část historické cestopisné literatury jako takové.¹ Právě díky zápiskům z cest převážně do exotických a cizokrajných míst se v raném novověku nezměrně rozšiřoval geografický horizont evropského obyvatelstva a rostl zájem a poptávka o další popisy těchto putování, přičemž největší důraz byl kladen na poznání cizího a neznámého. V této době ale nevznikaly jen cestopisy, které si kladly za úkol přiblížit čtenářům vzdálené lokality, ale i takové, které popisovaly místa v srdci Evropy.

I když české země v tomto ohledu nemohly soupeřit například s exotickými ostrovy, Orientem či jinými kontinenty a opravdu nepatřily mezi nejvyhledávanější cestovatelské destinace, lze přesto, obzvláště v německém prostředí, nalézt nezanedbatelné množství cestopisů, které se českými zeměmi zabývají. Tyto cestopisy pocházejí buď od cestovatelů, kteří Čechami pouze projížděli, nebo od desítek lázeňských hostů, kteří mířili do Teplic, Karlových Varů, Františkových nebo Mariánských Lázní.² Jedním z nejdůležitějších zdrojů informací pro výzkum pozdně středověkých německých cestopisů je publikace německého historika Wernera Paraviciniho *Europäische Reiseberichte des späten Mittelalters*.³ V této bibliografii lze nalézt i několik cestopisů, které se částečně věnují českým zemím, třebaže ty v pozdním středověku opravdu nepatřily k vyhledávaným cílům. V průběhu raného novověku ale zájem o české

¹ Kavalírským cestám české šlechty se například věnuje historik Jiří Kubeš, německy psanými cestopisy 16. století se také zabýval Jaroslav Pánek, cestopisy ve středověku se ve svých pracích pak zaobírá Jaroslav Svátek.

² HENTSCHEL, Uwe: *Böhmen im Spiegel der deutschen Reiseliteratur zwischen 1770–1848* (dále jen *Böhmen*). In: LEISTNER, Berndt (Hrsg.): *Literaturlandschaft Böhmen. Begegnung von Tschechen und Deutschen*. Lübeck-Travermünde 1997, s. 35.

³ PARAVICINI, Werner (Hrsg.): *Europäische Reiseberichte des späten Mittelalters. Eine analytische Bibliographie*. Teil 1. *Deutsche Reiseberichte bearbeitet von Christian Halm*. Frankfurt am Main 2001.

země postupně stoupal, a s tím je spojen i patrný nárůst cestopisné literatury. Například druhé polovině 18. století a 19. století se ve svých pracích často věnuje německý literární historik Uwe Hentschel.⁴ Vynikající pomocí pro zpracování cestopisné literatury je také výzkumné centrum Forschungsstelle zur historischen Reisekultur při Eutiner Landesbibliothek v německém Eutinu v Šlesvicku-Holštýnsku, které se snaží vytvořit co nejrozsáhlejší sbírku cestopisné literatury. Budeme-li vycházet právě z fondu této knihovny, objevíme na několik desítek různých originálů nebo kopií raně novověkých⁵ publikací, které se ve větší či menší míře věnují českým zemím.⁶

Na základě zmíněného korpusu textů a s přihlédnutím k sekundární literatuře lze určit několik typů cestopisných pojednání o Čechách a částečně i o Moravě.⁷ V této studii se zaměřuji pouze na některá díla, která lze přiřadit k jednotlivým typům cestopisné literatury a jež je možné použít jako zástupce německy psaných cestopisů o českých zemích raného novověku. Cílem této studie není kompletní a detailní rozbor všech cestopisů, ale spíše uvedení několika vybraných zástupců, na jejichž příkladech budou představeny hlavní oblasti zájmu cestovatelů po českých zemích.

Většinou se jedná o cestopisy, které vznikly v rámci nějaké delší cesty po Evropě, nikoli o díla, která by se zabývala výhradně českými zeměmi. Přímou v titulu jsou obvykle vyjmenovány všechny země, které autor procestoval.⁸ Spisy zpravidla obsahují popis krajiny, kultury, místních lidí a zvyků. Velmi často se v nich objevují rady, jak se chovat na cestách, jak vycházet s místními apod. Takřka ve všech případech dodržují autoři stejný systém pro každou zemi, kterou navštíví. U velké části cestopisů nejsou Čechy ani

⁴ HENTSCHEL, Uwe: *Böhmen*. Mimo jiné se také často zabývá popisy Krušných hor: HENTSCHEL, Uwe: *Das Erzgebirge in alten Reisebeschreibungen* (dále jen *Das Erzgebirge*). Herausgabe und Einleitung. Chemnitz 2006.

⁵ Vědomě používám označení raný novověk, a ne označení pro literární epochu, neboť tímto by již od začátku mohly být textům připisovány jisté vlastnosti a znaky, typické pro dané literární období. Zároveň ne všechny texty vznikly s prvotní snahou o literárnost. Označením časového rámce vzniku textů jako historické, a nikoli literární epochy se tak lze vyvarovat jisté predestinaci textů a zachovat tak určitou interdisciplinárnost – především ve vztahu k historii a sociologii.

⁶ Českými zeměmi jsou v tomto článku myšleny země, které odpovídají současné rozloze České republiky.

⁷ Základní a dosud nepřekonanou publikací, jež se věnuje teorii cestopisné literatury a mimo jiné pojednává i o typologii textů v jednotlivých obdobích, je dílo Petera J. Brennera: BRENNER, Peter, J.: *Der Reisebericht in der deutschen Literatur. Ein Forschungsüberblick als Vorstudie zu einer Gattungsgeschichte*. Tübingen 1990.

⁸ Jedná-li se o cestovatelské průvodce, vychází autor většinou z různých předchozích vydání, popřípadě z jiné cestopisné literatury.

Morava v názvu knihy zmíněny, většinou jsou totiž brány jako součást Rakouska nebo Německa.⁹

Jedním z typů textů, které lze z dané doby zkoumat, jsou cestopisní průvodci. Tyto cestovatelské příručky se velmi často kryjí a čerpají informace z předchozích podobných vydání. Takováto díla, jako například *Des Nordischen Mercurij Verbaesserter Vvegvsseier Von Zehen Haupt-Reisen aus der Stadt Hamburg*,¹⁰ pocházející ze 17. století, nebo pozdější vydání *Das geöffnete Teutschland*,¹¹ jsou vždy vystavěna v podstatě dle stejného systému. Jsou zde uvedeny nejpoužívanější trasy a spolu s informacemi o vzdálenostech v mílích také doporučované hostince, kde se lze ubytovat, popřípadě pojišť. Bohužel se většinou nelze dozvědět více o autorově vnímání míst, která procestoval – opravdu se v tomto případě jedná o cestovní průvodce, tedy pomůcky, které mají být cestovatelům k ruce a mají jim dát jasné, stručné a přehledné instrukce. Dalším důvodem, proč v těchto průvodcích nelze nalézt hodnocení ani percepce různých destinací je skutečnost, že autor často tyto cesty sám nepodnikl, a jak už bylo zmíněno výše, vycházel ze starších vydání nebo jiných pramenů.

Jedním z dalších druhů cestopisů a kompletním protikladem cestovatelských průvodců jsou deníky, které během cest vznikaly. Těto formě cestopisu lze přičíst jistou snahu o esteticitu a literární ztvárnění, neboť drtivá většina takovýchto textů byla již předem určena k publikování. Cílem autora není podat čtenářům jasné instrukce, kudy a kam má cestovat, kolik stojí ubytování v tom kterém hostinci nebo kolik mílů měří cesta z Prahy do Vídně. Autor sice často popisuje putování jako takové, vyjadřuje se ke stavu cest, ke způsobu přesunu mezi jednotlivými destinacemi, k hostincům, obyvatelům i zájímavostem, které postupně navštíví, ale veškerá tato vyjádření vycházejí z jeho vlastního pozorování. I když se někteří autoři snaží o zachování objektivity, ne vždy se jim to daří. V drtivé většině případů jsou cestovatelské deníky

⁹ Například následující: LEHMANN, Peter Ambrosius: *Das geöffnete Teutschland. Worinnen Durch 10 Haupt-Reisen/ vermittelt einer zierlichen und wohlgefasten Reise-Carten/ die gewöhnlichste Post-Wege und Meilen/ mit besondern deutlichen Zeichen und Merckmahlen samt einer kurtzen Anweisung und Beschreibung/ gezeiget. Als auch die accurate Post- und Boten- Carten der vernehmsten Stadte Europae denen Reisenden Kauff-Leuten und curieusen Liebhabern/ zu Nutz und bequemligkeit/ ans Licht/ und vor Augen gestellt Arden* (dále jen *Das geöffnete Teutschland*). Hamburg 1700; WILLEBRAND, J. P.: *Des Herrn Johann Peter Willebrand könig. Danischer wirkl. Justizrath in der Regierung zu Glückstadt historische Berichte und Practische Anmerkungen auf Reisen in Deutschland und andern Landern*. Leipzig 1769 a další.

¹⁰ *Des Nordischen Mercurij Verbaesserter Vvegvsseier, von Zehen Haupt-Reisen aus der Stadt Hamburg*. Hamburg 1674.

¹¹ LEHMANN, P. A.: *Das geöffnete Teutschland*.

obrazem zájmu autorů, se subjektivním hodnocením prožitého, vyjádřením stanovisek, a vlastních názorů, myšlenek a pocitů.

Prvním příkladem je již zmíněný klasický cestovní průvodce, jaký si lze představit i v dnešní době. Byl vydán Petrem Ambrosiem Lehmannem v roce 1700 v Hamburku pod názvem *Das geöffnete Teutschland Worinnen Durch 10 Haupt-Reisen/ vermittelt einer zierlichen und wohlgefasten Reise-Carten/ die gewöhnlichste Post-Wege und Meilen/ mit besondern deutlichen Zeichen und Merckmahlen/ samt einer kurtzen Anweisung und Beschreibung/ gezeigt Als auch die accurate Post- und Boten-Carten der vornehmsten Städte Europae Denen Reisenden/ Kauff-Leuten und curieusen Liebhabern/ zu Nutz und bequemlichkeit/ ans Licht/ und vor Augen gestellt werden*.¹² Tento předchůdce „Vornehmsten europäischen Reisen“¹³ je pravým pomocníkem na cestách. Je zde popsáno vše, co je pro putování důležité: jednotlivé trasy spolu s městy, pamětihodnostmi, údaji vzdáleností, seznamem doporučených hostinců a informacemi o druzích mincí a o výdajích. Čtenář se zde dozvídá o několika hlavních trasách po Evropě, z nichž každá začíná v Hamburku.¹⁴ V druhé části knihy jsou uvedeny poštovní řady jednotlivých zemí. Tento článek nejvíce zajímají trasy, které procházejí českým územím, v tomto případě první a druhá trasa. Na rozdíl od následujících dvou cestopisů text zmiňuje i Moravu. Poprvé jsou zmíněna města, jako je Kroměříž a Brno, údajně druhé nejlepší město na Moravě s odolným zámek Špilberkem. Autor zmiňuje i Olomouc, dobře opevněné hlavní město Moravy. Jsou zde uvedeny také informace o křesťanské historii Moravy, konkrétně o svatém Cyrilu jako prvnímu biskupovi z 9. století,¹⁵ což pravděpodobně souvisí se vzděláním autora, který v Lipsku studoval teologii a historii. Právě zmínka o počátcích křesťanství na Moravě je poněkud překvapivá, protože Lehmann, u kterého by se vzhledem k jeho evangelickému vyznání spíše očekával zájem o českou reformaci, na ni nijak zvlášť neupozorňuje.

¹² LEHMANN, P. A.: *Das geöffnete Teutschland*.

¹³ Týž: *Die Vornehmsten Europäischen Reisen, Wie solche durch Teutschland, Franckreich, Italien, Holl- und Engeland, Nännemarck und Schweden, Vermittlest der dazu verfertigten Reise-Carten, nach den bequemsten Post-Wegen anzustellen/ und was auff solchen curieuses zu bemerken. Wobey die Neben-Wege/ Unkosten/ Müntze und Logis zugleich mit angewiesen werden; welchen auch beygefügt/ LIV. Accurate Post- und Bothen-Carten, von den vornehmsten Städten in Europa. Hamburg 1706.*

¹⁴ 1. Z Hamburku přes Norimberk, Lipsko nebo Berlín do Vídně; 2. Z Hamburku přes Augsb-
purg a Brenner do Benátek; 3. Z Hamburku přes Frankfurt a Štrasburk do Ženevy a Lyonu;
4. Z Hamburku přes Hannover a Kolín do Nizozemí; 5. Z Hamburku přes Brémy do Am-
sterdamu; 6. Z Hamburku přes Wismar, Rostok a Štětín do Gdaňsku; 7. Z Hamburku přes
Flensburg do Kodaně a Švédska; 8. Z Hamburku přes Stralsund do Stockholmu.

¹⁵ LEHMANN, P. A.: *Das geöffnete Teutschland*, s. 41.

Druhá trasa vede ze severu přes Ústí nad Labem, které je popsáno jako evangelické město s výborným vínem, Litoměřice pak na druhou stranu jako hezké katolické město. Nejvíce se autor věnuje Praze, která je vskutku oblíbeným a zajímavým turistickým cílem. Prahu líčí jako skvěle vybudované, velké královské město se spoustou klášterů a kostelů a také s univerzitou. Obzvláště doporučuje návštěvu pamětihodností, mezi nimi radnici s orlojem, Vyšehrad nebo Hradčany.¹⁶ Z Prahy pokračuje přes Benešov a Soběslav do Lince. Další uvedenou možností, jak se dostat do Vídně, je cesta přes Moravu. Na této trase zmiňuje Jihlavu a Znojmo. Jihlava je dle Lehmana hezké, dobře opevněné moravské město a mezi znojemské pamětihodnosti patří zámek, pohanská kaple a klášter.¹⁷ Autor povětšinou nic nehodnotí, spíše pouze popisuje a uvádí informace, které se mu zdají užitečné. Tento průvodce si neklade za cíl hodnotu literární, ale spíše obsahovou. Pokud by se hodnotila obsahová část textu, lze se dozvědět spoustu užitečných informací, které jsou pro cestovatele nezbytné, ale bohužel nelze zjistit nic o vnímání Čech a Moravy.

Dalším druhem cestopisné literatury, který se nevyhnul ani českým zemím, jsou již zmíněné cestovní deníky. Jako příklad může posloužit spisovatelka, básnířka a autorka mnoha nábožných písní Elisa von der Recke¹⁸ (1754–1833). Ze záznamů je patrné, že Elisa von der Recke navštívila Čechy víckrát. Cílem její cesty byly vždy Karlovy Vary, na sklonku 18. století jedny z nejvyhledávanějších lázní. Z deníkových záznamů vyplývá, že Karlovy Vary navštívila alespoň dvakrát, a to v letech 1791 a 1795. Pro potřeby tohoto pojednání je přínosné zaměřit se na její zápisky z roku 1795, neboť při této své návštěvě se Elisa von der Recke často vrací k předchozím pobytům a srovnává poměry v Čechách tehdy a nyní. Vyjížděla povětšinou z Drážďan přes Most a Žatec do Karlových Varů. I když si během putování stěžuje na stav cest, je nadšena krajinou mezi Mostem a Žatcem, popisuje široké údolí plné kopců, vesnic, kostelů a měst mezi zelenými a úrodnými poli.¹⁹ V Žatci zavádí s místním hostinským řeč na pozitivní změny, které se v českých vesnicích za poslední čtyři roky udály, a který její pozorování potvrzuje: „Ja“, sagte er, „Gott hat unsern Fleiss gesegnet, weil wir mit Freuden unserm Kaiser die

¹⁶ Tamtéž, s. 51–52.

¹⁷ Tamtéž, s. 53.

¹⁸ Mimo jiné teta známé mecenášky Boženy Němcové kněžny Kateřiny Vilemíny Záhaňské (1781–1839).

¹⁹ TRÄGER, Christina (Hrsg.): *Elisa von der Recke. Tagebücher und Selbstzeugnisse*. München 1984, s. 316.

Abgaben zum Kriege entrichteten...“²⁰ Poté nejen během cesty, ale i v rámci svého pobytu v Karlových Varech neopomine možnost vyjít si na procházku do přilehlých lesů či na různá výletní místa jako je Dorotin altánek²¹ anebo pravidelný výstup na Jelení skok. Hammerberg, stráň nad Karlovými Vary, jí byl dosud neznámý, popisuje ale krásnou krajinu v okolí, masivní bloky skal, jedlové háje a karlovarské údolí. Malebné Krušné hory, údolí, to vše v ní vyvolává melancholickou náladu a vzpomínky na předchozí návštěvy. Cestopisné deníky v podstatě vždy obsahují nejen subjektivní popis dané cesty a hodnocení prožitého, ale i vlastní myšlenky, nálady a pocity, což je i případ Elisy von der Recke. Neven že se vyjadřuje k tomu, co vidí a jak to vnímá, ale často také – věrná deníkové formě – intenzivně vzpomíná a sděluje své vlastní myšlenky, které se netýkají jen aktuálních cest, tak jako je tomu u většiny cestopisných deníků. Veškeré informace o průběhu cesty a hodnocení procestovaných zemí jsou často citově zabarvené.

Další dílo, o kterém bude na následujících řádcích řeč, je dvousvazkové putování po německých zemích a Uhrách vydané v roce 1788 pod názvem *Reisen des grünen Mannes durch Deutschland und Ungarn*.²² Kdo je autorem tohoto textu, není zcela jasné,²³ pravděpodobně se jedná o Carla Ehrenfrieda Dreyssiga, výrobce map a knihkupce z Halle, který svou cestu započíná v Stendalu a poté pokračuje přes Zerbst, Desavu, Halle, Lipsko, Altenburk, Geru, Plavno, Karlovy Vary, Weiden, Řezno, Štrubinu a Pasov do Vídně. V druhém díle se dostává až do Budapešti a odtamtud se vrací přes Vídeň do Lince, Čechy – tentokrát České Budějovice a Prahu – a pokračuje směrem na sever do Drážďan a zpět do Halle. V každé z destinací se zastavuje na kratší či delší dobu a úměrně délce pobytu se jim věnuje i ve svých zápiscích. Druhý svazek byl vydán v roce 1791 taktéž v Halle v Dreyssigově vydavatelství.²⁴ Co se týká formy cestopisu, jedná se vlastně o jakési deníkové záznamy, i když bez jakýchkoliv datací a v trochu jiné formě než deníky Elisy von der Recke. Konsekvantně jsou uváděna místa, na kterých se autor pohybuje a kde záznamy vznikly. V předmluvě autor svůj cestopis sám popisuje jako „...eine kleine Sammlung von Vermerkungen, welche ich auf meiner

²⁰ Tamtéž, s. 317.

²¹ Dorotin altán v Karlových Varech byl oblíbeným cílem procházek, byl postaven v roce 1791 hrabětem Clam-Gallasem na počest sestry Elisy von der Recke vévodkyně Doroty Kuronské, na což sama Elisa ve svém deníku z roku 1795 vzpomíná. In: TRÄGER, Ch.: c. d., s. 323.

²² DREYSSIG, Karl Ehrefried: *Reisen des grünen Mannes durch Deutschland und Ungarn*. Halle 1788.

²³ Jako další možný autor přichází v úvahu Johann Christoph Dreyssig, obchodník s uměním, knihkupec a nakladatel z Halle, v jehož nakladatelství bylo dílo vydáno.

²⁴ Již v roce 1796 došlo k dotisku druhého svazku v Müllhausenu.

Reise durch einen wichtigen Theil von Deutschland und Ungarn gesammelt habe“.²⁵ Tato kratičká věta neudává pouze charakter textu, ale poukazuje na dvě nesmírně důležité věci: Předně autor v názvu a poté i v popisu díla explicitně zmiňuje dvě země – Německo a Uhry.²⁶ Přitom drtivá většina jeho cesty prochází českými a rakouskými zeměmi. Přiřazuje tedy pravděpodobně jak Čechy, tak Rakousko k Svaté říši římské a používá souhrnné označení Deutschland. Tento jev je pozorovatelný u dalších podobných cestopisů raného novověku.²⁷ České země nebývají v názvech děl často vůbec zmíněny a jsou přiřazovány buď k rakouským, nebo německým zemím. V textu autor ale již rozdíl mezi Německem, Rakouskem a Čechami vnímá a akcentuje. Druhým závěrem, k němuž lze díky této malé poznámce v úvodu dospět, je, že Čechy a Morava pro autora nejsou v žádném případě nevýznamné, neboť, jak sám píše, cestuje skrze „důležitou část Německa a Uher“.²⁸

Nyní tedy blíže k zápiskům, které se týkají přímo českých zemí. Autor – který je zároveň i cestovatelem – popisuje své pěší putování různě dlouhými zápisy, jejichž rozsah se pohybuje od půl do několika stran. K první události, kterou zmiňuje, dochází hned na hranici mezi Německem a Čechami. V Schönbachu se musí nahlásit výběrčímu a je zde podroben velmi přísné a důkladné kontrole. Není mu dovoleno vzít si s sebou ani fajfku tabáku. Po této kontrole líčí, dle svých slov, veselou historku, kdy je ještě jednou zastaven vizitátorem a označen za špiona: „Das muss man näher untersucht werden. Werden es ihm anstreichen, dass er das Land durchzieht und aufschreibt was er sieht. Das heist das Land ausspionieren und verrathen, und muss an höherem Ort gemeldet werden; brauchen hier keinen Spion.“²⁹ Když ale oba zjistí, že vizitátor byl taky kdysi knihkupec, jsou veškerá obvinění z vizitátorovy strany zapomenuta, protože jak se sám vizitátor vyjádří: „Für die hab ich Respect; bin selbst einer gewesen...“³⁰ Zde vyvstává otázka, co na něm bylo natolik podezřelé, aby pěšího cestovatele označil za špiona. Jednalo-li se opravdu pouze o ten důvod, že sám cestuje pěšky, anebo to byla právě kniha – deník či zápisník? Cestovatelé ani pocestní by na konci 18. století neměli vyvolat takovou nechuť a obezřetnost. Možná se u vizitátora jedná

²⁵ DREYSSIG, K. E.: c. d., s. 2.

²⁶ Uvedení Uher v názvu je naprosto pochopitelné, neboť Budapešť je cílem autorovy cesty.

²⁷ Např. LEHMAN, P. A.: *Das geöffnete Teutschland*; KÜTTNER, Karl Gottlob: *Reise durch Deutschland, Dänemark, Schweden, Norwegen und einen Theil von Italien in den Jahren 1797, 1798, 1799*. Leipzig 1801.

²⁸ DREYSSIG, K. E.: c. d., s. 3.

²⁹ Tamtéž, s. 59.

³⁰ Tamtéž.

o následek sedmileté války, která však proběhla před více než dvaceti lety. Tato příhoda je pozoruhodná nejen z obsahového hlediska, ale i z literárního, neboť autor zde v podstatě uvádí kompletní přepis konverzace mezi ním a vizitátorem. Dialogy si autor vypomáhá na více místech knihy. Na další cestu se ptá staré ženy, která ho posílá přes Chlum Svaté Máří, kde se právě koná procesí. Dreyssig si stěžuje, že i když je cesta obklopená pěknou přírodou, jsou všude samí pověřiví lidé.³¹ V Lokti musí ještě jednou ukázat pas a je mu nabídnut příspěvek ve výši tří krejcarů, který je určen pro každého pěšího cestujícího, což odmítá.

Důležitým cílem cesty – stejně jako u Elisy von der Recke – jsou Karlovy Vary. Autor zde detailně a nadšeně popisuje přírodu v okolí Karlových Varů jako nádhernou a idylickou. Mimo jiné zmiňuje i historii objevení pramene císařem Karlem IV. a vzniku lázeňského městečka, pravděpodobně za účelem vzdělání a poučení čtenáře. Zároveň je nadšen vynikající chutí pramene a poznamenává, že již v pět hodin ráno lze u pramene potkat spoustu lidí, a dokonce říká, „... und mir schmeckte es so vortrefflich, dass ich noch zwei ausleerte, und es gern allem Thee und Coffee verziehen würde, wenn ich es täglich haben könnte“.³² Popisuje a zajímá se o vše – nejen o polohu města, sociální a kulturní život, město a prameny jako takové, nýbrž uvádí i jména lázeňských lékařů a jejich hodnocení, což jsou pro čtenáře opravdu velmi důležité a přínosné informace. Karlovy Vary v něm opravdu zanechaly hluboký dojem, což lze vypožarovat nejen z velmi detailního popisu, který čtenáři umožňuje nahlédnout do života lázeňského městečka, ale i ze zápisu v cestopise, kde se autor s lázněmi těžce loučí.³³ Z Karlových Varů cestuje na jih do Sokolova, po cestě popisuje překrásnou a idylickou přírodu, personifikuje ji a dokonce se děkovně modlí k nebeskému otci přírody.³⁴ Sokolov je dle něj malé a chudé městečko, okolo kterého roste jen chmel. Po cestě potkává horníky, kteří si vesele zpívají své hornické písně. Ve známých menších lázních s kyselkou u Chebu není vůbec spokojen. Po Karlových Varech oče-

³¹ Tamtéž, s. 61.

³² Tamtéž, s. 64.

³³ „So muss ich dich verlassen, schönes herrliches Carlsbad! Noch einmal lass mich aus deiner Quelle trinken, die so sehr die Verwunderung der Menschen verdient! Noch einmal das Brausen aus Deinem Behälter hören, Dich mir als einen Altar denken, an den vielleicht schon mancher Sieche Thränen des Dankes zu Deinem Schöpfer hinaus schickte. Auch ich will am Rande Deines Bechers den großen Baumeister bewundern, der Dich zum letzten Zufluchtsort des kranken Leidenden hierher legte, und dann mit gerührten Herzen meinen Stab weiter fortsetzen.“ In: DREYSSIG, K. E.: *c. d.*, s. 67.

³⁴ „...und faltete meine Hände. In Deiner freien Schöpfung, Allvater der Natur, fühle ich Deine Gegenwart. Dein allmächtiger Odem umwehet mich, so wie jenen Greiß, der vor jener Kapelle vielleicht heilige Sünder anbetet.“ Tamtéž, s. 68.

kával mnohem více a je rozčarován. Z jeho poznámek vyznívá melancholie a nespokojenost. Minerální voda se dle něj vůbec nedá pít, a pokud ano, tak jediné s vínem.³⁵ Vzhledem k tomu se ani nepodivuje skutečnosti, že zde nenachází žádné lázeňské hosty. „Die Gegend ist mir zu einfach, ich kann mich nicht länger hier aufhalten.“³⁶ Touto větou je ukončena cesta po českých zemích a poutník se vydává směrem do Řezna.

Druhá část knihy se od první liší v tom, že autor udává přesná data zápisků namísto geografického určení, a také tím, že autor necestuje sám. Do Čech připutuje tentokrát z jihu, od Lince, kde pozoruje jednu z nejhezčích krajin, kterou kdy viděl. Čechám se zde věnuje ještě více než v první části. Obdivuje krásnou přírodu, kterou popisuje v relativně dlouhých pasážích: „... nun erstiegen wir die hohen Berge, auf einmahl lachte der schönste Morgen uns entgegen, und wir sahen wie die Nebelwolken tief unter uns die Thäler bedeckten. Das wat auch eine der schönsten Gegenden, die ich bis jetzt sah; die Berge und Thäler alle so fruchtbar an Holz, Acker und Weide, einzelne maierhöfe am Wege, hie und da ein Dorf oder ein Marcktflecken, dessen Glocken uns dumpf entgegen halten – o hätte nicht so mancher Kummer meine Seele gedrückt, so wär dies einer der heiterster Morgen meines Lebens gewesen.“³⁷ Během své cesty popisuje i úsměvné epizody, například o mladém junkerovi, který si pouze kvůli tomu, aby vzbudil zájem u dam, koupí knihu, nebo o sedlákovi, který jim nabídne svezení na svém voze, ale je tak opilý, že se cestovatelé bojí, aby cestu vůbec přežili. Alkoholem se autor zabývá i v jiných případech. Vícekrát potkává opilého Čecha a v hospodě před Prahou se dokonce stává svědkem bitky, kterou alkohol zapříčinil. Jak sám říká, ještě nikdy neviděl někoho vypít tolik alkoholu jako v tomto hostinci.³⁸

Autor se znovu také zabývá náboženskou otázkou – v první části nechápavě mluvil v souvislosti s procesím o přílišné katolické zbožnosti, teď zmiňuje naopak husity.³⁹ V Táboře, kde vidí ruiny města zničeného za husitských válek,⁴⁰ potkává sedláka, který mu celou záležitost vysvětluje, a zároveň se zlobí na císaře, který protestantům povolil znovu stavět kostely a mít své

³⁵ Tamtéž, s. 71.

³⁶ Tamtéž.

³⁷ DREYSSIG, Karl Ehrefried: *Reisen des grünen Mannes durch Deutschland und Ungarn*. Zweyter Theil. Halle 1791, s. 84.

³⁸ „... so hab ich nie saufen gesehen – als wir gingen um 7 und ein halb Uhr waren 36 Kannen auf der Kreide und zu jeder Kanne hatte er ein Glaß Brantwein hinuntergestürzt.“ Tamtéž, s. 97.

³⁹ Tamtéž, s. 92.

⁴⁰ Je překvapivé, že stav města Tábor dává opravdu do souvislosti s husitskými válkami, které proběhly před 300 lety.

vlastní kazatele.⁴¹ Jak si sám všímá, zřejmě i přespává u protestantské rodiny, neboť „neměli na dveřích žádné nádoby na svěcenou vodu“.⁴² Překvapivě se v podstatě vůbec nezabývá Prahou ani zde netráví delší dobu jako většina ostatních cestovatelů. V knize je jí věnována pouze asi polovina strany. Jediné, co zmiňuje, je socha sv. Jana Nepomuckého a své rozechvění při pomýšlení na Friedricha Velikého. Z Prahy pokračuje do Lovosic a Ústí nad Labem, stále zmiňuje krásnou přírodu a během celé své cesty potkává mnoho zajímavých lidí, takže je tentokrát se svým pobytem v Čechách spokojen.

Oba dva díly tvoří relativně obsáhlý cestopis, který českým zemím věnuje značnou část své pozornosti. Rozhodně se nejedná o cestovního průvodce, přesto byly informace v něm obsažené do velké míry pro cestovatele přínosné. Ukazuje to také, že české země v tomto případě nebyly vnímány ani jako něco naprosto cizího, ale ani jako oblast, která si nezaslouží žádnou pozornost.

Dalším druhem cestopisů, které obzvláště na konci raného novověku doznaly jisté popularity, byla díla, která byla po formální stránce velmi podobná cestovatelským deníkům, vznikala však ve formě dopisů určených buď konkrétnímu člověku, nebo všeobecně čtenářům. Tyto cestopisy byly již od svého vzniku s největší pravděpodobností určeny k publikování. Autor dopis píše většinou každý den, nebo jednou za pár dní, jakmile se nashromáždí dostatečný počet dojmů a zážitků. Příkladem takového a tentokrát opravdu obsáhlého cestopisného díla je *Neueste Reise durch Teutschland, Böhmen, Ungarn, die Schweitz, Italien, und Lothringen, worin der Zustand und das merckwürdigste dieser Länder beschrieben und vermittelt der Natürlichen, Gelehrten, und Politischen Geschichte, der Mechanick, Mahler- Bau- und Bildhauer-Kunst, Münzen und Alterthümer, wie auch mit verschiedenen Kupfern erläutert wird*⁴³ Johanna Georga Keyßlera, která byla vydána v Hannoveru v roce 1740. Hned v předmluvě je uvedeno, že během několika měsíců bude vydán druhý díl, který ten první doplní. Johann Georg Keyßler žil v letech 1693 až 1743 a byl německým vzdělavcem, historikem a cestoviscem, pů-

⁴¹ DREYSSIG, K. E.: c. d., *Zweyter Theil*, s. 92.

⁴² „Die Leute schienen Hußiten zu seyn, denn wir vermißten den Weihbrunnen an der Thüre.“ Tamtéž, s. 95.

⁴³ KEYSSLER, Johann Georg: *Neueste Reise durch Teutschland, Böhmen, Ungarn, die Schweitz, Italien, und Lothringen, worin der Zustand und das merckwürdigste dieser Länder beschrieben und vermittelt der Natürlichen, Gelehrten, und Politischen Geschichte, der Mechanick, Mahler-Bau- und Bildhauer-Kunst, Münzen und Alterthümer, wie auch mit verschiedenen Kupfern erläutert wird*. Hannover 1740.

sobil také jako učitel a hofmistr na hraběcích dvorech Gieach a Bernstorff.⁴⁴ Jako hofmistr doprovázel své svěřence na jejich kavalírské cestě a při této příležitosti vznikl zmíněný cestopis, který by mohl být použit jako průvodce, ač sám autor své dílo v předmluvě označuje za cestopis. Do Čech se společnost dostává na zpáteční cestě z Itálie, která byla jedním z nejoblíbenějších cestovních cílů, navíc velmi často cílem kavalírské cesty, a proto se jí dostává nejvíce prostoru.

V úvodu díla se nachází osmdesátistránkový sumář všech dopisů, pro toto pojednání je zásadní dopis č. 85, neboť je zde popsána cesta z Vídně do Prahy. Zpočátku autor uvádí statistické údaje ohledně počtu měst a vesnic v Čechách, na Moravě a ve Slezsku. Jako pramen těchto údajů je označen *Österreich über alles wann es nur will* od Philipa Wilhelma von Hornick, který používá i další sekundární literaturu, ale zároveň ji zpochybňuje. Z cestopisů, které byly dosud v tomto článku jmenovány, je Keyssler první, který se odvolává na jinou literaturu, což může poukazovat na vzdělanost autora, která se od něj jako od učitele očekává. Více než v předchozích příkladech je zde rozebírána otázka náboženství. V jednom odstavci autor zmiňuje tajnou evangelickou církev – znamená to dle něj, že se lidé navenek účastní katolických mší, potají pak ale večer navštěvují tajná evangelická shromáždění. Chtějí-li se ale zúčastnit evangelické bohoslužby, musejí kvůli tomu do Uher.⁴⁵

Autor bez lyrických vsuvek, bez jakýchkoliv osobních pocitů a hodnocení, která lze pozorovat jak u Dreyssiga tak u Elisy von der Recke, popisuje okolní krajinu. Přes Jihlavu se dostává do nynějšího Havlíčkova Brodu, chválí hostince, kde nikdy nechybí potraviny, ale zároveň si stěžuje na ubytování, které je dle něj jednoduché a nepohodlné.⁴⁶ Zmiňuje zvláštní způsob spaní Čechů tzv. za pecí, kde je teplo a pohodlné.⁴⁷ Zde vyvstává otázka, zda je to pro cestovatele opravdu natolik nezvyklý jev, aby ho uvedl ve svém díle. Dále se podívuje nad německým příslovím – *es kommt ihm wie ein böhmisches Dorf vor*, které je používáno při vyjádření údivu nad nějakou zvláštní věcí. Původ vidí pravděpodobně v dobách husitských válek, kdy po německých zemích kolovaly různé zkazky o hrůzách dění v Čechách a české vesnice poté byly natolik zpustošené, že byly neobvyklé a zvláštní.⁴⁸ Poprvé ze jmenova-

⁴⁴ RATZEL, Friedrich: *Keyßler, Johann Georg*. In: Allgemeine Deutsche Biographie, 15, (882, s. 702–703 [Onlinefassung]; URL: <http://www.deutsche-biographie.de/pnd104318511.html?anchor=adb>. [cit. 13. 7. 2016]

⁴⁵ KEYSSLER, J. G.: *c. d.*, s. 1036.

⁴⁶ Tamtéž, s. 1037.

⁴⁷ Tamtéž.

⁴⁸ Tamtéž.

ných příkladů zde autor akcentuje také český jazyk, který mu přijde tvrdší než jiné slovanské jazyky, také je zde zmiňován jakýsi mix češtiny a němčiny, který používají zvláště ženy.⁴⁹ Několik stran je věnováno Praze a jejím pamětihodnostem, které jsou detailně popsány a většinou je zmíněna i historie jejich vzniku, což představuje dosud nejdetailnější popis Prahy. Tento široký záběr autorova zájmu, a tedy i textu, který je plný důležitých faktů, pravděpodobně souvisí s tím, že se jedná o kavalírskou cestu, jejíž významnou součástí je vzdělávání.

Z relativně velkého množství cestopisů, které o Čechách a Moravě během raného novověku vznikly, byly pro potřeby tohoto článku vybrány tyto čtyři, převážně kvůli tomu, že pocházejí od různých autorů, vznikly v průběhu celého 18. století⁵⁰ a lze je přiřadit jednotlivým druhům cestopisů, ať už se jedná o čistě informativní průvodce pro cestovatele, zprávy z cest nebo cestovní deníky. Díky analýze těchto děl je opravdu možné vysledovat určité společné prvky, které vypovídají o vnímání českých zemí v 18. století. Nejoblíbenějším cílem cestovatelů byly hlavně lázně v západních Čechách, kterým se i v našich cestopisech dostává značné pozornosti. V podstatě ve všech cestopisech kromě deníku Elisy von der Recke je také akcentována i často diskutována otázka náboženství, a to zejména v souvislosti s protestantskými dějinami českých zemí. V cestopisech se zřetelně neprojevuje konfesní příslušnost autorů, kteří nikdy nekritizují ani nevyzdvihují dané vyznání. P. A. Lehmann⁵¹ ve svém průvodci zmiňuje křesťanskou minulost Moravy, ale nevyjadřuje se překvapivě k českému protestantství. Elisa von der Recke⁵² se k náboženství vůbec nevyjadřuje, i když by se to u ní jako autorky nábožných písní snad očekávalo. Dreyssig⁵³ několikrát zmiňuje náboženství a dokonce je i hodnotí – kriticky poukazuje na přílišnou katolickou zbožnost a několikrát se také věnuje protestantství.⁵⁴ Jak bylo již zmíněno, i Keyßler⁵⁵ ve svém díle také poukazuje na tajnou evangelickou církev. Náboženská otázka je tedy cestovateli

⁴⁹ Tamtéž.

⁵⁰ Lehmann 1700, von der Recke 1791–1795, Dreyssig 1788, Keyßler 1740.

⁵¹ P. A. Lehmann byl evangelického vyznání. Lehmann, Peter Ambrosius, Indexeintrag. In: Deutsche Biographie. <https://www.deutsche-biographie.de/gnd11806469X.html> [cit. 07.08.2016].

⁵² Elisa von der Recke byla taktéž evangelického vyznání. Recke, Elisa Baronin von der, Indexeintrag. In: Deutsche Biographie, <https://www.deutsche-biographie.de/gnd118743627.html> [cit. 07.08.2016]

⁵³ Není jisté, zda byl K. E. Dreyssig protestant či katolík. Na základě cestopisu bych se spíše přikláněla jeho protestantskému vyznání.

⁵⁴ Obzvláště při své návštěvě Táboru.

⁵⁵ J. G. Keyßler byl také protestant.

po Čechách 18. století citelně vnímána. V cestopisech se objevují i další společné znaky – nadšení krajinou, církevními i světskými památkami a vnímání místních obyvatel. České země neznamenaají pro cestovatele žádnou cizokrajnou nebo neznámou oblast, přesto se objevují věci, které cestovatelé přijímají s podivem. I proto jsou cestopisy zabývající se českými zeměmi důležitým pramenem poznání, zasluhujícím pozornost.

RESUMÉ

NĚMECKY PSANÁ PUTOVÁNÍ PO ČECHÁCH A MORAVĚ V 18. STOLETÍ

Předkládaný článek se zabývá výběrem několika německy psaných raně novověkých cestopisů o Čechách a Moravě. I když české země nepatřily ve srovnání s jinými cizokrajnými zeměmi k nejvyhledávanějším cestovatelským cílům, lze převážně v raném novověku a pak dále v 19. století nalézt velké množství německy psaných cestopisů, které se právě o českých zemích zmiňují. Jedná se o cestopisy různých literárních kvalit a druhů, ať už jsou to cestovní deníky, jako je například uvedený deník Elisy von der Recke, nebo různí cestovní průvodci. Studie si klade za cíl krátce představit a analyzovat čtyři vybrané cestopisné texty z 18. století (deník Elisy von der Recke, *Das geöffnete Teutschland* P. A. Lehmann, *Reisen des grünen Mannes durch Deutschland und Ungarn* C. H. Dreyssiga a *Neueste Reise durch Teutschland, Böhmen* J. G. Keyßlera) a na jejich příkladu ukázat hlavní oblasti zájmu zahraničních cestovatelů.

Klíčová slova: cestopis, cestovní deník, Čechy a Morava, cestovní průvodce, 18. století

SUMMARY

GERMAN TRAVELOGUES ABOUT BOHEMIA AND MORAVIA IN THE 18TH CENTURY

The presented article deals with early modern travelogues about Bohemia and Moravia written in German. Although the Bohemian lands have not become the most attractive tourist destination in comparison with other exotic countries, in early modern period and then in the 19th century it is possible to find many German travelogues which mention the Bohemian lands. These travel writings are of a different literary quality and also of various types – travel diaries such as a diary of Elisa von der Recke or travel guidebooks. The aim of the paper is to briefly present and analyse four selected travel writings from the 18th century (diary of Elisa von der Recke, P. A. Lehmann: *Das geöffnete Teutschland*, C. H. Dreyssig: *Reisen des grünen Mannes durch Deutschland und Ungarn* and J. G. Keyßler: *Neueste Reise durch Teutschland, Böhmen*) and show through these examples that the Bohemian lands have not been wholly uninteresting for travellers.

Keywords: Travelogue, travel diary, Bohemia and Moravia, guidebook, 18th century

Translated by Mgr. Hana Ferencová

Mgr. Pavína Kleiberová
Katedra germanistiky
Filozofická fakulta
Univerzita Palackého v Olomouci
Křížkovského 12
779 00 Olomouc
Česká republika
e-mail: pavlina.kleiberova@gmail.com

LANDWIRTSCHAFTS-KALENDER (1833) JAKO OBRAZ INTELEKTUÁLNÍCH A PRIVÁTNÍCH ZÁJMŮ: PŘÍKLAD Z ČESKÉHO SLEZSKA¹

Zdeněk Kravar – Pavel Šopák

V knihovně Slezského zemského muzea se dochoval exemplář dvacátého ročníku hospodářského kalendáře *Landwirthschafts-Kalender*, který pro své členy vydávala Moravskoslezská společnost pro povznesení orby v Brně.² Do muzejní knihovny se dostal s transfery knižních fondů z celého českého Slezska, jež probíhaly v letech těsně po druhé světové válce v souvislosti s konfiskacemi německého majetku. Označení *Kalender* nesla v soudobé střední Evropě řada publikací zaměřených na hospodářskou sféru;³ měly obdobnou strukturu, totiž kalendárium na každý měsíc, u jednotlivých dnů uvedena jména podle katolického, protestantského a židovského (sic!) kalendáře, dále údaje o východu a západu slunce a údaje o fázích měsíce. Integrální součástí tvořily stručné naučné texty věnované praktickým otázkám zemědělské činnosti.⁴ Prezentovaný exemplář by nebyl sám o sobě ničím zajímavým, až na to, že vždy sudá stránka ke každému měsíci, kterou vydavatel ponechal prázdnou, aby si uživatel kalendáře mohl psát poznámky, je doplněna stručnými záznamy provedenými neznámou rukou. A tak, jak je tomu i v současnosti, můžeme tyto poznámky chápat jako kroniku, obsahově sice velmi úspornou, avšak cennou pro svou bezprostřednost. Analyzovat tento pramen je zajímavé ze dvou důvodů: jednak z metodického hlediska, jak identifikovat majitele, jednak – a to zejména – z pohledu jeho intelektuálních a privátních zájmů, jež se glosami odhalují.

¹ Předložená studie vznikla za finanční podpory Ministerstva kultury v rámci institucionálního financování na dlouhodobý koncepční rozvoj výzkumné organizace Slezské zemské muzeum (DKRVO MK000100595), interní grantový projekt SZM č. IGS201601/2016.

² *Landwirthschafts-Kalender auf das Jahr...*, 20, 1833. Vydavatel Gesellschaft der Natur- und Landeskunde k. k. mährisch-schlesischen Gesellschaft zur Beförderung des Ackerbaues v Brně, Slezské zemské muzeum, knihovna, sign. S2158/33.

³ Např. *Landwirthschafts-Kalender; oder Handbuch für den practischen Oeconomen* (Karlsruhe – Freiburg), 1, 1844.

⁴ Seznam uvádí D'ELVERT, Christian: *Geschichte der k. k. mährisch-schlesischen Gesellschaft zur Beförderung des Ackerbaues, der Natur- und Landeskunde* (dále jen *Geschichte*). Brünn 1870, s. 122–126.

Nejprve odpověď na první otázku, kdo byl majitelem kalendáře. Lze vyloučit představitele šlechty a duchovenstva, protože záznamy jsou příliš civilní a týkají se osob, které s uzavřenými světy tradičních elit očividně neměly nic společného. Lze vyloučit běžné vrchnostenské úředníky, kteří sice měli povinnost být imatrikulováni u brněnské hospodářské společnosti, a tak se jim kalendář dostával do ruky, avšak znalosti, jež majitel v glosách projevuje, neodpovídají běžným znalostem úřednictva, jakkoliv bychom v této sociální vrstvě našli osobnosti nadšené pro přírodní vědy. Dále lze mít za prokázané, že majitel kalendáře měl určité vazby k Opavsku, tj. publikace se do opavské knihovny nedostala z jiného regionu. To proto, že u data 19. února 1833 čteme poznámku o úmrtí choti krajského fyzika Valentina Lamineta von Arztheim (1769/1772–1837), životními osudy spjatého s Opavou. Omezme se tedy na teritorium Opavského kraje, tj. na západní část Rakouského Slezska sahající od řeky Odry na východě po Jesenicko a Javornicko na západě. Pomineme-li některé výjimečné osobnosti spjaté s Vídní nebo německými městy, záznamy uvádějí jména osob, jež nenalezneme v soudobých celorakouských biografických slovnících, v seznamech členů brněnské společnosti, ve Schematismu pro Moravu a Slezsko pro rok 1833, ani v dalších statistických pomůckách pro sledované období a region. Co se týče úmrtí osob, nezaznamenala je ani *Troppauer Zeitung* – jediné periodikum v kraji. Z dochovaných písemných pramenů se v regionu vynořuje jméno Josefa Maulera, městského ranhojiče v Krnově.⁵ Zápis v kalendáři připomíná, že „Mauler učinil ten hloupý žert, že se oženil“. Už z formulace lze uvažovat, že autor glosy musel dotyčného dobře znát a že šlo o osobu jedné, resp. mladší generace. A jelikož se onoho 13. května 1833 opravdu odbyla ve farním kostele svatého Martina v Krnově svatba městského ranhojiče (*Wundarzt*) Josefa Maulera,⁶ lze snadno ověřit hypotézu, že i ostatní jmenované osoby mají přímo vztah ke Krnovu. A zápisy z krnovské úmrtní matriky to potvrzují. Hledáme-li tedy mezi obyvateli Krnova k roku 1833 osobu, jež se mohla vykázat členstvím v brněnské společnosti, nacházíme jedinou: Johanna Nepomuka Florianu Spatziera – a srovnání rukopisu poznámek s písemnostmi ze Spatzierovy pozůstalosti tuto hypotézu plně podporuje.

Spatzier⁷ (1806–1883) představuje v předbřeznové společnosti Rakouského Slezska výjimečného intelektuála, který se mohl vykázat absolutoriem

⁵ SOkA Bruntál, Archiv města Krnov, dodatky, kart. 30, inv. č. 176.

⁶ Zemský archiv (dále jen ZA) v Opavě, Sbirka matrik, matrika oddací Krnov, sign. Kr–I–23, fol. 154.

⁷ D'ELVERT, Christian: *Zur Geschichte der Pflege der Naturwissenschaften in Mähren und Schlesien*. Brünn 1868, s. 187, 195 a 276, k publikační činnosti s. 298.

videňské univerzity. Profiloval se v oblasti farmacie, když v roce 1826 obdržel titul magistra, s čímž souvisí zájmy o chemii, stejně jako o botaniku nebo mineralogii. Začínal jako provizor v lékárně U černého orla v rodném Krnově. Intenzivně se zajímal o přírodu Opavska a dovedl ji reflektovat nejen jako povrchní pozorovatel, nýbrž s oporou v odborných znalostech, což se promítlo do jeho vlastních textů. Začínal agronomií, jako dosvědčuje spis o krmivu, kterým se přihlásil do soutěže brněnské Společnosti vypsané roku 1829 na téma, které z pícnin jsou s ohledem na podmínky jejich pěstování vhodné pro moravské a slezské poměry. Obdržel zlatou medaili a spis vyšel knižně.⁸ Věnoval se botanizování, sbíral minerály a podporoval mimo jiné opavské Gymnazijní muzeum. Jeho botanické nebo mineralogické znalosti byly na svou dobu nadstandardní – ne ovšem v úzkém okruhu amatérských přírodovědců, pro něž byla znalost latinských názvů samozřejmostí. A glosy v *Kalendáři* tomu napovídají, aniž by přitom pisatel rezignoval na emocionální stránku věci, na prožitek setkání s motýlem či květinou. Spojení naukového a emocionálního je určujícím atributem soudobé naturfilozofie, která mezi slezskými přírodovědci našla řadu sympatizantů. A současně jednota prožitku a poznání – a to nejen přírody, ale i historie, k níž se Spatzierův zájem obracel stále častěji a v jejímž kontextu bývá také připomínán – je atributem soudobého *biedermeieru*.

Kalendář připomíná důležité autority, jednak z akademické sféry, jednak činné v oblasti zemědělské osvěty. Do prvé skupiny náleží Kurt Sprengel a Johann Georg Plenker, osobnosti, které jistě poznal za svých studií ve Vídni. Skupinu druhou reprezentuje redaktor Kesselring (zemřel 15. března 1833) činný v durynském Hildburghausenu. Nevelké město s přibližně čtyřmi tisícovkami obyvatel proslulo daleko za hranicemi jako sídlo Kesselringova vydavatelství odborné literatury. Nadto jeho majitel působil coby redaktor místního *Dorfzeitung* (vycházel od roku 1817). Dědicové vydavatelství podnikání rozšířili, vydávali *Allgemeines Gewerbeblatt* (od 1836) a literaturu o přírodovědě, zemědělství a moderních technologiích.⁹ Odbornou produkci z tohoto nakladatelství zaznamenáváme až do poloviny 20. století. A právě z německých zemí se šířil do Rakouského Slezska ekonomický progres, nové trendy v agronomii, nové druhy polních rostlin a náměty k intenzifikaci zemědělské produkce.

⁸ SPATZIER, Johann: *Mittheilungen über den Futterbau I. Die nützlichen Futterbau*. Brünn 1831; D'ELVERT, Ch.: *Geschichte*, s. 254.

⁹ WEBER, Friedrich Benedict: *Handbuch der ökonomischen Literatur oder Systematische Anleitung zur Kenntnis der deutschen ökonomischen Schriften*. Grimma 1842, *passim*.

Opomenuty nejsou ani regionální autority, vedle vzpomenutého Valenti-na Lamineta von Arztheim Ferdinand Blumenwitz (1760–1833), jehož připomenul v souvislosti se zájmem o kultivaci krajiny okolo Krnova exponent regionálního přírodovědného výzkumu starší generace, kněz Kajetan Rudolf Koschatzky (1789–1824).¹⁰ Koschatzky, rodák ze Svobodných Heřmanic nedaleko Bruntálu, studoval na opavském gymnáziu a poté teologii v Olomouci. Začínal jako kaplan v Krnově (do 1822) a poté působil jako vychovatel v rodině hraběte Josefa Sedlnického z Choltic na zámku ve Štemplovci. O jeho znalostech svědčí i účast v konkursu na místo profesora přírodních věd na olomoucké teologii (1819), jakkoliv neúspěšná. Koschatzky, mj. člen brněnské Společnosti, udržoval řadu kontaktů s přírodovědci mimo region. A je bezesporu zaznamenán hodnou skutečností, že Spatzier získal do své sbírky písemných památek Koschatzkého vlastnoručně psaný životopis a poezii inspirovanou květinami – obligátní produkt naturfilozofických zájmů.¹¹ Jeho nekrolog obsahuje soupis knih, které svědčí o názorovém příklonu k to-muto myšlenkovému směru (např. díla Lorenze Okena), jakož svědectví o je-jich odkazu knihovně opavského Gymnazijního muzea. Kajetán Koschatzky obdobně jako další přírodovědec jeho generace, penzionovaný hejtman Franz Mückusch von Buchberg byli fascinováni rodící se vulkanologií a na jesenic-ké kopce pohlíželi pátravým zrakem výzkumníků, snažících se prokázat či vyvrátit jejich vulkanický původ. Tak například zjistili, že Cvilín nad Krno-vem není vulkanického původu a naproti tomu doslova fascinováni byli Vel-kým Roudným, jež Mückusch jako první označil za vyhaslou sopku. Terénní výzkum v oblasti Roudného následně provedl těšínský a později brněnský badatel a muzejník Albin Heinrich (1785–1864),¹² který nalezl další výskyt čediče u Břidličné, a slezský topograf, profesor opavského gymnázia Faustin Ens (1782–1858) připomněl čediči podobnou lávu z Uhlířského vrchu. Ba-zický výlev čediče nedaleko Otice u Opavy, dodnes lidově zvaný Sopka, zaujal v té době dokonce vyhlášeného pruského specialistu na oblast důlní činnosti, nositele čestného doktorátu na berlínské univerzitě Carla von Oeynhauser

¹⁰ KOSCHATZKY, Kajetan Rudolf: *Über die lebendigen Straßen des Herrn Ferdinand Blumenwitz, fürstlich Liechtensteinischen Kammerburggrafen zu Jägerndorf*. Erneuerte Vaterländische Blätter des Österreichischen Kaiserstaates, č. 30, 14. 4. 1819, s. 120; č. 31, 17. 4. 1819, s. 122–124.

¹¹ KRAVAR, Zdeněk: *Kajetan Koschatzky*. In: Biografický slovník Slezska a severní Moravy – Supplementum 1. Ostrava 2011, s. 53.

¹² ŠOPÁK, Pavel: *Muzea a památky, věda a technologie v první a druhé třetině 19. století na Moravě a ve Slezsku: Albin Heinrich (1785–1864)*. Časopis Slezského zemského muzea, série B, 64, 2015, s. 285–296.

(1795–1865).¹³ A právě v tomto kontextu se ocitá Spatzierova glosa z *Kalendáře*, upomínající na zničení starořímských měst v okolí Vesuvu v roce 79 po Kr., jež zjevně nevypovídá o ničem jiném, než o neustálém přemýšlení o této problematice. Shrnutí, pro Koschatzkého i Spatzierovu generaci byla fascinující skutečnost, že geomorfologie slezského regionu není dílem sedimentace, jak hlásala starší nauka neptunismu, nýbrž že na tvárnosti Slezska se rovněž podílela vulkanická činnost. Tyto názory pronikly i do mladších prací, jež jsou více soustředěny na kulturně historickou problematiku, jakou je brožura věnovaná Cvilínu nad Krnovem.¹⁴

Atraktivní oblastí badatelského zájmu byla pro slezské přírodovědce botanika. Druhové bohatství jesenické flóry determinované odlišnými hydrologickými, pedologickými a specifickými klimatickými poměry různých částí Nížkého a Hrubého Jeseníku nesmírně přitahovalo Franze Mückusche, Kajetána Koschatzkého i Johanna Spatziera. Lékárník Spatzier si nepochybně více uvědomoval medicínský potenciál rostlin. To může být případ řídké zastoupeného pupkovce (*Omphalodes*), který Mückusch identifikoval u Pusté Polomi a Osoblahy.¹⁵ Spatzier svému exempláři dal druhový přívlastek *nigra*, jenž se ovšem neužíval,¹⁶ a tu lze uvažovat, že jej rostlina mohla zaujmout jako posel jara i ryze prakticky, v souvislosti s čeledí brutnákovitých, k níž náleží, z níž se rekrutuje řada v té době běžně užívaných léčivků. U Spatzierovy glosy věnované sněžence (*Galanthus*) můžeme upozornit na jiný význam pozorování přírody: jestliže Rohrer – Mayerova příručka uvádí, že sněžinka se vyskytuje po celé Moravě, častá je v Těšínském kraji a z Opavského kraje připomíná Cvilín u Krnova,¹⁷ lze snadno uhádnout, odkud tato topograficky zpřesněná informace pochází. Je nepochybné, že pozorování rostlin a referování o jejich výskytu vytvořilo v první třetině 19. století metodický základ střeoevropské botaniky a že Spatzier v tomto dění nezůstával stranou.

Ze zoologických oborů se do popředí zájmů přírodovědců druhé čtvrtiny 19. století dostávala entomologie, a to bezesporu pro nesmírné druhové bohatství a rozmanitost této živočišné třídy tvořící naprostou většinu živých forem na Zemi. A přirozeně jsou to motýli, konkrétně fascinující lišaj smr-

¹³ BARTH, Vojtěch: *Problém vzniku čediče v moravské geologii na začátku 19. století*. Zprávy Vlastivědného ústavu v Olomouci, č. 195, (Olomouc) 1978, s. 26–32.

¹⁴ SPATZIER, Johann: *Beiträge für die alte Geschichte des Bergburges, der Umgebung der Stadt Jägerndorf*. Jägerndorf 1880, o Mückuschovi a Koschatzkém viz s. 17.

¹⁵ ROHRER, Rudolf – MAYER, August: *Vorarbeiten zu einer Flora des Mährischen Gouvernements oder systematisches Verzeichnis allen in Mähren und in dem k. k. österreichische Antheile Schlesiens entdeckten phaenerogamen Pflanzen*. Brünn 1835, s. 42.

¹⁶ Za tuto informaci jsme povinováni díky botaniku Slezského zemského muzea Lukáši Číhalovi.

¹⁷ ROHRER, R. – MAYER, A.: c. d., s. 74.

tihlav, jenž Spatzierovi neunikl. Naproti tomu obratlovci, zvláště savci, zaujímali v té době minoritní postavení. Spatzier se k soupisu obratlovců dostal až mnohem později, už jako člen německého přírodovědného spolku Lotos v Praze, když referoval o jejich výskytu v západní části Slezska.¹⁸ V *Kalendáři* zaznamenal ovšem jeden druh, jehož – podobně jako lišaje smrtihlava – vyznačuje ona dobově romantická ambivalence mezi dnem a nocí, životem a smrtí, mezi odporem či strachem a mezi fascinací, kvality, jež zhodnotila soudobá literatura: netopýra ušatého. Nepochybně během roku viděl mnoho jiných druhů živočichů, avšak záznam do kalendáře si vysloužili právě jen tito dva. Je tedy možno glosy vnímat v určitém mentálním horizontu, rozhodně v odlišném, než který bude vyznačovat protagonisty odemocionalizované pozitivistické přírodovědy druhé poloviny 19. století.

V *Kalendáři* se neodráží jen Spatzierovy intelektuální zájmy, ale i každodennost provinčního Krnova. Jsou to spoluobčané, s nimiž se potkával na krnovských ulicích, představitelé protoobčanské společnosti, kterou spojoval zájem o osobní profit s formami trávení volného času v rodící se spolkové činnosti – například Josef Grasemann, bezesporu syn Josefa Grasemanna, jenž je zmíněn v *Kalendáři*, figuruje při založení pěveckého spolku v Krnově v roce 1846¹⁹ – stejně jako představitelé komunální správy rozvíjející se vně dožívající stavovské administrativy. Jmenování jsou oba krnovští lékaři – městský lékař Josef Mauler a lékař v knížecích službách Johann Schauer²⁰ – ovšem povšimněme si, že vždy výlučně ve zcela privátních situacích.

Landwirthschafts-Kalender z roku 1833 ze sbírek Slezského zemského muzea tedy vypovídá o privátním světě majitele, jenž se zajímá o své okolí i o autority, které jej intelektuálně formovaly a jejichž příkladem provinční Krnov značně přesahoval. Pojem *biedermeier* Spatzierovými glosami získává jakkoliv konfušní, přesto vnitřně hodnotově homogenní charakter, k němuž náleží rozkvetlá sněženka, přírodní úkaz a šťastná i tragická událost v blízkém okolí. A dosvědčuje zásadu, jež bude platit nadále po celé 19. století a ovlivní i století následující: že i na periférii lze uskutečňovat intelektuální dobrodružství a současně nezapomínat, že je člověk dílem celku, konkrétní občanské komunity.

¹⁸ SPATZIER, Johann: *Kleine Mittheilungen aus der schlesischen Fauna*. Lotos, 9, 1859, s. 36–39. Jeho zprávy mají historický význam, např. autor připomíná, že krysa (*Mus rattus* L.) se ve Slezsku neobjevila více než třicet let.

¹⁹ LYKO, Petr: *Mužský pěvecký spolek a Ženský sbor v Krnově a jeho vliv na formování hudební kultury města*. In: *Acta Universitatis Palackianae Olomouensis, facultas philosophica, philosophia – aesthetica* 45. Olomouc 2015, s. 78.

²⁰ Přesněji bychom měli hovořit o chirurzech (Wundartz, tj. ranhojič) ve významu toho slova do poloviny 19. století.

Edice

ÚNOR

Den 3ten F[e]br[uar] Verspertilio auritus²¹ besucht mein Fenster bei einer Temperatur, von 0,2 Réaumur.²²

Den 11ten. [Februar] Die Sonne gaugt einige Augenblicke durch mein Fenster.

Den 19ten die Fr[au] von Laminet gestorben. 2 Uhr früh.²³

BŘEZEN

Antiaris toxicaria, Upasbaum auf Java.²⁴ 47, 394²⁵

Den 5ten Med. Doct. Plenker in Wien gestorben.²⁶

Den 16ten Galanthus nivalis blühet.²⁷

Den 20ten Der Rector Quessel gestorben.²⁸

Den 22ten Die Fr[au] Czizeck gestorben.²⁹

Den 25ten Hz. [Herba] Omphalodes nigra.

Den 15ten März, starb zu Halle der berühmte Botaniker und Professor, Dr. Sprengel, auch Direktor des bot[anischen] Gartens[.] Er wurde den 3ten August 1766 zu Bladekow bei Reklam geboren, wollte den geistlichen Stand

²¹ Netopýr ušatý.

²² Jde o 0,25 stupně Celsia.

²³ Valentin Laminet von Arztheim, k. k. Kreisphysikus seine Gemahlin Josepha verst. und begraben, 51 J.a., zánět pohrudnice (Brustwassersucht), Troppau Nr. 403, ZA v Opavě, Sbirka matrik, sign. OP-II-21, fol. 592, 19./21. 2.1833; Troppauer Zeitung, č. 17, 1. března 1833, s. 208.

²⁴ Ančar jedovatý neboli strom upasový. Strom z čeledi morušovitých, který je domovinou na Jávě. Zde se z latexu tohoto stromu připravuje proslulý šípový jed (*upas radja*, *upas tieuté tjetje*). Alexandr Sergejevič Puškin (1799–1837) napsal v roce 1828 báseň Ančar, v níž líčí upasový strom jako místo, kolem něhož nepobývá žádný živý tvor. Např. z referencí *Die Feigenbäume Aegypten*, Wochenschrift des Vereines zur Beförderung des Gartenbaues in den Königlich Preussischen Staaten für Gärtnerei und Pflanzenkunde, 15, 1872, s. 141–142.

²⁵ Tyto číselné údaje vepsané do rohu stránky k měsícům březnu a říjnu patrně odkazují k určitým finančním transakcím.

²⁶ Johann Georg Plenker (1753–1833), zástupce ředitele medicínských, chirurgických a zvěrolékařských studií na vídeňské univerzitě a bývalý děkan filozoficko-medicínské fakulty. Medicinisch-chirurgische Zeitung, 30, 1834, s. 122.

²⁷ Sněženka podsněžník.

²⁸ ZA v Opavě, Sbirka matrik, sign. Kr-I-31, fol. 90, dům č. 58 Krnov-město, Joseph Questel, Stadt Rector, 79 let, příčina smrti sešlost věkem.

²⁹ ZA v Opavě, Sbirka matrik, sign. Kr-I-31, fol. 91, dům č. 253 Krnov-město, Theresia Czizek, vdova po Franzu Czischovi (!), *Rentmeister*, 59 let, příčina smrti sešlost věkem (*Entkräftung*).

wählen, studierte aber dann Medizin an der Universität zu Halle. An derselben Schule hat er 44 Jahre tätig geweilt.³⁰

Am dersleben Tage starb zu Hildburgshausen der Redacteur der Dorfzeitung Kesselring.

DUBEN

KVĚTEN

Den 13ten Mauler macht den dummen Streich und heyraethet.³¹

Den 14ten. die Marie feyert ihren Ehrentag.³²

Den 20ten. Mihailovich maschierte nach Brünn.³³

ČERVEN

Den 5ten Juny, der Kammerburggraf Blumenwitz gestorben.³⁴

Den 7ten die Marie nach Wien.

Den 17ten Schauers Sohn stürzte aus dem Fenster und erschlug sich.³⁵

ČERVENEC

Den 2ten Johann Lauffer heyraethet.

³⁰ Kurt Sprengel (3. srpna 1766 Boldekov bei Anklam (Přední Pomořany) – 15. března 1833 (Halle nad Sálou), německý botanik a lékař.

³¹ ZA v Opavě, Sbíрка matrik, sign. Kr–I–23, fol. 154, Josef Mauler, *Wundarzt*.

³² ZA v Opavě, Sbíрка matrik, sign. Kr–I–23, fol. 154, manžel Isidor Hein (30 let), *Beamter bei der Senatsabteilung zur Untersuchung schwerer Polizeyübertretungen des Wiener löbl. Magistrats*, syn zemřelého Antona Heina z Plště; nevěsta Marie, 24 let, dcera zemřelého lékárníka Johanna Spatziera, Krnov č. 235.

³³ Může jít o nadsázku, nikoliv o skutečnost, že jmenovaný byl vojákem přidělený k brněnské posádce. Mohlo jít o Andrease Michalovitse (!), geometra, který byl činný u c. k. Moravskoslezského katastru (*k. k. Mährisch-schlesische Katastral-Vermessung*), viz Schematismus des Markgraffthums Mähren und Herzogthum Schlesien für das Jahr 1835, s. 34. Ve schematismu pro rok 1833 se jméno neobjevuje, což by odpovídalo vskutku příchodu dotyčného do Brna v čase, jenž zaznamenal Spatzier.

³⁴ ZA v Opavě, Sbíрка matrik, matrika úmrtní Krnov, sign. Kr–I–31, fol. 96, Krnov-město č. 253, Ferdinand Blumenwitz, fürst[licher] Rathu und Kammerburggraf, 64 let, příčina smrti *Schlagfluß*.

³⁵ ZA v Opavě, Sbíрка matrik, matrika úmrtní Krnov, sign. Kr–I–31, fol. 97, Krnov-město č. 207, Johann des Johann Schauer fürstl[icher] Wundarzte Sohn, 15 let, příčina smrti in Folge der Hirnschütterung durch einen Fall.

SRPEN

Den 23ten. August 79 nach Christi Geburt, sind die drei Städte: Herkulaneum, Pompeji, und Stabion von Lavaström des Vesuvs, verschüttet worden.

ZÁŘÍ

Den 5ten Rath Weiser starb.³⁶

ŘÍJEN

1,14735

16ten. 10-12-21-27. Brünn. – Nr. 39 Uhr. – 57. Pfeife.

Anton, bis letztem Okt[o]b[e]r, die Zulage erhalten / 23.10.1833 /jetzt aus letztem Januar 183[3].

LISTOPAD

Nr. 16 – Uhr. 20ten Nov[ember].

Den 18ten und 19ten Sphinx atropos variab.[ilis]³⁷

PROSINEC

Nacht 18 auf 19ten. Dez[em]b[e]r Sturmwind.

Den 20ten. Grasemann stirbt.³⁸

RESUMÉ

LANDWIRTSCHAFTS-KALENDER (1833) JAKO OBRAZ INTELEKTUÁLNÍCH A PRIVÁTNÍCH ZÁJMŮ: PŘÍKLAD Z ČESKÉHO SLEZSKA

Příspěvek identifikuje přípisky obsažené v zemědělském kalendáři vydaném Moravskoslezskou společností pro povznesení orby v Brně. Na základě řady indicií autoři dospívají k zjištění, že majitelem kalendáře a autorem glos byl Johann Nepomuk Florian Spatzier, působící v Krnově, představitel přírodovědy a historie v době od třicátých do osmdesátých let 19. století, jeden ze zakladatelů historické vlastivědy v českém Slezsku. Glosy jsou přepsány

³⁶ ZA v Opavě, Sběrka matrik, matrika úmrtí Krnov, sign. Kr-I-31, fol. 102, Krnov-město č. 124, Ignaz Weiser, magistrátní rada, 65 let, příčina smrti sešlost věkem (*Entkräftung*).

³⁷ Dnes Acherontia atropos, Lišaj smrtihlav.

³⁸ ZA v Opavě, Sběrka matrik, matrika úmrtí Krnov, sign. Kr-I-31, fol. 109, Krnov-město č. 23, Joseph Grasemann, soukenický mistr, 73 let, příčina smrti sešlost věkem.

a opatřeny komentářem, jenž odhaluje okruh autorových zájmů (odborné zájmy, kontakty s přáteli a se známými v Krnově a okolí), které umožňují jeho identifikaci s romanticky orientovanou přírodovědou, reprezentovanou německými a rakouskými autoritami, které jsou v textu zmiňovány, a vlastními pozorováními přírodních jevů, a dále s elitami rodící se občanské společnosti v českém Slezsku.

Klíčová slova: Slezsko české, Krnov, *biedermeier*, *Spatzier*, Johann Nepomuk, přírodověda, dějiny

SUMMARY

LANDWIRTSCHAFTS-KALENDER (1833) AS THE IMAGE OF INTELLECTUAL AND PRIVATE INTERESTS: THE EXAMPLE FROM BOHEMIAN SILESIA

The study identifies footnotes included in the agricultural calendar published by the Moravian-Silesian Society for Advancement of Agriculture in Brno. On the basis of many features, it has been found out that the owner of the calendar and the author of notes was Johann Nepomuk *Spatzier*, who practiced in Krnov, a natural scientist and historian from the 1830s to the 1880s, one of the founders of local history in Bohemian Silesia. Notes are transcribed and followed by a comment which reveals author's interests (professional interests, contacts with friends and acquaintances in Krnov and its surroundings). They enable his identification with a romantically oriented natural science represented by German and Austrian authorities which are mentioned in the text, then observing natural phenomena themselves, and also with elites arousing from the civic society in Bohemian Silesia.

Keywords: Bohemian Silesia, Krnov, *Biedermeier*, Johann Nepomuk *Spatzier*, natural science, history

Translated by Mgr. Hana Ferencová

Mgr. Zdeněk Kravar, Ph.D.
Slezské zemské muzeum
Oddělení historického výzkumu – Slezský ústav
Nádražní okruh 31
746 01 Opava
Česká republika
e-mail: kravar@szm.cz

doc. PhDr. Pavel Šopák, Ph.D.
Slezské zemské muzeum
Oddělení historického výzkumu – Slezský ústav
Nádražní okruh 31
746 01 Opava
Česká republika
e-mail: sopak@szm.cz

FRIEDRICH RATZEL (1844–1904). PŘÍSPĚVEK K OSOBNOSTI A DÍLU NĚMECKÉHO GEOGRAFA 19. STOLETÍ¹

Martin Urban

1. Úvod

Bývá smutným osudem některých osobností historie, že generace, která po nich následuje, překroutí a využije jejich myšlenky, aby ty pak mohly sloužit těm nejhorším úmyslům. Takový osud potkal i německého geografa 19. století Friedricha Ratzela. V povědomí mnoha lidí zůstává Ratzelovo jméno spojeno hlavně s pojmy jako geopolitika nebo Lebensraum (životní prostor). Za takovou reputaci vděčí především představitelům nacistického Německa, pro které Karl Haushofer (1869–1946), právě s využitím některých aspektů Ratzelovy práce,² formuloval teorii životního prostoru. Haushoferovy vývoody pak dobře posloužily nacistům jako „vědecké“ ospravedlnění své agresivní zahraniční politiky. Paradoxní přitom je, že za svého života Ratzel rozhodně neměl pověst pangermánského geografa, naopak. Byl respektovaným vědcem a spisovatelem.

Ambicí této studie není vyložit život a dílo Friedricha Ratzela v jeho celistvosti. K takovému úkolu by bylo zapotřebí obrovského úsilí. Ratzel totiž po sobě zanechal nejen rozsáhlé vědecké dílo, které obnáší řadu knih, spoustu menších studií, nepřehledné množství statí a novinových článků, ale také obrovskou pozůstalost.³ Tato stručná studie má nabourat ustálenou a tendenční představu o Friedrichu Ratzelovi jako teoretikovi německého expanzionismu. Cílem této studie tedy není nic jiného, než představit Friedricha Ratzela jako přírodovědce, zoologa, etnografa, geografa a hlavně jako člověka své doby.

V závěru úvodu je nutné podotknout, že v české literatuře nebylo k Ratzelovi dosud téměř nic publikováno. Práci v českém jazyce, které nějakým způsobem Ratzela zmiňují, je velmi málo a věnují se mu nanejvýš v pár od-

¹ Tato publikace vznikla v rámci projektu Studentského grantového systému *Teoretici koncepce Mitteleuropy* (SGS-2015-022), řešeného na Katedře historických věd FF ZČU v Plzni.

² Krom Friedricha Ratzela vycházel Karl Haushofer také z práce švédského politologa Rudolfa Kjelléna (1864–1922), zejména z knihy *Stát jako forma života (Staten som livsform)* z roku 1916.

³ Ratzelova pozůstalost je uložena v Archiv für Geographie im Leibniz-Institut für Länderkunde.

stavicích.⁴ Ty pak svým obsahem spíše potvrzují onu potřebu kriticky zkoumat a popřípadě přehodnotit nazírání na tohoto německého geografa. Nemalé úsilí v tomto směru již vyvinuli zahraniční badatelé, na jejichž práci je založena i tato studie. Na prvním místě je nutné uvést Harriet Wanklyn a její práci *Friedrich Ratzel. A biographical memoir and bibliography*, která vznikla na počátku sedmdesátých let a mnoha badatelům ukázala cestu hlavně díky obsaženému bibliografickému soupisu Ratzelových prací, statí a článků. O několik let později následovala důležitá práce Günthera Buttmanna *Friedrich Ratzel. Leben und Werk eines deutschen Geographen 1844–1904*. Nejnovější odbornou monografií k Ratzelovi je pak práce Gerharda H. Müllera *Friedrich Ratzel (1844–1904). Naturwissenschaftler, Geograph, Gelehrter. Neue Studien zu Leben und Werk und sein Konzept der „Allgemeinen Biogeographie“* z roku 1996. Nelze nevpomenout také Hanse-Dietricha Schultze, který v poslední době vydal k Friedrichu Ratzelovi řadu odborných studií a popularizačních článků.⁵

2. Mládí a studia

Friedrich Ratzel pocházel z Bádenska. Narodil se 30. srpna 1844 v Karlsruhe, kde jeho otec působil jako komorník u velkovévody Friedricha I. Bádenského (1852–1907). Matka byla ženou v domácnosti. Protože šlechta neustále někam cestovala, stávalo se zřídka, že byl Ratzelův otec doma. Pro velkovévodu byl jeho důvěryhodný služebník skutečně nepostradatelný. Proto Friedricha a jeho starší tři sourozence (dva chlapce a dvě dívky) převážně vychovávala matka, ke které si vytvořil velice hluboký a trvalý citový vztah.⁶ Vedle toho byl hlavním rysem jeho mládí právě život v bezprostřední blízkosti velkovévodského paláce, do jehož velké knihovny měl přístup. Ratzelovi rodiče byli bezpochyby inteligentní a tvrdě pracující lidé, díky čemuž měly

⁴ HOCH, Karel: *Pangermanismus*. Praha 1946, s. 194–195; GONĚC, Vladimír: *Evropská idea. Idea mírové, kooperující a sjednocující se Evropy, I. (do roku 1938)*. Brno 2007, s. 60–61; KREJČÍ, Oskar: *Geopolitika středoevropského prostoru. Pohled z Prahy a Bratislavy*. Praha 2009, s. 97; CHYSKÝ, Václav: *Po stopách konceptů střední Evropy 19. a počátku 20. století se zaměřením na „Mitteleuropu“ Friedricha Naumanna*. Střední Evropa, 28, 2012, č. 136, s. 124–125.

⁵ SCHULTZ, Hans-Dietrich: *Friedrich Ratzel. Bellizistischer Raumtheoretiker mit Naturgefühl oder Vorläufer der NS-Lebensraumpolitik?* In: DEIMEL, Claus – LENTZ, Sebastian – STRECK, Bernhard (ed.): *Auf der Suche nach Vielfalt*. Leipzig 2009, s. 125–142; Týž: *„Hätte doch die Erde mehr Raum!“ Friedrich Ratzel und sein (politisch-)geographisches Weltbild*. Mitteilungen der Geographischen Gesellschaft in München, 89, 2007, s. 3–45.

⁶ BUTTMANN, Günther: *Friedrich Ratzel. Leben und Werk eines deutschen Geographen 1844–1904*. Stuttgart 1977, s. 14–15.

jejich děti slušné předpoklady pro dobrý start do života. Jeden z Friedrichových bratrů se stal architektem a posléze profesorem na technické vysoké škole v Karlsruhe, druhý se stal obchodníkem.⁷ Sám Ratzel nejprve navštěvoval střední školu v Karlsruhe, odkud po šesti letech studia odešel do lékárenského učení v bádenském Eichtersheimu, kde pracoval jako učeň další čtyři roky. Ratzel později vzpomínal, jak velmi úzkostliví byli jeho rodiče, pokud šlo o výběr Friedrichova budoucího povolání. Sám ale musel přiznat, že studia v Eichtersheimu byla pro něho velmi důležitá příležitost, při které se mohl naučit mnohé z botaniky, topografie a přírodní historie.⁸ Poslední vzpomínka na jeho dětství však byla poměrně tvrdá. Později o ní napsal esej s názvem *Heimweh* (Stesk po domově). V tomto autobiografickém pojednání zprostředkoval Ratzel dojem z posledních okamžiků se svými rodiči, kteří ho přivedli do Eichtersheimu, a pocit, který prožíval, když sledoval jejich odjezd domů. Zároveň vyjádřil, jak úzko mu bylo, když z vyvýšeného místa nad městem hleděl směrem ke Karlsruhe.⁹ Jakmile však přivykl novému prostředí, studoval a pracoval relativně spokojeně. Léta v učení netrávil jen v Eichtersheimu, ale také v Rapperswilu u curyšského jezera (1863–1865) a v Mörs (1865–1866) nedaleko Duisburgu v Porúří. Už v Rapperswilu však začal uvažovat o univerzitním studiu.¹⁰ Ve svých jednadvaceti letech dokázal o svém zápalu a schopnostech přesvědčit rodinu a nastoupil na vysokou školu. „Odrasovým můstkem“ se mu stala vysoká škola v Karlsruhe, odkud po krátkém čase odešel studovat zoologii nejprve do Heidelbergu, pak Jeny a nakonec Berlína. Už v roce 1868 získal doktorát v Heidelbergu, když obhájil závěrečnou práci věnovanou živočišné třídě máloštětinatců.¹¹ O rok později Ratzel publikoval svoji první knihu s názvem *Sein und Werden organischen Welt. Eine populäre Schöpfungsgeschichte*, což byla sice hloubavá, ale nevyzrálá práce o významu Darwinova díla. Ratzelova kniha měla jen velmi malý ohlas. Nejspíš proto, že vyšla jen krátce po vydání mnohem pozoruhodnějšího díla *Natürliche Schöpfungsgeschichte* od zoologa jenské univerzity Ernsta Haeckela (1834–1919). Ratzel pochopitelně Haeckela znal a leccos od něho pochytil.

⁷ WANKLYN, Harriet: *Friedrich Ratzel. A biographical memoir and bibliography*. Cambridge 1961, s. 5–6.

⁸ Tamtéž, s. 6.

⁹ RATZEL, Friedrich: *Glücksinseln und Träume. Gesammelte Aufsätze aus den Grenzboten* (dále jen *Glücksinseln und Träume*). Leipzig 1905, s. 32–47.

¹⁰ HASSERT, Kurt: *Friedrich Ratzel. Sein Leben und Wirken*. Geographische Zeitschrift, 11, 1905, č. 6, s. 307.

¹¹ Živočišná třída máloštětinatců patří do kmene kroužkovců. Typickým zástupcem třídy máloštětinatců je žížala obecná. Ratzelova práce nesla název *Beiträge zur anatomischen und systematischen Kenntnis der Oligochaeten*.

Inspirace jeho dřívějšími pracemi byla zřejmá.¹² Přesto je třeba si uvědomit, jak velké úsilí musel Ratzel vyvinout, že se dokázal z relativně skrovných začátků tak rychle vypracovat a uchytit v akademickém prostředí.

3. Prusko-francouzská válka 1870/1871 a práce pro *Kölnische Zeitung*

Získání titulu mu umožnilo cestovat po Středomoří a pracovat v terénu. V listopadu 1868 vyrazil do Lyonu, odtud pak do Montpellier a Cette (dnešní Sète). V této oblasti podnikal rozsáhlé pěší výpravy, při kterých poznával pobřežní oblasti s jejich bahnitými nížinami. Během svého zdejšího působení měl možnost setkat se a vyslechnout přednášky francouzského přírodovědce a ředitele botanických zahrad v Montpellier Charlese Frédérica Martinse (1806–1889).¹³ Krom toho si vedl cestovní deník, kam si zaznamenával své dojmy ze zdejšího kraje a lidí. Při jedné z jeho exkurzí do okolí se mu však přihodila nepříjemná věc. Na jednom venkovském nádraží mu byl ukraden cenný mikroskop.¹⁴ Pro mladého zoologa to byla těžká rána. V té době samozřejmě neměl moc peněz a tak ho tento incident přiměl k tomu, aby si rychle nějaké vydělal. Nabídl proto *Kölnische Zeitung* poznatky a výsledky své práce ze Středomoří. Vydavatelství tuto nabídku přijalo s výhledem na širší spolupráci. Záhy začaly vycházet Ratzelovy přírodovědné články na pokračování.¹⁵ Krátce po tomto úspěchu mu bylo dokonce nabídnuto místo v přírodopisném muzeu ve Stuttgartu, avšak tuto nabídku odmítl kvůli příslibu stálého pracovního místa v pozici cestovního korespondenta *Kölnische Zeitung*. Po několik dalších let ho práce v žurnalistice spojená s neustálým cestováním uspokojovala a, což je velmi důležité, do značné míry Ratzela odklonila od zoologie k určité formě geografie. Na svých cestách, počínaje významnou výpravou do Itálie v letech 1869–1870, se naučil pečlivému pozorování a soustavnému plynulému psaní.¹⁶ Právě tyto vlastnosti byly pro Ratzela charakteristické po zbytek jeho života. Ratzel ve skutečnosti nikdy nepřestal být novinářem. Mnoho jeho kritiků mu právě tuto vlastnost vyčítalo. Upozorňovali na neustálé plýtvání energií na nepřeborné množství

¹² BUTTMANN, G.: c. d., s. 26–28.

¹³ MÜLLER, Gerhard H.: *Friedrich Ratzel (1844–1904). Naturwissenschaftler, Geograph, Gelehrter. Neue Studien zu Leben und Werk und sein Konzept der „Allgemeinen Biogeographie“* (dále jen *Friedrich Ratzel*). Stuttgart 1996, s. 42–43.

¹⁴ JOACHIM, Jens: *Das Lebensbild eines großen Geographen. Friedrich Ratzel (1844–1904)*. Praxis Geographie, 24, 1994, č. 10, s. 48.

¹⁵ BUTTMANN, G.: c. d., s. 31.

¹⁶ WANKLYN, H.: c. d., s. 8.

článků a statí v novinách nebo časopisech, jako byly Grenzböten, Umschau, Allgemeine Zeitung, Woche, Gegenwart a mnoho dalších. Nicméně neustálé sepisování se u něho rozvinulo do téměř instinktivní potřeby. Nelze však říci, že by jeho krátké literární útvary postrádaly smysl, naopak. Naprostá většina toho, co napsal pro noviny nebo časopisy, poutala pozornost svým bystrým obsahem a energickou stylistikou. Přestože byla práce pro Kölnische Zeitung úplně odlišná od jeho pozdějšího povolání, velmi ovlivnila Ratzelovy myšlenky a formovala jeho práci.¹⁷

Ratzelovu práci žurnalisty přerušila prusko-francouzská válka v letech 1870–1871. Pro něho jako i pro celou jeho generaci byl tento konflikt hlubokou emocionální zkušeností. Sjednocení Německa, ke kterému došlo 18. ledna 1871 po vítězné válce s Francií, znamenalo pro mnoho Němců završení dlouhotrvajícího úsilí za národní jednotu. V létě 1870, když válka vypukla, nastoupil Ratzel jako dobrovolník k bádenské pěchotě. V září téhož roku byl lehce zraněn u Neudorfu v blízkosti Štrasburku a v listopadu při obléhání Auxonne jeho vojenská služba skončila těžkým zraněním hlavy.¹⁸ Válka v něm zanechala hluboký dojem, který byl patrný po celý jeho život. Esej s názvem *Gewitteschwülle* kupříkladu živě zprostředkovává vzrušení mnoha mladých Němců v době, kdy válka s Francií byla na spadnutí.¹⁹ Ratzel svého vojenského angažování nikdy nelitoval. Sloužit zemi považoval za správné a vojenský život si svým způsobem užíval. Na konci konfliktu se navíc mohl pyšnit železným křížem a řádem za zásluhy Karla Fridericha.²⁰ Ostatně tato „*Einheitskrieg*“ byla pro něho natolik srdeční záležitostí, že k jakýmkoli nepříznivým komentářům tohoto konfliktu byl velmi citlivý. Nic ho nedokázalo rozčítit víc, než pravidelné vyjadřování názorů, odsuzujících válku a její důsledky, napříč evropskou politikou. V tomto ohledu byl Ratzelův patriotismus tak silný, že pravděpodobně nikdy neviděl tuto historickou epizodu objektivně. V jeho smýšlení je znát určitá míra naivity z rostoucí síly Německa. Vůbec si neuvědomoval, že by silné Německo mohlo ohrozit nebo zničit celou Evropu.²¹ Na druhou stranu je třeba uznat, že on ani jeho současníci nemohli předvídat vývoj v Německu od začátku první do konce druhé světové války.

Po prusko-francouzské válce se Ratzel vrátil zpět k práci pro Kölnische Zeitung. Než však začal opět cestovat, strávil krátkou dobu studiem v Mni-

¹⁷ Tamtéž, s. 8–9.

¹⁸ BUTTMANN, G.: c. d., s. 34–16.

¹⁹ RATZEL, F.: *Glücksinseln und Träume*, s. 117–129.

²⁰ *Militär Karl-Friedrich-Verdienstorden*.

²¹ WANKLYN, H.: c. d., s. 9–11.

chově. Zde se setkal znovu s Karlem von Zittelem (1839–1904), geologem a paleontologem, který ho vyučoval na vysoké škole v Karlsruhe, a co bylo důležitější pro Ratzelovu budoucnost, poznal i přírodovědce a geografa Moritze Wagnera, ředitele mnichovského etnologického muzea. Osobnost a vědecká práce Moritze Wagnera měla na Ratzela obrovský vliv. Společné debaty přivedly Ratzela opět k zájmu o Darwinovu práci. Ne, že by se o ni nezajímal. Ve skutečnosti ji velmi obdivoval. Ostatně Darwinova práce hluboce ovlivnila nejen jeho, ale celkově celou generaci německých vědců v druhé polovině 19. století. Avšak Wagner nejenže opět nadchl Ratzela pro Darwinovo dílo, ale také ho nasměroval k zájmu o geografii. Krom toho Ratzel od Wagnera přejal i některé německé přírodovědecké teorie o důležitosti migrace druhů.²² Setkání s Moritzem Wagnerem tak dalo Ratzelovi mnoho impulzů k práci do budoucna. V příštích letech ho však čekalo intenzivní cestování pro *Kölnische Zeitung* do převážné části Evropy a Nového světa.

V průběhu léta a podzimu roku 1871 procestoval habsburskou monarchii. Publikoval články o Karpatech, Sedmihradsku a Bukovině. Na podzim zcestoval Velkou dunajskou kotlinu (*Alföld*) a navštívil Budapešť. V Uhrách pozoroval rychlý vzestup související s výstavbou železniční sítě, zalidňováním a zúrodňováním rozsáhlých oblastí dosud málo využívané zemědělské půdy. Ratzel mohl sledovat, s jakým úsilím se nyní Maďari, po několika staletích osmanských vpádů, snaží využívat svou dědičnou zemi, svůj *Lebensraum*. Výsledky a poznatky z cest po habsburské monarchii a následně z cest přes Itálii a Alpy, publikoval v *Kölnische Zeitung* a později také v knize *Wandertage eines Naturforschers*. V následujících letech, v rozmezí let 1872–1875, podnikl Ratzel mnoho dalších cest do zahraničí. Nejdůležitější se však ukázala cesta do střední, ale hlavně severní Ameriky. Z Nového světa se vrátil plný nových dojmů a zkušeností. V Americe se přesvědčil o atraktivitě a významu geografického bádání a ve svých třiceti letech se konečně rozhodl věnovat akademické dráze. Velmi podstatný, a rozhodně důležitější, byl však celkový dojem, který v něm Spojené státy zanechaly. Rozvoj Spojených států amerických ho skutečně fascinoval a po dlouhou dobu ovlivňoval jeho literární a vědeckou produkci.²³

V době, kdy Ratzel cestoval po Americe, byla americká občanská válka stále palčivou vzpomínkou. Napříč Spojenými státy panoval zmatek ohledně role afrických a asijských imigrantů. Ratzel problém imigrace velmi bedlivě sledoval. Své poznatky a zjištění později shrnul v širší studii o čínské emigraci

²² HASSERT, K.: c. d., s. 309.

²³ Podrobněji k Ratzelově americké cestě viz BUTTMANN, G.: c. d., s. 43–50.

jako celku.²⁴ Zároveň pozoroval dilema způsobené počtem černošské populace a stálým přílivem Asiatů. Důležité také je, že pozorně studoval ústup amerických indiánů před nově příchozími osadníky. Viděl postupné zmenšování jimi obývaného území, snižování jejich populace a upadání primitivní ekonomiky. Pozorování těchto skutečností mu poskytlo mnoho materiálů a podnětů pro jeho pozdější sociální geografii. V neposlední řadě byl v Americe ohromen tím, jak velký podíl sehráli němečtí vystěhovalci při osídlování středozápadu. Nemohl přehlédnout jejich obrovský počet, přirozený smysl pro farmaření a jejich sociální a kulturní význam coby důležité rolnické populace, která našla svůj Lebensraum v Americe.²⁵

Ze svých amerických zkušeností a poznatků těžil Ratzel po zbytek svého života. Znalosti získané v Americe zhodnotil ve dvou knihách z let 1878 a 1880,²⁶ kdy už působil na Technické univerzitě v Mnichově. Obě knihy společně s několika články z Mexika byly velice ceněny jako cestopisy a zeměpisná pojednání. Těmto publikacím se dostalo uznání i z řad tehdejších odborníků, například ze strany německého geografa Alfreda Kirchhoffa (1838–1907). O mnoho let později, když si Ratzel uvědomil strategický a politický význam Spojených států, se opět k Americe vrátil. V roce 1900 vydal pojednání²⁷ o moři jako zdroji národní velikosti. Inspiraci pro tuto studii evidentně načerpal z knihy Alfreda Thayera Mahana (1840–1914) *The Influence of Sea Power Upon History*, která se objevila o deset let dříve. Základní myšlenkou této knihy je teorie, že velká politická síla se odvozuje od moře (tedy námořní síly) a pozemní moci. Tahle myšlenka evidentně přitahovala Ratzela už delší dobu.²⁸

4. Akademická dráha

Když se Ratzel roku 1875 vrátil z Ameriky, zanechal práce žurnalisty, aby mohl přijmout místo lektora geografie na Technické univerzitě v Mnichově. O rok později působil již jako asistent profesora a v roce 1880 se stal profesorem. Mezitím mu byly učiněny dvě další pracovní nabídky. Mohl dostat

²⁴ Spis využil roku 1875 jako habilitační práci na Technické univerzitě v Mnichově. Práce vyšla knižně o rok později s názvem *Die chinesische Auswanderung. Ein Beitrag zur Kultur- und Handelsgeographie*.

²⁵ WANKLYN, H.: c. d., s. 13–14.

²⁶ *Städte und Kulturbilden aus Nordamerika* (1878), *Die Vereinigten Staaten von Nordamerika* (1878, 1880).

²⁷ *Das Meer als Quelle der Völkergröße. Eine politisch-geographische Studie*.

²⁸ WANKLYN, H.: c. d., s. 15.

místo v redakci periodika Ausland nebo se mohl stát ředitelem vydavatelství zeměpisných atlasů Justus Perthes.²⁹ Obě nabídky však odmítl. Byl pevně rozhodnut pro akademickou dráhu.

Než se však definitivně usadil v Lipsku, strávil jedenáct let v Mnichově. Zde se formovalo jeho geografické dílo. Harriet Wanklyn zmiňuje tři důležité aspekty Ratzelova mnichovského působení: „Lekce, které dával, knihy, které psal, a přátele které si udělal.“³⁰ Geograf a kartograf Max Eckert (1868–1938), který později v Lipsku pracoval pod Ratzelem, psal o charakteru jeho výuky. Teprve na konci svých let v Lipsku, když si uvědomil, že může být jeden z vynikajících německých geografů, který dokáže přitáhnout velké publikum, začal mluvit plynuleji s větším citem k posluchačům. Eckert nicméně zmiňuje jeho monotónní hlas, který mu však pomáhal pečlivě volit slova a udržet solidní obsah přednášek.³¹ Podstatnými tématy jeho kurzů pak byly fyzická geografie, regionální geografie kontinentů a jejich populací, politická geografie, antarktické objevy a cesty německých objevitelů v 16. a 17. století. Při přípravě svých přednášek bohatě využil sesbíraný materiál z jeho cest po Evropě a Americe. Zásobu svých vědomostí však v průběhu působení v Mnichově zásadně rozšířil. Eckert tvrdí, že Ratzel v Mnichově nashromáždil obrovské zásoby vědomostí, které utřídil v průběhu přednášek, a když se přesvědčil o jejich hodnotě, rozvíjel své poznatky a závěry ve svých knihách a článcích.³²

V průběhu svého působení v Mnichově byl Ratzel nesmírně plodný. Vydal několik knih, napsal většinu z monumentálního *Völkerkunde* (Národopis/Etnologie), který byl později přeložen do angličtiny pod názvem *History of Mankind*, ale nejdůležitější byl první díl *Anthropo-Geographie*³³ (Antropogeografie/Sociální geografie).³⁴ Druhý díl následoval o devět let později. V této práci vyložil své velké téma sociální geografie, o lidských společnostech vyvíjejících se uvnitř rámce (*Rahmen*), využívající místo (*Stelle*), potřebující prostor (*Raum*) a nalézající hranice (*Grenzen*).³⁵ Tato dvě díla patří k nejdůležitějším Ratzelovým pracím. Obě byly přeloženy do angličtiny a zís-

²⁹ HASSERT, K.: c. d., s. 311–312.

³⁰ WANKLYN, H.: c. d., s. 21.

³¹ ECKERT, Max: *Friedrich Ratzel als akademischer Lehrer*. *Geographische Zeitschrift*, 28, 1922, č. 7/8, s. 253–254.

³² Tamtéž, s. 254.

³³ *Anthropo-Geographie oder Grundzüge der Anwendung der Erdkunde auf die Geschichte* (1882); K historii pojmu viz MÜLLER, Gerhard H.: *Zur Geschichte des Begriffs „Anthropogeographie“*. *Geographische Zeitschrift*, 80, 1992, č. 3, s. 184–190.

³⁴ Dosud nepřekonanou práci k Ratzelově Antropogeografii je STEINMETZLER, Johannes: *Die Anthropogeographie Friedrich Ratzels und ihre ideengeschichtlichen Wurzeln*. Bonn 1956.

³⁵ WANKLYN, H.: c. d., s. 23.

kaly obrovskou reputaci, někdy kritiku. V důsledku toho byl snad více ceněn v zahraničí, než ve své vlastní zemi. Vliv obou prací byl zásadní. Publikováním *Völkerkunde* učinil Ratzel významný příspěvek k etnologii a Antropogeografií ovlivnil americkou geografii i obecný vývoj antropologie. Tato skvělá díla Ratzelových mnichovských let byla bezpochyby ovlivněna přátelstvím s Moritzem Wagnerem. Wagner byl v této době Ratzelovým nejbližším přítelem, a dalo by se říci i konzultantem. Hodně s ním diskutoval o své práci a jeho rad si velmi cenil. Wagnerův vliv je v Ratzelově práci patrný, převzal od něho hlavně důraz na migraci lidské populace v průběhu dějin. Ostatně první vydání Antropogeografie věnoval právě jemu.³⁶

Sepsání a publikování těchto dvou děl ukázalo, že Ratzel ideově nalezl sám sebe. Souvisí to i se skutečností, že v této době již nebyl nekritickým příznivcem Darwinových objevů, zvláště teorie o přírodním výběru. Po zbytek života nicméně zůstal přesvědčen o závažnosti evoluční teorie, ze které do značné míry vycházel ve svých pracích. Samozřejmě nelze popřít, že evoluce byla v Ratzelových dílech zásadním motivem, přesto, díky jeho odklonu od biologie, respektive zoologie, směrem ke geografii, se pro něho stalo téma evoluce druhořadé.

5. Lipsko

Lipsko bylo samo o sobě atraktivní. V 19. století bylo známo svou živelností a zdejší univerzita měla obrovskou reputaci. Univerzita v Mnichově sice vedla v počtu studentů, ale vedle lipské univerzity, jejíž historie sahala až k počátku 15. století, se nezdála tak prestižní. Dlouhá tradice a ekonomické zázemí lipské univerzity zajišťovaly škole mimořádné postavení. V Lipsku šla navíc ruku v ruce publikační činnost akademiků společně s činností knižních vydavatelů. Lipsko v té době platilo za jednu z nakladatelských metropolí tehdejšího Německa, a bylo tomu tak i dlouho před jeho sjednocením. Zkrátka Lipsko bylo jedním z intelektuálních center tehdejšího Německa.³⁷

Geografické pracoviště univerzity v Lipsku bylo již dobře etablované, ačkoli jej limitoval počet zaměstnanců a studentů. Roku 1875 zemřel lipský geograf a antropolog Oscar Peschel (1826–1875) a roku 1886 odešel do Ber-

³⁶ RATZEL, Friedrich: *Anthropo-Geographie oder Grundzüge der Anwendung der Erdkunde auf die Geschichte*. Stuttgart 1882, s. XV.

³⁷ WANKLYN, H.: c. d., s. 27.

lina významný geograf Ferdinand von Richthofen (1833–1905).³⁸ Tyto okolnosti vedly k Ratzelovu příchodu do Lipska a de facto k jeho povýšení.³⁹ Povinnosti plynoucí z pozice vyučujícího bychom mohli rozdělit do dvou částí. Z větší části ho zaměstnávala univerzitní geografie. Přípravoval přednášky pro studenty, jejichž počet se pohyboval zhruba v rozmezí od 40 do 70. Rápidní nárůst posluchačů Ratzel zaznamenal po roce 1900, kdy byly jeho přednášky zpřístupněny studentům Vysoké školy obchodní v Lipsku. Počet studentů se enormně zvýšil a pohyboval se v rozmezí tří set až pěti set studentů.⁴⁰ Ratzel se velmi snažil, aby dostál požadavkům a splnil nároky, které se od něho očekávaly. Výsledkem bylo, že nevšední obsah jeho přednášek přilákal do Lipska velké množství posluchačů. Krom přednášek a lekcí, které dával, však rozhodně odmítal převzít dvě aktivity spojené s výukou geografie, jež měly tvořit druhou část jeho pracovních povinností. Nechtěl se zapojovat do organizování studentských exkurzí a odmítal účast na geografických kongresech nebo velkých setkáních jakéhokoli druhu. Tento postoj je možné přičíst Ratzelovu pracovnímu vytížení, popřípadě jeho averzi k velkým davům. Odpor vůči velkému shluku lidí ho pak nejspíš přiměl odmítnout také návrh na pozici rektora lipské univerzity. S jednotlivci nebo menší skupinou však neměl problém. Každoročně si zval své kolegy a přátele k sobě domů do Schkeuditzu nedaleko Lipska. Ti, kteří poznali Ratzela mimo univerzitu, pak oceňovali jeho aktivní životní styl a sportovní způsob života, pěstovaný horolezectvím a lyžováním.⁴¹

V souvislosti s Ratzelovým působením na lipské univerzitě rostla atraktivita zdejšího vzdělávání i počet absolventských prací. Když Ratzel přišel do Lipska (1886), byli zde pouze dva akademičtí geografové. Pod jeho vedením se geografické pracoviště časem rozšířilo a počet zaměstnanců se zvýšil na osm až deset. Lepší personální obsazení pracoviště zvýšilo počet studentů, kteří zde psali a obhajovali své disertační práce. Ratzel byl ke studentům velice vlídný a starostlivý, a současně od nich dokázal přijmout kritiku, když jejich detailní práce popíraly jeho vlastní starší a obecnější studie.⁴²

Dalším faktorem Ratzelovy činnosti v Lipku bylo založení a organizování Geografického večera (*Geographischer Abend*). Jednalo se o jakési „společensví lipských gentlemanů“, kteří měli co dočinění se studiem geografie.

³⁸ Ferdinand von Richthofen byl strýcem Manfreda von Richthofena (1892–1918), německého stíhacího pilota první světové války, známého jako „rudý baron“.

³⁹ MÜLLER, G. H.: *Friedrich Ratzel*, s. 58.

⁴⁰ ECKERT, M.: c. d., s. 254.

⁴¹ WANKLYN, H.: c. d., s. 29–30.

⁴² ECKERT, M.: c. d., s. 258–258.

Platforma družení byla natolik otevřená, že se do činnosti spolku mohl zapojit v podstatě kdokoli, kdo měl skutečný zájem o geografii. Toto sdružení sympatizantů geografie mělo popularizovat badatelskou činnost mezi širší veřejností a zároveň přispět k vzájemné komunikaci mezi studenty, akademiky a laickou veřejností. Řada zahraničních osobností, které v průběhu let participovaly na Geografickém večeru, dokládá mezinárodní reputaci, kterou dokázal Ratzel lipské geografii vybudovat.⁴³

Od počátku působení v Lipsku po náhlou smrt v roce 1904 byl Ratzel velmi plodným. Nejdůležitější z jeho lipských prací vedle druhého dílu Antropogeografie je asi masivní komparativní práce *Die Erde und das Leben* (Země a život).⁴⁴ Dílo bylo některými vyhodnoceno jako jeho nejzralejší. Mísí zde mnoho elementů bádání, které si osvojil v průběhu života. Práce klade akcent na fyzickou geografii jako základ zeměpisného bádání a zároveň odhaluje Ratzelovo lpění na idejích přírodovědců poloviny 19. století. V této pozdní fázi Ratzelovy tvorby začal být také zřetelný příklon k filosofickým a politickým tématům. Tento důraz se projevil hlavně v *Politische Geographie* (Politická geografie).⁴⁵ Ratzelova Politická geografie, která de facto založila nový vědní obor, však není jediným dokladem jeho zvýšeného zájmu o politické dění. Z této doby pochází celá řada jeho komentářů na soudobé politické problémy, búrskou válku, námořní zbrojení apod. Některé z jeho novinových článků mohu skutečně vnuknout přesvědčení, že Ratzel byl agitátor německého imperialismu. Na druhou stranu v době, kdy v Německu vrcholila mediální protibritská kampaň v souvislosti s búrskou válkou a mnoho starších členů lipské univerzity podepsalo veřejný protest proti britskému postupu a politice,⁴⁶ Ratzel svůj podpis odmítl přidat.⁴⁷ To sice jeho nacionalistický zápal nevyvrací, ale dokazuje to alespoň určitou míru realismu a zdravého rozumu.

Relativně méně důležitou, avšak osudovou prací Friedricha Ratzela se stala biogeografická studie s názvem *Der Lebensraum*⁴⁸ z roku 1901. V této studii rozvedl svou koncepci životního prostoru. Ratzel definoval Lebens-

⁴³ WANKLYN, H.: c. d., s. 33.

⁴⁴ *Die Erde und das Leben. Eine vergleichende Erdkunde* (1901–1902).

⁴⁵ Poprvé vyšla roku 1897, druhé rozšířené vydání následovalo roku 1903 pod názvem *Politische Geographie oder die Geographie des Staaten, des Verkehrs und des Krieges*.

⁴⁶ Protest podepsali i někteří z Ratzelových přátel, například historik Karl Lamprecht (1856–1915), se kterým byl zvyklý diskutovat o účelu a obsahu své práce. WANKLYN, H.: c. d., s. 38.

⁴⁷ ECKERT, M.: c. d., s. 256.

⁴⁸ RATZEL, Friedrich: *Der Lebensraum. Eine biogeographische Studie*. In: BÜCHER, Karl (ed.): *Festgaben für Albert Schäffle zur siebenzigsten Wiederkehr seines Geburtstages am 24. Februar 1901*. Tübingen 1901, s. 104–189.

raum jako zeměpisnou oblast nutnou k obživě žijících druhů své stávající populace. Přesné hranice životního prostoru jednotlivých druhů jsou přitom relativní. Odvíjí se od určitého prostředí a požadavků rostoucí populace. Pokud se populace dokáže plně přizpůsobit prostředí, dojde k vývojovému úspěchu, což u populace vyvolá tendenci se rozšiřovat. Za předpokladu, že by neexistovaly žádné překážky, druh by svůj Lebensraum stále rozšiřoval a pokrýval stále větší oblast. Ve skutečnosti je však expanze druhu determinována geografickými podmínkami, změnami životního prostředí a konfrontací s jinými druhy či formami života. V každém případě, adaptace druhu v novém prostředí naráží na existenci jiného druhu, který vyžaduje totožné hmotné zdroje. Následně dochází k důvěrně známému Darwinovu boji o přežití. Ratzel v celém procesu zdůrazňuje hlavně proces adaptace druhů k jejich životnímu prostoru. V Ratzelově pojetí je tedy historie jakéhokoli druhu, včetně lidstva, právě příběhem procesu adaptace druhů na měnící se typy prostředí. Vrcholem lidské adaptace pak bylo utvoření kultury a sociální organizace. Utvoření státu bylo logicky výsledkem konkrétní lidské adaptace na určité prostředí. Forma, kterou stát nebo kultura nakonec získala, byla utvářena vztahem populace k životnímu prostoru a bojem o něj s jinými, konkurenčními populacemi, státy, kulturami apod.⁴⁹

S uvedenou teorií můžeme či nemusíme souhlasit, ostatně Ratzel zde pouze konstatuje svou hypotézu. Přesto je evidentní, která část Ratzelovy domněnky byla atraktivní pro všeněmce, pangermány a geopolitiky 20. století. Pro ně nebylo důležité zkoumat a pochopit kontext. Pokud nějaká myšlenka mohla posloužit k ospravedlnění jejich agresivní politiky, nezdráhali se ji použít. Na druhou stranu je třeba přiznat, že není snadné číst Ratzelovu Politickou geografii s vědomím, co se odehrálo v Německu od jeho smrti po konec druhé světové války. Řada stylistických formulací a obrátů nám může snadno evokovat tuto neblahou zkušenost. Přesto by bylo k Ratzelovi a jeho vědeckým výsledkům nespravedlivé, kdybychom se alespoň nepokusili vnímat ho jako člověka 19. století. Patřil totiž ke generaci vědců, která příliš unáhleně a sebejistě formulovala své závěry, ačkoli si neuvědomovala možné důsledky.

Friedrich Ratzel zemřel náhle na infarkt v létě roku 1904, pár týdnů před jeho šedesátými narozeninami, nedaleko letního domu v bavorském Ammerlandu.

⁴⁹ SMITH, Woodruff D.: *Friedrich Ratzel and the Origins of Lebensraum*. German Studies Review, 3, 1980, č. 1, s. 53.

RESUMÉ

*FRIEDRICH RATZEL (1844–1904).**PŘÍSPĚVEK K OSOBNOSTI A DÍLU NĚMECKÉHO GEOGRAFA 19. STOLETÍ*

Jméno Friedricha Ratzela bývá v našich zeměpisných podmínkách spojováno hlavně s geopolitikou a pojmem *Lebensraum*. Pravdou však je, že za tuto pověst vděčí hlavně generaci, která následovala po něm. Za svého života byl respektovaným vědcem a spisovatelem. Původně studoval zoologii a botaniku, avšak nedostatek finančních prostředků ho v mládí přiměl vzít práci žurnalisty. Jako cestovní korespondent *Kölnische Zeitung* procestoval velkou část Evropy a severní Ameriky. Zkušenosti z cest ho ovlivnily do té míry, že se po zbytek života věnoval spíše geografii než zoologii. Přesto jeho původní vzdělání, a hlavně dílo Charlese Darwina, ovlivnily jeho práci natrvalo. Akademickou dráhu začal v Mnichově, kde vyšel první díl jeho stěžejní práce *Antropogeografie* (1882). Když se v roce 1886 uvolnilo místo na prestižnější univerzitě v Lipsku, přesunul se Ratzel natrvalo tam. Působení v Lipsku bylo pro jeho práci zásadní. V průběhu osmnácti let zde publikoval své nejdůležitější práce. Vedle druhého dílu *Antropogeografie* to byla masivní práce *Die Erde und das Leben*, Politická geografie, a ostatně i známá, ačkoli vedle uvedených prací poměrně nevýrazná, studie s názvem *Der Lebensraum*, ve které načrtl jednu ze svých biogeografických hypotéz. Jeho dílo nicméně zůstalo nedokončeno. Ratzel zemřel v létě roku 1904 obklopen rozpracovanou prací.

Klíčová slova: Friedrich Ratzel, Německo, 19. století, geografie, *Lebensraum*, darwinismus

SUMMARY

*FRIEDRICH RATZEL (1844–1904).**CONTRIBUTION TO THE PERSONALITY AND THE WORK
OF THE 19TH CENTURY GERMAN GEOGRAPHER*

The name of Friedrich Ratzel has been connected especially with geopolitics and the term *Lebensraum* in our geographical location. However, the truth is that he gained such a reputation thanks to the generation

which followed after him. During his life, he was a respected scientist and writer. Originally, he had studied zoology and botany, however, the lack of finances forced him to become a journalist. As a travelling correspondent of *Kölnische Zeitung* he travelled a major part of Europe and Northern America. Experience of travels influenced him in such a way that during the rest of his life he focused more on geography than on zoology. Despite this, his original education and primarily the work of Charles Dickens influenced his work forever. He started his academic career in Munich where the first part of his central work *Anthropogeography* (1882) was published. When in 1886 the position at the more prestigious university in Leipzig became vacant, Ratzel definitely moved there. The work in Leipzig was essential for his profession. During next 18 years he published his most significant books. Apart from the second volume of *Anthropogeography* it was his work *Die Erde und das Leben*, then *Political Geography* and quite known study *Der Lebensraum*, which was however not very considerable in comparison with other books and where he described one of his biogeographical hypotheses. Nevertheless, his work remained uncompleted. Ratzel died in summer of 1904 in the middle of his unfinished book.

Keywords: Friedrich Ratzel, Germany, 19th century, geography, Lebensraum, Darwinism

Translated by Mgr. Hana Ferencová

Mgr. Martin Urban
Katedra historických věd
Fakulty filozofické
Západočeské univerzity v Plzni
Sedláčkova 38
306 14 Plzeň
Česká republika
e-mail: M_Urban@outlook.com

SČÍTÁNÍ OBCOVACÍ ŘEČI NA MORAVĚ 1880–1910 A POTENCIÁL JEJICH SPOLEČENSKÉ KONFLIKTNOSTI¹

Petr Popelka – Pavel Kladiwa

V roce 1880 se v předlitavských sčítáních lidu objevila nová kolonka: „Umgangssprache“ čili „obcovací řeč“. Předlitavská vláda se snažila zdůraznit, že tato nová kategorie nemá nic do činění s národnostní statistikou a jejím účelem je „objektivně zjistit, ve správně-politickém zájmu, jazykový charakter sídlišť a území, jenž vyplývá z jazykového kontaktu obyvatelstva v denním praktickém životě.“² Národní politické reprezentace, nacionální organizace i lokální národní aktivisté přesto vnímali sčítání obcovací řeči jako národnostní statistiku, dosažené číselné výsledky považovali za důležitý nástroj legitimizace svého postavení ve společnosti i svých požadavků směrem k vládním místům, a snažili se o potřebě nacionální optiky ve vnímání sčítání lidu a společnosti přesvědčit co nejširší kruhy obyvatelstva.

Sčítání obcovací řeči a interpretace jeho výsledků se tak stalo jedním ze středobodů nacionálního konfliktu.

Naše studie se zaměřuje na předlitavská sčítání lidu na Moravě. Nacionální konflikty se na Moravě ve větší míře objevily, ve srovnání s Čechami, později a ne v tak vyhrčené podobě (odhlédneme-li od lokálních výjimek). Mělo to dopad i na intenzitu a četnost konfliktů při sčítáních lidu.³

Tuto problematiku dosud nejkompexněji zpracoval pro celé Předlitavsko Emil Brix.⁴ Kvůli širokému geografickému záběru své práce se omezil na prameny uložené ve fondu předlitavského ministerstva vnitra. Na rozdíl od něj se soustředíme výlučně na Moravu, což nám umožňuje jít více do hloubky

¹ Studie vznikla v rámci grantového projektu GAČR GA13-00790S (Národnost ve sčítání lidu v českých zemích 1880–1930: spory, polemiky, konflikty).

² V orig. „...im verwaltungspolitischen Interesse den sprachlichen Charakter der Wohnplätze und Gebiete, wie er sich aus dem Sprachenverkehr der Bevölkerung im täglichen praktischen Leben ergibt, objektiv festzustellen.“

³ Emil Brix ve své níže citované monografii sepsané na základě materiálů ministerstva vnitra věnoval Čechám ve srovnání s Moravou čtyřnásobný počet stran.

⁴ BRUX, Emil: *Die Umgangssprachen in Altösterreich zwischen Agitation und Assimilation: die Sprachenstatistik und die zisleithanischen Volkszählungen 1880–1910*. Wien – Köln – Graz 1982.

a využít i prameny uložené v moravských archivech.⁵ Podrobnější informace k tématu konfliktnosti národnostní statistiky čtenář nalezne také v řadě nedávno publikovaných studií⁶ a v monografii, kterou v tuto chvíli připravujeme do tisku.⁷

Pro sčítání lidu 1880 a 1890 nebyly nalezeny, až na drobné výjimky, zprávy o konfliktech týkajících se speciálně jen Moravy – spíše lze obecně formulované stížnosti charakterizovat jako odnože událostí v Čechách,⁸ což naznačuje, že konfliktnost vyplývající ze sčítání lidu měla omezený autochtonní potenciál a musela být spíše importována.

Před sčítáním lidu v roce 1900 (respektive na počátku roku 1901) se už situace změnila. Nejprudší agitace v souvislosti se zápisem obcovací řeči se odehrávaly ve Znojmě, Brně a Jihlavě. Zprávy o nacionálně laděných problémech však máme i z řady dalších moravských měst.⁹

Ve Znojmě prý bylo vyhrožováno chudším občanům vypovězením z obce a čeští národní aktivisté si stěžovali rovněž na agitaci obecních orgánů, prováděnou prostřednictvím městských strážníků a agitátorů. Obec přiznala, že uvedené osoby působily jako agitátoři, ale popřela, že by to bylo z jejího pověření (což nevyznívá důvěryhodně). Pozdvižení vzbudilo oznámení obecní rady ve Znojmě, jež, údajně z důvodu zamezení znehodnocení tiskopisů, vyzvala přednosty domácností a majitele domů, kteří nejsou schopni

⁵ Nejzvučnější materiál je uložen ke sčítání lidu 1910 ve fondech Moravského zemského archivu. Moravský zemský archiv (dále jen MZA), fond Moravské místodržitelství (B14), mladší, všeobecná registratura, kart. 5629–5640.

⁶ POPELKA, Petr: *Podnikatel jako národní agitátor. Hermann Brass a jeho aktivity při sčítání lidu na Zábřežsku v letech 1900–1930*. Časopis Matice moravské, 135, 2016, s. 41–67; GAWRECKI, Dan: *The determination of nationality in selected European countries up to 1938*. Prager wirtschafts- und sozialhistorische Mitteilungen/Prague Economic and Social History Papers. 2015, sv. 22, s. 27–54; KLADIWA, Pavel: *Etnická klasifikace a institucionální zakotvení národnosti v českých zemích 1880–1914*. Moderní dějiny: časopis pro dějiny 19. a 20. století, 22, 2014, č. 1, s. 7–33; Týž: *National Classification in the Politics of the State Census. The Bohemian Lands 1880–1930*. Bohemia. Zeitschrift für Geschichte und Kultur der böhmischen Länder, 55, 2015, s. 1–30; Týž: *Národnostní statistika českých zemí 1880–1921 – faktory, výsledky a problém jejich interpretace*. Moderní dějiny: časopis pro dějiny 19. a 20. století, 23, 2015, č. 2, s. 61–82; KADLEC, Petr: *Výběr a činnost československých sčítacích orgánů v národnostních souvislostech – teorie versus praxe*. Časopis Matice moravské, 134, 2015, č. 1, s. 139–171; Týž: *Sčítací orgány a národnostní problematika v prvorepublikových sčítáních lidu. Československé sčítací orgány v právních předpisech a nařízeních*. Slezský sborník, 113, 2015, s. 287–314.

⁷ KLADIWA, Pavel – GAWRECKI, Dan – KADLEC, Petr – POKLUDOVÁ, Andrea – POPELKA, Petr: *Národnostní statistika v českých zemích 1880–1930. Mechanismy, problémy a důsledky národnostní klasifikace*. 1. a 2. díl, Praha 2016.

⁸ BRIX, E.: c. d., s. 325.

⁹ Tamtéž, s. 330–332.

oznamovací lístky¹⁰ správně vyplnit, aby je nechali prázdné. Vyplnění těchto tiskopisů měly poté provést bezplatně městské orgány. Rovněž ve Znojmě odmítl jeden majitel domu předat sčítací archy nájemníkům s odůvodněním, že nejsou schopni ho vyplnit, a předal ho k vyplnění až sčítacímu orgánu.

Český politický spolek ve Znojmě si 20. prosince 1900 stěžoval, že obec zveřejnila poučení ke sčítání lidu jen německy, a přitom jako politický úřad I. instance (Znojmo bylo jedním ze statutárních měst) měla vydat příslušná poučení k přípravě sčítání lidu i česky. Místodržitelství uznalo oprávněnost stížnosti a nařídilo městské radě vydat příslušnou vyhlášku i česky. Týž spolek vedený českým aktivistou dr. Vilémem Velebou podal ještě další tři stížnosti (mj. na nátlak při zápisu obcovací řeči a předčasné sbírání oznamovacích lístků sčítacími orgány). Obecní rada Znojma odmítla všechny konkrétní dokumentované případy, u některých ve stížnostech uvedených lidí argumentovala tím, že jejich oznamovací lístky vyplnil český sčítací výbor a mají uvedenu českou obcovací řeč.

V Jihlavě zřídily oba národní tábory kanceláře k vyplňování oznamovacích lístků. Proti členům spolku Jugendbund v Jihlavě bylo vzneseno obvinění, že agitovali pro německou obcovací řeč dům od domu, nebylo jim však nic dokázáno. Některé obce na Jihlavsku byly již při sčítání v roce 1900 dějištěm nacionálních sporů, což se dostalo až na jednání říšské rady.¹¹ Týkalo se to např. Rantířova, kde bylo prošetřováno hromadné zapisování dětí k německé obcovací řeči.¹² Velkou pozornost tématice nacionálních střetů při sčítání lidu na Jihlavsku věnoval poměrně seriózní týdeník Hlasy ze západní Moravy vydávaný v Třebíči.¹³ V Třebíči bylo zaznamenáno ovlivňování

¹⁰ Sčítání lidu se provádělo dvěma způsoby. Princip samosčítání prostřednictvím oznamovacích lístků (Anzeigezettel) vyplňovaných majiteli bytů (dobovým termínem přednosta domácnosti) byl realizován jen ve vybraných obcích (primárně byl tento způsob určen hlavně pro zemská hlavní města a další velká města), jinak bylo sčítání kvůli stále se vyskytující negramotnosti či nízké vzdělanostní úrovni části obyvatelstva prováděno sčítacími komisaři, kteří vyplňovali tzv. popisný arch (Aufnahmsbogen), což dávalo větší prostor k machinacím a k otevřenému nátlaku či k sofistikovanějším formám ovlivňování sčítaných osob při zápisu obcovací řeči.

¹¹ *Stenographische Protokolle über die Sitzungen des Hauses der Abgeordneten des österreichischen Reichsrathes im Jahre 1901*, XVII. zasedání, 12. sezení z 27. února 1901 (s. 694–695) – interpelace poslanců Václava Šíleného, Viléma Kurze a Václava Hrubého týkající se sčítání lidu na Jihlavsku.

¹² Státní okresní archiv Jihlava, fond Okresní úřad – okresní národní výbor Jihlava 1850–1949 – prezidiální spisy, kart. 21, inv. č. 3099.

¹³ Hlasy ze západní Moravy, 4. 1. 1901: Z Jihlavy, 18. 1. 1901: Sčítání lidu v Jihlavě, 25. 1. 1901: Sčítání lidu v Želeticích, 25. 1. 1901: O sčítání lidu v Jihlavě, 15. 2. 1901: Z Brtnice (sčítání lidu), 22. 2. 1901: Sčítání lidu ve Znojmě, 15. 3. 1901: Interpelace pro násilnosti při sčítání lidu, 29. 3. 1901: Moravská řeč.

zaměstnavatelem, jež vedlo k nepravdivému zápisu obcovací řeči u dělníků. Ve Svitavách si stěžovalo hodně Čechů, avšak s jedinou výjimkou (občan byl pozván na radnici a nucen vyplnit znovu sčítací arch, a to německy, neboť to původně učinil česky) nebylo prokázáno přímé ovlivňování. V Moravském Krumlově dal starosta ve známost, že osobám pověřeným vyplněním sčítacích archů dává volnost v tom, jestli nechají formuláře vyplnit důvěrníky. Vyplňování se dělo v Německém domě, respektive v české soukromé škole.¹⁴

Problém sčítání obcovací řeči v obcích na jazykové hranici, kde bylo obyvatelstvo bilingvní, dobře naznačila stížnost na sčítání v obci Labutice na Litovelsku, zmíněná v jedné interpelaci na moravském zemském sněmu.¹⁵ Zatímco interpelace tvrdila, že v obci byly 2/3 obyvatelstva zapsány s německou obcovací řečí, i když vůbec neumí německy, odpověď místodržitele poukázala na kolísavé výsledky předešlých sčítání (1880: 150 Němců a 41 Čechů, 1890: 80 Němců a 134 Čechů, 1900: 170 Němců a 38 Čechů), jež považovala za důsledek toho, že obyvatelstvo je převážně bilingvní a změny poměrů nastaly v důsledku reakcí na lokální poměry. Jednání o zřízení německé školy v obci prý vzbudilo nacionální pnutí.¹⁶

Táž sněmovní interpelace si stěžovala na to, že ve venkovských obcích okresu Moravská Třebová působili jako sčítací komisaři členové německého nacionálního spolku Bund der Deutschen Nordmährens. Na tuto výtku moravské místodržitelství přímo neodpovědělo, jen uvedlo všeobecnou frázi, že sčítání tam proběhlo zcela podle pravidel a nebyly vzneseny žádné stížnosti.¹⁷

Dosti napjatá situace se vyvinula v severomoravském Zábřehu. Už v souvislosti se sčítáním lidu v roce 1900 zde poměrně ostře vystupovalo české periodikum Moravský sever, založené teprve v prosinci 1900. Ze Zábřehu přišla stížnost, že tamní továrník a předseda Bundu der Deutschen Nordmährens Hermann Brass si nechal předvolávat dělníky do své kanceláře a při neudání německé obcovací řeči vyhrožoval propuštěním. Oznamovací listky prý ne-

¹⁴ Österreichisches Staatsarchiv, Allgemeines Verwaltungsarchiv (dále AVA), fond Innenministerium (dále MdI)–Allgem., kart. 2364, sign. 33/1 in spezie, spis č. 8379 ex 1910, Zusammenstellung I: Anregungen zur Abänderung der Rubrik „Umgangssprache“ und Beschwerden aus Anlass der Durchführung der Volkszählung vom Jahre 1900, okresní komisař Ritter von Tarnóczy (zaměstnanec ministerstva vnitra), 27. ledna 1910. Ke Znojmu detailně Moravský zemský archiv Brno, fond Moravské místodržitelství – mladší, všeobecná registratura, kart. 5627.

¹⁵ Interpelace poslance Václava Šileného a spol. na místodržitele ve věci poměrů při posledním sčítání lidu na Moravě. Viz *Sněmovní list o sezení moravského sněmu zemského*, V. zasedání, 12. sezení z 21. června 1901, s. 215–217.

¹⁶ AVA, MdI–Allgem., kart. 2358, sign. 33/1 in spezie, spis č. 24670 ex 1901, zpráva moravského místodržitelství ze dne 21. března 1901.

¹⁷ Tamtéž.

byly rozdány do jednotlivých bytů, nýbrž je vyplňovali majitelé domů. Okresní hejtmanství uvedlo k provedenému šetření, že nezajistilo jediného svědka, jenž by potvrdil ovlivňování nebo nátlak ze strany Brasse. Dále uvedlo, že při revizi sčítání byl počet lidí s českou obcovací řečí zvýšen z 650 na 761, aniž by jakkoliv zdůvodnilo, proč byl zápis u řady lidí nesprávný. Uvedlo jen, že se k němu dostaly stížnosti týkající se zápisu obcovací řeči v Zábřehu a třech dalších obcích, a že bylo provedeno vyšetřování, které, pokud prokázalo nesprávnosti, vedlo k nápravě.¹⁸

K roku 1900 se objevily stížnosti, které se týkaly Moravské Ostravy a okolních moravských obcí. Mohla k tomu přispět kromě výrazných germanizačních tendencí i skutečnost, že Moravská Ostrava se v té době stala sídlem samostatného politického okresu, zatímco v předchozím sčítání patřila k politickému okresu Místek.

České národní spolky na severní a východní Moravě usilovaly před sčítáním lidu o cílevědomější agitaci. Již 19. července 1900 se na nejvýraznější osobnost českého národního života na Ostravsku, Edmunda Palkovského, obrátil ústřední výbor Národní jednoty pro východní Moravu s výzvou, aby se svými spolupracovníky znalými místních poměrů zahájil přípravné práce v souvislosti se sčítáním lidu. S podobným podnětem se olomoučtí obrátili i na JUDr. Františka Táborského v Mor. Ostravě a JUC. Františka Hradečného ve Vítkovicích. Výzva kromě dobové národní argumentace neuvádí nic konkrétního a vyjadřuje očekávání, že prosbě bude vyhověno.¹⁹ O několik týdnů později (12. 8. 1900) se na Palkovského ve stejné věci obrátil Kroužek Moravanů pro sčítání lidu, který žádal, aby mu do konce měsíce byla zaslána zpráva „co zamýšlíte ve Vašem městě podniknouti, aby lid byl o důležitosti sčítání poučen a před terorismem chráněn.“²⁰

O tom, zda Palkovský zorganizoval nějakou konkrétnější akci, nevíme, v každém případě se objevily stížnosti, i když jejich výsledek nebyl zřejmě pro české aktivisty povzbuzující.

Okresní hejtmanství v Moravské Ostravě přikázalo 5. března 1901 obecním představenstvům v Moravské Ostravě, Vítkovicích a Přívoze, aby provedla prošetření stížností na regulérnost sčítání lidu, které se objevily v interpelaci poslanců říšské rady Viléma Kurze, Václava Šíleného a Vác-

¹⁸ Tamtéž; BRIX, E.: *c. d.*, s. 330–333. Státní okresní archiv Šumperk, fond Okresní úřad Zábřeh – prezidiální spisy, inv. č. 103.

Podrobně k Brassovu působení viz POPELKA, P.: *c. d.*

¹⁹ Archiv města Ostravy (dále jen AMO), pozůstalost Edmunda Palkovského, inv. č. 65.

²⁰ AMO, pozůstalost Edmunda Palkovského, inv. č. 68.

lava (Věnceslava) Hrubého aj., přednesené 27. února 1901.²¹ K příkazu byl připojen výpis z interpelace kritizující německou agitaci zaměřenou proti českému obyvatelstvu; v Moravské Ostravě měly být vyplňovány oznamovací lístky majiteli domů a ne přednosty domácností; ve Vítkovicích prý chodili komisaři dům od domu a zapisovali každého dělníka, který posílal děti do německé školy, jako Němce, bez ohledu na to, zda uměl německy nebo ne; v Přívoze ve slévárně toho, kdo neuměl německy, údajně zapisovali jako Poláka, i když o polštině neměl ani ponětí, a každý, kdo uměl německy, byl zapisován za Němce.

Moravskoostravské obecní představenstvo prošetřovalo v rámci iniciovaného šetření stížnost krejčích Josefa Korneta [správně Karneta, byl současně národně sociálním redaktorem], Josefa Sadila a Ernsta Bauera, kteří tvrdili, že majitel domu na Schubertstraße 804 špatně uvedl jejich obcovací řeč jako německou. Zjistilo, že všichni byli zapsáni s českou obcovací řečí. Současně byla odmítnuta ústní žádost adjunkta c. k. daňového úřadu Kanii o nahlédnutí do sčítacích operátů týkajících se nejen jeho osoby, ale i kolegů. Spokojil se s tím, že mu byla zapsána česká obcovací řeč, další (tj. písemnou) žádost o nahlédnutí do spisů už nepředložil.²²

Nejrozsáhlejší a nejsložitější šetření bylo provedeno ve Vítkovicích. V protokolu sepsaném představenstvem obce pro okresní hejtmánství se uvádí, že obecní představenstvo Vítkovic nemohlo sčítání samo provést svými orgány, a tak z usedlého obyvatelstva v obci bylo vybráno za sčítací komisaře „třicet inteligentních známých osobností“, které byly příslušně vyškoleny. Nedošlo k žádnému ovlivňování, jak se o tom píše v interpelaci, která vůbec neodpovídá pravdě, sčítací komisaři nevyvíjeli žádný nátlak. Všech třicet komisařů bylo předvoláno a ti sdělili, že uváděli do dokumentů jen pravdu. Pronajímatelé respektovali sdělení nájemníků. Sami komisaři ve svých písemných vyjádřeních konstatovali, že jsou s prací, kterou odvedli, spokojeni. Většinou uváděli, že sčítání neměli žádné námitky. Někteří komisaři sami vyplňovali obcovací řeč, podle toho, jak si sčítání přáli. Komisaři Max Hornung, Johann Frenzel a řada dalších tvrdili, že se o národnost [sic] stran nestarali. Z výpovědí je zřejmé, že považovali obcovací řeč za národnost. Mnohé odevzdávané oznamovací lístky už byly předem vyplněny, komisaři text respektovali. Podobně se vyjadřovali komisaři s českými nebo polskými příjmeními (Ruža-

²¹ Poslanec Hrubý působící na Těšínsku byl sice zvolen v českém obvodu Slaný, Louny a Kladno, ale považoval se za zástupce Slezska. Stenographische Protokolle über die Sitzungen des Hauses der Abgeordneten des österreichischen Reichsrathes im Jahre 1901, XVII. zasedání, 12. sezení z 27. 2. 1901, s. 691–694.

²² AMO, fond Okresní úřad Moravská Ostrava – prezidiální spisy, kart. 2, inv. č. 71, čj. 129 (tam jsou uloženy i spisy týkající se Vítkovic a Přívozu).

lowsky, Baczak, Sekanina, Ťoupalík, Žaludek, Ochrana), kteří do protokolu uváděli, že se sčítaných výslovně ptali, zda si přejí uvést obcovací němčinu, češtinu nebo polštinu.

Starosta obce Vítkovic v průvodním dopise konstatoval, že sčítací komisaři byli spolehliví, inteligentní atd., že výsledný elaborát byl zpracován k plné spokojenosti, všechny protokoly měly být v pořádku, nevyskytly se žádné námitky. Z toho usoudil, že fakta v interpelaci byla nejen nepřesná, ale i nepodložená. Zprávu představenstva poslal okresnímu hejtmanství nejen na vědomí, ale žádal, aby byla předložena i nadřízeným orgánům.

Starosta obce Přívozu byl stručnější, nepovažoval za nutné provést nějaké rozsáhlejší šetření. Jeho závěry byly v podstatě stejné jako názor jeho kolegy z Vítkovic, nicméně hodnotící postřehy se zdají být poněkud věcnější a zajímavější. Stížnosti uvedené v interpelaci odmítl, k žádným nepřístojnostem při sčítání lidu podle něj nedošlo. Tvrzení, že němečtí agitátoři se na českém obyvatelstvu dopouštěli přehmatů, je přinejmenším nesprávné, protože, jak starosta zjistil, v obci žádná německá agitace nebyla: „Naši občané si ostatně většinou sami vyplňovali oznamovací lístky, případně jim pomáhali jejich známí nebo důvěryhodné osoby. Pouze u Severní dráhy a u velkých podniků dělníkům v tom pomáhali důvěryhodní úředníci. Sčítací komisaři je potom ještě jednou se sčítanými prohlíželi, což se zejména týkalo údajů o obcovací řeči. Naopak musím poznamenat, že z české strany byla při sčítání lidu vedena horlivá činnost a agitace, najatí lidé, např. to byl syn zdejšího obecního sluhy Emil Polášek, chodili dům od domu a nabízeli se lidem, že jim vyplní za úplaty oznamovací lístky. ... V každém případě je nesprávné a nepravdivé, že každý kdo neuměl německy, byl zapsán jako Polák, i když neměl o polštině ani ponětí a kdo uměl německy, byl zapsán jako Němec.“ Starosta také uvedl, že nelze posoudit stížnost týkající se slévárny, protože v obci žádná slévárna není.

Výsledky šetření ve všech třech obcích pak odeslal okresní hejtmán 9. března 1901 na místodržitelství s tím, že poslaneckou stížnost odmítá.²³

Průběh sčítání lidu v roce 1900 na Moravě shrnul z pohledu vládnoucí moci ve svém vyjádření k četným interpelacím na moravském zemském sněmu místodržitel hrabě Karel Emanuel ze Žerotína. Ten konstatoval, že stížností na průběh sčítání lidu bylo na Moravě jen málo. Na místodržitelství přišla stížnost pouze z jednoho místa, na okresní hejtmanství pak byly údajně podány jen nečetné stížnosti. Ty byly řádně prošetřeny a v případech

²³ Viz předchozí poznámka.

zjištěného pochybení již došlo k nápravě.²⁴ Avšak naznačené kauzy a četné novinové články ukazují, že problém byl hlubší a že již v roce 1900 mělo sčítání lidu z nacionálního hlediska na Moravě poměrně nezanedbatelný konfliktní potenciál.

Následující sčítání lidu se uskutečnilo o deset let později. Podle Emila Brixeho měl na provedení sčítání lidu v roce 1910 (respektive na počátku roku 1911) na Moravě pozitivní vliv tzv. Moravský pakt a nedošlo při něm, na rozdíl od Čech a Slezska, k vzestupu nacionálních konfliktů. Přesto se i na Moravě objevily po sčítání 1910 téměř výlučně české protesty na způsob zaznamenání obcovací řeči.²⁵ Brix svou tezi založil na výzkumu materiálů předlitavského ministerstva vnitra. Na základě dokumentů vzešlých z činnosti nižších instancí státní správy, které jsme studovali, se domníváme, že je Brixův závěr nepřesný. Sčítání obcovací řeči v rámci sčítání lidu v roce 1910 se jeví jako velmi konfliktní a ani stížnosti iniciované německými aktivisty nebyly ojedinělé, byť ty české převažovaly.

Soudě podle materiálů dochovaných ve fondech moravského místodržitelství, největší množství stížností týkajících se zápisu obcovací řeči řešily státní úřady na Moravě v případě Olomouce a Znojma. Řádově se jednalo o desítky případů.²⁶ Na Olomoucku se jednalo nejen o vlastní město, ale také o tehdy samostatné Nové sady (1919 připojeny k Olomouci), kde část českého obyvatelstva bojkotovala sčítání, neboť němečtí sčítací komisaři odmítali vyplňovat popisné archy²⁷ česky. Podle informací z tisku byl bojkot, podporovaný intervencí poslance a národního aktivisty Richarda Fischera, nakonec úspěšný a okresní hejtmanství vyslalo k dokončení sčítacích prací své úředníky.²⁸

V samotné Olomouci se prokazatelně odehrál nátlak radnice během sčítání a revizního řízení. Moravský místodržitel napsal v polovině ledna 1911 olomoucké městské radě, že obdržel stížnosti, že během revizí a vyřizování reklamací je u sčítanců na radnici bez jejich vůle nebo po přemlouvání přepisována česká obcovací řeč na německou. S odkazem na legislativu připomenul zákaz ovlivňování. O několik dní později městské radě napsal, že se

²⁴ Odpověď místodržitele na interpelaci Vincence Ševčíka a Antonína Cyrila Stojana ve věci výsledků sčítání lidu na Moravě. *Sněmovní list o sezení moravského sněmu zemského*, V. zasedání, 21. sezení ze 4. 7. 1901, s. 544.

²⁵ BRIX, E.: c. d., s. 334.

²⁶ MZA, fond Moravské místodržitelství – mladší, všeobecná registratura, kart. 5631–5636.

²⁷ O dvou způsobech sčítání obyvatelstva viz pozn. č. 9.

²⁸ MZA, fond Moravské místodržitelství – mladší, všeobecná registratura, kart. 5630; *Sčítání lidu na Novosadech*. Pozor, 5. 1. 1911, s. 3; *Na protestní schůzi v Novosadech*. Pozor, 7. 1. 1911, s. 5; *Sčítání lidu na Novosadech*. Pozor, 17. 1. 1911, s. 3.

mu z došlých stížností jeví, že se sčítání stává nacionálním bojkotem, což neodpovídá účelu sčítání.²⁹

Dochovalo se také několik protokolů reklamačních řízení o zápisu obcovací řeči v Olomouci, které jsou dosti podezřelé. Uvedeme dva příklady. Jakási Marie Dopitová v protokolu uvedla, že je sice národnosti české, ale zaměstnavatel s ní hovoří česky i německy, a ona se učí německé řeči. Proto souhlasí se zápisem němčiny, jak udal do sčítacího archu její zaměstnavatel. Uvedla, že do stížnosti na zápis německé obcovací řeči, kterou podala Národní jednota pro východní Moravu, se za ni podepsala její známá. Protokol je přitom sepsán česky! Jiná žena, Fanny Horáková, v úředním protokolu odvolala svou stížnost na zápis německé obcovací řeči. Zdůraznila, že tak činí bez nátlaku, a že údaj zaměstnavatelky, že s ní hovoří německy, je pravdivý. Protokol nevysvětluje, proč tedy Horáková stížnost podala (či spíše podepsala formulář stížnosti vyhotovený Národní jednotou pro východní Moravu v Olomouci).³⁰

Ve Znojmě proběhlo podle informace Českého politického spolku okresu znojemského v říjnu 1910 „cvičné sčítání“ – radnice nechala rozdat archy, které pak zřizenci města vyplněné sesbírali. Spolek se domníval, že radnice použije výsledků přípravných prací k tomu, aby si na základě odevzdaných archů připravila sčítání lidu a provedla je svými zřizenci v jednotlivých domech, aniž by oznamovací lístky vyplňovaly příslušné strany.³¹ Obecní rada města Znojma takové úmysly popřela a ubezpečila místodržitelství, že provede sčítání lidu oznamovacími lístky, které již byly mezi obyvatelstvo distribuovány. Policejní přihlašovací lístky rozdáváné v měsíci říjnu sloužily prý výhradně pro revizi ohlašovacích seznamů a nestačily by, aby se podle nich vyplnil oznamovací list.³² Iniciativa k aktualizaci ohlašovacích seznamů se však časově až podezřele kryla s blížícím se sčítáním lidu.

Čeští aktivisté ve Znojmě upozornili moravské místodržitelství, že oznamovací lístky byly distribuovány do jednotlivých bytů v rozporu s předpisy již 29. prosince s tím, že o den později budou sbírány (takové předčasné sbírání vyplněných formulářů bylo vskutku podezřelé – sčítací orgány pak měly několik dní, ve kterých mohly na sčítané osoby vyvíjet nátlak směřující ke změně zapsané obcovací řeči). Na základě tohoto podnětu mís-

²⁹ Státní okresní archiv (dále jen SOKA) Olomouc, fond Archiv města Olomouc, registratura 1920–40, kart. 8, dopisy místodržitele olomoucké městské radě z 16. 1. 1911 a 26. 1. 1911.

³⁰ SOKA Olomouc, fond Archiv města Olomouc, registratura 1920–40, kart. 8.

³¹ MZA, fond Moravské místodržitelství – mladší, všeobecná registratura, kart. 5636, dopis Českého politického spolku okresu znojemského na moravské místodržitelství z 22. 12. 1910.

³² MZA, fond Moravské místodržitelství – mladší, všeobecná registratura, kart. 5636, zpráva Obecní rady Znojma moravskému místodržitelství z 27. 12. 1910.

toдрžitelství zasáhlo, telefonicky o celé situaci informovalo starostu Znojma a žádalo o okamžité zakročení.

V polovině ledna 1911 moravské místodržitelství nařídilo znojemskému magistrátu jako politickému úřadu I. instance (statutární města stála na úrovni okresních hejtmánství) prošetření informací ze dvou článků v Moravském jihu, který uvedl celkem 49 konkrétních případů, kdy mělo dojít k nejrůznější formě nátlaku na sčítané (hrozba výpovědi z nájmu bytu, propuštění z práce, ztráty penze) a ke svévolným zápisům služebného personálu či zaměstnanců s německou obcovací řečí.³³

Znojemská obecní rada začala na základě podnětu místodržitelství od 21. ledna 1911 provádět šetření a dle očekávání interpretovala všechny uvedené případy jako neproblematické, i když zdaleka ne všechny výpovědi zněly tak jednoznačně, jak by si přála. Někteří přednostové domácnosti se v protokolech vyjadřovali tak, že se služek ptali, jestli souhlasí se zápisem německé řeči. Ptát se však podle předpisů měli na to, jakou obcovací řeč chce služka zapsat, což je rozdíl. Z několika výpovědí pomocníků bydlících v domácnosti zaměstnavatele rovněž vyplývá, že domácí páni na ně de facto vyvíjeli nátlak, když chtěli zapsat češtinu – argumentovali jim, že v domácnosti se mluví německy. V jednom případě přednosta domácnosti připustil, že se služby na obcovací řeč přímo neptal, ale protože se na všechny údaje do oznamovacího lístku doptával německy a ona nevyjádřila přání být zapsána s českou řečí, zapsal jí německou obcovací řeč. Služka u úřadu požádala o změnu na češtinu, neboť zaměstnavatel se jí výslovně nezeptal. Několik služek protokolárně uvedlo, že souhlasí se zápisem německé obcovací řeči – v těchto případech je možno předpokládat nátlak, ale není to dokazatelné. Obdobně i zaprotokolovaná výpověď řeznického učně, který sdělil, že prosí o zapsání české obcovací řeči, protože mluví více česky, než německy, naznačuje předchozí nátlak.

Znojemská radnice navzdory odmítavému postoji ke všem stížnostem musela provést po čtrnáctidenním šetření v řadě případů opravu ve prospěch české obcovací řeči. Zpráva moravskému místodržitelství, která celé šetření rekapitulovala, podle našeho názoru obsahuje ještě jednu nezákonnost, která však „prošla“. Jedná se o odůvodnění případu, kdy byla služka proti své vůli zapsána s německou obcovací řečí. Obecní rada napsala, že jejímu přání nemohlo být vyhověno, neboť v domácnosti, kde slouží, se užívá výhradně němčina a obcování v domácnosti určuje i její jazyk obcování. Toto je jasně

³³ MZA, fond Moravské místodržitelství – mladší, všeobecná registratura, kart. 5636, nařízení moravského místodržitelství Obecní radě Znojma ze 17. 1. 1911. V roce 1910, na rozdíl od předchozích sčítání lidu, už předpisy jasně říkaly, že nerodinní členové domácnosti udávají údaje sami za sebe.

v rozporu se sčítacími předpisy, podle nichž byla směrodatné jen subjektivní deklarace sčítaného, která nemohla být předmětem žádné verifikace na základě objektivních skutečností.³⁴

V souvislosti se sčítáním lidu v Brně padaly stížnosti z české i německé strany, přičemž oba tábory se obviňovaly z téhož – nátlaku majitelů domů na podnájemníky, ať zapíší tu či onu obcovací řeč. Úřední šetření potvrdilo oprávněnost stížnosti Jednoty voličů brněnských v čele s poslancem JUDr. Ladislavem Pluhařem na majitele domu v Měšťanské ulici 49, Josefa Freischlaga, který svolal nájemníky na 30. prosince odpoledne do bytu domovníka, aby bylo provedeno sčítání. Oznamovací listy jim přitom vůbec nebyly rozdány. Vše zapisoval neznámý komisař, údajně z radnice. Podle zprávy sčítacího komisaře byla tato činnost zastavena na základě stížnosti po telefonickém upozornění sčítacího úřadu. V podstatě prokázána byla i oprávněnost stížnosti na majitele domu Gottharta Pacáka, jenž měl nutit podnájemníky k zápisu německé obcovací řeči pod pohrůzkou výpovědi z bytu. Jeden z nájemníků, Josef Zimmer, sice nátlak popřel s tím, že mu Pacák jako majitel domu řekl, ať udá řeč, kterou mluví v domácnosti, a že mu oznamovací lístek vyplnil soused. Německou obcovací řeč domácnosti prý udal sám se zdůvodněním, že jeho děti chodí do německé školy Nicméně podle podpisu (Cimr) i toho, že vypovídal česky, je jasné, že německy vůbec neuměl.³⁵

Další stížnosti, které padly v souvislosti se sčítáním lidu v Brně, se nepotvrdily. Například jedna německá stížnost směřovala na správce domu v Lautengasse 7 – údajně měl nájemníky nutit k zápisu české obcovací řeči s tím, že jinak dostanou výpověď. Jeho hrozby prý byly o to účinnější, že byl současně vlastníkem koloniálu a nájemníci – vesměs dělníci – u něj měli dluhy. Šetření bylo negativní, konstatovalo, že z osmi bytových stran v domě je polovina zapsána s německou obcovací řečí. Stejně dopadla česká stížnost na majitele domu Ottokara Žofku. Podnájemníci, které měl nutit k zápisu německé obcovací řeči, měli ve sčítacích materiálech zapsanu češtinu.³⁶ Německá stížnost směřovala také na domovníka jménem Kučera, jenž měl v domech na Olomoucké ulici č. 3 a 5 přinutit bytové strany vyplnit oznamovací lístky česky a s českou obcovací řečí. Revizor Benda na to podal vyjádření, že

³⁴ MZA, fond Moravské místodržitelství – mladší, všeobecná registratura, kart. 5636, zpráva Obecní rady Znojma moravskému místodržitelství z 4. 2. 1911.

³⁵ MZA, fond Moravské místodržitelství – mladší, všeobecná registratura, kart. 5631.

³⁶ MZA, fond Moravské místodržitelství – mladší, všeobecná registratura, kart. 5631.

Kučera upozornil strany, že mají zapsat českou řeč, když neumí německy. Dotyčné strany však tomuto nepřikládaly váhu.³⁷

Napětí nepanovalo pouze v Brně, Znojmě a Olomouci, ale také v řadě dalších moravských měst a menších obcí. Značná nervozita panovala v Kopřivnici na Příborsku. Jednalo se původně o jazykově českou obec, která prodělala na přelomu 19. a 20. století průmyslový boom. V roce 1900 v ní žilo 3 228 obyvatel, z toho pouze 385 obyvatel německé obcovací řeči. Německé vedení kopřivnické vagonky však hodlalo situaci při posledním předválečném sčítání lidu změnit. Dne 30. prosince 1910 svolal vrchní inženýr vagonky Riedl všechny zaměstnance do jídelny závodu, aby k nim promluvil o záležitostech spojených se sčítáním lidu. Na jednání podle dochovaných dokumentů padlo i sdělení, že výskyt alespoň 20 % osob s německou obcovací řečí opravňuje k úřadování radnice v obou zemských jazycích, přičemž vedení továrny vyzvalo přítomné, aby do sčítacích archů uvedli německou obcovací řeč a nenechali se pomýlit sčítacími komisaři.³⁸

Vedení továrny dále usilovalo o to, aby byl sčítacímu aktu v dělnických ubytovnách přítomen zástupce vedení továrny s odůvodněním, že se jedná o zástupce majitele domu a že se tím ulehčí sčítání. Stěžovalo si proto na jednoho sčítacího komisaře, jenž měl odmítnout provádět sčítání v závodních kasárnách v přítomnosti zástupce továrny. Představitelé české obecní samosprávy následně snesli konkrétní příklady pohrůzek a svádění ze strany úředníků a mistrů vagonky ve směru k udávání nepravdivých informací při sčítání obcovací řeči. Na svévolné jednání kopřivnické vagonky a nemístný nátlak hned v počátku upozornil místodržitelství i zemský poslanec Josef Kadlčák a samotní sčítací komisaři (jmenovaní českou radnicí). Telegrafickou stížnost ministrowi vnitra Quidovi von Haerdtl podal 5. ledna 1911 i tehdejší poslanec předlitavské říšské rady Tomáš Garrigue Masaryk. Uvedl v ní, že dělnictvo je vedením kopřivnické vagonky při sčítání lidu zcela nepatřičně ovlivňováno a ohrožováno. Masaryka přiměl k tomuto kroku případ dělníka Františka Volného, který si stěžoval na to, že jej vyzýval jeho mistr k přihlášení se k německé obcovací řeči. V opačném případě si měl být dělník vědom toho, že jej už nebude továrna potřebovat. Dotyčný mistr posledně uvedený výrok však při výslechu popřel.³⁹

³⁷ MZA, fond Moravské místodržitelství – mladší, všeobecná registratura, kart. 5630, stížnost odeslaná na moravské místodržitelství 4. ledna 1911.

³⁸ MZA, fond Moravské místodržitelství – mladší, všeobecná registratura, kart. 5630, Zl 19194, okresní hejtmanství v Novém Jičíně na prezidium místodržitelství, 2. ledna 1911.

³⁹ MZA, fond Moravské místodržitelství – mladší, všeobecná registratura, kart. 5630, Zl 471, okresní hejtmanství Nový Jičín na prezidium místodržitelství v Brně, 8. ledna 1911.

Zástupce místodržitelství, který z podnětu stěžovatelů (jak továrny, tak radnice a sčítacích komisařů) prováděl v Kopřivnici šetření, celou kauzu uzavřel s tím, že sčítací komisaři konají svoji práci korektně, a že nezjistil konkrétní fakta, která by svědčila o ovlivňování při sčítání lidu. Není se čemu divit, pokud inkriminované osoby při šetření protokolárně neuvedly nátlak a zápis „špatné“ obcovací řeči, nemohly úřady ani nic dělat. Starosta Kopřivnice byl okresním hejtmánstvím vyzván, ať uvede konkrétní případy vyhrožování ze strany úředníků a mistrů vagónky, načež prohlásil, že mu je několik případů známo, ale že je neuvede s ohledem na materiální nevýhody, které by z toho plynuly dotyčným osobám (zjevně tím myslel vyhazov z práce). Na to mu představitelé okresního hejtmánství sdělili, že úřad nemůže zakročit proti konkrétním osobám na základě stížností abstraktní povahy, nicméně bude varovat vedení továrny, aby se zdrželo agitace na dělníky.⁴⁰

Kopřivnická vagónka však nebyla zdaleka jedinou firmou na Moravě a ve Slezsku, na kterou padl v souvislosti se sčítáním lidu stín podezření z nátlaku na zaměstnance. Hodonínské okresní hejtmánství prošetřovalo informaci zveřejněnou v Lidových novinách, že Redlichova cihelna v Hodoníně vyplňovala svým dělníkům sčítací archy. Šetření potvrdilo pravdivost informace. Firma se k této praxi doznala v případě osazenstva dělnických ubytoven. Místodržitelství jí nařídilo, že formuláře musí rozdat k vyplnění dělníkům.⁴¹ Národnostní třenice související se sčítáním lidu často propíral zvláště v prvních měsících roku 1911 také místní tisk reprezentovaný sociálně demokratickými novinami Slovácko a novinami německé pokrokové strany Gödinger Zeitung. Obě strany se obviňovaly fakticky z téhož, primárně z nacionálních štvanic a teroristické agitace.

Zcela specifická situace pak panovala ve Vítkovicích, městě plně ovládaném mamutím železářským a báňským koncernem. Moravský zemský a současně říšský poslanec František Staněk při kontrole zjistil, že byl spolu s celou rodinou zanesen s německou obcovací řečí.⁴² S tímto rodákem ze Strmilova na Českomoravské vrchovině, předsedou moravské organizace agrární strany, který v době sčítání bydlel v tehdy již městě Vítkovice ve správním okrese Moravská Ostrava, je spojena zajímavá kauza, která se svým způsobem týká i sčítání lidu v roce 1910.

⁴⁰ MZA, fond Moravské místodržitelství – mladší, všeobecná registratura, kart. 5630, Zl 471, zpráva místodržitelského koncipisty Lothara von Strobl okresnímu hejtmánství v Novém Jičíně z 5. ledna 1911, respektive zpráva okresního hejtmánství v Novém Jičíně prezidiu místodržitelství z 2. ledna 1911.

⁴¹ MZA, fond Moravské místodržitelství – mladší, všeobecná registratura, kart. 5630.

⁴² BRIX, E.: c. d., s. 335.

Počátkem března 1910, když poslanec nebyl doma, dostavili se do jeho domu městský strážník č. 14 a městský úředník z Vítkovic Krause. Žádali lámanou češtinou poslancovu manželku, aby vyplnila formulář, jenž měl, podle jejich vyjádření, sloužit pro účely sčítání lidu. Ta řekla, že se v takových věcech nevyzná, úředníci ji proto požádali, aby poskytla příslušná data a že si formulář vyplní sami. Když odmítla, formulář jí nechali s tím, ať ho vyplní manžel a odešle. (Formulář byl přiložen ke spisům na okresním hejtmánství, připomínal písemnosti používané při sčítání lidu, ale místo „obcovací řeč“ byla uvedena „národnost“ – Nationalität). Po návratu poslanec Staněk zjistil, že akce byla prováděna na mnoha místech ve Vítkovicích a že mělo jít o sčítání lidu.⁴³

Staněk reagoval okamžitě. 9. března 1910 poslal moravskému místodržiteli baronu Karlu Heinoldovi telegram, v němž uvedl, že starosta Vítkovic prostřednictvím svých úředníků a policie provádí sčítání lidu jen s použitím německých tiskopisů. To bylo podle něj protizákonné a mohlo by dojít k falšování sčítacích listin. Jménem české menšiny žádal o ochranu a zákrok politických úřadů.

10. a 11. března 1910 sdělilo okresní hejtmánství poslanci Staňkovi (česky), že obdrželo telegram z místodržitelství ohledně soukromého sčítání lidu ve Vítkovicích. Nemělo však jít o nějaké přípravné práce k oficiálnímu sčítání lidu, ale o přípravu „Städtebuchu“, k němuž nechal starosta sbírat potřebné údaje. Městští úředníci chodili od domu k domu, formuláře byly jednojazyčné, vyplňoval je úředník, sčítaný mohl odpovědi odepřít. Obecní strážník neměl se sčítáním nic společného, byl jen průvodcem zmíněných úředníků. Formulář měl být Staňkovi ponechán v jeho bytě omylem. Okresní hejtmán nemůže nijak zakročit, poslanec má možnost odvolat se prostřednictvím okresního hejtmánství k místodržitelství do 14 dnů.

Staněk využil možnosti a odvolal se už 11. března prostřednictvím moravskoostravského advokáta JUDr. Bohumíra Šavrdy. Jednání považoval za nezákonné. Jako svědka si vzal majitele domu a pekařství Paučka a společně zašli na okresní hejtmánství, kde přednesli stížnost okresnímu komisaři Josefu Žilkovi. Žilka se telefonicky spojil s vítkovickým obecním sekretářem Stuchlým, který mu měl sdělit, že jde o sčítání úředníků vítkovických závodů.⁴⁴ To Staněk považoval za nejpnou výmluvu, protože úředníci navštěvo-

⁴³ Všechny materiály k této kauze jsou uloženy v AMO, Okresní úřad Moravská Ostrava – přesidiální spisy, kart. 7, inv. č. 462, čj. 144.

⁴⁴ Okresní komisař Žilka v pozdějším prohlášení z 25. března 1910 uvedl, že mu obecní sekretář Stuchlý odpověděl, že ve Vítkovicích žádné sčítání není zamýšleno a že městská obec shromažďuje jen některé statistické údaje pro vlastní potřebu (das brauchen wir für unsere Zwecken). V tomto smyslu byli pan poslanec a jeho doprovod p. Joh. Pauček informováni a lze se

vali i soukromé osoby a on také nebyl vítkovickým úředníkem. Divil se tomu, proč by samospráva měla dělat práci za železárnou a zjišťovala jim údaje. Nebo je samospráva loutkou, které závody poroučejí? A v tomto duchu odvolání dále rozváděl. Tvrzení, že obecní představenstvo sbíralo materiály pro Städtebuch vydávaný C. k. ústřední statistickou komisí, mu přišlo podivné, protože podle jeho informací uvedená komise Vítkovice o podobné zjišťování nepožádala, ani v jiných městech se takové akce nepořádaly.⁴⁵ Z toho měl každý poznat, že jde o smyšlenku stejně jako Stuchlého tvrzení, že jde o sčítání úředníků. Za podivné měl i tvrzení, že kdo nechce, nemusí poskytovat žádné údaje, neboť odporovalo postupu úředníků vůči jeho manželce, „Co je to za statistiku, kterou může každý vyplnit podle svého nebo ji nebude vyplňovat vůbec?“ Formuláře pro Städtebuch byly tištěny v tiskárně Amende a Holan ve Vítkovicích; proč by zrovna tam Ústřední statistická komise nechala formulář tisknout? Několikastránkové odvolání dále líčí situaci ve Vítkovicích, kde pro „vítkovické závody neplatí žádný zákon a samospráva k tomu přihlíží“ ... „lidé na nich závislí se nechávají zapsat do německého katastru, aby neměli nepříjemnosti“ ... „okresní hejtmanství nemá zmužilost stížnosti lidí a v novinách vyšetřovat“. Podle Staňka smysl celé akce spočíval v tom, aby nebylo napočítáno v městě více než 20 % Čechů, aby se tak město stalo „jednojazyčným“, aby se zabránilo založení české měšťanky atd. Žádal, aby se věc vyšetřila a dodržoval se zákon.

Místodržitelství si s odpovědí dalo načas. Okresní hejtmanství mu již 11. března sdělilo, že ve věci nebude nic podnikat. Místodržitelství napsalo moravskoostravskému okresnímu hejtmanství (česky) 19. srpna 1910: „Ani c. k. místodržitelství nenalézá důvodu, aby podle ustanovení § 104 obecního řádu něčeho jiného nařídilo, poněvadž obci žádný předpis nebrání, aby statistická šetření prováděla. Se stanoviska zákona o sčítání lidu bylo by c. k. úřadům zakročiti jen tehdy, kdyby soukromé sčítání obyvatelstvo uvést mohlo v omyl, že se jedná o sčítání státní anebo kdyby to úřední sčítání ruši-

domnívat, že pravděpodobně akceptují toto vysvětlení, že to je sčítání pro potřeby těžířstva. O sčítání úředníků Vítkovického horního a hutního těžířstva nebyla vůbec žádná řeč a tak by se měl příslušný pasus stížnosti chápat jako nedorozumění.

⁴⁵ Staněk neměl v tomto případě pravdu, Vítkovice byly zařazeny do XIII. a XIV. svazku (1909, 1910) Österreichisches Städtebuch. Na druhou stranu, mezi údaji publikovanými v této statistické řadě pro jednotlivá města nefigurovala národnost, nýbrž obcovací řeč – srov. KLADIWA, Pavel: *Statistická řada Österreichisches Städtebuch – opomíjený pramen ke studiu hospodářských, sociálních a demografických poměrů velkých měst českých zemí*. Časopis Matice moravské, 124, 2005, č. 2, s. 499–508.

lo. „Okresní hejtmanství odeslalo „Vašemu Blahorodí“ Staňkovi tento názor s tím, že se může do čtyř týdnů odvolat.“⁴⁶

Kauza nasvědčuje tomu, že úřady neodvedly precizní práci. Úředníci si skutečně mysleli, že jde o sčítání lidu a věc nebyli schopni sčítaným vysvětlit, ani obecní tajemník nezjistil, oč jde. Okresní hejtmanství i místodržitelství byly i po několika měsících přesvědčeny o tom, že se jedná o nějaké soukromé sčítání a v tomto duchu byla koncipována odpověď stěžovateli; zjištění skutečného stavu u C. k. ústřední statistické komise by jim případ zřejmě objasnilo.

Čeští poslanci za Ostravsko Fajfrlík, Staněk a Prokeš zaslali 3. ledna 1911 místodržiteli telegram, v kterém upozorňovali na protizákonný průběh sčítání v Moravské Ostravě, Přívoze a Vítkovicích. Většina obyvatel prý k tomuto dni ještě neobdržela sčítací archy. Obcovací řeč pak byla dílovedoucími a obecními agitátory svévolně zapisována bez svolení sčítaných osob. Řadu problémů při sčítání reflektoval denní tisk, na české straně v první řadě Ostravský deník, který poměrně obsírně informoval o množství údajných nepřístojností při sčítání lidu s udáním konkrétních příkladů. Upozornil především na silný tlak místních velkých zaměstnavatelů, v první řadě Vítkovických železáren a místních těžířstev, spojený s výhrůzkou ztráty zaměstnání.

V reakci na telegram ostravských poslanců nařídil místodržitel celou situaci prošetřit. Již 5. ledna zaslalo okresní hejtmanství v Moravské Ostravě zprávu o průběhu sčítání lidu v Moravské Ostravě, Přívoze a Vítkovicích. Okresní hejtmanství v první řadě konstatuje, že přes značný podíl negramotného obyvatelstva bylo zvoleno samosčítání (sčítání formou oznamovacích lístků) a ne sčítání popisnými archy, a to jednak kvůli značné jazykové rozmanitosti a s tím souvisejícím problémům s nasazením sčítacích komisařů, jednak kvůli stížnostem národních agitátorů pro případ, když by se sčítalo prostřednictvím komisařů. Hejtmanství potvrdilo, že skutečně v některých případech ještě nebyly vydány sčítací archy, a to především v některých koloniích, kde byli obyvatelé informováni, že si je mají vyzvednout v kanceláři správy kolonie. Pouze v případech, kdy o to obyvatelé kolonií požádali, mohli si nechat sčítací arch, pokud toho nebyli schopni,⁴⁷ vyplnit v kanceláři (majitelé kolonií bezesporu „vítali“ zápis německé obcovací řeči, proto toto zdůraznění – pozn. aut.). Hejtmanství popřelo, že by byl v těchto případech na sčítané osoby vyvíjen nátlak. Uvedlo, že sčítací kanceláře si otevřely i růz-

⁴⁶ Koncept odpovědi je z 22. srpna 1910.

⁴⁷ Je nutno si uvědomit, že vlivem průmyslových migrací ze zaostalých regionů (Halič, Pobeskydí, Kysuce) se moravskoostravský okres vyznačoval zřejmě nejvyšší mírou negramotnosti z celých českých zemí – dle sčítání 1900 byla nad 25 %. Sčítání formou popisných archů by bylo zcela pochopitelné.

né národní spolky, které přemlouvaly obyvatele, aby si dali vyplnit archy jimi a ne orgány kolonií. Hejtmanství konstatovalo, že je zdejšímu obyvatelstvu problém sčítání zcela lhostejný, a proto zdejší úřad neneviduje žádné písemné ani ústní stížnosti, kromě stížností národních agitátorů a poslanců. Stížnosti této části veřejnosti směřují především vůči Vítkovickému hornímu a hutnímu těžářství a proti domovní správě ostravského stavitele Dr. Karla Krause. Úřední šetření v případech, na které upozorňoval Ostravský deník, ukázaly spíše účelovost těchto zpráv. Hejtmanství svou relaci zakončilo konstatováním, že dělá, co se v dané situaci dělat dá. Významnější zásahy a trestní řízení by pouze poskytly „střelivo“ agitátorům a ještě více zneklidnily obyvatele.⁴⁸ Toto konstatování považujeme za výstižné

Spory provázely opět sčítání lidu na Jihlavsku. Samotná Jihlava byla od roku 1865 statutárním městem, jejíž radnice byla po celé předlitavské období plně v německých rukou. Stále hlasitěji se však ozývali čeští aktivisté – podíl české menšiny ve městě se podle statistiky obcovací řeči blížil magické hranici 20 %, aby ji v roce 1910 poprvé překročil. V jihlavském politickém okrese jako celku panovala opačná situace, česky hovořící obyvatelstvo v něm mělo početní převahu.⁴⁹ Tato situace vyvolávala stejně jako v jiných obdobných případech tenzi projevující se v řadě rovin, od otázek školských a kulturních po spory o obsazování úřednických míst a přidělování veřejných zakázek. Do již rozjítřené atmosféry zasáhly střety vedené v souvislosti s přípravou sčítání lidu.

V mediální rovině se slovní přestřelky týkající se sčítání lidu 1910 odehrávaly především na stránkách místních periodik: jediného českého periodika vydávaného v Jihlavě, Jihlavských listů, a Mährischer Grenzbote. Již v říjnu referoval český tisk o německých agentech jihlavské radnice, kteří měli obcházet domy a agitovat ve prospěch německé obcovací řeči.⁵⁰

Prošetření okolností sčítání lidu vyprovokovala série článků z počátku ledna 1911, která upozorňovala na údajně neudržitelné poměry při sčítání. Národní jednota pro západní Moravu pak vyzvala 6. ledna 1911 v otevřeném listu místodržitelství k prošetření excesů souvisejících se sčítáním lidu v Jihlavě a sousedních Dřevěných Mlýnech. Místodržitelství začalo ihned jednat, avšak všechna oficiální zjištění byla negativní. V souvislosti se sčítáním byla v první polovině ledna 1911 provedena jihlavským okresním

⁴⁸ MZA, fond Moravské místodržitelství – mladší, všeobecná registratura, kart. 5631, zpráva okresního hejtmanství v Moravské Ostravě na moravské místodržitelství z 5. ledna 1911.

⁴⁹ ŠTELZIG, Jan: *Demografický a politický vývoj jihlavského obyvatelstva mezi lety 1910 a 1921 na pozadí dvojího sčítání lidu*. In: Jihlavský archivní občasník, 1, 2003–2004, s. 113–153.

⁵⁰ Jihlavské listy, 22. října 1910.

hejtmanstvím namátková kontrola u šestnácti vlastníků bytů v Dřevěných Mlýnech s konstatováním, že nebyla shledána žádná pochybení. Následně okresní hejtmanství sdělilo moravskému místodržitelství, že i s přihlédnutím k výsledkům sčítání v roce 1900 není patrná žádná významnější změna v poměrech obcovací řeči, z čehož hejtmanství usuzovalo, že až na zlomek případů bylo sčítání obcovací řeči provedeno korektně a že není možné obvinít sčítací komisaře z ilegálního průběhu sčítání. Stejně tak i jihlavská městská rada opakovaně informovala místodržitelství, že není schopna pro nedostatek konkrétních případů vypracovat účelnou zprávu týkající se případných nesrovnalostí při sčítání lidu. Informace uvedené ve výzvě Národní jednoty městská rada odmítla potvrdit s tím, že doposud se k ní nedostala byť jediná stížnost na průběh sčítání lidu.⁵¹

V některých případech šly státní orgány i nad rámec toho, co byly povinny ze zákona, například po sčítání lidu v Moravském Krumlově. Zemský poslanec František Benda podal k tamnímu okresnímu hejtmanství seznam 212 sčítaných osob v Moravském Krumlově s žádostí, aby byla prověřena správnost údajů o jejich obcovací řeči. Okresní hejtmanství Bendovi oznámilo, že na jeho žádost nemůže být brán zřetel, protože není legitimován k zastupování uvedených osob. Toto rozhodnutí potvrdilo (zřejmě na základě Bendova odvolání) také místodržitelství s tím, že třetí osoby mohou upozornit úřady na případné nesprávnosti, nemají však právního nároku na provedení šetření ani na informace o průběhu šetření. Místodržitelství přesto doporučilo okresnímu hejtmanství provést šetření, které ukázalo, že informace poslance Bendy nebyly nikterak spolehlivé a vycházely patrně z nesprávných údajů. Již podle prvotního šetření nebylo totiž 84 z uvedených 212 osob v době sčítání v Krumlově vůbec přítomno, nebo byly zapsány s českou obcovací řečí, a ne s německým jazykem.

Obdobnou stížnost podal poslanec Benda také v případě Skalice (okr. Moravský Krumlov), a to se stejným průběhem i se stejným výsledkem: z 393 případů, které uvedl, se 329 osob v době sčítání ve Skalici vůbec nenacházelo, nebo byly zapsány s českou obcovací řečí.⁵²

Moravskokrumlovská kauza naznačuje, že čeští aktivisté a poslanci dávali stížnosti za nesprávné zanesení obcovací řeči možná i „preventivně“, aniž by věděli, že dané osoby nebyly zapsány s českou řečí. Mohli se dokonce domnívat, že si někteří z jedinců, které si nárokovali pro české národní společenství, zapíší německou řeč dobrovolně a nebudou mít o změnu zápisu ani zájem, přesto se na ně snažili tímto způsobem vyvinout tlak. Na druhou

⁵¹ MZA, fond Moravské místodržitelství – mladší, všeobecná registratura, kart. 5630.

⁵² MZA, fond Moravské místodržitelství – mladší, všeobecná registratura, kart. 5634.

stranu, pokud byla radnice v rukou „německé“ strany, nemohli se ke kontrole údajů ani dostat a zjevně se nechtěli spoléhat (a ani to nebylo reálné) na to, že každý jedinec využije svého zákonného práva a dostaví se na okresní hejtmanství ke kontrole svého archu. Národní aktivisté pracující v regionech stížnosti soustřeďovali a poskytovali Národní radě české, která je předávala poslancům.⁵³

Podobná „preventivní“ stížnost byla zřejmě uplatněna i Národní jednotou pro východní Moravu v Olomouci vůči průběhu sčítání v Moravské Třebové. Okresní hejtmanství v Moravské Třebové se vyjádřilo v tom smyslu, že seznam údajně poškozených osob je nepřesný, neboť část v něm uvedených osob v době sčítání v Moravské Třebové nebydlela a že některé uvedené osoby mají ve sčítacím archu zapsanu českou obcovací řeč. Hejtmanství také upozornilo na fakt, že úřadům nebyl nahlášen ani jeden případ nepřístojnosti při sčítání.⁵⁴

Němečtí národní aktivisté z Olomouce podali stížnost ve věci údajných nepřístojností při sčítání lidu v Přerově. Přerovští Němci měli být sčítacími komisaři sbírajícími vyplněné oznamovací lístky dotazováni, jakými jazyky mluví. Komisaři měli následně Němce přemlouvat, ať dopíší i českou obcovací řeč (většina z nich mluvila i česky). Cílem této aktivity byl podle stížnosti následný výmaz německé obcovací řeči provedený sčítacími orgány vzhledem k tomu, že podle zákona bylo možné uvést jen jeden obcovací jazyk. Celá kauza skončila na místodržitelství mimo jiné i díky iniciativě zemského poslance Dr. Alfreda Fischela.

Okresní hejtmanství v Přerově posoudilo stížnost jako neopodstatněnou. Sčítání v Přerově podle něj proběhlo naprosto korektně, proškolené revizní orgány se chovaly bezchybně, a to také v německých rodinách. O záměrném oklamávání Němců ze strany sčítacích komisařů nemůže být ani řeč. Deutscher Volksrat v Olomouci, která se již dlouho angažovala ve věci sčítání lidu v Přerově, si stěžovala na nesprávné zápisy při sčítání lidu již před deseti lety a již v prosinci 1910 sestavila sčítací komisi tvořenou zástupci německých zaměstnanců drah a německých sociálních demokratů, která provedla předběžné sčítání německé národní pospolitosti (tzv. žluté lístky). Přitom všechny důrazně poučila, že každý má vyplnit sčítací formulář sám a Němec může uvést pouze jednu obcovací řeč, a to německou. Nejen vzhledem k velmi taktnímu jednání sčítacích komisařů, ale i v důsledku zmíněné ně-

⁵³ Viz Národní archiv, fond Národní rada česká, kart. 499, inv. č. 281, stížnosti při provádění sčítání lidu na Moravě 31. října 1910.

⁵⁴ Dotyčné osoby se nedostavily k výslechu ani do Březové, ani do Třebové. MZA, fond Moravské místodržitelství – mladší, všeobecná registratura, kart. 5634, zpráva Okresního hejtmanství v Moravské Třebové moravskému zemskému místodržitelství z 10. února 1911.

mecké „osvěty“ před sčítáním, byl podle hejtmanství fakticky vyloučen německou stranou popisovaný „český násilný akt“. Stanovisko hejtmanství bylo podepřeno i zprávou starosty Přerova Dr. Donáta Tichého, který uvedl, že revizním komisařům bylo jednoznačně sděleno, že obcovací řeč může být uvedena pouze jedna a že si mají sčítání formuláře vyplnit sčítání sami. Pouze na žádost majitelů bytů mohly být formuláře vyplňovány i revizním komisařem. Tichému nebyl znám žádný sporný případ.⁵⁵

Prostějovský list *Deutsche Stimme* přinesl v polovině ledna 1911 informaci o údajném vměšování se obecních orgánů do průběhu sčítání lidu. Jelikož článek neobsahoval žádné konkrétní případy, okresní hejtman se dohodl s místními německými politickými stranami, že mu osobně nahlásí případné kauzy tohoto typu. Následně byl informován o čtyřech případech, při nichž měly revizní orgány postupovat nekorektně. Hejtman nařídil provést výslech revizních orgánů a revizi zápisů v inkriminovaných oznamovacích lístcích, přičemž šetření prokázalo, že ve dvou případech byly zápisy korektní, ve dvou však nikoliv. Dva nekorektní případy se týkaly domácích sluhů, kterým revizní orgány změnilly obcovací řeč na českou. Další šetření prokázalo, že jednotliví sluhové byli předvoláváni k obci policií s odůvodněním, že je třeba doplnit rodné údaje.⁵⁶

O tom, že se periodický tisk často dopouštěl nejrůznějších dezinformací, svědčí případ olomouckých nacionálně ostře laděných novin *Pozor*, jež byly nuceny opravovat svoji zprávu týkající se přehmatu při sčítání lidu v olomouckých Nových Sadech.

Podle původní novinové reportáže došlo k následující kauze: Jistý Josef Crhák zapsal sobě i své rodině českou obcovací řeč. To však nedalo pokoj novosadským Němcům, kteří navedli tři Crhákovy děti, které vychodily německou školu, aby si na okresním hejtmanství nechaly přepsat českou obcovací řeč na německou. Koncipista okresního hejtmanství jim ihned vyhověl. Když otec zjišťoval proč, koncipista mu měl odpovědět: „Němci právě takových dětí potřebují“. Když otec namítal, že on jako živitel a hlava rodiny má právo určit svým dětem obcovací řeč, úředník navrhl přivést děti na hejtmanství a rozhodnout na základě jejich výpovědi.⁵⁷

O čtyři dny později však noviny bez bližšího zdůvodnění vyličily poněkud jiný příběh, který zcela pozbyl svou dramatickostí i celkové vyznění: V něm

⁵⁵ MZA, fond Moravské místodržitelství – mladší, všeobecná registratura, kart. 5630, zpráva přerovského okresního hejtmana o německých stížnostech při sčítání lidu v Přerově ze 17. ledna 1911.

⁵⁶ MZA, fond Moravské místodržitelství – mladší, všeobecná registratura, kart. 5630, okresní hejtmanství v Prostějově na místodržitelství 17. ledna 1911.

⁵⁷ *Pane barone Gastheimbe, za to zodpovídáte Vy!* *Pozor*, 16. 3. 1911, s. 2–3.

na základě reklamace tří nejstarších dětí Josefa Crháka změnil zápis o obcovací řeči příslušný sčítací komisař (nikoli úředník okresního hejtmanství). V reakci na to podal Josef Crhák písemné podání k okresnímu hejtmanství, ve kterém požadoval, aby byla všem členům rodiny zanesena do archu česká obcovací řeč. Protože reklamace byla shledána odůvodněnou, byl Crhák pozván i s dotčenými dětmi na okresní hejtmanství, na kterém se mělo zjistit, kdo a na čí podnět provedl danou změnu. Crhák však přišel sám a místodržitelský úředník, který jednání vedl, požadoval přítomnost jeho dětí slovy „tyto děti zde potřebujeme“. Následným šetřením se zjistilo, že děti požadovaly změnu u sčítacího komisaře samy. Ve finále okresní hejtmanství akceptovalo požadavek otce a všechny děti zapsalo s českou obcovací řečí.⁵⁸

Napjatá situace panovala podle českých zdrojů také na Svitavsku. O národnostních třenicích a problémech souvisejících se sčítáním lidu na Svitavsku se veřejně mluvilo i psalo. Od počátku ledna roku 1911 se na stránkách některých periodik, především pak brněnské *Rovnosti*, objevily zprávy o problémech charakteristických i pro další sledované lokality: zvaní obyvatel na radnici a přemlouvání k zápisu německé obcovací řeči, svévolné zapisování obcovací řeči ze strany přednostů domácnosti i komisařů.

Sociální demokraté ze Svitav zažádali dne 4. ledna v souvislosti se sčítáním lidu zemského poslance za sociální demokracii Karla Vaňka o intervenci z toho důvodu, že německá radnice ve Svitavách měla terorizovat dělníky, odmítat česky vyplněné oznamovací lístky a žádat jejich vyplnění v německém jazyce, ačkoliv řada dělníků německy vůbec neumí. Někteří Češi byli podle stěžovatelů pozváni na radnici, kde jim byla svévolně změněna udaná obcovací řeč. Všechny zdejší české služební prý byly automaticky zapsány s německou obcovací řečí, aniž by se jich někdo na něco ptal. Zajímavá je ještě poznámka, že lidé, kteří se přihlásili k Volné myšlence, byli předvolováni na radnici a žádání o důkaz, že vystoupili z církve. Soudruzi ze Svitav se dotazovali, zda je to nutné.

Stížnost byla poslancem Vaňkem okamžitě přeposlána na místodržitelství, které ihned vyzvalo okresního hejtmana ve Svitavách k zakročení. Místodržitelství poznamenalo, že Volnou myšlenku nelze pokládat za náboženství, ale za myšlenkový směr. Jen při zápisu „bez vyznání“ je nutno splnit podmínku vystoupení z církve.

Okresní hejtmanství ve Svitavách ihned zareagovalo a upozornilo svitavského starostu Karla Schustera, že obecní samospráva je povinna přijímat podání i v jiném než úředním jazyce obce a v případě, že starosta a obecní

⁵⁸ Ku zprávě „*Pane barone Gastheimbe, za to zodpovídáte Vy!*“ Pozor, 20. 3. 1911, s. 2–3; MZA, fond Moravské místodržitelství – mladší, všeobecná registratura, kart. 5632.

orgány tímto jazykem nevládnou, mohou si sjednat pomocníka pro kontrolu a opravu vyplněných sčítacích archů a pro revizi uvedených údajů v terénu. Také je podle okresního hejtmána zcela nepřipustné, aby byli lidé k revizi zanesených údajů zváni na obecní úřad, neboť má probíhat v místě bydliště. Obcovací řeč nemá být při sčítání uváděna na základě informací od vlastníka bytu, ale na základě udání sčítaného.

Svitavská radnice se proti uvedeným nařčením ohradila a na svou obranu uvedla, že větší množství odevzdaných archů vykazovalo vady, informace byly zapsány ve špatných rubrikách a někteří sčítaní vyplnili arch zcela nečitelně či špatně. Ne zcela věrohodně působí prohlášení, že úředními osobami byla zajištěna oprava formulářů ve věci národnosti [sic!] jen na zvláštní přání sčítaných a že v případě řádného vyplnění formulářů byly tyto obecními orgány bez rozpaků přijaty. Starosta poznamenal, že se vyskytlo mnoho případů, kdy přišly (zřejmě vlastníkově domu nebo domovníkovi) odevzdat sčítací archy děti. V případě, že se ukázala nutnou úprava archů, byly tyto dětem vráceny s tím, aby se otec znovu zastavil i se sčítacími archy na radnici a doplnil potřebné. Nikdo přitom nebyl předvolán na úřad z nezákonných důvodů.⁵⁹

Na základě článku v Lidových novinách týkajícího se přehmatů při sčítání lidu v Březové nad Svitavou byla do Březové na popud místodržitelství vyslána kontrola z okresního hejtmanství v Moravské Třebové. Písemná zpráva ze šetření konstatovala následující: V obci proběhlo na žádost obecního výboru sčítání stejně jako před deseti lety pomocí oznamovacích lístků. Obec nepostupovala při sčítání podle předpisů, neboť u části domácností vyplnili oznamovací lístky sčítací komisaři, byť v přítomnosti sčítaných osob. U většiny osob uvedených ve stížnosti však šetření ukázalo, že jim byla zapsána česká obcovací řeč.⁶⁰ Vykonávání nepřipustného nátlaku při zapisování obcovací řeči kontrola neprokázala.⁶¹

Zajímavé rozuzlení měla kroměřížská „kauza“. Posluhovačka tamního německého spolku Kasino byla koncem prosince 1910 přistižena, jak distribuuje německé sčítací formuláře (oznamovací lístky). Tamní radnice

⁵⁹ MZA, fond Moravské místodržitelství – mladší, všeobecná registratura, kart. 5630 – Okresní hejtmanství ve Svitavách svitavskému starostovi Schusterovi 6. 1. 1911, Obecní rada Svitav Okresnímu hejtmanství ve Svitavách 12. 1. 1911.

⁶⁰ Bylo tomu tak v 16 z 25 případů, které byly tímto bezpředmětné. V šesti případech byla stížnost relevantní (obcovací řeč byla na základě šetření změněna na českou), poslední tři případy nemohly být prošetřeny, protože se dotyčné osoby nedostavily k výsledku ani do Březové, ani do Třebové.

⁶¹ MZA, fond Moravské místodržitelství – mladší, všeobecná registratura, kart. 5633, Okresní hejtmanství v Moravské Třebové 24. 2. 1911, Zl 5428 na místodržitelství.

pokládala tento postup za nezákonný, neboť měla za to, že ze zákona jsou zmocněny distribuovat tyto tiskoviny pouze obecní orgány. Místodržitelství však konstatovalo, že tisknout a rozšiřovat sčítací listiny není zapovězeno. Sčítací úřady mají v takových případech pouze prozkoumat shodu s těmi tiskopisy, které samy distribuují. Místodržitelství nařídilo kroměřížské obecní radě, aby zabavené tiskopisy vrátila spolku Vertrauensmänner der Deutschen Kremsiers.⁶²

Při sčítání v roce 1910 významnou roli stěžovatelů sehrávali nejen národně aktivovaní jedinci, ale také obranná uskupení typu národních jednot. Okresní hejtmanství ve Šternberku prošetřilo 13 stížností týkajících se zápisu obcovací řeči v obci Dolní Dlouhá Loučka a stěžovatelům v reklamačním řízení změnilo obcovací řeč podle jejich přání na českou.⁶³ Novojičínské okresní hejtmanství prošetřovalo obsah stížnosti Národní jednoty v Olomouci na okolnosti sčítání lidu v Hartách (místní část Mošnova). Úředním šetřením bylo zjištěno, že sčítání lidu se nekonalo zákonem stanoveným způsobem, tedy dům od domu (na což poukazovala Národní jednoty), ale že občané byli sezváni za účelem sčítání do místního hostince. Obecní představený nezvyklý krok zdůvodnil tím, že v mnohých domech nemají velký stůl, jenž je potřebný k vyplnění archů. Revize sčítání se nekonala údajně proto, že sčítací komisaři jsou dobře obeznámeni se zdejším stavem. Obcovací řeč většiny obyvatel této osady byla zapsána jako moravská a v následném řízení byla na žádost dotčených přepsána na českou, nikoliv na německou, jak uváděla stížnost.⁶⁴

Řada stížností českých aktivistů provázela sčítání lidu na Zábřežsku, které se nacházelo na jazykové hranici. Centrální roli v nich hrál, stejně jako před deseti lety, místní továrník a německý národní aktivista (předseda spolku Bund der Deutschen Nordmährens) Hermann Brass.⁶⁵ Moravské místodržitelství požádalo dne 17. ledna 1911 Okresní hejtmanství v Zábřehu o prošetření informací, které se objevily v českém tisku. Hejtmanství si nechalo zaslat zprávu od okresního četnického velitelství v Zábřehu, která hovoří o poměrech poměrně otevřeně. Firma „Wilhelm Brass und Söhne“ měla ovlivňovat

⁶² MZA, fond Moravské místodržitelství – mladší, všeobecná registratura, kart. 5630, dopis Obecní rady Kroměříže moravskému místodržitelství z 9. 1. 1911.

⁶³ MZA, fond Moravské místodržitelství – mladší, všeobecná registratura, kart. 5630, reakce šternberského okresního hejtmanství na stížnost ústředního výboru Národní jednoty pro východní Moravu v Olomouci z 22. 3. 1911 podanou k místodržitelství.

⁶⁴ MZA, fond Moravské místodržitelství – mladší, všeobecná registratura, kart. 5630, zpráva Okresního hejtmanství v Novém Jičíně na moravské místodržitelství ze dne 20. 3. 1911. I moravská obcovací řeč se ale ve výsledku statisticky počítala do jedné kategorie s českou.

⁶⁵ Podrobně viz POPELKA, P.: c. d.

(pod pohružkou výpovědi z práce) zaměstnané dělníky české národnosti a české obcovací řeči prostřednictvím mistrů k tomu, aby se přihlásili jako Němci. K tomuto ovlivňování docházelo pod různými záminkami jak před sčítáním v měsíci prosinci, tak posléze i v průběhu ledna. Vedení Brassovy továrny dávalo podepsat všem českým dělníkům zvláštní tiskopisy, v nichž se uvádělo, že uvedený dělník byl proti své vůli zapsán s českou obcovací řečí a žádá o opravu zápisu na německou řeč. Současně s tím byli dělníci nuceni podepsat plnou moc, jíž zmocnili třetí osoby k nahlédnutí do popisných archů k překontrolování, zda byla tato změna provedena. Touto plnou mocí mělo být zřejmé zamezeno tomu, aby byli sami dělníci předvoláni na okresní hejtmanství, čímž by vyšlo najevo, že celá „revizní akce“ je zinscenována a že jsou neznalí německého jazyka.⁶⁶

Národní agitátoři, nejen čeští vedení advokátem Richardem Jindrou, ale i jejich němečtí antipodi, nebyli s výsledky sčítání obcovací řeči v Zábřehu a okolí spokojeni. Oprávněné strany podaly k okresnímu hejtmanství celkem 1 382 reklamací, že toho 659 pocházelo z české strany, zbývajících 723 pak z německé strany. Nejvíce českých reklamací přišlo ze Zábřeha (223), Koloredova (197), Rudolfova (99) a Mohelnice (30), naopak nejvíce německých reklamací bylo doručeno z Krumpachu (166), Hrabové (141), Sudkova (121) a ze Skaličky (112). Většina reklamací však byla shledána jako neopodstatněná, pouze 236 reklamací bylo uznáno jako odůvodněných – nejvíce ze Sudkova (64), Skaličky (28) a Krumpachu (23).⁶⁷ Zdá se tedy, že úspěšnější byly reklamáce z německé strany týkající se obcí s českou obecní samosprávou než obráceně. Podle našeho názoru nebyla důvodem ani tak podjatost státních úřadů, nýbrž fakt, že podle sčítacích předpisů se úřady musely řídit jedinečnými protokolárními výpovědi dotyčné osoby, takže směřodonné bylo pouze subjektivní přihlášení se sčítaného. Jinými slovy, projevil se možností aktivního nátlaku či pasivního tlaku prostředí, a v tom měli zaměstnavatelé typu Brasse podstatně větší možnosti než české obecní samosprávy.

V archiváliích se dochovaly i záznamy o diskusi týkající se uplatňování plných mocí ke kontrole zápisu obcovací řeči (nahlížení do sčítacích knih na příslušném okresním hejtmanství). Prezidium moravského místodržitelství se obrátilo na všechna okresní hejtmanství ve věci nahlížení do sčítacích operátů a povolení plných mocí. Na dotaz se čtrnáct hejtmanství vyjádřilo pro povolení nahlížení do sčítacích operátů na základě plných mocí, oproti tomu 28 těchto úřadů se vyslovilo proti.

⁶⁶ Státní okresní archiv Šumperk, fond Okresní úřad Zábřeh – všeobecná registratura, kart. 95, inv. č. 737; fond Okresní úřad Zábřeh – prezidiální spisy, inv. č. 1228.

⁶⁷ Státní okresní archiv Šumperk, fond Okresní úřad Zábřeh – prezidiální spisy, inv. č. 1228.

Uvedme si tři příklady negativních vyjádření. Novojičínské okresní hejtmanství se obávalo, že po připuštění plných mocí dojde k tomu, že oba nacionální tábory, jež vyvíjejí velký tlak na téměř všechny občany, si nechají vyhotovit velký počet plných mocí a budou bombardovat úřady velkým počtem udání, která budou z větší části neopodstatněná.⁶⁸ Brněnská městská rada (brněnský magistrát vykonával i funkce politického úřadu I. instance, neboť Brno bylo statutárním městem) argumentovala tím, že kdyby dostal zplnomocněnec desítky plných mocí, nebylo by technicky jiného řešení než dát mu k nahlédnutí celé operáty vztahující se k dotyčným osobám, nejen onu rubriku týkající se obcovací řeči. Zplnomocněnec by se takto dostal k řadě diskrétních osobních údajů.

Pokud jde o moravskou část ostravsko-karvinského kamenouhelného revíru, uvedlo okresní hejtmanství v Moravské Ostravě, že z české a polské strany zaznívají hlasy o tisícovkách reklamací a žádostí o nahlédnutí do sčítacího operátu a jeho opravu. Obyvatelstvo je ke sčítání lidu přitom zcela lhostejné a čilou agitaci provádějí jen vůdci českého a polského národa. Tato agitace se vztahuje jen k rubrice „obcovací řeč“. Stejně tak by se agitace týkala případných plných mocí opravňujících třetí osobu k nahlédnutí do sčítacích materiálů. Bylo by nemožné prověřit autenticitu každého podpisu pod plnou mocí.⁶⁹

Moravské místodržitelství na základě této ankety rozhodlo o plošném nepřipuštění plných mocí.⁷⁰ Tento postoj byl ve shodě s názorem centrálních orgánů. Předlitavské ministerstvo vnitra rozhodlo (s upozorněním „tajně!“), že nahlédnutí do vlastního záznamu ve sčítací knize prostřednictvím plné moci by se mělo, na rozdíl od osobního nahlédnutí pro kontrolu údajů, povolovat jen výjimečně (z důvodu nemoci), neboť hrozí podpora nacionální agitaci a bojkotům. Národní organizace už vyžadovaly a skutečně i dosta-

⁶⁸ AVA, MdI-Allgem., kart. 2367, sign. 33/1 in spezie, spis č. 5960/1911, vyjádření novojičínskému okresnímu hejtmanství z 27. 1. 1911. V orig. „Dagegen ist mit Bestimmtheit zu erwarten, dass im Falle Bevollmächtigte in einem weiteren Umfange zur Einsichtnahme zugelassen würden, die Organe der betreffenden Parteileitung, unter deren Terrorismus fast alle Privatparteien der betreffenden Nationalität (oder Muttersprache) Vollmachten für selbe auf Einsichtnahme und Anzeigerstattung unterfertigen würden, in fast alle bezüglichlichen Zahlungsbogen, beziehungsweise Anzeigezettel Einsicht nehmen und in sehr vielen Fällen, wenn auch häufig unbegründete, Anzeigen erstatten würden. Dies ist umso sicherer zu gewärtigen, als die beiden Nationalitäten ganz verschiedene und der Volkszählungsvorschrift und Belehrung nicht entsprechende Auffassungen des Begriffes der Umgangssprache in der Bevölkerung verbreitet haben.“

⁶⁹ Tamtéž.

⁷⁰ Tamtéž, prezidium moravského místodržitelství z 12. 2. 1911, oběžník všem okresním hejtmanstvím. Totéž i MZA, B13 Moravské místodržitelství, presidiální litografie, Zl 1230 praes.

ly v tisícovkách případů plné moci a stále žádají prostřednictvím poslanců a politických stran o povolení k nahlédnutí do sčítacích materiálů. Ministerstvo vyjádřilo obavy, že v případě povolení k nahlédnutí prostřednictvím plných moci by se vyskytly i případy zfalšovaných podpisů pod plnými mocemi (jako v obecních volbách).⁷¹

Lidové noviny zveřejnily v květnu 1911 dopis českých aktivistů z Černovic (dnes Brno-Černovice), kteří nebyli spokojeni s výsledky sčítání lidu, a poté, co místodržitelství nereagovalo na jejich výzvu k opakovanému sčítání, požadovali předložení sčítacích archů k nahlédnutí pro případnou opravu. Znamenalo by to de facto „veřejnou kontrolu“ zápisu osobních údajů.

Okresní hejtmanství v Brně se k článku vyjádřilo v tom smyslu, že pár dní po novinovém článku vydalo vyhlášku, ve které upozorňuje obyvatelstvo na možnost osobní kontroly zapsaných údajů ve sčítacích knihách, a ačkoliv už uplynula polovina času určeného pro možné nahlédnutí, prozatím nikdo této možnosti nevyužil. Hejtmanství pokládalo zveřejněný otevřený dopis za bezpředmětný a sloužící jen k agitačním cílům.⁷² Jiný novinový článek z téhož listu, který přinášel stížnost na jednoho sčítacího komisaře v Černovicích, vznikl podle mínění okresního hejtmána bez pohyby proto, že tento sčítací komisař zamítl zmocněncům české strany nahlédnutí do sčítacího operátu.⁷³

Rubrika číslo třináct (obcovací řeč) tedy měla při posledních dvou předlitavských sčítáních lidu (1900 a 1910) na Moravě konfliktní potenciál. Míra konfliktnosti byla bezesporu vysoká v případě nacionálních organizací, národních aktivistů a politiků, tedy hlavně v případě elit. Důležitou, avšak těžko zodpověditelnou otázkou je ta na její konfliktnost v řadové populaci. Jak uvedla Tara Zahra, „badatel hledající nacionalismus je schopen ho najít všude, [neboť] prameny jsou plné nacionalismu [...] Hledání nacionální lhostejnosti je oproti tomu mnohem komplikovanější – ta neexistuje v pramenech, v etnografických mapách, v cenzech. Neexistovaly žádné spolky na její ochranu. Nebyla uctívána ani oslavována.“⁷⁴

⁷¹ AVA, MdI-Allgem., kart. 2367, sign. 33/1 in spezie, spis č. 5820/1911, ministerstvo vnitra 6. 4. 1911.

⁷² MZA, fond Moravské místodržitelství – mladší, všeobecná registratura, kart. 5634, zpráva okresního hejtmanství v Brně na moravské místodržitelství z 13. 5. 1911.

⁷³ MZA, fond Moravské místodržitelství – mladší, všeobecná registratura, kart. 5634, zpráva okresního hejtmanství v Brně na moravské místodržitelství z 13. 5. 1911 (reakce na článek v Lidových novinách z 16. 1. 1911).

⁷⁴ ZAHRA, Tara: *Imagined Noncommunities: National Indifference as a Category of Analysis*. Slavic Review, 69, 2010, č. 1, s. 93–119, zde s. 93, 96–97. V orig. „a scholar looking for nationalism is able to find it everywhere, sources are full of nationalism“[...] On the contrary, the

Každý jedinec musel mít ve sčítáních lidu zapsanu obcovací řeč, a to jen jednu (i když ovládal jiný jazyk tak dobře, že byl prakticky bilingvní, což lze předpokládat u ne zanedbatelné části obyvatel Moravy). Rovněž je třeba mít na paměti to, že jistá část obyvatel Moravy považovala svůj jazyk za moravský a sebe za Moravany, kteří jsou s Čechy příbuzní, ale nejsou s nimi totožní. Obecně se zapomíná na to, že předlitavská statistika obcovací řeči nenabízela v rámci portfolia jazyků, z nichž si mohl respondent vybrat, „řeč českou“, nýbrž řeč „česko-moravsko-slováckou“ (v německé verzi „böhmisch[sic!]-mährisch-slowakisch“).

Všichni obyvatelé se tedy k obcovací řeči (kterou veřejný diskurz stále více ztotožňoval s národností) museli přihlásit, aniž nutně museli mít silný pocit etnické identifikace a aniž by jim muselo záležet na tom, jaký jazyk mají zapsán.

Na výsledcích záleželo především národním aktivistům, nacionálním organizacím a politice obecně. Národní aktivisté přitom nebojovali jen o lidi, kterým protistrana bránila v zápisu „správné“ obcovací řeči. Bojovali také, a možná dokonce primárně, s lidmi, kterým byl zápis té či oné obcovací řeči v podstatě lhostejný, buď proto, že nemluvili jen jedním jazykem, anebo proto, že to pro ně nebylo důležité (na rozdíl od starostí o každodenní obživu) a přiklonili se bez větší míry vnějšího nátlaku k většinovému/silnějšímu/vyššímu táboru ve svém okolí. „Dobrovolná asimilace“ podle národních aktivistů neexistovala.

Vedle toho zde byla bezesporu i skupina lidí, jež se ocitli pod silným vnějším tlakem ze strany nacionálně smýšlejících obecních samospráv a zaměstnavatelů. Předlitavská legislativa totiž delegovala na obecní samosprávy provedení sčítání lidu včetně výběru sčítacích orgánů a jeho revize. Stát tím na jednu stranu snížil finanční náklady, jež mu vzešly z provedení sčítání, na stranu druhou však výrazně zvýšil nebezpečí nedobrovolné asimilace, tedy vlastně „jednodenní asimilace“ spočívající ve vynuceném zápisu obcovací řeči při sčítání lidu.

Národně aktivistické zpravodajství o nepravostech při sčítání lidu mělo bezesporu reálný základ, často však přehánělo a uvádělo neověřené či zcela nepodložené informace. Rozeznávalo většinou jen agresory a oběti, o těch lhostejných či jednoznačně nezařaditelných mlčelo. V tom se odráží zásadní problém v přístupu národních aktivistů – srdnatě bojovali za lidi, kterým

searching for national indifference is much more complicated – it does not exist in sources, in ethnographic maps, in censuses. There were no associations for the protection of it. National indifference was not memorialized or celebrated.“

bylo bráněno v projevu svobodné vůle, zároveň však upírali právo svobodné volby těm, kteří se jednoznačně nerozhodli anebo se rozhodli „špatně“.

RESUMÉ

SČÍTÁNÍ OBCOVACÍ ŘEČI NA MORAVĚ 1880–1910 A POTENCIÁL JEJICH SPOLEČENSKÉ KONFLIKTNOSTI

Studie se zaměřuje na předlitavská sčítání lidu na Moravě, při nichž se objevily nacionální konflikty ve větší míře později než v Čechách. Pro sčítání lidu 1880 a 1890 nebyly nalezeny, až na drobné výjimky, zprávy o konfliktech týkajících se speciálně jen Moravy – spíše lze obecně formulované stížnosti charakterizovat jako „odnože“ událostí v Čechách.

Rubrika číslo třináct (obcovací řeč) měla na Moravě zásadní konfliktní potenciál při posledních dvou předlitavských sčítáních lidu (1900 a 1910). Míra konfliktnosti byla bezesporu vysoká v případech nacionálních organizací, národních aktivistů a politiků, tedy hlavně v případech elit. Důležitou, avšak těžko zodpověditelnou otázkou je ta na její konfliktnost v řadové populaci.

Každý jedinec musel mít ve sčítáních lidu zapsanu obcovací řeč, a to jen jednu (i když ovládal jiný jazyk tak dobře, že byl prakticky bilingvní, což lze předpokládat u nezanedbatelné části obyvatel Moravy).

Národní politické reprezentace, nacionální organizace i lokální národní aktivisté vnímali sčítání obcovací řeči jako národnostní statistiku, dosažené číselné výsledky považovali za důležitý nástroj legitimizace svého postavení ve společnosti i svých požadavků směrem k vládním místům, a snažili se o potřebě nacionální optiky ve vnímání sčítání lidu a společnosti přesvědčit co nejširší kruhy obyvatelstva.

Národně aktivistické zpravodajství o nepravostech při sčítání lidu mělo bezesporu reálný základ, často však přehánělo a uvádělo neověřené či zcela nepodložené informace – vyplývá to ze skutečnosti, že jeho hlavním cílem bylo mobilizovat a aktivizovat veřejnost. Vycházelo z nesprávné premisy, že veškerou populaci lze etnicky a jazykově jednoznačně kategorizovat.

Jak prokázala pramenná základna, při sčítání obcovací řeči docházelo v některých lokalitách k přímému i nepřímému nátlaku na sčítané osoby, především ze strany obecních samospráv, zaměstnavatelů a domácích pánů. Orgány obecních samospráv byly Achillovou patou předlitavských sčítání lidu. Stát jim v naprosté většině případů svěřil provedení a kontrolu sčítacích

akcí, a to včetně výběru sčítacích orgánů (komisařů a revizorů). Obecní samosprávy však byly, na rozdíl od státních orgánů, nezřídka silně znacionalizovány, což vedlo v jazykově smíšených oblastech k problémům.

Státní úřady sice zdůrazňovaly, že sčítací orgány nesmí měnit výpovědi osob o obcovací řeči, přesto se tak prokazatelně dělo. Vzhledem k nedostatečným kontrolním mechanismům (revize práce lokálních sčítacích orgánů se konaly jen namátkově) docházelo i k tomu, že člověk byl zapsán s jinou obcovací řečí, než jakou nahlásil.

Zajisté se našla i řada jedinců, kteří sami nahlásili obcovací řeč, která byla jiná než jejich etnicita. Důvody mohly být různé: konformita s většinovým prostředím, touha přináležet ke kulturně vyspělejšímu prostředí, dobrovolná „asimilace“ motivovaná snahou „nedělat si problémy“.

Klíčová slova: Morava, Předlitavsko, jazyková statistika, sčítání lidu, národnostní vztahy

SUMMARY

CENSUS OF A USUAL LANGUAGE IN MORAVIA IN 1880–1910 AND POSSIBILITY OF THE SOCIAL CONFLICTS

The study deals with Cisleithanian census in Moravia when national conflicts aroused in larger measure and later than in Bohemia. For census in 1880 and 1890, any special information about conflicts in Moravia were not found, only general complaints, which may be described such as a part of events in Bohemia, appeared.

A section 13 (a usual language) played a fundamental role for conflicts in Moravia during the last Cisleithanian censuses in 1900 and 1910. The measure of a conflict was undeniably high in a case of national organisations, national activists and politicians, i. e. elites. A significant, however a hardly answered question, is a degree of a conflict in population.

Every person had to record a usual language for census, only one, though he spoke another language very well and was practically bilingual, which may be supposed at a large number of inhabitants in Moravia.

National political representatives, national organisations and also local national activists perceived census of a usual language such as a national statistics. They considered results to be an important tool for legitimization of

their position in society and their requirements for the government so that they attempted to persuade as much people as possible about its necessity.

Nationally-activistic reporting about falseness during census was certainly based on real information, on the other hand, it frequently exaggerated and stated unauthentic information. This is due to the fact that its main goal was to mobilize and activate the public. It mistakenly assumed that the whole population may be ethnically and linguistically clearly classified.

As sources showed, during census of a usual language, people in some regions were under the pressure, especially from local authorities, employers and local masters. Local authorities' bodies were the Achilles heel of the Cisleithanian censuses. In the vast majority of cases, the state entrusted them an execution and a control of census including the choice of census bodies (officers and supervisors). However, local authorities in contrast to state bodies were often strongly nationalized, which led to problems in linguistically mixed areas.

Despite the fact that state bodies emphasized that census bodies could not change records of people's usual languages, it was happening. Thanks to insufficient control mechanisms (revisions of local census bodies took place only randomly), it might occur that a person was recorded with a different usual language than he wanted.

Nevertheless, there existed many individuals who themselves reported a usual language that differed from their ethnicity. Reasons could be various: conformity with the majority, desire for being a part of a more culturally advanced locality, voluntary "assimilation" motivated by an effort "to be without troubles".

Keywords: Moravia, Cisleithania, language statistics, census, national relations

Translated by Mgr. Hana Ferencová

doc. PhDr. Petr Popelka, Ph.D.
Katedra historie
Filozofická fakulta
Ostravská univerzita
Reální 5
701 03 Ostrava
Česká republika
e-mail: petr.popelka@osu.cz

doc. PhDr. Pavel Kladiwa, Ph.D.
Katedra historie
Filozofická fakulta
Ostravská univerzita
Reální 5
701 03 Ostrava
Česká republika
e-mail: pavel.kladiwa@osu.cz

NÁRODNÍ JEDNOTA SEVEROČESKÁ – NĚKOLIK POZNÁMEK K ZALOŽENÍ, ORGANIZACI A ČINNOSTI

Eva Rašková

Ve druhé polovině 19. století nabývala na území habsburské monarchie na významu otázka české menšiny žijící v pohraničních národnostně smíšených oblastech. Soužití Čechů a Němců se v této době dostávalo stále více do roviny národnostních komplikací. Díky lepším pozicím zejména v ekonomické sféře se Němcům postupně podařilo ve smíšených krajích dostat českou menšinu do defenzivy.

V zakládání nejrůznějších institucí měli Němci před Čechy značný předstih.¹ Existovalo i několik korporací, jejichž hlavní zájem směřoval k upevňování německých pozic v národnostně smíšených územích. Vůdčí představitelé české společnosti si uvědomili, že je zapotřebí svádět boj o své pozice, a to nejen poctivou národní prací během sčítání obyvatelstva či voleb, ale stávalo se stále důležitější ochránit Čechy před rozpínajícím se německým etnikem. Proto v průběhu osmdesátých let 19. století vzniklo v pohraničí několik obranných spolků, jejichž hlavní snahou byla bezesporu výše zmíněná ochrana české menšiny před Němci, kteří v těchto oblastech značně převažovali. Českou menšinu tvořili horníci, skláři, dělníci z textilního průmyslu, v menším počtu i živnostníci a inteligence ze všech částí Čech, kteří v hojném počtu přicházeli do oblasti severního pohraničí.

Obranné jednoty (národní jednoty) vzniklé na českém území působily zejména v hospodářské a kulturní oblasti. Jednou z nich byla i Národní jednota severočeská. Jednalo se o obranný nacionální spolek, založený v první polovině roku 1885, který se měl stát jakýmsi protipólem k již existujícímu Německému svazu (Bund der Deutschen). Německý svaz působil na území mnoha žup, jako například v Elbe-Gau (Labská župa), Gau Nordböhmen

¹ Jednalo se například o vlivný Allgemeiner deutscher Schulverein, Deutscher Böhmerwaldbund, Nordmark apod. PAVLÍČEK, Jaromír: *Národní jednota severočeská a její podíl na prosazování českých národních zájmů v národnostně smíšených oblastech (1885–1948)*. In: *České národní aktivity v pohraničních oblastech první Československé republiky*. Olomouc 2003, s. 174.

(župa Severních Čech), Jeschen-Iser-Gau (Ještědsko-Jizerská župa), Gau Ostböhmen (župa Východních Čech) a v několika dalších.²

Hlavním cílem českých obranných nacionálních spolků byla snaha vymanit české menšinové obyvatelstvo, které žilo v pohraničních oblastech země, ze závislosti na německých podnikatelích. Důležité je připomenout působení Ústřední matice školské, která byla založena již roku 1880, a jež se primárně zaměřovala na podporu vzniku českých škol ve smíšených pohraničních oblastech. Nejednalo se však o spolek obranný v pravém slova smyslu. Agrese Němců vůči českému menšinovému obyvatelstvu rostla a své útoky směřovali zejména proti českým školám. Kromě jiného se snažili zabránit dalšímu přílivu český hovořících lidí do smíšených oblastí.

Výsledkem jednání Němců v osmdesátých letech 19. století se mělo stát zřízení uzavřeného a čistě německého území, kde by Češi ztratili veškerá práva. Německé obyvatelstvo mělo neustále potřebu chránit čistotu své půdy v Deutsch-Böhmen, a proto zde roku 1884 založili bojovný nacionalistický spolek Böhmerwaldbund.³ Jeho členové měli hájit německé pozice v jižních a jihozápadních Čechách, zejména pak v oblasti okolo Českých Budějovic, kde byla v té době česká menšina velmi aktivní. Je možné konstatovat, že české menšinové obyvatelstvo požadovalo založení obranné společnosti, která by je „chránila“ před stále sílícím německým obyvatelstvem a jež by se současně stala odpovědí na vznik Böhmerwaldbund.

V červnu roku 1884 proto v Praze vznikla první obranná jednotka na českém území – Národní jednota pošumavská.⁴ Jak je z názvu patrné, do její správy náleželo území Šumavy a přilehlých oblastí, tedy jižních a jihozápadních Čech. Již delší dobu bylo zjevné, že otázka školství, kterou řešila Ústřední matice školská, není jediným problémem českého menšinového obyvatelstva. Pro řešení řady dalších komplikací se stalo potřebným vytvořit obdobné organizace, jejichž záběr by byl širší než v případě Ústřední matice školské.

Česká společnost se vznikem a následnou činností Národní jednoty pošumavské souhlasila, veřejně ji podporovala a záhy začala požadovat založení obdobných ochranných jednot i na severozápadě, severu a severovýchodě Čech – tedy ve všech oblastech, kde život českých obyvatel byl stále více

² BALCAROVÁ, Jitka: „Jeden za všechny, všichni za jednoho!“ *Bund der Deutschen a jeho předchůdci v procesu utváření „sudetoněmecké identity“*. Praha 2013, s. 132.

³ ČENSKÝ, Ferdinand: *Národní jednota severočeská 1885–1948*. Inventář k fondu 699. Národní archiv. Litoměřice 1969, s. 2.

⁴ Více viz *Národní jednota pošumavská*. Kronika Národní jednoty pošumavské. Kout na Šumavě. 1884–1901. In: http://www.portafontium.eu/iipimage/30160498/soap-do_00852_jednota-posumavska-kout-na-sumave-1884-1901-0050 [cit. 19. 1. 2016].

ovlivňován rostoucím německým etnikem. Národní jednota pošumavská vykonávala svou činnost v oblastech zemědělského charakteru, ale situace na severu Čech, v krajích spíše průmyslových, vyžadovala poněkud odlišný postup při zřizování spolku a jeho organizaci. Vytvoření obranné jednoty na severu Čech navíc urychlily události, které signalizovaly možnou opakovanou agresi proti české menšině.

Na počátku roku 1885 došlo v severočeských městech Liberci a Trutnově k německým útokům na ryze české školy, v Duchcově se pak německý útok zaměřil na budovu České Besedy.⁵ Významní čeští politici, zejména předseda zmiňované Ústřední matice školské František Ladislav Rieger společně s Antonínem Pravoslavem Trojanem, založili přípravný komitét, jehož hlavní cíl spočíval v založení českého obranného společenství, které by působilo v severních Čechách.

Pracovní náplní přípravného komitétu bylo vytvářet první stanovy a svolání o založení Národní jednoty severočeské.⁶ Zprávy o činnosti komitétu a o schválení stanov místodržitelstvím a současně policejním ředitelstvím přednesl na první valné hromadě dne 22. března 1885 v sále Měšťanské Besedy v Praze docent české techniky dr. Alfréd Slavík.⁷ Praha se stala současně i sídlem kanceláře jednoty (Václavské náměstí čp. 34).⁸

Valné hromady se zúčastnilo celkem 150 osob, z toho 130 bylo zakládajícími členy a 20 delegátů jednotlivých severočeských spolků. Současně zde došlo ke zvolení správního výboru nově založené jednoty a jmenování prvního starosty spolku, jímž se stal A. P. Trojan.⁹ Výsledky voleb se zástupci dověděli ještě téhož dne večer a došlo k jejich uveřejnění na přátelském večírku, kde se zároveň přečetlo několik pozdravných dopisů a telegramů od českých hraničářů.

Nedlouho poté se informace o založení Národní jednoty severočeské objevily v tisku. Provolání o založení spolku současně stanovovalo i jeho cíle. Hlavním účelem spolku by mělo být „poučování sourodáků a hájení práv národních v krajích, v nichž naše národnost ohrožována jest nepřítelů ně-

⁵ ČENSKÝ, F.: c. d., s. 3.

⁶ Provolání bylo uveřejněno v mnoha českých listech, např. v Podřipan, což byl mladočeský roudnický týdeník. Více viz *Podřipan*. In: <http://www.soapraha.cz/?archiv=7&page=archivni-knihovna> [cit. 19. 1. 2016]. O zřízení jednoty informovaly zároveň i přední česká periodika, tj. Národní listy. Například 23. 3. roku 1885 v čísle 81 otiskly článek s názvem *Národní jednota severočeská*.

⁷ Národní archiv (dále jen NA), fond Národní jednota severočeská (dále jen NJS), kart. 1, inv. č. 1, Zpráva NJS v Praze.

⁸ LAUBE, Josef: *Z činnosti Národní jednoty severočeské*. Národní listy, 75, 1. 6. 1935, č. 151, s. 3.

⁹ NA, fond NJS, kart. 1, inv. č. 1, Zápis ze schůze ÚV z 22. března 1885.

kterých živlů, neuznávajících rovného práva oběma národnostem v zemi zákonem zaručeného“.¹⁰ Na základě předchozích jednání s Národní jednotou pošumavskou připadlo do správy nového spolku území od Mariánských Lázní na západě Čech, celá oblast severních Čech až po města Lanškroun a Polička na východě Čech. Svou činnost měla jednota vykonávat v bývalých krajích pražském, žateckém, litoměřickém, boleslavském, jičínském a královéhradeckém.

Již v prvním roce existence disponovala Národní jednota severočeská 3782 členy a jejich počet neustále rostl. Spolek řídil ústřední výbor (tehdy správní výbor) a na první schůzi dne 26. března 1885 zvolili členové jednoty ze svého středu předsednictvo (presidium), předsedu (starosta), místopředsedu (místostarosta), dva jednatele, pokladníka, zapisovatele a účetního. Již na první valné hromadě byli vybráni tři revizoři účtu.¹¹ Prvními členy ústředního výboru se stali A. P. Trojan, redaktori J. Kumer a A. Srb, P. F. Dusil, archivní adjunkt F. Dvorský, knihkupec M. Knapp, lékař A. Slavík a několik dalších.¹²

V následujících letech neprošel ústřední výbor ani samotné předsednictvo žádnými významnými změnami, přibyl pouze druhý místopředseda a tajemník, který se stal vedoucím kanceláře Národní jednoty severočeské. Roku 1907 došlo k vydání nových stanov jednoty, podle nichž tvořilo předsednictvo celkem sedm členů – předseda, dva místopředsedové, dva jednatele, pokladník a tajemník.

Počet členů ústředního výboru se podle uvedených stanov zvýšil na 36 osob, scházel se pravidelně jedenkrát měsíčně a jeho členové byli voleni každé tři roky. Vydávání výročních zpráv spadalo do kompetence ústředního výboru. Z řad členů ústředního výboru se vybírali od počátku existence jednoty zástupci do nejrůznějších pracovních komisí, často pojmenovaných jako odbory. Z těchto komisí, jako byla například přednášková či knihovni, se po vydání nových stanov (1907) ustavily odbory organizační, redakční,¹³ vánoční nebo například finanční.¹⁴ Ústřední výbor měl také povinnost neustále dohlížet na činnost místních odborů. Nelze opomenout ani jeho povinnost svolávat valné hromady.

Nejširší správní orgán spolku, jímž byla valná hromada, se konala minimálně jedenkrát do roka. Proto, aby mohl přijímat rozhodnutí, bylo zapotře-

¹⁰ PAVLÍČEK, J.: *c. d.*, s. 175.

¹¹ ČENSKÝ, F.: *c. d.*, s. 4.

¹² PAVLÍČEK, J.: *c. d.*, s. 175.

¹³ Redakční komise fungovala při vlastním časopise Věstník, který vznikl roku 1900.

¹⁴ NA, fond NJS, kart. 8, inv. č. 6, Materiál k 50. výročí NJS 1885–1935.

bí vždy nejméně třiceti členů. Poté se debatovalo o výši zápisného pro nové členy spolku a současně se na valné hromadě volili noví členové ústředního výboru. Valná hromada dále posuzovala například činnost ústředního výboru, stvrzovala celoroční účty a zároveň bylo v její pravomoci měnit stanovy jednoty. Ke změně stanov došlo až v roce 1932, kdy se změnil název valné hromady na valný sjezd a zároveň přestal být tento sjezd kontrolním orgánem výročních účtů jednoty. Celoroční výdaje a příjmy přešly nově do kompetence ústředního výboru.¹⁵

Roku 1907 bylo na přechodnou dobu zřízeno tzv. zastupitelstvo jednoty. V tomto orgánu měli členství všichni tehdejší příslušníci ústředního výboru, revizori účtu, zástupci jednotlivých sborů a také zde musel zasedat reprezentant z každého místního odboru.¹⁶ Hlavní náplň práce uvedeného zastupitelstva spočívala v projednávání a následném usnášení se na postupu národní práce. Současně měli členové zastupitelstva také navrhopvat kandidátní listiny k volbám do ústředního výboru. O době existence zastupitelstva lze pouze diskutovat, s jistotou však můžeme konstatovat, že v nových stanovách z roku 1932 již o zastupitelstvu jednoty není žádná zmínka.¹⁷

Na základě nových stanov z roku 1932 došlo ke změně v počtu členů ústředního výboru jejich navýšením na celkových 40 členů volených na čtyři roky. Současně k nim přibyli zástupce hlavního města Prahy (volený na dva roky), správce pražského domu, stavební referent a dalších pět členů ústředního výboru.¹⁸ Pro komplexnost je důležité poznamenat, že v době první republiky byl do předsednictva ústředního výboru zařazen účetní, a na pozici tajemníka jednoty nově dosazen ředitel kanceláře Národní jednoty severočeské.¹⁹ Současně se zvýšil i počet pracovních komisí, jelikož došlo ke zřízení pozemkové komise, která se zabývala přidělováním parcel z pozemkové reformy, a to českým uchazečům žijícím v pohraničních oblastech.²⁰

V prvních letech existence národní jednoty se veškerou organizační činností zabývalo pouze ústředí (ústřední výbor a předsednictvo). Záhy došlo k zřízení několika místních odborů, které se ve smíšených oblastech i vnitro-

¹⁵ NA, fond NJS, kart. 8., inv. č. 5, Resoluce valného sjezdu 1932.

¹⁶ V zastupitelstvu jednoty zasedal vždy jeden zástupce místního odboru, který musel mít více než 1000 členů.

¹⁷ NA, fond NJS, kart. 6., inv. č. 1, Zápisy ze schůzí ústředního výboru a předsednictva (rok 1932).

¹⁸ ČENSKÝ, F.: *c. d.*, s. 5.

¹⁹ NA, fond NJS, kart. 8, inv. č. 3, Ústředí 1919–1938.

²⁰ Více k pozemkové komisi viz NA, fond NJS, kart. 7, inv. č. 2, Zápisy ze zasedání pozemkové komise 1925–1936.

zemí potýkaly s častými potížemi s německým etnikem, což se zajisté neblaze promítalo do jejich činnosti.²¹

Jelikož se zanedlouho ukázalo, že ústředí má velké množství povinností, byl roku 1896 podán návrh na vytvoření sborů okresních důvěrníků, které se měly stát mezičlánky pro zlepšení pracovního styku mezi ústředím a místními odbory jednoty. Právě tento nový institut měl převzít část úkolů od ústředí. Sborny okresních důvěrníků se dělily na tři skupiny: sbory ve zněmčeném území, na pomezí a na českém území. Záhy se zjistilo, že zřízení sborů okresních důvěrníků nesplnilo původní předpoklady, jelikož se jejich fungování osvědčilo pouze na několika místech.

Jednatel Národní jednoty severočeské, dr. Václav Štumpf, roku 1898 vypracoval a následně zveřejnil nový návrh týkající se zřízení sborů důvěrníků, avšak i nadále se mělo vycházet ze základů z roku 1896. V novém návrhu se počítalo s vytvořením devíti sborů. Jednalo se o rakovnicko-lounský, podkrušnohorský, roudnicko-mělnický, jičínsko-jilemnický, hranicko-náchodský, boleslavsko-turnovský, polabský, litomyšlsko-rychnovský a pražský.²²

Změnou od předchozího návrhu bylo spojení pohraničních a vnitrozemských oblastí do jednoho sboru. Pro správné fungování sborů se pořádaly organizační sjezdy a poradní schůze.²³ Na přelomu 19. a 20. století se ústřední výbor rozhodl pro vytvoření odborových skupin, tzv. sborů a zároveň i nižších jednotek v rámci sborů – okrsků. Tři členové ústředního výboru, dr. Matys, dr. Štumpf a JUC Kaizl, vypracovali řád sborů a okrsků, který byl závazně přijat na výborové schůzi 2. května 1901.

Na základě uvedeného řádu došlo ke zřízení prvních 12 sborů: 1. rakovnicko-lounský, 2. podkrušnohorský, 3. roudnicko-mělnický, 4. mlado-boleslavsko-turnovský, 5. semilsko-železnobrodský, 6. jilemnicko-jičínský, 7. hradecko-trutnovský, 8. náhodsko-polický, 9. žambercko-lanškrounský, 10. litomyšlsko-poličský, 11. polabský, 12. pražský. Rozdělení jednotlivých okresů do příslušných sborů se považovalo za prozatímní, a počítalo se s tím, že mohou nastat změny dle potřeby ústředí.²⁴ K ustanovení prvních sborů došlo ještě na podzim 1901, další vznikly v následujícím roce a desátý sbor, litomyšlsko-poličský, byl založen dokonce až v květnu 1904.²⁵

²¹ PAVLÍČEK, J.: *c. d.*, s. 175.

²² NA, fond NJS, kart. 8, inv. č. 6, Materiál k 50. výročí NJS 1885–1935.

²³ Organizační sjezdy se ve správním roce 1898–1899 konaly v Jičíně, Náchodě, Žamberku nebo Litomyšli, v následujícím správním roce v Mladé Boleslavi a poradní schůze organizovali v Turnově, Kolíně, Lounech a Mělníce.

²⁴ NA, fond NJS, kart. 1, inv. č. 1, Zpráva o činnosti NJS za rok 1900–1901.

²⁵ Více k přehledu sborů viz Věstník NJS, Praha, ročník 2. (1902) a 3. (1903).

Hlavní náplní práce uvedených 12 sborů bylo vést evidenci národního života v přiděleném obvodě. Sbory mimo jiné organizovaly činnost místních odborů a současně se pokoušely o prostředkování jejich styku s ústředím. Podle potřeby také vytvářely okrsky v obvodu daného sboru. V čele každého nově vzniklého sboru stál jednatel sboru, což byl referent ústředního výboru. Krom toho stál v čele každého sboru předseda a místopředseda, stejně tak, jako tomu bylo i v jednotlivých okrscích. Dalšími členy sborů se stávali úředníci ze samosprávných úřadů, továren, popřípadě peněžních ústavů.²⁶ V roce 1911 existovalo již 14 sborů a tato struktura zůstala téměř nezměněná i po dobu existence první republiky.²⁷ Jednotlivé sbory působily v geograficky vymezených okrscích, které ve svém celku pokrývaly nejen severní, ale i severozápadní a východní Čechy.

V období 1911–1938 bylo územní rozčlenění působnosti Národní jednoty severočeské následující: 1. Sbor-okrsek chebský, karlovarský, falknovský; 2. Sbor-okrsek jesenicko-žlutický, pomořanský, rakovnický, žatecký, chomutovský, kadaňský; 3. Sbor-okrsek mostecký, bílinsko-duchcovský, teplický, postoloprtský, lounský; 4. Sbor-okrsek roudnický, libochovický, litoměřický, lovosický, mělnický, ústecký, děčínsko-podmokelský, dubský; 5. Sbor-okrsek boleslavský, mnichovohradišťský, českolipský, borský, rumbursko-vansdorfský; 6. Sbor-okrsek českodubský, turnovský, liberecký, frydlantský, jablonecký, železnobrodský, tanvaldský.²⁸

Do 7. Sboru patřily okrsky semilský, vysocký,²⁹ vrchlabsko-jilemnický, jičínsko-libáňský, novopacko-bydžovský, hořický; 8. Sbor-okrsek trutnovský, úpický, královédvorský, hronovský, polický, náchodský, novoměstský, jaroměřský, opočenský, českoskalický; 9. Sbor-okrsek rychnovsko-kostelecký, žamberecký, královéhradecký, lanškrounský, ústecko-českotřebovský; 10. Sbor-okrsek litomyšlský, poličský, pardubicko-chrudimský; 11. Sbor-okrsek českobrodský a čáslavsko-kolínský; 12. Sbor-okrsek poděbradský, brandýský, chlumecký; 13. Sbor-okrsek berounský, kladenský, říčanský; 14. Sbor-okrsek pražský I. a pražský II.³⁰

K narušení zmíněného územního rozčlenění došlo krátce po podepsání Mnichovské dohody v září 1938. Od počátku října 1938 probíhal organizovaný zábor pohraničních území Československé republiky obývaných Němci a Národní jednotka severočeská tak přišla o poměrně rozvětvenou síť okrsků

²⁶ ČENSKÝ, F.: *c. d.*, s. 7.

²⁷ NA, fond NJS, kart. 8, inv. č. 6, Materiál k 50. výročí NJS 1885–1935.

²⁸ PAVLÍČEK, J.: *c. d.*, s. 176.

²⁹ Vysocký okrsek byl nazván podle města Vysoké nad Jizerou.

³⁰ PAVLÍČEK, J.: *c. d.*, s. 176.

a sborů, které do té doby budovala. Z téměř 70 okrsků jednoty budovaných od roku 1911 zbylo na československém území po obsazení Sudet pouhých 35 okrsků.³¹

V oblastech menšinových ale také ve vnitrozemí ustavila Národní jednota severočeská tzv. místní odbory. Už během zakládající schůze ústředního výboru v březnu 1885, byly předneseny žádosti o ustanovení prvních místních odborů. Těmi se měly stát Chomutov, Bohdaneč, Žatec, Louny, Lenešice, Postoloprty a Holešovice. V Praze současně došlo ke vzniku dvou specifických odborů, dělnického a akademického. Je možné tvrdit, že o dost snáze a bez větších komplikací probíhalo zakládání odborů na českém území. Jedinou „překážkou“ během ustanovení jednotlivých místních odborů v převážně českých oblastech se stal velký počet nejrůznějších spolků, které nebraly na Národní jednotu severočeskou žádné ohledy.

Během zakládání místních odborů se komplikace vyskytovaly častěji v pomezních oblastech (např. Třebenicko), kde v mnoha případech nešlo spoléhat pouze na úsilí místních Čechů, ale byla zapotřebí pomoc ústředních orgánů. Nejsložitější situace nastala ve smíšených oblastech, kde od počátku svého vzniku musela řada místních odborů řešit nemalé komplikace, které se týkaly například toho, že v celé obci či městě nebyl jediný majitel sálu, který by se odvážil pronajmout ho místnímu odboru Národní jednoty severočeské.³²

Množství místních odborů bylo od svého vzniku, nebo během jejich další činnosti ohrožováno ustavičným tlakem ze strany Němců a v mnoha případech represemi v oblasti ekonomické, jelikož velká většina obyvatel byla plně závislá na německých podnikatelích.³³ Hlavní podmínkou pro ustanovení místního odboru bylo, aby vyjádřilo svoji podporu alespoň 20 osob z místa, kde měl být místní odbor založen nebo z jeho blízkého okolí. V případě založení odboru se do jeho čela postavil výbor, který se skládal z pěti členů a měl k dispozici dva náhradníky. Všichni výše uvedení se volili na jeden rok. Funkcionáři uvedeného výboru se stávali předseda, místopředseda, jednatel a pokladník. Existovaly i takové výbory, jejichž součástí tvořili i zapisovatel a knihovník. Zpravidla se jednalo o spolky s větším množstvím členů.

Za spolek na veřejnosti, před úřady a ústředním výborem odpovídal předseda, popřípadě místopředseda a jednatel. Ti stvrzovali všechny důležité dopisy a listiny vycházející od spolku. V záležitostech peněžních se angažoval

³¹ Rozdělení sborů NJS na jednotlivé okrsky viz Výroční zpráva NJS 1937–1939. NA, fond NJS, kart. 7, inv. č. 1, Zápisy ze schůzí 1937, 1938, 1939.

³² ČENSKÝ, F.: c. d., s. 8.

³³ NA, fond NJS, kart. 8, inv. č. 6, Materiál k 50. výročí NJS 1885–1935.

i pokladník. Veškeré důležité listiny, jež podepsal pouze jeden funkcionář, nebylo možné považovat za oficiální projev jednoty, a proto ho mohl ústřední výbor vrátit zpět k podpisu druhému funkcionáři.³⁴

Nejdůležitějším funkcionářem místního odboru byl bezesporu předseda. Jeho hlavní náplň práce představovalo svolávání schůzí výboru i valné hromady, a to vždy po předchozí domluvě s jednatelem. Také předsedal schůzím jak výboru, tak valným hromadám. Jak již bylo výše uvedeno, jeho podpis současně s jednatelem byl nezbytný u všech významných dokumentů. Vždy zastupoval odbor navenek a dbal na to, aby odbor zaujímal co nejlepší postavení v dané obci, kde působil.³⁵ Funkce místopředsedy se stávala důležitou v tu chvíli, kdy předseda rezignoval, byl nemocen nebo z jiných důvodů nepřítomen.

Jednatel byl pověřen přijímáním veškeré korespondence určené odboru. Zásilký zapisoval do seznamu došlých spisů, opatřil je pořadovým číslem a dále předkládal ke čtení předsedovi. V případě, že nebyl v určité době zvolen zapisovatel, protokol schůzí výborových a valných hromad vedl jednatel. Současně dbal i na to, aby byl odbor ve stálém kontaktu s ústředním výborem. Osoba jednatele mohla zastoupit předsedu nebo místopředsedu v reprezentaci odboru v případě, že oba výše jmenovaní byli jinak zaměstnáni. V případě, že jednatel z nějakých závažných důvodů již nebyl schopen svou funkci nadále vykonávat, musel před složením funkce najít za sebe řádného nástupce.³⁶

Pokladník odpovídal za pokladní hotovost i cenné předměty odboru a byl pověřen tím, aby vše důležité zapisoval do pokladní knihy. Současně vyplácel i účty, avšak za přísné kontroly a souhlasu ústředního výboru. Krom toho sestavoval na základě výše příspěvků seznam členů jednoty.³⁷

Pokud byl zvolen zapisovatel, spadalo do jeho kompetencí vedení protokolů o schůzích výborových, členských, ale i valných hromad. Tyto záznamy v co nejkratší časové prodlevě po konání schůzí vždy předal jednatele odboru, který pak provedl usnesení schůze. Uvedené zápisy ze schůzí se obvykle četly na dalším setkání, aby se zjistilo, zda se do té doby provedla všechna předchozí rozhodnutí.³⁸

V případě, že měl daný odbor knihovnu, ať už svou vlastní nebo vypůjčenou od ústředního výboru, volil se obvykle z výboru knihovník, který

³⁴ NA, fond NJS, kart. 1, inv. č. 1, Návod jednací a řád odborů, s. 12.

³⁵ NA, fond NJS, kart. 1, inv. č. 1, Návod jednací a řád odborů, s. 13.

³⁶ NA, fond NJS, kart. 1, inv. č. 1, Návod jednací a řád odborů, s. 13.

³⁷ NA, fond NJS, kart. 1, inv. č. 1, Návod jednací a řád odborů, s. 13–14.

³⁸ NA, fond NJS, kart. 1, inv. č. 1, Návod jednací a řád odborů, s. 14.

přijímal za knihy plnou zodpovědnost. Hlavní náplň jeho práce spočívala v tom, že vedl seznam knih, zapisoval výpůjčky a dbal o rozšiřování knih mezi lid. Současně aktualizoval seznamy knih, které odbor nabyl sám a které měl zapůjčené od ústředního výboru. Knihovník také každoročně sestavoval výroční výkaz o používání knihovny. Její zaměstnanec obvykle dbal i o spolkové tiskoviny. Staral se o to, aby již přečtené časopisy v českých krajích byly v jednotlivých obcích sbírány a alespoň jedenkrát týdně posílány do obcí ohrožených německou menšinou.³⁹

Pro správné fungování místních odborů bylo nezbytné konat pravidelná setkání, která po předchozí domluvě probíhala čtvrtletně. Nelze opomenout ani dělení místních odborů – nejobvyklejší formu představoval bezesporu odbor smíšený (pro muže a ženy dohromady), ale současně fungovaly i odbory pouze dámské, z nichž nejvíce vynikal pražský dámský klub a současně i mužské kluby. Výjimkou nebyly ani odbory pro mládež, z nichž nejvýznamnější roli sehrál odbor akademický.⁴⁰

V roce 1907 měla Národní jednota severočeská celkem 751 místních odborů a jejich počet neustále rostl, a to až do vzniku samostatné Československé republiky. Na počátku existence svobodného státu se mezi členy místních odborů šířil názor, že založení Československa učinilo z Národní jednoty severočeské, jakožto obranného spolku, nepotřebnou a zbytečnou organizaci.⁴¹ Proto se nelze podívat nad tím, že v prvních letech existence samostatné republiky ohlásila Národní jednota severočeská pokles počtu členů. Zatímco například v roce 1913 existovalo celkem 665 místních odborů čítajících více než 51 000 členů, roku 1918 bylo do pouhých 250 místních sborů rozděleno okolo 20 000 členů.⁴² V následujících letech docházelo k velmi pozvolnému opětovnému nárůstu členské základny.

Roku 1922 bylo možné konstatovat, že došlo k návratu do situace před vznikem samostatné Československé republiky. Důvodem byl zřejmě fakt, že dle skutečných poměrů v zemi nebylo možné považovat národnostní otázku za uzavřenou.⁴³ Poté, co si lidé uvědomili, že pozice české menšiny v severočeském pohraničí je neustále ohrožena, nastal opětovný rozmach činnosti

³⁹ NA, fond NJS, kart. 1, inv. č. 1, Návod jednací a řád odborů, s. 14.

⁴⁰ NA, fond NJS, kart. 8, inv. č. 6, Materiál k 50. výročí NJS 1885–1935.

⁴¹ PAVLÍČEK, J.: c. d., s. 176.

⁴² ČENSKÝ, c. d., s. 9.

⁴³ Více k problematice národnostní otázky In: KUKLÍK, Jan – NĚMEČEK, Jan: *Od národního státu ke státu národností? Národnostní statut a snahy o řešení menšinové otázky v Československu v roce 1938*. Praha 2013; TÓTH, Andrej – NOVOTNÝ, Lukáš – STEHLÍK, Michal: *Národnostní menšiny v Československu 1918–1938. Od státu národního ke státu národnostnímu?* Praha 2012.

jednoty a současně přibýlo místních odborů. Například roku 1926 členská základna jednoty čítala přes 96 000 členů v 859 místních odborech.⁴⁴

Místo, kde se konala ustavující schůze národní jednoty, Měšťanská Beseda v Praze, se současně stalo i centrem dalšího působení spolku. Tím, jak postupně narůstala agenda jednoty, zvyšoval se i počet pracovníků. Veškerou korespondenci vyřizovali nejprve jednatelé a během schůzí výboru byly písemnosti čteny a dále projednávány. Toto fungování se příliš nezamlouvalo zapisovateli, jistému panu Bohdanovi, proto se rozhodl vznést na dubnové schůzi roku 1885 návrh na založení knihy „došlých a vyřízených dopisů“. Podle dochovaných zápisů se mu to s největší pravděpodobností prosadit nepodařilo, a proto svůj návrh několikrát opakoval, avšak bez úspěchu.⁴⁵ Z důvodu narůstající agendy byl již rok po založení jednoty jmenován ředitelem kanceláře prof. Ježek a nedlouho poté došlo ke zřízení funkce tajemníka kanceláře Národní jednoty severočeské.⁴⁶

Počet pracovníků se z finančních důvodů nemohl zvýšit ani na konci roku 1900, kdy přibýlo administrativních povinností v souvislosti se vznikem časopisu Věstník Národní jednoty severočeské. Do té doby uveřejňoval nejružnější články jednoty časopis Český sever vycházející v Terezíně. Založení vlastního časopisu bylo logickým krokem pracovníků jednoty, jelikož se právě tisk mohl stát základním mediálním prostředkem pro získávání stoupců a podporovatelů.

První číslo Věstníku Národní jednoty severočeské vyšlo v říjnu 1900 a následně časopis vycházel pravidelně jedenkrát měsíčně v Praze. Prvním odpovědným redaktorem a vydavatelem vlastního tisku se stal Václav Hübner, od druhého ročníku na jeho pozici nastoupil dr. Štumpf, dosavadní jednatel spolku.

Z důvodu co největší publicity byl všem zájemcům Věstník zaslán zdarma. Čtenáři v něm vedle nejružnějších organizačních zpráv mohli nalézt kratší úvahy o problematice menšin a školství, ale přinášel také zprávy z kulturní oblasti a recenze na monografie týkající se menšin. Časopis pravidelně od svého obsahu zařazoval výroční zprávy a zápisy z valných hromad jedno-

⁴⁴ NA, fond NJS, kart. 4, inv. č. 1, Zápisy ze schůzí ústředního výboru 1925–1926.

⁴⁵ NA, fond NJS, kart. 1, inv. č. 1, Zápisy ze schůzí ústředního výboru 1885–1889.

⁴⁶ Podle dochované výroční zprávy za rok 1903–1904 byla v uvedeném časovém období zavedena nová registratura týkající se zejména korespondence jednoty. Došlých dopisů bylo za rok 1903 více jak 11 000, odeslaných téměř 5 000 a zásilek bylo posláno na 66 000, to vše za nezvýšeného počtu pracovníků kanceláře. Jen minimálně se přijalo na přechodnou dobu několik pomocných pracovních sil. Viz NA, fond NJS, kart. 1, inv. č. 1, Výroční zpráva NJS 1903–1904.

ty.⁴⁷ Důležité je však zmínit, že Věštník byl pouze vlastní tiskovinou jednoty a nesnažil se nahradit plně menšinové listy, jako byly například Vyšehrad vycházející pod vedením Jana Klecandy, Trutnovský věštník nebo Český sever z Libochovic.⁴⁸

V roce 1907 došlo v souvislosti s tiskem Národní jednoty severočeské ke změně, Věštník změnil svůj název na Stráž severu a současně se zvýšila i frekvence vydávání – z měsíčníku se stal týdeník. Od roku 1911 vycházela Stráž severu už pouze jedenkrát za 14 dní a později se tisk změnil znovu v měsíčník.⁴⁹ První válečný rok 1914 znamenal částečné omezení ve vydávání tiskovin, a proto v tomto roce vyšla pouze dvě čísla Stráže severu (roč. 14.). Od poloviny roku 1914 bylo vydávání tiskoviny přerušeno kvůli válečným událostem až do března 1919. V roce 1923 začal vycházet Hraničář, který spojoval tři hraničářské listy – Stráž severu, Hraničář v Ústí nad Labem a Karlovarské listy. Činnost Hraničáře byla definitivně zastavena z nařízení nacistů v březnu 1939.

V době první republiky nastal velký nárůst pracovní náplně, kterou se musela jednota zabývat. Tento fakt zajisté způsobilo neobvyklé množství korespondence od hraničářů, kterou přijímala Národní jednota severočeská zejména kvůli probíhající pozemkové reformě. Hraničáři se prostřednictvím národní jednoty snažili dosáhnout spravedlivého řešení svých žádostí. Nárůst korespondence vyplýval i z rozmachu menšinových hnutí a zřizování nových místních odborů.

Roku 1925 dosáhl počet přijatých dopisů téměř 14 000 kusů, což oproti předchozím rokům znamenalo potřebu zvýšit počet pracovních sil kanceláře. Nově se kancelář začala označovat jako ústřední kancelář Národní jednoty severočeské. Pracovali zde dva redaktoři (Alois Sojka-Sokolovič a František Korynta), účetní, pokladní, zřízenec a dalších šest úředníků.⁵⁰ Dále bylo zapotřebí, aby část agendy převzaly i krajské úřadovny (např. v Hradci Králové nebo Karlových Varech), jejichž správa spadala do kompetence Národní jednoty severočeské. S pracovní náplní kanceláře obvykle pomáhali členové ústředního výboru a později i členové akademického odboru.⁵¹

⁴⁷ PAVLÍČEK, J.: c. d., s. 179.

⁴⁸ Tiskovina Vyšehrad zanikla roku 1902 a poté jej nahradily menší regionální listy, jako byl Trutnovský věštník a Stráž severu.

⁴⁹ PAVLÍČEK, J.: c. d., s. 179.

⁵⁰ NA, fond NJS, kart. 4, inv. č. 1, Výroční zpráva NJS 1925.

⁵¹ Členové akademického odboru vydávali list s názvem Prátelům českých menšin na severu pod vedením redaktora PhC. E. Čeliše.

Jednota od počátku svého vzniku přijímala do svých řad jak osoby fyzické tak právnické. Důležité bylo dělení na členy výkonné, činné, skutečné, zakládající a čestné. Toto členění se ustanovilo na základě výše členského příspěvku. Zatímco zakládající členové zaplatili pouze jednorázovou částku 200 K, další uvedení členové spolku platili každoročně v rozmezí od 1 do 10 K. V první fázi existence jednoty, tedy do roku 1918, byli za čestné členy prohlášeni například MUDr. Václav Pařík z Třebenic,⁵² Karolína Světlá, dr. Alois Pravoslav Trojan, Václav Strejcovský, MUDr. Václav Šamánek z Liberce⁵³ a další.⁵⁴

Po vzniku samostatného Československa se členská hierarchie zjednodušila na činné, zakládající a čestné členy jednoty. Mezi čestnými prvorepublikovými členy můžeme nalézt tehdejšího prezidenta republiky Tomáše Garrigue Masaryka, Gustava Habrmana, Aloise Jiráska, Karla Kramáře nebo Jiřího Stříbrného.⁵⁵ V době vydání nových stanov roku 1932 proběhla poslední změna, kdy byla vytvořena kategorie členů přispívajících, kteří platí nejen zápisné, ale navíc i stanovené příspěvky, které určil ústřední výbor.⁵⁶ Právě zmiňované příspěvky členů v prvních letech sloužily k uhrazení ročního rozpočtu jednoty. Později spolek od vybírání zápisného upustil a svůj rozpočet byl nucen sponzorovat z dobrovolných darů a odkazů, úředně povolených sbírek a výnosů podniků, jež pořádala jednota (například plesy a přednášky).

⁵² Národní aktivista MUDr. Václav Pařík z Třebenic (1839–1901) byl velmi aktivní při zakládání nejrůznějších osvětových a ekonomických spolků v průběhu 19. století a zároveň se podílel na otevření české chlapecké školy měšťanské v Třebenicích. Činným byl i mimo rámec města a to v řadě organizací, jež podporovaly cíle české menšiny na severu Čech. In: <http://www.mesto-trebenice.cz/mudr-vaclav-parik/d-11149/p1=4722> [cit. 19. 1. 2016].

⁵³ MUDr. Václav Šamánek (1846–1916) se velmi aktivně zapojoval do veřejného života na Liberecku. Díky jeho politickému vlivu (poslanec Mladočechů na říšské radě a zemském sněmu) se mu dařilo zakládat české základní školy v severním českém pohraničí. Roku 1907 přišel s myšlenkou otevření českého gymnázia v Liberci, čímž by došlo k přílivu české inteligence do Liberce a upevnění pozice české menšiny v této oblasti. Mimo jiné Šamánek působil jako předseda mnoha spolků v Liberci (Dobročín, Sokol apod.) a současně byl v čele místního odboru Národní jednoty severočeské. Na konci 19. století založil peněžní ústav, který měl pro liberecké Čechy a blízké okolí velký význam – činil je nezávislými na německém kapitálu, a tím přispíval k hospodářskému rozkvětu české menšiny na severu Čech. In: <http://www.jizerky.cz/dr-cs/17582-samanek-vaclav.html> [cit. 1. 2. 2016].

⁵⁴ NA, fond NJS, kart. 1, inv. č. 1, Stanovy NJS.

⁵⁵ NA, fond NJS, kart. 8, inv. č. 4, Memoranda a resoluce 1919–1938.

⁵⁶ NA, fond NJS, kart. 8, inv. č. 6, Materiál k 50. výročí NJS 1885–1935.

Hlavním účelem jednoty dle stanov bylo „přispívati k národnímu, duševnímu a hmotnému zvelebení krajin na severu Čech“. ⁵⁷ Pro správné naplnění stanovených cílů bylo zapotřebí důkladného poznání národních a hmotných poměrů české menšiny. Dle stanov se mělo podporovat vše, co mohlo vést k upevnění, uvědomění a posílení českého vlivu. Ustanovení vylučovala řešení politických záležitostí, jež nespádaly do pravomocí jednoty. I přesto, že jednota do politiky nezasahovala, v její činnosti se projevoval poměrně silný vliv několika politických uskupení, zpočátku například mladočeské, později strany státoprávní a sociálně demokratické. V době první republiky národní jednota spolupracovala nejvíce s těmi stranami, jež se klonily k českému nacionalismu. ⁵⁸

Činnost národní jednoty z pohledu politicko-geografického se zaměřovala na „boj v území zněmčeném a organizování pomoci na pomezí“. ⁵⁹ Nejobtížnější, ale zároveň i nejdůležitější se stala činnost spolku v zněmčeném území. Národní jednota severočeská se po celou dobu své existence na celém území spadající do oblasti působnosti spolku, zabývala činností kulturní a sociální, na starosti měla také české školství, pořádala nejrůznější přednáškové cykly, organizovala veřejné čtení s cílem podporovat vzdělanost. Značně se angažovala v otázkách hospodářských, včetně skupování zemědělské půdy, a činná byla jednota současně i ve sféře charitativní.

Důležitý úkol pracovníků jednoty představovalo nejprve vyhledat příslušníky české menšiny a poté se co nejdříve pokusit navázat spojení s již existujícími českými spolky v dané lokalitě. V rámci této národně politické činnosti se české oblasti postupně připravovaly na sčítání lidu a volby do místních samospráv i zemského sněmu. První sčítání lidu, v němž se zjišťovala tzv. obcovací řeč (nikoli národnost), probíhalo roku 1880. Jednalo se o jakýsi „klíč“ k pozdějšímu určení národnosti obyvatel monarchie. Výsledky sčítání obyvatelstva byly zkreslené, jelikož se řada lidí české národnosti pod tlakem německých úřadů a zaměstnavatelů nesměla hlásit k české obcovací řeči. ⁶⁰

Dle stanov se jednota nesměla přímo účastnit volebního boje, přesto poměrně intenzivně zasahovala do dění při volbách zejména do obecních zastupitelstev na jazykovém pomezí, a to prostřednictvím svých místních

⁵⁷ NA, fond NJS, kart. 1, inv. č. 1, Stanovy NJS.

⁵⁸ ČENSKÝ, F.: *c. d.*, s. 16.

⁵⁹ PAVLÍČEK, J.: *c. d.*, s. 180.

⁶⁰ NA, fond NJS, kart. 9, inv. č. 8, Národnostní statistika 1880–1930.

odborů.⁶¹ V souvislosti s volebními boji docházelo velmi často k násilným útokům směřujícím proti české menšině.

Národohospodářské činnosti věnoval spolek velké množství úsilí zejména ještě v době existence Rakousko-Uherska. Poskytoval pomoc českým živnostníkům, řemeslníkům a dělnictvu v ohrožených oblastech. Finančně také podporoval domácí průmysl tkalcovský, kartáčnícký, sklářský a košíkářský. Pro jednotlivé hraničáře nebo místní odbory zřizovala jednota velmi často možnost čerpání výhodných úvěrových půjček.⁶² Proto se nelze podívat nad tím, že se spolek rozhodl podporovat zakládání raiffeisenek a kampeliček na vesnicích a založen ve městech.

Národní jednota podporovala růst českého majetku v pohraničních a zněmčených oblastech. Snažila se zabránit jeho prodeji Němcům a zároveň za pomoci tzv. pozemkového fondu vykupovala majetek od Němců, zvláště v případě, kdy se nenašel jiný kupec, nebo vnímala objekt jako potřebný pro hraničářskou činnost. Spolek skupoval například i činžovní domy pro potřeby hraničářů, nejrůznější pozemky a objekty pro zřizování škol. S národohospodářskou činností úzce souvisela i práce sociální. Ta však mohla být rozvíjena pouze v případě dobré finanční situace jednoty. Nejčastějším druhem sociální výpomoci bylo poskytování peněžních podpor jednotlivým hraničářům. Většinu českého obyvatelstva ve zněmčených oblastech tvořili dělníci, drobní řemeslníci, živnostníci nebo chudí rolníci a zemědělstí pracovníci, kteří potřebovali finanční pomoc.

Obvykle opakované podpory Národní jednota severočeská vyplácela horníkům, například jako náhradu za stávky nebo jejich pozůstalým v případě úmrtí při důlních katastrofách.⁶³ Finanční příspěvky potřebovali i ti, jichž se bezprostředně dotkla německá perzekuce. Tito lidé byli obvykle připraveni o domov i práci a stávali se tak plně závislími na pomoci spolku.

Se sociální činností úzce souvisela i příprava tzv. vánočních akcí, které organizovali společně s Ústřední matičí školskou. Akce se konaly téměř pravidelně od roku 1893 a hlavním cílem bylo opatřit nejnnutnější ošacení a obuv dětem velmi chudých hraničářských rodin a zároveň jim umožnit pravidelnou návštěvu školy. Vánoční akce organizovala zvláštní vánoční komise, jež pracovala pod správou ústředního výboru spolku.⁶⁴ Velkého významu nabyla

⁶¹ Více k výsledkům voleb viz NA, fond NJS, kart. 10–11, inv. č. 27, Volby do obecních zastupitelstev.

⁶² NA, fond NJS, kart. 43–44, inv. č. 40, Půjčky poskytované NJS (odborům NJS 1929–1938, jednotlivcům 1885–1938).

⁶³ NA, fond NJS, kart. 45, inv. č. 41, Podpory poskytované NJS 1919–1938.

⁶⁴ PAVLÍČEK, J.: *c. d.*, s. 186.

sociální aktivita v době první světové války, kdy se jednota snažila pomáhat finančně i psychicky těm rodinám, jejichž živitelé museli odejít na frontu. Stejným způsobem postupovala jednota po událostech v Mnichově roku 1938. Společně s některými spolky, například se Sokolem, Červeným křížem apod., zřídila Výbor pro pomoc uprchlíkům, jenž se zaměřoval na přechodné ubytování lidí, kteří museli po obsazení pohraničí opustit své domovy.

V neposlední řadě se Národní jednota severočeská věnovala kulturní otázce. Tato činnost byla velmi bohatá a týkala se zejména zakládání škol, knihoven a pořádání odborných přednášek. Spolek se snažil za pomoci ostatních spolků podporovat zakládání menšinových škol, pomáhal jim nejen finančně, ale i právně, jelikož z německé strany sílily snahy zabránit vytváření menšinového školství. K národnímu uvědomění menšin sloužily česky psané knihy, proto se dbalo na zřizování velkého množství knihoven. Při ústředním výboru fungoval dokonce i knihovní odbor, do jehož kompetence spadala správa jednotlivých objektů. Knihovny se dělily na lidové, žákovské, divadelní a hospodářské.⁶⁵

Pro pořádání nejrůznějších přednášek se záhy po vzniku spolku ustanovil přednáškový odbor. Velká většina přednášejících absolvovala pedagogické vzdělání. Ve vnitrozemí se konaly přednášky zejména informativní a agitační, které informovaly posluchače o práci menšin. Na pomezí a v zněmčeném území byly přednášky věnovány populárním tématům zejména z české historie a literatury. Nechyběly ani přednášky týkající se aktuálních otázek, jako byly volby či sčítání obyvatel.⁶⁶

Národní jednota severočeská byla významným obranným vlasteneckým spolkem, který svou činnost vykonával v severočeských oblastech od poloviny osmdesátých let 19. století. V krajích pražském, žateckém, královéhradeckém, litoměřickém, boleslavském a jičínském podporovala českou menšinu, zabývala se nejen činností hospodářskou, politickou, ale i sociální a kulturní. Její stálí členové byli činní během sčítání obyvatelstva, pomáhali s organizací voleb a v neposlední řadě skupovali množství pozemků a činžovních domů, které sloužily k potřebám spolku. Současně se jednota snažila finančně podporovat domácí průmysl. Krom jiného poskytovala právní poradenství, finanční podpory a nejrůznější půjčky. Značnou aktivitu projevovala i v oblasti školství, zřizovala knihovny a pořádala odborné přednášky.

Plně činná byla v době první světové války, kdy se zaměřila na podporu sociálně slabých rodin a podporu sirotků. Ve své práci pokračovala jednota

⁶⁵ ČENSKÝ, F.: *c. d.*, s. 32.

⁶⁶ PAVLÍČEK, J.: *c. d.*, s. 188.

nadále během první republiky, kdy se věnovala práci v pohraničním území a hájila zájmy tzv. hraničářů.⁶⁷ Stejně tak jako ostatní obdobné organizace (např. Národní jednota pošumavská a Ústřední matice školská) se i Národní jednota severočeská v období po Mnichovu zapojila do pomoci uprchlíkům z pohraničních oblastí.

Krátce po vyhlášení Protektorátu Čechy a Morava v březnu 1939 se jednota stala součástí tzv. Národní matice, čímž jako samostatně činná organizace zanikla. Činnost Národní matice se zastavila roku 1943 a majetek následně zabavili nacisté. Přestože se činnost spolku obnovila krátce po osvobození v květnu 1945, nové poměry v zemi práci jednoty příliš nepřály. Po zdlouhavém a náročném jednání se jednota sice dočkala restituce bývalého majetku, ale nezískala si přílišného pochopení pro svoji spolkovou a vzdělávací činnost. V únoru 1948 přišel komunistický převrat, který působení Národní jednoty severočeské definitivně ukončil.

RESUMÉ

NÁRODNÍ JEDNOTA SEVEROČESKÁ – NĚKOLIK POZNÁMEK K ZALOŽENÍ, ORGANIZACI A ČINNOSTI

Soužití Čechů a Němců se ve druhé polovině 19. století dostávalo stále více do roviny národnostních komplikací. Obzvláště vážná situace byla ve smíšených regionech. Česká menšina se dostávala do útlaku, a proto se začaly zakládat obranné jednoty, které podporovaly Čechy zejména v hospodářské a kulturní oblasti. V severočeském pohraničí působila od roku 1885 Národní jednota severočeská, která se velmi rychle rozrůstala, a těsně před první světovou válkou čítala více než padesát tisíc členů. Činnost Národní jednoty severočeské pokračovala i po válce, jelikož podle skutečných poměrů v zemi nebylo možné považovat národnostní otázku za uzavřenou. Spolek po dobu několika desetiletí podporoval českou menšinu v převážně německých oblastech, a to například tím, že pomáhal živnostníkům, organizoval množství kulturních akcí, byl činný v menšinovém školství a vydával vlastní časopis *Hraničář*. V březnu 1939 se Národní jednota severočeská stala součástí Národní matice, čímž jako samostatná organizace přestala existovat.

⁶⁷ Jednalo se o obyvatele pohraničních území, které bylo zapotřebí chránit před rostoucím a posilujícím většinovým německým etnikem.

Klíčová slova: česká menšina, Němci, obranné spolky, severní Čechy, Národní jednota severočeská, ústřední výbor národní jednoty

SUMMARY

THE NORTH BOHEMIAN NATIONAL UNITY – A FEW COMMENTS ON ITS ESTABLISHMENT, ORGANISATION AND ACTIVITIES

The coexistence of Czechs and Germans became more nationally complicated in the second half of the 19th century. Particularly, the situation in the mixed region was critical. The Czech minority suffered the oppression so that defence unions started to be established to support Czechs especially in economic and cultural spheres. In the North Bohemian border area it was the North Bohemian National Unity, which grew broader really fast and slightly before the First World War it counted more than 50 000 members. The activity of the North Bohemian National Unity continued after the war as well because according to the real circumstances in the country, the national question could not been considered to be solved. For few decades, the Unity supported the Czech minority in predominantly German areas, for instance it helped tradesmen or organized many cultural events, it was active in the minority's education and published its own periodical *Hraničář*. In March 1939 the North Bohemian National Unity became a part of the National Organisation (*Národní matice*) so that it stopped to exist as a separate organisation.

Keywords: Czech minority, Germans, defence unions, North Bohemia, North Bohemian National Unity, Central Committee of the National Unity

Translated by Mgr. Hana Ferencová

Mgr. Eva Rašková
Katedra historických věd
Fakulta filozofická
Západočeská univerzita v Plzni
Univerzitní 2732/8
306 14 Plzeň
Česká republika
e-mail: raskova.eva@seznam.cz

VELKÁ BRITÁNIE A OBCHOD S OPIEM V ČCHINGSKÉ ČÍNĚ NA POČÁTKU 20. STOLETÍ¹

Roman Kodet

Od počátku 19. století se Čína stávala stále významnější oblastí britského ekonomického a posléze i politického zájmu. Především napojení čínského obchodu na ekonomiku britského impéria přinášelo jeho obchodníkům nebývalé zisky, a proto se ve stále větší míře snažili o rozšiřování svých aktivit v Říši středu. Tento trend však zprvu narážel na uzavřenost Číny, která se snažila jejich vliv omezit. Bylo tomu tak hlavně kvůli rostoucímu dovozu opia do země, jenž Britům přinášel zisky v podobě čínského stříbra, za nějž obchodníci nakupovali čaj, který s velkým ziskem importovali do Evropy. Problém však spočíval ve skutečnosti, že vláda dynastie Čching na tuto praxi pohlížela se stále větší nevraživostí, což roku 1799 demonstroval císař Ťia-čching, jenž vydal rozkaz zakazující import této drogy do Číny. Britská východoindická společnost, pro níž byl tento obchod značně výhodný, se proto snažila obchodovat skrze prostředníky, kterým opium prodávala na veřejných aukcích v Kalkatě, kteří je pak do Číny dováželi přes Macao.² Navzdory těmto omezením dovoz opia do Číny neustále stoupal – jen mezi léty 1805–1839 vzrostl z 3 159 na 40 200 beden (po cca. 140 librách, resp. 63,5 kg) ročně.³

Tento dramatický růst však představoval pro čchingský dvůr v Pekingu značný problém, neboť s sebou pro Čínu přinášel dva zásadní negativní následky. Jednak to bylo výrazné zvýšení množství jeho konzumentů, jejichž počet již ve druhé polovině třicátých let 19. století přesáhl 10 milionů.⁴ Mnohem závažnějším problémem však byla skutečnost, že se čínský zahraniční

¹ Tato studie je jedním z výsledků grantu Politické a hospodářské zájmy Velké Británie a Německa v Číně, 1894–1914 uděleného Grantovou agenturou České republiky (GA13–12431S).

² TWITCHETT, Denis C. – FAIRBANK, John K. (eds.): *The Cambridge History of China*. Sv. 10, část 1. London – New York – Melbourne 1995, s. 172. K obchodu s opiem v první polovině 19. století blíže viz GREENBERG, Michael: *British Trade and the Opening of China, 1800–1842*. Cambridge 1969, s. 104–143.

³ LOVELL, Julia: *The Opium War*. London 2012, s. 36; k objemu dováženého opia do Číny viz také FAROOQUI, Amar: *Smuggling and Subversion. Colonialism, Indian Merchants, and the Politics of Opium, 1790–1843*. New York – Toronto – Oxford 2005, s. 23an.

⁴ HANES, W. Travis – SANELLO, Frank: *Opium Wars: The Addiction of One Empire and the Corruption of Another*. Neperville 2002, s. 34.

obchod náhle dostal do značného a doposud nepoznaného schodku, který výrazně odčerpával finanční zdroje čchingské vlády, jež se potýkala se zásadním odlivem drahého kovu ze země. Jen mezi léty 1828–1836 tak z Číny „odteklo“ stříbro v hodnotě 38 milionů dolarů.⁵ Výsledkem byla snaha čínské vlády této praxi zamezit. Císař Tao-kuang proto pověřil komisaře Lin ce-süa, aby zlikvidoval čínské obchodníky s touto drogou a zamezil cizincům v jeho dovozu do Číny. Výsledkem bylo zničení více než 1 000 tun opia, což však vedlo ke střetu.⁶

Čínské tažení proti opiu totiž vyvolalo bouři nevole na straně britských dovozců. Jeden z přeních britských obchodníků William Jardine (zakladatel společnosti Jardine Matheson) totiž dokázal přesvědčit vládu lorda Palmerstona o nutnosti otevřít Čínu britskému obchodu. Jeho společnost pak zásadním způsobem podporovala britské vojenské tažení během první opiové války, jejímž výsledkem byla čínská porážka, jež byla stvrzena smlouvou z Nankingu (29. srpna 1842), která efektivně zajistila britské ekonomické zájmy v Číně otevřením pěti smluvních přístavů, v nichž mohli britští obchodníci volně podnikat. Klíčovým bodem této smlouvy se pak stal její třetí článek, kterým čínská vláda předala Britům ostrov Hong Kong, jenž se měl v následujících letech stát hlavním opěrným bodem britské moci na Dálném východě.⁷ Vítězství v tomto konfliktu tak zajistilo trvalou přítomnost Britů v Číně, která se musela opět otevřít přílivu Brity dováženého opia. Jeho importované množství se každoročně dramaticky zvyšovalo. Zatímco na počátku čtyřicátých let se dovoz pohyboval okolo 30 000 beden opia ročně, v padesátých letech to již byl dvojnásobek.⁸

Opium díky této skutečnosti představovalo základ britské moci v Asii a zajišťovalo stabilitu britského impéria jako celku. Snahou britských obchodníků podporovaných (až na některé výjimky) vládou proto bylo obchod s opiem dále rozšiřovat. Výsledkem byla druhá opiová válka (1856–1860) zakončená Tiencinskou smlouvou,⁹ která potvrdila britské postavení v Číně a cizincům otevřela dalších jedenáct přístavů a zajistila jejich trvalou přítom-

⁵ TWITCHETT, D. C. – FAIRBANK, J. K.: c. d., s. 173; k otázce diskuzí na čchingském dvoře ohledně obchodu s opiem blíže viz BAUMLER, Alan (ed.): *Modern China and Opium. A Reader*. Ann Arbor 2002, s. 6–21.

⁶ FAROOQUI, A.: c. d., s. 202–203.

⁷ Text smlouvy dostupný na webu <http://afe.easia.columbia.edu/ps/china/nanjing.pdf> [cit. 18. 10. 2015].

⁸ BLUE, Gregory: *Opium for China: The British Connection*. In: BROOK, Timothy – WAKABAYSHI, Bob Tadashi (eds.): *Opium Regimes. China, Britain, and Japan 1839–1952*. Berkeley – Los Angeles – London 2000, s. 36.

⁹ <http://www.chinaforeignrelations.net/node/144> [cit. 18. 10. 2015].

nost v Říši středu. Druhá polovina 19. století tak přes značné vnitřní nepokoje v Číně znamenala rozšiřování kontaktů mezi Západem a postupně upadající čchingskou říší, jež se jen velmi obtížně dokázala vyrovnat s otřesem, jež jí porážky od cizinců přinesly. Druhá opiová válka však do jisté míry znamenala vrchol britského vlivu v Číně, a proto je její ukončení některými historiky označováno za konec první fáze tzv. smluvního období (éra let 1842–1943), kdy převládal britský koncept volného obchodu.¹⁰ Od sedmdesátých let 19. století však Britové museli čelit stále se zvyšující konkurenci dalších světových mocností – zprvu především Francie a USA, ale posléze také Ruska, Německa a Japonska. Na druhé straně zůstával primát britského obchodu v Číně v podstatě neotřesitelný – ještě na počátku 20. století činila hodnota dovozu z Velké Británie, Hong Kongu a britských kolonií a závislých území do Číny zhruba 254 milionů taelů z celkového množství 428 milionů.¹¹ Na této obchodní dominanci se výrazným způsobem podílel import opia, jež na svém vrcholu roku 1880 dosahoval 39 % celkového čínského dovozu, kdy činil závratných 80 000 dopravených beden ročně (tedy cca. 5 000 tun).¹²

Na konci 19. století tak v Indii pěstované opium doslova zaplavilo čínský trh a získalo si miliony uživatelů po celé Číně, což je jen dalším dokladem hluboké demoralizace celé čínské společnosti, která se jen s největšími obtížemi vyrovnávala s vnitřními otřesy a zahraničním tlakem, jež v průběhu 19. století odebral Číňanům iluzi o své vlastní politické a kulturní převaze nad zahraničními „barbary“. Podle soudobých odhadů bylo okolo roku 1900 v Číně zhruba 40 milionů kuřáků opia, z nichž minimálně 15 milionů bylo na této droze závislých.¹³ Od 80. let 19. století sice růst dovozu britského (resp. indického) opia do Číny postupně klesal, tento trend však nebyl způsoben snižující se poptávkou po opiu, nýbrž skutečností, že se mnoho domácích zemědělských producentů přeorientovalo na pěstování máku a masovou výrobu této drogy. Vzhledem k tomu, že domácí opium bylo podstatně levnější než dovážené, začal objem dovozu opia od poloviny 80. let dramaticky klesat. Již roku 1890 činil jen 20 % celkového čínského importu a do roku 1900 se toto číslo snížilo na 14,8 %.¹⁴ Tento pokles se pak projevil i na skutečnosti, že v sedmdesátých a osmdesátých letech 19. století

¹⁰ FAIRBANK, John K.: *Dějiny Číny*. Praha 1998, s. 237.

¹¹ The National Archives, London, Kew (dále jen TNA), Foreign Office (dále jen FO) 405/171, General Report on China for the year 1906, s. 21, Jordan Greyovi, Peking, 1. 6. 1907.

¹² BLUE, G.: c. d., s. 36; srovnej s LOWES, Peter D.: *The Genesis of International Narcotics Control*. Geneve 1966, s. 56.

¹³ FAIRBANK, J. K.: c. d., s. 270; srovnej s DIKÖTTER, Frank – LAAMANN, Lars – XUN, Zhou: *Narcotic Culture. A History of Drugs in China*. London 2004, s. 51–57.

¹⁴ TWITCHETT, D. C. – FAIRBANK, J. K.: c. d., s. 49.

řada britských společností (jako Jardine) od dovozu opia upustila a přeorientovala se na jiné komodity (např. bavlnu).¹⁵ Význam obchodu s opiem pro britský obchod tak záhy po dosažení jeho vrcholu začal soustavně upadat. Tento trend začal v době, kdy se proti obchodu s opiem stále hlasitěji ozývaly hlasy kritizující jeho nemorálnost.¹⁶

K nejvýraznějším kritikům dosavadní praxe patřili především přívrženci Společnosti pro potlačení obchodu s opiem (Society for the Suppression of the Opium Trade) založené roku 1874 průmyslníkem Edwardem Peasem.¹⁷ Její členové nicméně argumentovali tím, že omezení dovozu opia z Indie nic nevyřeší, pokud se na boji proti této droze nebude aktivně účastnit čínská vláda. Proti obchodu s opiem vystupovali otevřeně také politici a mnohé veřejně činné osobnosti v USA, které se na počátku 20. století staly světovým lídrem v boji proti obchodu s opiem a dalšími návykovými látkami. Za zvyšujícího se kritického postoje vůči obchodu s opiem se v Británii této argumentace chopila nová liberální vláda vedená sirem Henrym Cambellem-Bannermanem, která si uvědomovala, že význam opia pro britskou ekonomiku klesá a že tento obchod představuje překážku konvenčního ekonomického pronikání Británie do Číny a současně poskytuje britským oponentům příležitost k oprávněné kritice. Londýn dal proto Pekingu na vědomí, že pokud se bude aktivně snažit o potlačení domácí produkce opia, postará se londýnská vláda o omezení jeho dovozu do Číny.¹⁸

Pro čínskou vládu samotnou znamenalo opium zásadní problém. Nejen, že nárůst jeho konzumentů jasně demonstroval vnitřní rozklad kdysi pyšné Říše středu, ale také s sebou přinášel značné ekonomické ztráty. Právě dovoz opia dlouhodobě zapříčiňoval pasivní obchodní bilanci Číny,¹⁹ což se výrazným způsobem podepsalo na odlivu kapitálu ze země. Rozšiřování domácí produkce opia pak ohrožovalo zemědělskou produkci. Dovoz opia do Číny byl současně trvalou připomínkou podřízeného postavení vůči Západu. Mnozí představitelé čchingské vlády proto opium považovali za jed,

¹⁵ BICKERS, Robert: *The Scramble for China. The Foreign Devils in the Qing Empire, 1832–1914*. London – New York – Toronto 2012, s. 285.

¹⁶ První kritika obchodu s opiem však zazněla již mnohem dříve. LOWES, P. D.: c. d., s. 58–62; srovnej s podobným procesem v Číně BAUMLER, A. (ed.): c. d., s. 22an.

¹⁷ LODWICK, Kathleen L.: *Crusades against Opium. Protestant Missionaries in China, 1874–1917*. Lexington 1996, s. 55; k její činnosti blíže viz LOVELL, J.: c. d., s. 271–274; k boji proti dovozu opia a aktivitám ostatních zemí (především USA) v této otázce blíže viz WRIGHT, Hamilton: *The Internaional Opium Commission*. The American Journal of International Law, 3, 1909, č. 3, s. 668–673.

¹⁸ BICKERS, R.: c. d., s. 358.

¹⁹ TWITCHETT, D. C. – FAIRBANK, J. K: c. d., s. 48.

kterým cizinci tráví Čínu ve snaze si ji podrobit. Opium se tak v jejich očích stalo zosobněním západního imperialismu. Čínští reformátoři proto tvrdili, že pokud má vzniknout „nová“ a silná Čína, je nutné, aby bylo jeho užívání z čínského prostředí vymýceno.²⁰ Na základě této představy se i v samotné Číně zrodilo hnutí, jež si kladlo za cíl proti opiu bojovat. Jak obtížný to však měl být úkol, demonstruje citát z jedné čínské učebnice, která užívání opia odsuzovala: „Císařství se stalo závislým na kouření opia... Vláda vyzkoušela všechny druhy metod, jak této praxi zabránit, protože škodí našemu obyvatelstvu. Avšak naši lidé jsou hloupě tvrdošíjní, než aby se jej [opia] vzdali.“²¹ Změna britského postoje, společně s ochotou čínské vlády tento problém rázně řešit, však měla přinést výsledky.

Pozitivním důsledkem souběhu těchto dvou okolností byl edikt vydaný císařem Kaung-süem 1. listopadu 1906, který zakazoval užívání opia. Čínské úřady si však byly vědomy, že představa, že by takovýto edikt vedl ke snížení spotřeby, je naivní, pokud nebude provázen radikálními opatřeními.²² Císařský dekret proto nařizoval zásadní omezení pěstování máku, jež bylo napříště povoleno, jen pokud majitel pole obdržel speciální potvrzení vydávané státními úředníky. Na pozemcích, kde již (alespoň hypoteticky) neměl být mák pěstován, měly být vysázeny jiné plodiny. Současně mělo dojít k uzavírání obchodů s opiem a jejich zákazníkům vydávány náhražkové léky, jež jim měly pomoci s odvykáním.²³ Touto cestou plánovala čchingská vláda do desíti let zásadním způsobem omezit domácí produkci opia. Ve snaze kontrolovat počet jeho uživatelů, byla součástí dekretu císaře Kaung-süa povinnost, aby se všichni uživatelé opia hlásili místním úřadům, které jim měly vydat povolení na jeho nákup. Kdo by podobným povolením nedisponoval a byl přistižen při požívání opia, měl být přísně potrestán.²⁴ Tímto způsobem měl být počet kuřáků opia monitorován a zabráněno dalšímu zvyšování množství konzumentů. Součástí vládního tažení proti opiu pak měla být snaha o omezení dovozu opia, což však, jak císařský edikt připouštěl, bylo obtížné, protože na základě nerovných smluv vynucených velmocemi byl import opia záležitostí cizinců a vláda jej nemohla nikterak regulovat, přestože obchodní

²⁰ DIKÖTTER, F. – LAAMANN, L. – XUN, Z.: *c. d.*, s. 109.

²¹ LOVELL, J.: *c. d.*, s. 305.

²² TNA, FO 405/171, General Report on China for the year 1906, s. 4–5, Jordan Greyovi, Peking, 1. 6. 1907.

²³ BAUMLER, A. (ed.): *c. d.*, s. 68–69.

²⁴ Tamtéž, s. 67.

smlouvy s Británií nebo např. USA jasně deklarovaly, že opium je do země dováženo pouze za lékařskými účely.²⁵

Císařský edikt byl bezpochyby jasnou demonstrací upřímného úmyslu čínské vlády s dosavadní praxí skoncovat a zamezit nekontrolovatelnému šíření opia v zemi. Jeho publikování bylo kvitováno nejenom velkou částí západní veřejnosti, ale i samotnými představiteli velmocí. Současně zmobilizoval celou řadu dobročinných společností, jež se snažily proti obchodu s opiem bojovat. Především spolky založené protestantskými misionáři v 90. letech 19. století zaktivizovaly po útlumu v následku Boxerského povstání svou činnost. Mezi nimi vynikala Liga proti opiu, jejíž předseda – americký misionář Hampden Coit DuBose – se snažil na pomoc v boji s opiem sehnat adekvátní prostředky a zahájil rozsáhlou osvětovou činnost ve většině čínských provincií, neboť byl přesvědčen, že následující měsíce a roky budou pro boj s opiem klíčové.²⁶ Hlavním cílem pak bylo zkrácení doby, do kdy mělo dojít k utlumení produkce a spotřeby, jež byla vládou stanovena na deset let.²⁷ Avšak navzdory snaze čínské vlády a podpoře soukromých osvětových společností by snaha o omezení obchodu s opiem byla marná, pokud by se Peking nepodařilo dosáhnout dohody, jež by zásadním způsobem utlumila import drogy ze zahraničí.

Pokud tedy císařský dvůr chtěl reálně uvažovat o omezení konzumace opia, musel jednat především s Brity ohledně snížení dovozu indického opia do Číny. V tomto ohledu však byla situace záměrům čchingské vlády příznivá. Roku 1905 se v Británii dostala k moci liberální strana (po deseti letech v opozici), která v předchozích letech podporovala snahu o omezení obchodu s opiem.²⁸ Vláda Henryho Campbella-Bannermana proto uvítala iniciativu čínské vlády a rozhodla se ji podpořit vlastní aktivní politikou. Jejím záměrem proto bylo dosáhnout dohody s Číňany ohledně souběžného omezení domácí produkce a britského importu opia do Číny. Liberální vláda byla k podobnému kroku připravena přistoupit navzdory skutečnosti, že britský obchod s opiem přinášel do britské státní pokladny tři miliony liber ročně.²⁹ Jedinou britskou podmínkou byl razantní čínský zákrok proti domácím producentům opia, kteří této drogy vyrobili 330 000 pikulů (1 pikul =

²⁵ Tamtéž, s. 71.

²⁶ LODWICK, K. L.: *c. d.*, s. 125.

²⁷ TNA, FO 371/414, Caldecott Greyovi, Londýn, 20. 1. 1908.

²⁸ BLUE, G.: *c. d.*, s. 40–41.

²⁹ TNA, FO 881/9229, General Report on China for the Year 1907, s. 7, Jordan Greyovi, Peking, 27. 2. 1908.

66,48 kilogramu) ročně. Dalších 54 000 pikulů pak do Číny dovezli zahraniční obchodníci, především Britové.³⁰

Výsledkem britské snahy byla smlouva mezi Čínou a indickou vládou z konce roku 1907. Britská správa Indie v ní přislíbila, že v následujících třech letech výrazně (každý rok o 10 % z původního objemu)³¹ sníží export indického opia výměnou za čínský příslib, že dojde k proporčně adekvátnímu poklesu domácí produkce a omezení dovozu opia z Persie a dalších zemí Blízkého a Středního východu.³² Britská vláda současně čínské vládě navrhla jedenáctibodový plán, jenž měl zabránit dalšímu šíření a pěstování opia v Číně. Jednotlivá doporučení se však víceméně kryla s již přijatými čínskými opatřeními.³³ Jednotlivé části této dohody pak vstoupily v platnost na počátku roku 1908, kdy britské úřady v Číně zahájily snižování počtu vydávaných povolenek pro dovoz opia do Číny. Nad prováděním těchto opatření pak dohlíželi britští pozorovatelé, kteří měli zhodnotit výsledek protiopiového tažení v Číně, jež bylo podmínkou pro snížení britského dovozu.³⁴ Čínská vláda pak jednostranně omezila dovoz z Persie a Osmanské říše, neboť tyto země neměly s Čínou uzavřeny nerovné smlouvy a čínská vláda tak byla schopna obchod s nimi regulovat.³⁵

Jistým vyvrcholením snah o omezení dovozu opia do Číny pak bylo zasedání Mezinárodní komise pro boj s opiem (International Opium Commission),³⁶ jež se sešla v Šanghaji 1. února 1909 za předsednictví biskupa americké Episkopální církve Charlese Henryho Brenta, jenž působil na Filipínách a byl znám jako dlouholetý odpůrce obchodu s opiem.³⁷ Úkolem tohoto setkání mělo být vypracování doporučení, jež by pak po dalších mezinárodních jednáních sloužila jako model pro potlačení obchodu s opiem. Hlavním cílem setkání mělo být prozkoumání existujících zákonů týkajících se obchodu s opiem a navržení takových opatření, jež by stávající praxi zabránila. Současně si zasedající vyslechli řeč členů čínské delegace o situaci

³⁰ Tamtéž, srovnej s BAUMLER, A. (ed.): c. d., s. 75–76.

³¹ To se rovnalo poklesu o 5100 beden opia ročně. BLUE, G.: c. d., s. 41.

³² TNA, FO 371/414, General Report on Opium, Peking, 11. 1. 1908; srovnej s TNA, FO 881/9229, General Report on China for the year 1907, s. 7, Jordan Greyovi, Peking, 27. 2. 1908.

³³ TNA, FO 371/414, Jordan Greyovi, Peking, 27. 11. 1907.

³⁴ TNA, FO 371/414, Jordan Greyovi, Peking, 7. 12. 1907.

³⁵ TNA, FO 881/9466, General Report on China for the year 1908, s. 5, Jordan Greyovi, Peking, 26. 3. 1909.

³⁶ K jejímu jednání blíže viz *International Opium Commission*, vol. I. Report of the Proceedings, Shanghai 1909.

³⁷ BLUE, G.: c. d., s. 53.

ohledně boje s pěstováním opia v Číně. Avšak navzdory tomu, že se jednalo o významný milník, neboť zasedání bylo první velkou mezinárodní akcí na podobné úrovni, mělo jednání komise zásadní slabinu. Zasedající delegáti totiž neměli oficiální pověření svých vlád – nejednalo se tedy ani o stálé zástupce svých zemí v Číně ani o zvláštní zmocněnce – jakékoli závěry by komise učinila, nebyly by pro západní státy závazné.³⁸ Pokud jde o postoj Velké Británie, pak vláda i její zástupci v Číně tento vývoj sice víceméně kvitovali,³⁹ na druhou stranu dal velvyslanec Jordan otevřeně najevo, že problém dovozu opia do Číny považuje především za otázku britsko-čínských vztahů.⁴⁰ Britská vláda tak na jedné straně boj proti opiovému obchodu podpořila, na straně druhé jej však na prvním místě považovala za záležitost britského impéria, a proto odmítala jakékoli vnější zasahování do jeho regulace. Boj proti opiu tak měl pokračovat v podstatě výhradně na základě bilaterálních britsko-čínských jednání a v duchu konvence z roku 1907.

Výsledkem jednání Mezinárodní komise pro boj s opiem tak byly značně omezené. Komise nicméně kvitovala upřímnou snahu čchingské vlády o potlačení výroby (a následné konzumace) opia, přičemž v podstatě konstatovala, že se dosavadní opatření čínské vlády víceméně shodují s jejími doporučeními. Ohledně právní úpravy stávajícího stavu v Číně doporučovali zasedající Pekingu poučit se z legálního stavu v západních zemích, kde bylo užívání opia obecně zakázáno s výjimkou lékařských účelů. Komise pak obecně varovala před šířením jiných „náhražkových“ drog. Vyzvala také zástupitele těch evropských koncesí v Číně, jež ještě nezavedly opatření proti distribuci a užívání opia, aby tak neprodleně učinili. Členové komise pak měli apelovat na své vlády v Evropě, aby se zapojily do boje proti obchodu s drogami – především s opiem.⁴¹ Obecně však zasedající kvitovali zlepšení situace. Konstatovali sice, že bylo obtížné zlomit uživatele opia, aby se vzdali svého návyku,⁴² na druhé straně však vyzdvihovali skutečnost, že to byl právě

³⁸ LODWICK, K. L.: *c. d.*, s. 138.

³⁹ Tato skutečnost byla do jisté míry způsobena tlakem jednotlivých organizací bojujících proti opiu v samotné Británii, jež se snažily přesvědčit veřejnost o zhoubném dopadu dosavadní praxe a o její nemorálnosti. Jako příklad může být uvedena London and Edinburgh Anti Opium Organisation, která opakovaně vyzývala britskou vládu, aby zamezila obchodu s opiem. TNA, FO 371/846, London and Edinburgh Anti Opium Organisation pro Foreign Office, Londýn, 12. 2. 1910.

⁴⁰ TNA, FO 881/9657, General Report on China for the year 1909, s. 7, Jordan Greyovi, Peking, 30. 1. 1910.

⁴¹ *International Opium Commission*, s. 84.

⁴² Již roku 1908 navrhl sekretář Britského spolku lékařů, aby uživatelé opia byli označeni za mentálně nemocné. LOVELL, J.: *c. d.*, s. 271.

boj proti opiu, který vrátil Číňanům hrdost a vyburcoval veřejnost z apatie, v níž se země na počátku 20. století nacházela.⁴³ Ovšem vzhledem k víceméně neoficiálnímu statusu konference nedosáhli jednající okamžitých reálných výsledků. Na ty si museli bojovníci proti opiu počkat do roku 1911, kdy zasedla První mezinárodní opiová konference, jež 23. ledna 1912 vyvrcholila podepsáním konvence, jíž se vlády Velké Británie, USA, Německa, Francie, Japonska, Itálie, Nizozemska, Ruska, Portugalska, Persie, Siamu a Číny zavázaly ke kontrole a omezení obchodu s opiem.⁴⁴

Zmíněný opatrný postoj britské diplomacie vůči zasedání Mezinárodní komise pro boj s opiem byl bezpochyby způsoben řadou stížností britských obchodníků, kteří si stěžovali na to, že omezování dovozu opia do Číny je porušováním smluvních práv. Snížení dovozu současně mezi obchodníky vyvolalo spory ohledně toho, kdo bude moci opium do Číny dovážet a do jakých provincií.⁴⁵ Podle velvyslance Jordana však byla Británie morálně povinná pomoci čínské vládě při potlačování užívání této drogy, a proto víceméně ignoroval výzvy britských dovozců opia, aby podal proti boji s jeho obchodem oficiální protest u čínské vlády. Jordan se tak v podstatě omezil na pouhou kontrolu čínského dodržování předchozích dohod a na to, aby čínští producenti opia nezískali po omezení jeho dovozu monopol na jeho distribuci v zemi, což by jakoukoli snahu o zlepšení nedobré situace v obchodu a užívání opia v podstatě negovalo.⁴⁶

Roku 1910 byla proto do Číny vyslána mise sira Alexandra Hosieho (který již předtím strávil pět let v provincii S'-čchuan, kde monitoroval průběh reformy)⁴⁷ za účelem zhodnocení stávající situace a toho, zda jsou jednotlivé body předchozích dohod dodržovány. Výsledky jeho průzkumu byly více než uspokojivé. Poté, co procestoval většinu oblastí, jež byly producenty domácího opia, mohl Hosie konstatovat, že se celkový pokles domácí produkce pohybuje okolo 30 %, ⁴⁸ přestože uznával, že zdaleka ne ve všech oblastech Číny bylo toto snížení rovnoměrné. Příklad podobného poklesu může představovat provincie Jün-nan. Britský konzul Rose v polovině roku 1910 vypracoval rozsáhlou zprávu ohledně zdejší před rokem 1907 významné produkce opia.

⁴³ LODWICK, K. L.: *c. d.*, s. 141.

⁴⁴ <http://www.worldlii.org/int/other/LNTSer/1922/29.html> [cit. 11. 10. 2015].

⁴⁵ TNA, FO 371/847, Müller Greyovi, Peking, 6. 6. 1910.

⁴⁶ TNA, FO 881/9657, General Report on China for the year 1909, s. 8, Jordan Greyovi, Peking, 30. 1. 1910.

⁴⁷ BAUMLER, A. (ed.): *c. d.*, s. 81.

⁴⁸ TNA, FO 881/9867, General Report on China for the year 1910, s. 17, Jordan Greyovi, Peking, 5. 3. 1911.

Roku 1910 se zde čekala úroda ve výši 5 000 pikulů, což mělo být o 31 000 méně než v roce 1907. Navzdory přírodním překážkám, obecné chudobě a odporu obyvatelstva se zde dle konzulova názoru podařilo protiopiové zákony prosadit s nebyvalou účinností.⁴⁹ Podobně pozitivní zprávy navíc přicházely i z dalších provincií – objem pěstovaného máku (a tedy vyráběného opia) klesal, což společně s nižším importem vedlo k postupnému poklesu jeho konzumace.⁵⁰ Na druhé straně je však nutné upozornit, že místní konzumenti se mnohdy obrátili k náhražkám (např. kokainu) nebo opiovým derivátům jako je morfin.⁵¹ Ovšem z pohledu celkového kontextu boje proti užívání opia byl předchozí vývoj v průběhu pouhých tří let pozoruhodným úspěchem britské politiky. Současně se od počátku 20. století podařilo obrátit na tento závažný problém pozornost nejen světové veřejnosti, jež vyjadřovala odpor k pokračování této praxe, ale i čínských úřadů a vzdělavců.

V průběhu let 1909 a 1910 se tak otázka konzumace opia stávala častým předmětem diskuzí v čínských novinách a na půdě čínských provinčních sněmů. Výsledkem byly sílící hlasy vyzývající vládu, aby pokud možno nejdříve (nejlépe již roku 1911) zakázala kouření i pěstování opia úplně. Aby bylo možné užívání opia dále omezovat měla čínská vláda dosáhnout v jednání s cizinci příslibu, že dovoz opia bude zastaven. Do provincií, v nichž bylo pěstování opia vymýceno, pak mělo být kompletně zabráněno v dovozu této drogy.⁵² Britové k těmto návrhům zaujali spíše rezervovaný a opatrný postoj, v každém případě však snaha britské vlády o omezení dovozu opia do Číny pokračovala. Britové však vyčkávali na konkrétní data ohledně úspěšnosti čínského protiopiového tažení. Ta se posléze ukázala být více než uspokojivými. Zatímco na počátku sledovaného období zahrnovalo pěstování máku určeného pro výrobu opia ve většině provincií 10–15 % obdělávané půdy, poklesl tento podíl do roku 1914 na zhruba 2–5 %.⁵³ Aby si vykompenzovali své ztráty, obrátili se zemědělci, kteří byli před zavedení prohibice opia závislí na pěstování máku k jiným plodinám, jež jim měly přinést zisk. Nejvýznamnější z nich byly bavlna a sezam, z něž pak produkovali olej.⁵⁴ Právě schopnost čínských farmářů najít efektivní náhradu za příjem, jenž jim ply-

⁴⁹ TNA, FO 371/847, Rose Greyovi, Tcheng-čchung, 9. 6. 1910.

⁵⁰ TNA, FO 371/847, Müller Greyovi, Peking, 15. 7. 1910; srovnej s TNA, FO 371/850, Zpráva o pěstování máku v provinciích Šan-si, Šen-si a Kan-su, Peking, 19. 10. 1910.

⁵¹ TNA, FO 371/848, Reid Greyovi, Peking, 4. 10. 1910.

⁵² TNA, FO 881/9867, General Report on China for the year 1910, s. 22, Jordan Greyovi, Peking, 5. 3. 1911.

⁵³ TWITCHETT, D. C. – FAIRBANK, J. K.: *c. d.*, s. 8.

⁵⁴ LODWICK, K. L.: *c. d.*, s. 153.

nul z máku, do značné míry determinovala jejich ochotu podřídit se vládním opatřením. V každém případě lze čínské tažení proti opiu hodnotit z pohledu čínského venkova pozitivně, neboť schopnost přejít na nové ekonomické plodiny umožnila prosadit prohibici opia bez větších ekonomických ořesů.

Z celkového pohledu úspěšné tažení čínských úřadů proti opiu představovalo pozitivní stimul pro britskou politiku, aby sama přispěla k potlačení konzumace opia v Číně. Na konci roku 1910 tak Britové diskutovali o dalším rozšíření zákazu dovozu opia do Číny. Podle jejich návrhů měl pokles importu této drogy v podstatě kopírovat pokles domácí produkce, který byl rychlejší, než původně příslibené desetiprocentní snížení dovozu ročně na straně Britů. Nad dovozem opia do Číny měla být zavedena mnohem přísnější kontrola. Každá bedna měla být před vyložením z lodi uzavřena speciální vládní pečeti. Zboží, které by jí nebylo opatřeno, nesmělo být v Číně prodáváno.⁵⁵ V květnu roku 1911 tak mohla být podepsána nová smlouva mezi čínskou vládou a správou Indie, jež garantovala dodržování dohody z roku 1907 a další rozšíření tažení proti opiu.⁵⁶ Británie tak jasně demonstrovala, že úspěch tažení proti opiu ji vybízí k dalšímu omezení jeho dovozu a snaze Číně v boji s touto drogou pomoci.⁵⁷

Vrcholem této politiky podporované dalšími velmocemi (především ze strany USA) pak bylo podepsání Mezinárodní konvence o opiu dne 23. ledna 1912, která měla zajistit mezinárodní dohled nad dovozem opia do Číny.⁵⁸ Přestože tažení Londýna proti obchodu s opiem vedlo ke krátkodobému zhoršení vztahů se správou Indie, byl nucen hlavní exportér opia do Číny podřídit se přáním metropole. Navzdory tomu, že původní dohoda z roku 1907 hovořila o tom, že k zastavení dovozu opia z Indie do Číny dojde až roku 1917 na základě smluveného harmonogramu, podle něhož měl být každoročně omezen import o 10 % počátečního objemu, byl tento závazek díky jednáním v Haagu uspíšen. V průběhu května 1913 připravila indická vláda řadu opatření, jejichž úkolem bylo zamezit exportu opia do Číny úplně.⁵⁹ Většina britských diplomatických zastupitelů v Číně považovala tento vývoj za obrovský úspěch. Na druhé straně chaos, jenž pohlcoval ve stejné době celou Říši středu nevyvolával příliš optimismu. Řada pozorovatelů

⁵⁵ TNA, FO 371/849, Müller Greyovi, Peking, 29. 9. 1910.

⁵⁶ BLUE, G.: c. d., s. 41; srovnej TNA, FO 881/10072, General Report on China for the year 1911, s. 15–16, Jordan Greyovi, Peking, 27. 3. 1912.

⁵⁷ TNA, FO 371/850, Jamieson Müllerovi, Kanton, 6. 10. 1910.

⁵⁸ Text k dispozici na <http://www.worldlii.org/int/other/LNTSer/1922/29.html> [cit. 11. 10. 2015].

⁵⁹ BLUE, G.: c. d., s. 42.

se tak oprávněně obávala, aby nebyl nadějný vývoj posledních let domácí situací v Číně zvrácen.⁶⁰

Zhroucení dynastie Čching a následné období chaosu a vnitřních válek však tyto obavy potvrdilo. Mnoho lokálních provinčních vládců se totiž v nadcházejících letech uchýlilo k praxi pěstování a distribuce opia s cílem zvýšit své příjmy, za něž pak nakupovali zbraně. Tato praxe začala být patrná především po eskalaci vnitřního chaosu v Číně po roce 1916. Opětovný nárůst domácí produkce pak vedl k obnovení růstu dovozu, neboť zahraniční producenti opia mohli argumentovat tím, že Čína nedodržuje dohody na jejíchž základě došlo k omezení předchozího importu. Jednou z prvních zemí, jež opětovně zahájila masové dodávky opia do Číny, bylo Japonsko. Když se roku 1918 zprávy o této skutečnosti poprvé objevily na veřejnosti, vyvolaly značný skandál.⁶¹ Záhy se však k této praxi připojili i mnozí obchodníci ze západu. Nadcházející dvacátá léta se tak stala obdobím opětovného rozkvetu obchodu s opiem, jehož domácí produkce taktéž prudce stoupala. Nešťastný vnitřní vývoj v Číně tak vedl ke zhroucení dosavadní britské politiky. Problém opia tak přes snahu britské diplomacie zůstal jednou z klíčových otázek dějin Číny až do poloviny 20. století. O tom, jak silně užívání opia v Číně zakořenilo, svědčí to, že i po obnovení boje proti opiu ve třicátých letech vedeném stranou Kuomintang došlo na mnoha místech Číny k incidentům, během nichž se lokální producenti a uživatelé snažili zabránit vládním úředníkům v prosazování protiopiových nařízení navzdory tomu, že za něco takového hrozil trest smrti.⁶²

Britská snaha o omezení konzumace opia z počátku 20. století tak měla dosáhnout svého naplnění až mnohem později. Přesto je nutné konstatovat, že Velká Británie se na počátku 20. století postavila do čela celosvětového hnutí boje proti obchodu s drogami, díky čemuž byla k této závažné otázce obrácena pozornost světové veřejnosti. Schopnost Britů upustit od vlastní dosavadní praxe oficiálního dovozu opia do Číny pak posloužila jako příklad ostatním zemím a umožnila vytvoření mezinárodního legislativního rámce, jenž předcházel současným snahám o potlačení tohoto významného problému moderní společnosti.

⁶⁰ TNA, FO 881/10428, General Report on China for the year 1913, s. 10–11, Jordan Greyovi, Peking, 23. 1. 1914.

⁶¹ BLUE, G.: *c. d.*, s. 44.

⁶² LOVELL, J.: *c. d.*, s. 308.

RESUMÉ

*VELKÁ BRITÁNIE A OBCHOD S OPIEM V ČCHINGSKÉ ČÍNĚ
NA POČÁTKU 20. STOLETÍ*

Obchod s opiem hrál od počátku 19. století klíčovou roli ve vztahu Velké Británie a Číny. Snaha čchingské vlády tuto praxi zastavit vedla v průběhu 19. století ke dvěma konfliktům, během nichž si Británie vynutila podepsání nerovných smluv. Otevření čínských přístavů pro britský obchod pak vedlo k dramatickému nárůstu obchodu s touto návykovou látkou. Obchod s opiem však vyčerpával zemi ekonomicky a současně vedl k nárůstu domácí produkce a vzestupu počtu kuřáků opia. Dovoz opia do Číny tak přispěl k hlubokému morálnímu rozkladu zdejší společnosti. Tuto praxi však kritizovala řada evropských politiků a představitelů veřejného života, kteří přivítali edikt císaře Kaung-süa z roku 1906 omezující užívání opia. Na tento krok Peking navázala britská iniciativa a snaha omezit dovoz opia do Říše středu. Díky tomu se podařilo konzumaci opia v Číně během několika let utlumit. Pokles domácí produkce vedl ke snížení dovozu, k čemuž se Britové roku 1907 zavázali. Vrcholem byl rok 1913, kdy došlo k zastavení dovozu indického opia do Číny. Čínská revoluce a následující období chaosu však tento nadějný vývoj v následujících letech zvrátily.

Klíčová slova: Velká Británie, Čína, obchod, diplomacie, opium, drogy

SUMMARY

*GREAT BRITAIN AND THE OPIUM TRADE IN QING CHINA
AT THE BEGINNING OF THE 20TH CENTURY*

The opium trade has played a crucial role in a relation of Great Britain and China since the beginning of the 19th century. The effort of the Qing government to stop this practice led to two conflicts in the course of the 19th century; Great Britain forced to sign unequal agreements during them. Opening Chinese ports for British trade led to the dramatic growth of trade with this addictive drug. However, the opium trade exhausted the country economically and at the same time, it led to the domestic production increase and growing number of opium smokers. Thus, the import of opium into

China contributed to the deep moral decline of the society. This practice was criticized by many European politics and representatives of public life, who welcomed the edict of Emperor Guangxu from the year 1906 restricting the use of opium. This step of Beijing was followed by the British initiative and the attempt to limit the import of opium into the Middle Kingdom. Thank to this act, the consummation of opium in China was managed to be decreased during few years. The decline in domestic production led to the import decline, which was promised by the British in 1907. The height was the year 1913, when Indian opium import into China was definitely stopped. However, the Chinese revolution and the subsequent chaotic period turned the auspicious tide in following years.

Keywords: Great Britain, China, trade, diplomacy, opium, drugs

Traslated by Mgr. Hana Ferencová

PhDr. Roman Kodet, Ph.D.
Katedra historických věd
Fakulta filozofická
Západočeská univerzita v Plzni
Tylova 18
301 25 Plzeň
Česká republika
e-mail: kodet@khv.zcu.cz

JAZYKOVÝ SPOR MEZI OLOMOUČÍ A ÚSTÍM NAD LABEM 1923–1926

Martin Hájek

Používání jazyků na úřadech, v samosprávách a v úřední korespondenci dlouhodobě patřilo ke konfliktním tématům česko-německých vztahů. Přestože v každé době existovala jasně daná pravidla, za jakých podmínek je možné komunikovat s úřady v určitém jazyce, v praxi tato pravidla byla často nevymahatelná a mohla být předmětem nejrůznějších obstrukcí. Tak se stávalo, že např. obecní samosprávy ovládané určitou národností používaly pouze svůj vlastní jazyk a odmítaly vyřizovat podání v jazyce menšiny.¹ Tyto případy nepřispívaly k dobrým vztahům mezi oběma národy a vyvolávaly negativní odezvy. Některé nejasné záležitosti se pak stávaly předmětem sporů a musely být řešeny vyššími správními orgány. Jedním z nich byl i jazykový spor mezi Olomoucí a Ústím nad Labem, který probíhal mezi léty 1923–1926.

Olomoucký magistrát byl před rokem 1918 pod německou vládou. Nerovný volební řád preferoval nejbohatší vrstvy obyvatelstva, ke kterým patřili především Němci. Volební právo tak měla jen malá část olomouckých obyvatel, mezi nimiž byl zanedbatelný podíl občanů české národnosti. Mezi léty 1884–1918 neseděl v zastupitelstvu ani jeden český zástupce, přestože Češi tvořili zhruba třetinu obyvatel města.² Po vzniku republiky se poměry na radnici změnily. Díky připojení olomouckých předměstí se zvýšil podíl obyvatelstva české národnosti³ a došlo ke zrušení archaického volebního řádu, který upřednostňoval majetnější třídy obyvatelstva. Po prvních komunálních volbách v novém státě tak příslušníci německé menšiny získali v zastupitelstvu zastoupení, které přibližně odpovídalo jejich podílu na populaci města (podle sčítání lidu z roku 1921 byl podíl Čechů v populaci města 68,5 %, Němců bylo 27,6 %; v komunálních volbách v roce 1919 získaly české

¹ Piotr Maciej Majewski uvádí, že podobné konflikty se v období těsně před první světovou válkou objevily ve 355 obcích, přičemž zhruba ve dvou desítkách obcí dokonce kvůli nerovnému volebnímu systému menšina utlačovala většinu. MAJEWSKI, Piotr Maciej: *Sudetští Němci 1848–1948. Dějiny jednoho nacionalismu*. Brno 2014, s. 93.

² SKOUPÝ, Arnošt: *Otvírání města a jeho modernizace*. In: SCHULZ, Jindřich (hlavní redaktor): *Dějiny Olomouce*. 2. svazek. Olomouc 2009, s. 52.

³ Část obyvatel z jazykově smíšeného nebo národnostně indiferentního prostředí navíc změnila svou národní příslušnost. Svou roli také mohla hrát změna metodiky sčítání. Zatímco před r. 1918 se při sčítáních lidu zjišťovala obcovací řeč (Umgangssprache), při sčítáních lidu v době první republiky byli lidé přímo dotazováni na svou národnost.

strany 63 %, německé strany 34 %).⁴ Nesoulad mezi národnostním složením a výsledky voleb byl zřejmě do značné míry způsobený demografickou strukturou, kdy německá populace byla v průměru starší a měla tedy více příslušníků ve věku, ve kterém mohli volit. Přestože v Olomouci po vzniku republiky panovala snaha o určité „počestění“ vnitřního úřadování magistrátu, vliv němčiny zcela nezmizel. Němci tak používali svůj jazyk na jednáních zastupitelstva, městské rady i při jednáních na magistrátu.⁵ Dá se předpokládat, že značná část místních politiků a úředníků byla přinejmenším pasivně bilingvní. Přestože se tato teze nedá stoprocentně potvrdit ani vyvrátit, mluví pro ni několik faktů: během jednání zastupitelstva dovedli čeští a němečtí politici na sebe navzájem reagovat a pohotově odpovídat. Někteří němečtí politici seděli i v radě města⁶ a ovládali jednotlivé odbory magistrátu, přičemž většinu agendy k vyřizování dostávali v češtině. U českých úředníků lze většinově předpokládat znalost němčiny, němečtí úředníci, kteří byli převzati z doby před rokem 1918 a kteří chtěli na magistrátu i nadále pracovat, dostali lhůtu na osvojení si znalostí češtiny a poté z ní byli přezkoušeni.⁷ Němečtí úředníci, kteří byli na magistrátu v době první republiky zaměstnáváni, tedy ovládali češtinu na takové úrovni, kterou potřebovali k vykonávání své práce.

Oproti tomu Ústí nad Labem bylo město s výraznou většinou obyvatelstva německé národnosti. Podle sčítání lidu z roku 1921 ve městě žilo

⁴ Data o národnostním složení a výsledcích voleb převzata z: *Statistická ročenka hlav. města Olomouce. Svazek VII. za léta 1919–1923*. Olomouc 1938, s. 126–127 a 132–133.

⁵ Státní okresní archiv Olomouc (dále jen SOKA Olomouc), fond M 1–1 Archiv města Olomouce, Knihy, inv. č. 458, sign. 2101. Protokol o 27. schůzi městského zastupitelstva hlavního města Olomouce, konané v pondělí dne 26. září 1921 o 16. hod. v zasedací síni městské radnice za předsednictví pana starosty Dra. Karla Mareše; SOKA Olomouc, fond M 1–1 Archiv města Olomouce, Knihy, inv. č. 464, sign. 2107. Protokol č. 12 o schůzi městského zastupitelstva hlavního města Olomouce, která se konala v pondělí dne 9. května 1927 o 16. hodině v zasedací síni městské radnice za předsednictví I. starostova náměstka A. Vlčka.

⁶ Např. pro období 1923–1927 bylo do 20členné městské rady zvoleno pět osob německé národnosti. Moritz Fritscher byl zvolen II. náměstkem starosty. SOKA Olomouc, fond M 1–1 Archiv města Olomouce, Knihy, inv. č. 460, sign. 2103. Protokol o druhé schůzi městského zastupitelstva, konané v pondělí dne 27. listopadu 1923 o 16. hod. v zasedací síni městské radnice.

⁷ O povinné jazykové zkoušce z češtiny pro německé úředníky velmi podrobně informoval olomoucký deník *Mährisches Tagblatt: Vor den Tschechisch-Prüfungen*. *Mährisches Tagblatt*, 23. 2. 1922, s. 3; *Die Tschechisch-Prüfungen im Rathause*. *Mährisches Tagblatt*, 27. 2. 1922, s. 2; *Die Tschechisch-Prüfungen*. *Mährisches Tagblatt*, 13. 3. 1922, s. 3; *Die Tschechisch-Prüfungen für die deutschen Gemeindebeamten*. *Mährisches Tagblatt*, 15. 3. 1922, s. 3; *Die Tschechisch-Prüfungen*. *Mährisches Tagblatt*, 5. 5. 1923, s. 3; *Die Sprachprüfungen im Olmützer Rathause*. *Mährisches Tagblatt*, 2. 6. 1923, s. 4.

39 830 obyvatel, z toho 30 544 Němců (76,3 %) a 6 885 Čechů (17,4 %).⁸ Úřadování probíhalo německy. V 42členném zastupitelstvu v této době zasedali pouze čtyři čeští zástupci zvolení za Český volební blok.⁹ Jednání městského zastupitelstva bylo protokolováno pouze německy.¹⁰

K plnému pochopení tehdejšího jazykového sporu je ještě důležité zdůraznit, že v Olomouci byl důsledně dodržován jazykový zákon a že podání v češtině byla vyřizována česky, zatímco podání v němčině byla vyřizována německy (jakožto jazyce menšiny, která měla v daném okrese více než 20 %). Město Ústí nad Labem muselo běžně také vyřizovat podání v češtině, ačkoliv podíl Čechů nedosahoval 20 %. Jazykový zákon totiž umožňoval obracet se na všechny státní úřady a obce ve státním jazyce (v jazyce československém, tj. česky nebo slovensky) a tyto orgány byly povinny na takováto podání ve státním jazyce odpovídat.¹¹

Prvním impulzem pro budoucí spor mezi Olomoucí a Ústím nad Labem byl oběžník ze Svazu československých měst z 10. dubna 1923. Tento spolek v něm vyzýval všechna města a obce, které jsou v něm sdružené, aby neodpovídaly na německy psané dopisy z úřadů a obcí. Podle názoru Svazu se mají tyto dopisy vracet nevyřízené s poznámkou „Vrací se podle § 1. a 2. zákona jazykového s tím připomenutím, aby podání bylo učiněno v jazyku státním, sice nebude se na ně hleděti.“¹² V oběžníku bylo dále zdůrazněno, že české obce by naopak měly podávat stížnosti na německé obce, které odmítají odpovídat na česky psané dopisy.¹³ Městská rada v Olomouci tento právní názor převzala a učinila z něj vnitřní předpis. Dodala k němu pouze, že na podání psaná v němčině od soukromých stran se má vedle státního jazyka odpovídat i německy podle § 3 jazykového zákona, protože Němci tvoří více než 20 %

⁸ *Statistický lexikon obcí v Republice československé 1921*. Díl I. *Země Česká*. Praha 1924, s. 200.

⁹ KAISER, Vladimír: *Politický život v Ústí nad Labem v letech 1919–1938*. In: KAISEROVÁ, Kristína – KAISER, Vladimír (eds.): *Dějiny města Ústí nad Labem*. Ústí nad Labem 1995, s. 164.

¹⁰ Archiv města Ústí nad Labem, fond Archiv města Ústí nad Labem, kart. 662, inv. č. 1264. Protokoly ze zasedání obecního výboru 1923–1924; Archiv města Ústí nad Labem, fond Archiv města Ústí nad Labem, kart. 663, inv. č. 1264. Protokoly ze zasedání obecního výboru 1925–1926.

¹¹ Zákon č. 122/1920 Sb. z. a n.

¹² SOKA Olomouc, fond M 1–1 Archiv města Olomouce, Registratura 1920–1940, kart. 21, sign. I/10, inv. č. 10. Oběžník. Všem městům a obcím sdruženým ve Svazu československých měst.

¹³ SOKA Olomouc, fond M 1–1 Archiv města Olomouce, Registratura 1920–1940, kart. 21, sign. I/10, inv. č. 10. Oběžník. Všem městům a obcím sdruženým ve Svazu československých měst.

obyvatel okresu. Tento předpis byl poté odeslán v kopiích starostovi, jeho náměstkům a přednostům jednotlivých městských referátů a podniků.¹⁴

Městská rada v Ústí nad Labem se 26. června 1923 rozhodla požádat městskou radu v Olomouci o přijetí Františka Spory do domovského svazku města Olomouce. Žádost byla napsána německy. Městská rada v Olomouci odmítla tuto naprosto běžnou záležitost vyřídit s poukazem na § 1 a 2 jazykového zákona a s žádostí, aby podání bylo zasláno ve státním jazyce. V Ústí nad Labem se s tímto odmítnutím nespokojili a podali stížnost k Zemské správě politické v Brně.¹⁵ Olomouc se poté obrátila na již zmiňovaný Svaz československých měst s prosbou o právní vyjádření. V dopise z 30. listopadu 1924 představitelé Svazu řešili, zda přidělování domovského práva patří do samostatné působnosti obce nebo do působnosti přenesené, přičemž se přikláněli k druhé možnosti. Podle jejich výkladu jazykového zákona jsou samosprávné úřady povinné přijímat podání „v jiném než československém jazyce“, ale pouze od příslušníků této menšiny, pokud tvoří více než 20 % obyvatel v obvodu úřadu. V tomto případě nežádá o domovské právo příslušník menšiny, ale město Ústí nad Labem jako veřejný subjekt práva domovského, který se navíc nachází mimo obvod působnosti úřadu.¹⁶

Dříve než se dostaneme k samotnému vývoji jazykového sporu mezi Olomoucí a Ústím nad Labem, bude potřeba se na chvíli zastavit u jazykového zákona, kterého se dovolávala obě města, byť si jej každá strana sporu vykládala po svém. Zákon č. 122/1920 Sb. z. a n. podle § 129 ústavní listiny, jímž se stanoví zásady jazykového práva v republice Československé (běžně nazývaný zkráceně jazykový zákon) stanovoval hlavní zásady používání státního jazyka „československého“ (tj. češtiny a slovenštiny) a jazyků národnostních menšin. V zásadě určil, kde všude by se mělo úřadovat ve státním jazyce (státní orgány, úřady, soudy, velící jazyk v armádě, jazyk vyhlášek, vnějšího značení, hlavní text na bankovkách atd.) a stanovil výjimky z těchto pravidel tak, aby příslušníci menšiny nebyli kráceni ve svých právech a mohli používat při komunikaci se státními orgány svých jazyků. Dále rušil všechny jazykové právní předpisy z doby před vznikem republiky. Zákon byl ve svém znění celkem stručný, jasný a srozumitelný. Určoval pouze základní rámce

¹⁴ SOKA Olomouc, fond M 1–1 Archiv města Olomouce, Registratura 1920–1940, kart. 21, sign. I/10, inv. č. 10. Oběžník. Všem městům a obcím sdruženým ve Svazu československých měst. Ručně dopsáno. Podepsáno tehdejší starostou Karlem Marešem.

¹⁵ SOKA Olomouc, fond M 1–1 Archiv města Olomouce, Registratura 1920–1940, kart. 21, sign. I/10, inv. č. 10. Číslo 40133/III. Spora František, přijetí do domovského svazku města Olomouce, jazykový spor.

¹⁶ SOKA Olomouc, fond M 1–1 Archiv města Olomouce, Registratura 1920–1940, kart. 21, sign. I/10, inv. č. 10. Svaz československých měst, dopis ze dne 30. listopadu 1924.

použití jazyků, přičemž přímo uváděl, že podrobnější aplikaci tohoto zákona pro samosprávu, zastupitelské orgány a veřejné korporace mají určit nařízení vlády.¹⁷ Příslušné vládní nařízení bylo vydáno až v roce 1926.¹⁸ Právní historik Jaromír Tauchen v článku *K některým otázkám právní úpravy jazykového práva v první ČSR z německého pohledu*¹⁹ uvádí, že bez prováděcího vládního nařízení byl jazykový zákon jen nic neříkajícím právním předpisem. Zdůrazňuje také důležitou roli, kterou pro dotváření jazykového práva v první Československé republice hrála judikatura Nejvyššího správního soudu a Nejvyššího soudu.²⁰

Pro náš případ budou důležité pouze paragrafy 2 a 3 jazykového zákona. V § 2 se mj. doslova píše: „Soudy, úřady a orgány republiky, jichž působnost vztahuje se na okres soudní, v němž podle posledního soupisu lidu obývá alespoň 20 procent státních občanů téhož, však jiného jazyka než československého, jsou ve všech věcech, jichž vyřízení náleží jim na základě toho, že působnost jich vztahuje se na tento okres, povinny přijímati od příslušníků jazyka této menšiny podání v témž jazyku a vydati vyřízení těchto podání nejen v jazyku československém, nýbrž i v jazyku podání. Pokud v území jedné obce je zřízeno několik okresních soudů, pokládá se celá obec za jediný soudní okres.“²¹ Následující § 3 určuje, že „samosprávné úřady, zastupitelské sbory a veškeré veřejné korporace ve státě jsou povinny přijímati ústní i písemná podání učiněná v jazyku československém a je vyřizovati. [...] Povinnost přijímati podání v jiném než v československém jazyku a vyřizovati je, jakož i připustiti jazyk jiný ve schůzích a poradách mají samosprávné úřady, zastupitelské sbory a veřejné korporace za podmínek § 2.“²²

¹⁷ Zákon č. 122/1920 Sb. z. a n.

¹⁸ 17/1926 Sb. z. a n. Vládní nařízení ze dne 3. února 1926, jímž se provádí ústavní zákon jazykový pro obor ministerstev vnitra, spravedlnosti, financí, průmyslu, obchodu a živností, veřejných prací a veřejného zdravotnictví a tělesné výchovy, pro veřejné korporace, podléhající těmto ministerstvům v republice Československé, jakož i pro úřady místní samosprávy.

¹⁹ TAUCHEN, Jaromír: *K některým otázkám právní úpravy jazykového práva v první ČSR z německého pohledu*. In: *Dny práva – 2008 – Days of Law*. Brno 2008, s. 521–532. In: <http://www.law.muni.cz/sborniky/dp08/files/pdf/SBORNIK.pdf> [cit. 26. 3. 2016]

²⁰ Tamtéž, s. 525. Tauchenův článek se kromě stručného a srozumitelného vysvětlení jazykového práva v době první republiky věnuje i tehdejší judikatuře a aplikaci jazykového práva v praxi, přičemž se zaměřuje především na německou menšinu. Zmiňuje i dobovou kritiku práva z pohledu tehdejších německých autorů.

²¹ Zákon č. 122/1920 Sb. z. a n.

²² Tamtéž. K podrobnějšímu rozboru jazykového zákona viz PETRÁŠ, René: *Menšiny v meziválečném Československu. Právní postavení národnostních menšin v první Československé republice a jejich mezinárodněprávní ochrana*. Praha 2009, s. 312–319. Autor se zde mj. věnuje 20% hranici v jednotlivých okresech, které na jednu stranu zaručovala ochranu i malých

Vraťme se ale zpět k našemu případu. Zemská správa politická²³ v Brně byl úřad, který vyřizoval stížnosti na takřka jakékoliv pochybení nižších orgánů samosprávy na Moravě, takže byl velmi zahlcený²⁴ a rozhodoval o jednotlivých případech pomalu. Přestože dnes nemáme k dispozici celý spis, lze si z jeho jednotlivých částí a ze soupisu všech příloh udělat obrázek o tom, že byla případu věnována velká pozornost a Zemská správa politická mj. konzultovala řešení s Ministerstvem vnitra, informovala se o národnostním složení v Olomouci u Státního úřadu statistického, obeslala městskou radu v Olomouci s žádostí o dovysvětlení a nechala si vypracovat různé referáty.²⁵ Konečné rozhodnutí tedy padlo až v březnu 1925, bezmála dva roky od podání stížnosti. Zemská správa politická v Brně projednala stížnost městské rady z Ústí nad Labem a rozhodla, že Olomouc je povinna na německy psané podání odpovědět. Podle § 3 jazykového zákona jsou samosprávné úřady povinny přijímat podání v jazyce menšin, pokud tvoří 20 % obyvatel, což bylo v tomto případě splněno. K rozhodnutí bylo možné do měsíce podat odvolání přes Zemskou správu politickou v Brně k Ministerstvu vnitra.²⁶

Rada města Olomouce se na nejbližší schůzi rozhodla proti rozhodnutí odvolat.²⁷ Protokoly ze zasedání olomoucké městské rady obsahují vždy pouze návrh usnesení a informaci, zda bylo přijato či zamítnuto. Nedoáváme se tedy nic o tom, zda kolem tématu byla vedena nějaká diskuze, jaké byly názory jednotlivých účastníků a kolik členů nakonec hlasovalo pro nebo proti. Z 18 přítomných členů městské rady byli čtyři členové německé národnosti

geograficky shluklých menšin, na druhou stranu ale nechránila příslušníky velkých menšin, pokud žili v okrese, kde jejich menšina nedosahovala 20 %; mnohem stručnější, ale přesto zajímavý, rozbor nabízí i VELČOVSKÝ, Václav: *Nesoužití. Česko-německá jazyková politika 18.–20. století*. Praha 2014, s. 152–154.

²³ Zemská správa politická byl úřad, který vznikl jako nástupce dřívějšího zemského místodržitelství z doby před rokem 1918. HLEDÍKOVÁ, Zdeňka – JANÁK, Jan – DOBEŠ, Jan: *Dějiny správy v českých zemích od počátků státu po současnost*. 2. vyd. Praha 2007, s. 350.

²⁴ Zemská správa politická v Brně vyřizovala ročně několik desítek tisíc podání. Podle podacích protokolů bylo např. v roce 1923 podle jednacích čísel 165 482 podání, v roce 1924 167 383, v roce 1925 165 238 a v roce 1926 151 336 podání. Moravský zemský archiv v Brně (dále jen MZA), fond B 40 Zemský úřad Brno, I. manipulace (1919–1928), knihy i. č. 132, 168, 204 a 240.

²⁵ MZA, fond B 40 Zemský úřad Brno, kart. 871, sign. 136 784.

²⁶ SOKa Olomouc, fond M 1–1 Archiv města Olomouce, Registratura 1920–1940, kart. 21, sign. I/10, inv. č. 10. Číslo 40133/III. Spora František, přijetí do domovského svazku města Olomouce, jazykový spor.

²⁷ SOKa Olomouc, fond M 1–1 Archiv města Olomouce, Knihy, inv. č. 368, sign. 2020. Protokol č. 30. o schůzi městské rady hlavního města Olomouce, konané dne 18. dubna 1925 v zasedací síni městské radnice za předsednictví starosty města Dra. Richarda Fischera.

(pánové Fritscher, Tallaschek, Laus a Satke) a dá se předpokládat, že tito členové s odvoláním k Ministerstvu vnitra nesouhlasili. Jedná se ale pouze o domněnku, která vychází z toho, že němečtí radní se v podobných diskuzích zasazovali o práva užívání němčiny. Nevíme tedy, zda byla o tématu vůbec vedena nějaká debata.

Ministerstvo vnitra projednalo podanou stížnost a zamítlo ji jako bezdůvodnou. Při odmítnutí stížnosti argumentovalo ministerstvo tím, že podstatné je, že v okrese Olomouc i v samotném městě žije 20% německá menšina, jak vyžaduje jazykový zákon. Ministerstvo také odmítlo námitku, že obec nemůže být považovaná za subjekt ochrany jazykového práva, protože zákon tuto problematiku vůbec neřeší a obce z ochrany tudíž nijak nevylučuje. Nesouhlasilo ani s námitkou, že obec Ústí nad Labem není příslušníkem olomoucké německé menšiny, protože z hlediska zákona se řeší pouze používání jazyka menšiny, nikoliv samotná příslušnost k menšině.²⁸

Také proti tomuto rozhodnutí se Rada města Olomouce rozhodla odvolat a podat tak stížnost k Nejvyššímu správnímu soudu,²⁹ který byl nejvyšší instancí v jazykových otázkách a který ve sporných případech dával vodítko k tomu, jak správně jazykový zákon a další právní normy správně vykládat. Svou judikaturou tak Nejvyšší správní soud spoludotvářel aplikaci jazykového práva v ČSR.³⁰

Kompletní soudní spis k tomuto případu se bohužel nedochoval,³¹ ale máme k dispozici opis nálezu Nejvyššího správního soudu ze dne 18. října 1926,³² který velmi podrobně shrnuje vývoj celého případu a vydává

²⁸ SOKA Olomouc, fond M 1–1 Archiv města Olomouce, Registratura 1920–1940, kart. 21, sign. I/10, inv. č. 10. Spora František, přijetí do domovského svazku města Olomouce, jazykový spor; Národní archiv (dále jen NA), fond Ministerstvo vnitra – stará registratura, 1925–1930, kart. 1513, sign. 14/24/1/2.

²⁹ SOKA Olomouc, fond M 1–1 Archiv města Olomouce, Knihy, inv. č. 368, sign. 2020. Protokol č. 74 o schůzi městské rady hlavního města Olomouce, jež se konala dne 7. listopadu 1925 v 16 hod. zasedací síni městské radnice za předsednictví starosty města Dra. Richarda Fischera.

³⁰ PETRÁŠ, R.: c. d., s. 214; Podobnou roli jako Nejvyšší správní soud za první republiky hrály před rokem 1918 v Předlitavsku Říšský soud a Správní soudní dvůr. Také ony se podílely na upřesňování jazykového práva v každodenní praxi a svou judikaturou dávaly návod, jak v podobných případech postupovat. MAJEWSKI, P. M.: c. d., s. 63.

³¹ NA, fond Nejvyšší správní soud.

³² SOKA Olomouc, fond M 1–1 Archiv města Olomouce, Registratura 1920–1940, kart. 21, sign. I/10, inv. č. 10. 20695/26 Jménem republiky československé!; Nález byl s anonymizovanými údaji publikován pod číslem 5971 v „Bohuslavově sbírce“, jež sloužila jako knižní vydání nejdůležitějších rozhodnutí Nejvyššího správního soudu. Ta měla sloužit jako judikatura pro podobné případy. *Sbírka nálezu nejvyššího správního soudu ve věcech administrativních*. Roč. VIII., část II. Praha 1927, s. 1321–1322.

k němu konečné rozhodnutí. V nálezu se soud dovolává své vlastní judikatury z podobných případů. Z ní vyplývá, že obec domáhající se přijetí svého příslušníka do domovského práva jiné obce vystupuje v řízení jako strana. Dále z ní ještě vyplývá, že jako strana má z hlediska jazykového práva stejné právo jako jakákoliv jiná fyzická či právnická osoba. Soud pokračuje v argumentaci takto: „Stížnost po skutkové stránce nepopírá, že v obci Ústí n./L. jest kvalifikovaná minorita německá a že úředním jazykem této obce jest jazyk německý a nejvyšší správní soud, vycházející z názorů výše vyslovených, považuje městskou obec Ústí n./L. jak za subjekt jazykových práv, tak i za příslušníka jazykové menšiny německé. Jazykový zákon počítá k subjektům menšinového práva jazykového, které kvalifikovaným minoritám poskytuje ustanovení 2. odst. §.u 2 jaz. zák. všechny subjekty, jichž jazykem jest jazyk kvalifikované národní minority, zastoupené v onom soudním okrese, o který jde, bez ohledu na to, zda subjekt ten bydlí v obvodu jazykově kvalifikovaného okresu, čili nic /: srov. nález z 5. října 1921, č. 12285, Boh.³³ 966:/.“³⁴ Nejvyšší správní soud ve svém nálezu rozhodl, že stížnost Olomouce je neodůvodněná a že Olomouc musí neprodleně německy psanou žádost z Ústí nad Labem vyřídit.³⁵ Toto rozhodnutí už bylo konečné a pro městskou radu v Olomouci závazné. Františka Spory se už tento případ nijak netýkal, protože městská rada v Ústí nad Labem žádost o jeho přijetí do domovského svazku města Olomouce už v roce 1924 stáhla zpět.³⁶ Spor se tak vedl už pouze o to, jak k německy psanému podání od obce přistupovat, a do budoucna dával obcím návod, jak při podobných situacích postupovat.

Jazykový spor mezi Olomoucí a Ústím nad Labem nenašel většího ohlasu v místním olomouckém tisku. Případu se dvakrát věnoval německý liberálně zaměřený deník *Mährisches Tagblatt*. V článku ze dne 24. dubna 1925 je doslovně přeložený a citovaný článek z *Lidových novin*, ve kterém je popsán dosavadní vývoj případu po rozhodnutí Zemské správy politické v Brně. Dále se v něm píše o tom, že stanovisko Olomouce podporuje Svaz československých měst a že se městská rada chystá proti rozhodnutí Zemské správy politické odvolat k Ministerstvu vnitra.³⁷ Článek je čistě popisný, autor v něm případ nijak nekomentuje a nepřidává k němu žádné vlastní stanovisko. Mnohem

³³ Boh. = Bohuslavova sbírka nálezů Nejvyššího správního soudu.

³⁴ SOKA Olomouc, fond M 1–1 Archiv města Olomouce, Registratura 1920–1940, kart. 21, sign. I/10, inv. č. 10. 20695/26 Jménem republiky československé!

³⁵ SOKA Olomouc, fond M 1–1 Archiv města Olomouce, Registratura 1920–1940, kart. 21, sign. I/10, inv. č. 10. 20695/26 Jménem republiky československé!

³⁶ MZA, fond B 40 Zemský úřad Brno, kart. 871, sign. 136 784, fol. 41.

³⁷ *Sprachenstreit zwischen Olmütz und Aussig*. *Mährisches Tagblatt*, 22. 4. 1925, s. 3.

podrobnější je článek v témže periodiku k ukončení sporu ze dne 21. října 1926. V něm je opět připomenutý dosavadní vývoj sporu až k rozhodnutí Nejvyššího správního soudu. Stručně je zde vyložen nálezh soudu a vysvětlena právní argumentace, proč se soud rozhodnul stížnost Olomouce zamítnout.³⁸

Také ústecký deník *Aussiger Tagblatt* nevěnoval případu větší pozornost. V čísle ze dne 22. dubna 1925 přináší pouze článek převzatý z Lidových novin.³⁹ K případu se *Aussiger Tagblatt* vrátil ještě jednou článkem ze dne 23. října 1926, ve kterém informoval o ukončení sporu. V něm je pouze znovu popsán celý průběh konfliktu mezi městskými radami od samého počátku až po vynesení verdiktu Nejvyššího správního soudu.⁴⁰

Z celostátních periodik se případu věnovaly již zmiňované Lidové noviny a Hraničář. Článek v Lidových novinách nezaujatě popisuje vývoj případu do rozhodnutí Nejvyšší správy politické. Jazykový spor mezi Ústím nad Labem a Olomoucí hodnotí jako zajímavý.⁴¹ Oproti tomu Hraničář, který byl periodikem vydávaným Národní jednotou severočeskou, věnoval případu jazykového sporu mnohem větší pozornost. Autor článku Alfréd Krška kritizuje, že zatímco jazykový zákon platí už šestým rokem, doposud k němu nebylo vydáno prováděcí vládní nařízení. Úřady jsou podle něj bezradné a správní orgány rozhodují většinou ve prospěch menšinových jazyků, což je podle autora proti duchu zákona. Autor v podstatě argumentuje podobně jako Svaz československých měst a dává také za pravdu městské radě v Olomouci. Zároveň ale dodává, že jazyk komunikace mezi obcemi není v zákoně řešen a mělo by jej stanovit vládní nařízení. Článek byl vydán v době, kdy případ čekal na rozhodnutí Ministerstva vnitra. Autor předpokládá, že ministerstvo rozhodne stejně jako Zemská správa politická v Brně, protože se (správně) domnívá, že by nevydala své rozhodnutí bez toho, aniž by byla případ s ministerstvem předem konzultovala.⁴²

Na závěr je ještě potřeba dodat, že spor mezi městskými radami v Olomouci a v Ústí nad Labem, který z dnešního pohledu může působit jako drobná úsměvná kuriozita, byl součástí mnohem většího okruhu sporů, které se v době první Československé republiky vedly kolem jazykového práva a jeho použití v každodenní praxi. Jazykové právo tak bylo určováno nejen

³⁸ *Beendigung des Sprachenstreits zwischen Aussig und Olmütz*. *Mährisches Tagblatt*, 21. 10. 1926, s. 3.

³⁹ *Ein Sprachenstreit*. *Aussiger Tagblatt*, 22. 4. 1925, s. 8.

⁴⁰ *Das Sprachenrecht der Gemeinden*. *Aussiger Tagblatt*, 23. 10. 1926, s. 4.

⁴¹ *Jazykový spor Olomouce s Ústím nad Labem*. *Lidové noviny*, 21. 4. 1925, s. 2.

⁴² KRŠKA, Alfréd: *Jazykový spor města Ústí n. L. a Olomouce*. *Hraničář*, č. 34–35, 29. 4. 1925, s. 2–3.

psanými zákony, vládními jazykovými nařízeními a dalšími vnitřními předpisy státních orgánů a úřadů, ale bylo také za pochodu dotvářeno a zpřesňováno judikaturou Nejvyššího správního soudu. Ten v mnoha případech podrobněji vysvětloval znění jednotlivých obecně napsaných právních předpisů a určoval jejich použití v pozdější každodenní praxi jednotlivých institucí, úřadů a obcí.

RESUMÉ

JAZYKOVÝ SPOR MEZI OLOMOUCÍ A ÚSTÍM NAD LABEM 1923–1926

Spory o používání jazyků v úřední sféře v českých zemích bývaly konfliktním polem česko-německých vztahů od 19. století. Používání jazyků bylo za první republiky kodifikováno jazykovým zákonem, přesto ale existovaly spory o jeho výklad a mnohé konflikty musely řešit vyšší orgány státní správy a některé z nich končily až u Nejvyššího správního soudu. Článek se zabývá konkrétním případem jazykového sporu mezi Olomoucí a Ústím nad Labem z let 1923–1926. Městská rada v Olomouci odmítla odpovědět na německy psané podání od městské rady v Ústí nad Labem. Ta si to nenechala líbit a podala na Olomouc stížnost. Článek sleduje celý případ jazykového sporu, právní argumentaci jednotlivých stran a rozhodujících orgánů. Příklad nakonec skončil až u Nejvyššího správního soudu, pro nějž spory o výklad jazykového práva tvořily část běžné agendy a který nakonec vydal závazné rozhodnutí.

Klíčová slova: jazykové právo, jazykové spory, používání jazyků v úředním styku, česko-německé vztahy

SUMMARY

*THE DISPUTE OVER THE LANGUAGE BETWEEN OLOMOUC
AND ÚSTÍ NAD LABEM 1923–1926*

Disputes over the use of languages at the official level in the Czech lands has been a conflict area of Czech-German relations since the 19th century. The use of languages was codified by the linguistic right during the First Czechoslovak Republic, however disputes over its interpretation existed and some of these conflicts had to be solved by high-level bodies of public administration and some of them got to the Supreme Administrative Court. The paper deals with a concrete case of a linguistic dispute between Olomouc and Ústí nad Labem in the period of 1923–1926. The town council in Olomouc refused to answer a submission of the town council in Ústí nad Labem written in German. Nevertheless, it did not accept that and filed a complaint against Olomouc. The article follows the whole case of the linguistic dispute, legal arguments of both parties and decisive authorities. The case was finally brought to the Supreme Administrative Court, which usually concerned itself with cases of linguistic disputes and which finally issued a binding decision

Keywords: Linguistic right, linguistic dispute, use of languages in official communication, Czech-German relations

Translated by Mgr. Hana Ferencová

Mgr. Martin Hájek
P. Jilemnického 2
798 11 Vrahovice
Česká republika
e-mail: martinhajekzvrahovic@seznam.cz

NĚMECKÝ BEZPEČNOSTNÍ APARÁT V OPAVSKÉM SPRÁVNÍM OKRESE 1938–1945

Ondřej Kolář

1. Úvod

Důležitou oporu každého politického režimu tvoří jeho policejní složky. Dvojnásob to platí v případech režimů totalitních, kde bezpečnostní aparát kromě potírání zločinnosti slouží také k eliminaci opozice. V případě nacistické okupační správy v českých zemích tuto neblahou roli plnila především německá tajná státní policie (gestapo, v dobových pramenech často jen stapo),¹ byť na provádění represí částečně participovalo rovněž protektorátní četnictvo a policie.² Zatímco dění v protektorátu je předmětem intenzivního badatelského zájmu, činnost pořádkových sil v zabraném pohraničí se zatím těší jen nevelkému zájmu historiků.³ V případě Opavska je výzkum této tematiky o to potřebnější, že se jednalo o část Říšské župy Sudety s převážně českým osídlením, kde především na venkově vystupovala do popředí vedle pořádkové a kriminalistické funkce také státně-bezpečnostní úloha německého četnictva.⁴ Zároveň se jedná o region, kde se dochovalo značné množství primárních pramenů z provenience okupační správy.

¹ Srov. SLÁDEK, Oldřich: *Zločinná role gestapa: nacistická bezpečnostní policie v českých zemích 1938–1945*. Praha 1986. Pro oblast Opavska viz KOLÁŘ, Ondřej: *K personálnímu složení a činnosti Gestapa v Opavě*. Časopis Slezského zemského muzea: série B – vědy historické, 63, 2014, č. 3, s. 241–250.

² BALETKA, Tomáš: *České gestapo: čs. státní bezpečnost v rukách nacistů*. In: TAUCHEN, Jaromír – SCHELLE, Karel: *Období nesvobody*. Brno 2014, s. 88–99; ZÁLEŠÁK, Jakub: *Četnictvo v okrese Brno-venkov v letech 1939–1945*. Brno 2015 (nepublikovaná diplomová práce).

³ KOCOURKOVÁ, Květoslava: *Organizace bezpečnostních a policejních složek v Říšské župě Sudety a přilehlých oblastech*. In: RADVANOVSKÝ, Zdeněk: *Historie okupovaného pohraničí 1938–1945*, č. 8, Ústí nad Labem 2004, s. 23–70; STEJSKAL, Jan: *Konflikty v soužití Čechů a Němců v Zábřehu v letech 1944–1946*. Olomouc 2013. (nepublikovaná diplomová práce). Stejskal však byl s ohledem na stav pramenné základny odkázán především na poválečné zdroje české provenience, zejména retribuční agendu.

⁴ Podle údajů ze sčítání lidu v roce 1930 na území Soudního okresu Opava žilo 50 216 osob československé a 26 750 osob německé národnosti. Z 57 obcí okresu Němci převažovali pouze v Opavě, Deštném, Mladecku, Lipíně a Skrochovicích, dvacetiprocentní hranice pak dosahovali ještě v Kateřinkách a v místní části Kozi Hradec v Hradci. *Statistický lexikon obcí v Republice Československé II: Země Moravskoslezská*. Praha 1935, s. 88–90. Obecně k situaci v regionu viz PAVLÍČEK, Jaromír: *Opavské Slezsko v boji proti nacistické okupaci 1938–1945*. Opava 2003.

Předkládaný výzkum je vymezen obvodem správního okresu Opava, tedy územím působnosti opavského landráta, a samotného sídelního města.⁵ Vycházíme z primárních pramenů z provenience bezpečnostních a správních orgánů. Předmětem bádání je struktura německého policejního aparátu a hlavní aspekty jeho činnosti. Prostřednictvím analýzy okupační policejní agendy usilujeme také o doplnění poznatků o odboji, persekuci, kriminalitě a každodenním životě na Opavsku v letech 1938–1945. Pozornost se soustředí především na německé četnictvo, jednak s ohledem na rozsah dochovaného materiálu, jednak vzhledem k primárnímu významu této složky především ve venkovském prostředí, kde četníci zpravidla představovali jediné představitele bezpečnostního aparátu. Předmětem výzkumu nebude již jinde popsaná problematika opavského gestapa.

V Zemském archivu v Opavě se dochoval fond říšského policejního ředitelství, tvořený převážně osobními spisy zaměstnanců, k nimž byly po druhé světové válce připojeny další dochované písemnosti týkající se dotyčných osob.⁶ Stav fondu tedy neodpovídá původnímu členění policejní agendy a možnosti tematického vyhledávání jsou omezené.

Unikátní zdroj představuje fond německé četnické stanice ve Vávrovicích, jehož obsah mimo „policejní každodennosti“ a kriminality na lokální úrovni dokumentuje také obecnější jevy. Ve fondu se totiž dochoval poměrně rozsáhlý soubor výnosů, nařízení a oběžníků různých nadřízených instancí, z nichž si můžeme udělat komplexnější představu o problémech bezpečnostní služby na Opavsku i v širším regionu zabraného pohraničí. Ve fondu lze rovněž nalézt soupisy osob zatčených a hledaných opavskou služebnou gestapa, převážně civilních pracovníků z obsazených území na východě. Tyto údaje samy o sobě mohou sloužit jako podklady pro pátrání po osudech konkrétních osob či pro výzkum problematiky nucené práce na Opavsku, s ohledem na jejich rozsah však tyto materiály nebudou v předkládané studii blíže analyzovány.

Další zdroj informací představuje bezpečnostní agenda opavského landráta deponovaná v okresním archivu, sestávající z četnických a policejních hlášení, ale též z instrukcí správních orgánů bezpečnostním složkám. Ve fondu úřadu vládního prezidenta pak nacházíme především doklady k platovým záležitostem bezpečnostního aparátu. V materiálech úřadu vládního prezidenta v zemském archivu lze objevit údaje ke mzdovým záležitostem kri-

⁵ Samotná Opava nebyla podřízena úřadu landráta, v čele samosprávy stál vrchní starosta (Oberbürgermeister).

⁶ ŠMIDÁK, Gustav: *Policejní ředitelství v Opavě (1919) 1938–1945. Prozatímní inventární seznam*. Opava 1965.

minální a pořádkové policie, jež dokreslují personální skladbu těchto sborů. Využít je možno také písemnosti Mimořádného lidového soudu v Opavě věnované poválečným retribučním řízením, výzkum však komplikuje absence archivních pomůcek. Určité dílčí poznatky může badatel získat také ve fondech místních samospráv, zejména ve fondu obce Hradec nad Moravicí se dochovala cenná agenda obecní policie. Pramenná základna je tedy poměrně rozsáhlá.

2. Organizační a personální složení bezpečnostního aparátu

Nejprve se zaměříme na strukturu a personální skladbu německé policie a četnictva v regionu. V prvních pomnichovských týdnech panovala poněkud improvizovaná a nepříliš zdokumentovaná situace. Doložena je činnost operačních skupin (Einsatzkommando) kriminální policie. Tyto oddíly byly již 6. října, tedy dva dny před vstupem německých jednotek na Opavsko, instruovány k úzké spolupráci s operačními skupinami gestapa.⁷ Opavské policejní ředitelství vzniklo na základě nařízení z 25. října 1938.⁸ Policie se dělila na složku bezpečnostní, pořádkovou a správní. Bezpečnostní policie (Sicherheitspolizei) zahrnovala policii kriminální (Kriminalpolizei) a tajnou (Geheime Staatspolizei). K pořádkové policii (Ordnungspolizei) se vedle ochranné policie (Schutzpolizei) počítalo i četnictvo (Gendarmerie) a komunální policie. Správní policie (Verwaltungspolizei) zajišťovala interní administrativu a cizinecké či dopravní záležitosti.⁹ Běžný bezpečnostní dozor v samotné Opavě konala hlavně Schutzpolizei, sestávající ze dvou revírních velitelství a pohotovostní setniny v Mladecku.¹⁰ Na venkově tuto roli hrálo četnictvo. K vyšetřování závažnějších deliktů bývala zpravidla přizvána kriminální a případně též tajná policie z Opavy.

Personální agenda opavského policejního ředitelství dokumentuje poměrně pestrou sociální skladbu policistů, jejíž podrobná analýza se vymyká možnostem této studie. Značná část policistů pocházela nebo byla přeložena z oblastí blízkých předmnichovské československo-německé hranici, zejména Opolska a Ratibořska, tedy z oblastí, které před Mnichovem byly cent-

⁷ Státní okresní archiv Opava (dále SOKA Opava), fond Landrát Opava, kart. 513, sign. 697.

⁸ ŠMIDÁK, G.: *c. d.*, s. 3.

⁹ KOCOURKOVÁ, K.: *c. d.*

¹⁰ ŠMIDÁK, G.: *c. d.*, s. 2.

rálami německé zpravodajské činnosti proti ČSR v oblasti Slezska.¹¹ Často šlo patrně o osoby alespoň částečně obeznámené s poměry v regionu. V seznamech policistů nacházíme také několik sudetských Němců z Krnovska, z nichž někteří byli k policii poněkud překvapivě přijati ve středním či vyšším věku a bez dřívější praxe v bezpečnostních službách. Lze spekulovat, že v takových případech šlo o formu odměny za zásluhy v „sudetoněmeckém osvobozovacím boji“.¹²

Ve zkoumaných materiálech četnické provenience zaujme značné množství německých četníků s česky znějícími příjmeními. Jelikož u drtivé většiny neznáme údaje o původu, nelze posoudit, kolik z nich pocházelo z území předmnichovské ČSR. Během okupace k říšskému četnictvu jistě nastoupila řada sudetských Němců, nicméně stěží jich mohlo již v letech 1938 a 1939 být výraznější množství. Pravděpodobnější je, že většinu nositelů původem českých jmen představovali germanizovaní Moravci z Ratibořska zařazovaní do okolí Opavy díky znalosti místních poměrů a snad i částečné znalosti češtiny. Tomu by nasvědčoval i výběr velitele četnictva v opavském vládním obvodu, ratibořského rodáka a pozdějšího generála policie Josefa Matrose (1889–1949).¹³ Matros je v Opavě poprvé připomínán v hodnosti majora již v červenci 1939.¹⁴ Po většinu války bydlel v ulici Na Rybníčku (Teichgasse) č. 56. Z Matrosovi podřízených důstojníků jsou pro naše téma nejdůležitější Kreisführer Klein (v červenci 1940 bytem Rochowansky-Platz 5 – dnes Bezručovo náměstí) a opavský Abteilungsführer poručík Jahn (v červenci 1940 bytem Teichgasse 18).

Struktura četnictva se během sledovaného období zřejmě mírně proměňovala, např. v roce 1940 je v Opavě připomínán motorizovaný pohotovostní oddíl, o němž se pozdější prameny nezmiňují.¹⁵ Schematismus z dubna 1942

¹¹ BORÁK, Mečislav: *Spravedlnost podle dekretu. Retribuční soudnictví v ČSR a Mimořádný lidový soud v Ostravě (1945–1948)*. Šenov u Ostravy 1998; Slezské zemské muzeum (dále SZM), Novodobé dějiny, inv. č. III V 111, Strojopis vzpomínek Jána Krda, policejního úředníka v Bílovci, na období let 1934–1938, sepsáno kolem roku 1970.

¹² Jedná se např. o stolaře Rudolfa Hertenbergera narozeného 1893, jehož devizou byla bojová zkušenost z I. světové války a také členství v NSDAP. Zemský archiv Opava (dále ZAO), Policejní ředitelství (říšské) Opava, kart. 18.

¹³ SCHULZ, Andreas – WEGEMANN, Günther – ZINKE, Dieter: *Die Generale der Waffen-SS und der Polizei: Lammerding-Plesch*. Bissendorf 2008. Jeho tehdejší služebná Jadwiga Bończyk na Marose později vzpomínala jako na kultivovaného člověka. Matros měl dva syny, z nichž jeden padl na frontě a druhý během války zemřel v Opavě. Oba synové byli údajně pohřbeni v Opavě, záznamy o jejich pochování se však nepodařilo dohledat. SZM, Novodobé dějiny, přír. č. 10/006/2015, Zápis vzpomínek Jadwigi Bończyk pořizený 11. září 2015 v Opavě.

¹⁴ SOKA Opava, Četnická stanice Vávrovice (dále ČS Vávrovice), inv. č. 4.

¹⁵ KOCOURKOVÁ, K.: c. d., s. 38.

připojený k protiletectkým poplachovým směrnicím (Alarmsplan) uvádí členění opavského okresního velitelství (Genrarmerie-Kreis) na dvě oddělení (Gendarmerie-Abteilung) dle území soudních okresů. V případě soudního okresu Opava se jednalo o deset stanic:

1. Vávrovice
2. Otice
3. Komárov
4. Neplachovice
5. Velké Heraldice
6. Stěbořice
7. Raduň
8. Štítina
9. Háj u Opavy
10. Hrabyně

Vítkovské oddělení pak tvořily následující stanice:

1. Vítkov
2. Větrkovice
3. Březová
4. Klokočov
5. Melč
6. Kružberk

Zajímavé je, že citovaný soupis uvádí zvlášť četnickou stanici v Hradci (nad Moravicí) se dvěma podřízenými stanicemi v Litultovicích a Štáblovicích. Zdá se, že uvedená pracoviště se (přinejmenším v otázkách protivzdušné obrany, již se pramen týká) těšila určité exterritorialitě. Ze stejného zdroje se dozvídáme, že většina stanic v té době byla obsazena dvěma či třemi muži, silnější posádky byly v Raduni (čtyři muži), Vítkově (pět mužů), Hradci (čtyři muži) a Litultovicích (čtyři muži). Celkově je ve správním okrese evidováno 49 četníků.¹⁶

Vyjma státních bezpečnostních složek samozřejmě fungovaly ještě komunálně-policejní orgány, jejichž funkce byla především dozorčí, nikoliv

¹⁶ SOkA Opava, Landrát Opava, kart. 276. V dřívějším schematismu z léta 1940 se o exterritorialitě některých stanic nic neuvádí. Seznam vykazuje určité odlišnosti v dislokaci četnických stanic, zmiňuje např. stanici přímo v Opavě, u níž ovšem chybějí jména přidělených četníků. Z toho lze usuzovat, že vznik stanice byl zamýšlen, ale nedošlo k němu. Uvážíme-li, že z celkového systematizovaného stavu 54 četníků ve správním okrese bylo pět vyčleněno právě pro Opavu, docházíme k reálnému stavu 49 přítomných mužů, který koresponduje i s údaji z jara 1942. Přinejmenším do této doby tedy početní stavy četnictva v regionu nebyly dotčeny válečnými událostmi.

exekutivní. Přesto nelze jejich roli podceňovat, jelikož právě hlášení těchto *Ortspolizeibehorden* se nezřídka stávala podnětem k zahájení vyšetřování ze strany četnictva či přímo gestapa.

Je třeba říci, že ani v době války policejní složky nerezignovaly na kriminalistické vzdělávání mužstva. Četnickým stanicím byly příležitostně zaslány informace o nových poznatcích v oboru, např. v červenci 1941 berlínský Kriminaltechnisches Institut upozorňoval na studii o využití chemických látek při vyšetřování na místě činu, jež vyšla v časopise *Kriminalistik*. Vávrovická četnická stanice také odebírala list *Befehlsblatt für die Land- und Stadtwacht* obsahující praktické rady pro výkon pořádkové a strážní služby. Dá se předpokládat, že obdobné materiály byly zasílány i dalším složkám policie a četnictva v regionu. Existují rovněž záznamy o konání rozličných policejních a četnických školení, např. 19. června 1942 na stadionu SA v Opavě.¹⁷ Za povšimnutí stojí fakt, že nejsou doloženy vážnější potíže či kompetenční spory při součinnosti jednotlivých součástí bezpečnostního aparátu.

3. Potírání kriminality

Policejní aparát ve válečném období plnil řadu rozličných úkolů, na prvním místě však (přinejmenším do roku 1944, kdy se již blížila fronta a síly nálety) zůstávalo potírání zločinnosti. Obecný problém studia kriminality vyplývá z nemožnosti uplatnění spolehlivých kvantifikačních metod – počty zjištěných a zdokumentovaných trestných činů neodpovídají počtům činů reálně spáchaných, jelikož mnohé případy vůbec nebyly zjištěny, resp. ohlášeny úřadům. V souvislosti s vývojem celkové společenské situace se také mění míra pozornosti, kterou je bezpečnostní aparát schopen věnovat boji s kriminalitou.¹⁸ V případě zkoumaného časoprostoru jsme navíc limitováni torzovitostí pramenné základny.

Násilné trestné činy jsou dokumentovány poměrně ojediněle, přesto lze uvést několik případů. Koncem května 1939 utrpěl hlídač Ignaz Dudic v Háji

¹⁷ SOkA Opava, ČS Vávrovice, inv. č. 4.

¹⁸ Srov. Kolář, Ondřej: *Státní pořádkové služby na Chebsku v době první Československé republiky*. Olomouc 2012. (nepublikovaná disertační práce). Studie dokládá, že počty pašeráků zadržených finanční stráží od poloviny 30. let rapidně poklesly. To však patrně není dáno toliko reálným poklesem pašeráctví, ale primárně rostoucím vytížením orgánů finanční stráže ve spojitosti s úkoly směřujícími k zajištění obrany státu proti Německu v době zostřujícího se mezinárodního napětí. Obdobné tendence lze předpokládat v prostředí německého pořádkového aparátu v době silících náletů, blížící se frontové linie a rostoucí fluktuace obyvatelstva v důsledku probíhajících vězeňských i evakuačních transportů.

u Opavy průstřel nohy, údajně při útoku neznámého muže. Vyšetřování kriminální a tajné policie se však přiklonilo k závěru, že jmenovaný si úraz způsobil sám neopatrnou manipulací se zbraní. V říjnu téhož roku četnictvo vyšetřovalo zmizení dělnice Hedwigy Neubauerové ze Smolkova, zaměstnané v Pudlově. Dotyčná do obce přišla jako uprchlice ze Záolší (Olsaflüchtling) v době polského záboru, počátkem října se však přestěhovala za práci do Pudlova. Pro podezření z její vraždy byl za blíže nepopsaných okolností zatčen její kolega ze zaměstnání Franz Pastucha. V polovině října 1940 zedník Ignaz Svetlik v hádce o vepře bodl nožem jistého Roberta Bochenka. Po činu v klidu odešel domů, kde jej četník Alexander Wiesenecker zakrátko zatkł.

Z října 1941 se dochoval záznam o zatčení porodní asistentky Anny Auscicové z Komárova pro pokus vraždy. Dotyčná se pokusila otrávit svou konkurentku prostřednictvím klobás a koňaku, které jí anonymně zaslala poštou. Usvědčena byla na základě svého písma na poštovním balíku. Kauzu vyšetřoval komárovský četník Felkl. V dubnu 1944 byla v Melči zatčena čtyřiačtyřicetiletá zemědělská dělnice Sohie Czarnecká z Horelice u Čadce, která se dopustila vraždy novorozence. Otcem dítěte byl podle tvrzení zatčené srbský válečný zajatec Bartoloměus Woche, s nímž se seznámila během pracovního přidělení v Sondershausen v Německu.¹⁹

Z méně závažných deliktů jsou doloženy hlavně sousedské spory a drobné krádeže, případně výtržnosti. Z řady případů zmíníme krádež uhlí ze sklepa německé uprchlice z frontové oblasti (Evakuierte) Hildegard Kuhn v Palhanci v prosinci 1943, z níž vyšetřovatelé podezírali sousedy, jelikož dveře domu nebyly porušeny. Další, rovněž nevyřešená, kauza se odehrála počátkem léta 1944 ve Větrkovcích, kde neznámý pachatel vyloupil řeznictví. Velitel četnické stanice v Březové Josef Dittrich nařídil povolat psovoda ze stanice v Hrabyni, služební pes Grimm však v centru obce ztratil stopu. Výčet podobných drobných případů by mohl pokračovat, jeho informační hodnota pro dokreslení celkové situace v regionu by však byla marginální.²⁰

Vcelku rozšířený jev představovala kriminalita nezletilých. Např. v Březové se v červnu 1941 řešilo vloupání spáchané školákem Hugo Kleppichem, narozeným 1929. Otec delikventa uvedl, že kvůli své nemoci nemůže syna řádně vychovávat. V září téhož roku školáci z Budišovic vytvořili organizovanou tlupu, která spáchala pět doložených vloupání, hlavně do víkendových chat, při nichž ukořistili krom jiného také 130 patron do pušek. Skupina byla odhalena společným pátráním četníků z Děhylova a Velké Polomi. Mladiství

¹⁹ SOKA Opava, Landrát Opava, kart. 511, inv. č. 697.

²⁰ SOKA Opava, Landrát Opava, kart. 511.

se také příležitostně dopouštěli poškozování železničních tratí (např. v květnu 1942 mezi Suchdolem nad Odrou a Budišovem nad Budišovkou a u Štáblovic), v těchto případech mohla být motivem i snaha o diverzi z ideových důvodů. Různé delikty ale páchali také členové Hitlerjugend, kteří např. v květnu 1939 zdemolovali altán v areálu zříceniny Vikštejn. Z dalších nečetných kauz vandalismu zmiňme poškození soch svatého Jana Nepomuckého a svatě Anny v Radkově neznámými pachateli na podzim 1939.²¹

V oblasti hospodářské kriminality se v listopadu 1941 vyhodnocovaly zkušenosti z protektorátu, na jejichž základě měl být bedlivě sledován černý trh a zejména tajné porážky zvířectva. Na příkaz šéfa opavského gestapa Ego-na Kulzera²² měly být zjištěné hospodářské prohřešky Čechů ihned hlášeny tajné policii.²³ V souvislosti s černým trhem stojí za pozornost hlášení kriminální policie z konce března 1943 o krádežích přidělových lístků z opavské tiskárny.²⁴ Z méně obvyklých hospodářsko-kriminálních případů můžeme zmínit nepovolený dovoz kosmetiky z Nizozemí v ledu 1944.²⁵

O podvodech se prameny zmiňují poměrně zřídka, výjimku tvoří dvojice zaměstnanců firmy Franz Chytil z Uničova, kteří byli v květnu 1939 zadrženi v Radkově pro machinace s výtěžkem z instalace hromosvodů. Příznačné je, že četnické hlášení zdůrazňuje český původ vlastníka firmy. Další příklad představuje zpronevěra cenných papírů obecním úředníkem v Dvořísku, vyšetřovaná již v prvních týdnech po okupaci.²⁶

K častým úkolům četnictva patřilo vyšetřování příčin požárů. Těch je dokumentována celá řada, především v roce 1939. Z pozdější doby postrádáme souvislejší záznamy. Případy zhářství nebyly zjištěny, většinou šlo spíše o důsledky neopatrnosti.²⁷

²¹ SOKA Opava, Landrát Opava, kart. 511 a 513.

²² Egon Kulzer se narodil roku 1906. Z Opavy byl přeložen do Kolína nad Rýnem, kde v závěru války zahynul při náletu. BIMAN, Stanislav a kol.: *Kdo byl kdo v říšské župě Sudety*. Litoměřice 2008 (vydáno elektronicky na CD).

²³ SOKA Opava, ČS Vávrovice, inv. č. 6.

²⁴ SOKA Opava, Landrát Opava, kart. 511, inv. č. 695.

²⁵ SOKA Opava, ČS Vávrovice, inv. č. 3.

²⁶ SOKA Opava, Landrát Opava, kart. 511, inv. č. 695.

²⁷ SOKA Opava, Landrát Opava, kart. 511, 513.

4. Bezpečnostně-politická agenda

Policisté a četníci ovšem plnili i dozorčí funkci vůči českému obyvatelstvu a německým antinacistům. Po uzavření českých univerzit v listopadu 1939 bylo 11. prosince téhož roku četnickým stanicím na Opavsku nařízeno evidovat bývalé studenty. Ti se museli z počátku denně, později od února 1940 již jen jednou týdně, hlásit četnictvu. Od 7. prosince 1939 bylo také nařízeno vést seznamy Sokolů a bývalých funkcionářů českých spolků. Později během války četnictvu dále přibyla povinnost dohledu nad osobami propuštěnými z koncentračních táborů. Ve vztahu k českému obyvatelstvu je důležitá také otázka vlastnictví střelných zbraní, která přišla na pořad dne poměrně záhy po okupaci. Zatímco úřady řešily navrácení zbraní zabavených Němcům českou policií v září 1938,²⁸ byly činěny (bohužel ne dost podrobně zdokumentované) kroky k odzbrojení potenciálních odpůrců režimu. Např. ve Vítkově se koncem října konfiskovaly vojenské zbraně, přičemž marxistům měly být zabaveny i floberty. Ty mohly být následně využity pro střelecký výcvik oddílů SA.²⁹

O chování české populace a odbojových aktivitách se prameny zmiňují relativně málo. Jediná souhrnná situační zpráva pochází z poloviny srpna 1944, tedy z doby krátce po nezdařeném atentátu na Hitlera z 20. července. Relace mimo jiné uvádí, že české obyvatelstvo po atentátu dává najevo jisté zadostiučinění a víru v Beneše a Stalina. Němečtí četníci si tedy o postoji většiny populace nečinili žádné iluze.³⁰

Konkrétních kauz potenciálně spjatých s aktivním odporem proti okupaci však prameny registrují nemnoho. Např. v listopadu 1941 četník Felkl prošetřoval opakované ztráty parafinového oleje z komárovské chemičky, které měly patrně charakter cílené sabotáže. Pozornost zasluhuje rovněž případ zaměstnance opavské muničky Josefa Pawlika podezřelého z krádeží zbraní. Pawlik byl podle relace z 23. března 1943 „znám jako šovinistický Čech“ (als chauvinistischer Tscheche bekannt). Podle svědecké výpovědi se měl Pawlik

²⁸ Navrácení zbraní se domáhalo zejména myslivecké sdružení Hubertus, kterému byly na základě rozhodnutí gestapa z 19. prosince 1938 vydány zpět pouze lovecké pušky. V Odrách se proces navrácení zbraní, které patrně byly po Mnichovu ustupujícími československými orgány převezeny do vnitrozemí, protahoval. Ještě v polovině března 1939 starosta Malina ze své pozice místního policejního úředníka (Bürgermeister als Ortspolizeibehörde) urgoval vyřízení záležitosti. Zajímavý je rovněž případ Faráře Crháka, z Březové, kterému 10. října 1938 zabavili zbraně příslušníci procházející dělostřelecké jednotky.

²⁹ SOKA Opava, Landrát Opava, kart. 511.

³⁰ SOKA Opava, ČS Vávrovice, inv. č. 6.

nechat slyšet, že: „Das Reich ist ein Bordell.“ O výsledku kauzy však prameny nehovoří.³¹

Mimo vlastních šetření četnické stanice také prověřovaly politickou spolehlivost osob na vyžádání opavské služebny gestapa, které se např. v březnu 1943 dotazovalo na jistého Rudolfa Wichu, nar. 1902 v Budapešti. Důvod šetření bohužel není znám. Zmínit je třeba také hlášení z Vávrovic z 19. června 1943 o výslechu Bedřicha Poly, který byl bezvýsledně dotazován na místo pobytu svého bratra Teodora. Na této marginální informaci by samo o sobě nebylo nic zvláštního, nicméně vávrovický rodák Teodor Pola se po zběhnutí z nuceného nasazení stal účastníkem zahraničního odboje a velitelem partyzánského oddílu ve Slovenském národním povstání.³²

Spíše než organizované odbojové aktivity jsou doloženy případy pasivního a symbolického odporu, případně střety Čechů s Němci na úrovni každodenního soužití. Kupříkladu v říjnu 1939 skupina návštěvníků stěboříckého hostince zpěvem písně „My Prahu nedáme“ vyvolala hádku se členy SA, která skončila rvačkou. Podrobná zpráva z Neplachovic z léta 1941 zase hovořila o napjatých vztazích v tamní hasičské jednotě, kde se utvořila česká opozice proti Wehrführeru Tylovi. Za její příčinu Meister der Gendarmerie Josef Weiss označil český „fanatismus“. Přinejmenším do léta 1940 se někteří čeští živnostníci také pokoušeli demonstrovat svůj postoj prostřednictvím ponechání českých či dvojazyčných nápisů na svých provozovnách. Např. v červnu 1940 byl jistý Jakob Chmel ze Slavkova potrestán pokutou ve výši 5 marek a třemi dny vězení za neodstranění českého nápisu.³³

Příležitostně se objevovaly i případy aktivnějšího odporu, jež však patrně neměly charakter systematické odbojové činnosti, šlo spíše o spontánní akty. Např. v červnu 1941 byly na silnici u Slavkova nalezeny kusy překližky se zatlučenými hřebíky, které podle mínění četníků patrně nastražili místní Češi s cílem poškodit vůz krajně nepopulárního německého Amtseleitara.³⁴ Vyšetřovací zpráva uvádí jména několika mladíků (junge Burschen), které svědkové viděli v blízkosti místa činu. Taktéž komárovský Amtseleiter se stal cílem útoku, když jej koncem září 1941 cestou ze svatební hostiny zbili dva česky hovořící mladíci. Hůře dopadl svobodník Brunno Ziegler, sudetský Němec z Bruntálska, kterého v lednu 1941 ve Zlatníkách pobodal neznámý

³¹ SOKA Opava, ČS Vávrovce, inv. č. 2.

³² SOKA Opava, ČS Vávrovce, inv. č. 2.

³³ SOKA Opava, Landrát Opava, kart. 511, inv. č. 695.

³⁴ Volení starostové byli v českých obcích zpravidla nahrazeni dosazenými správci obecních úřadů.

český útočník.³⁵ Útržkovitost záznamů o podobných kauzách znemožňuje posoudit, zda se četnost takových útoků odvíjela od situace na frontách.

Doložené případy, kdy na lokální úrovni docházelo k udávání Čechů místními Němci, jsou vzácné. To neznámá, že by k podobným jevům nedocházelo, spíše mnozí udavači informace sdělovali přímo gestapu, jehož agenda se téměř nedochovala. Jedním z mála dokladů podobného počínání je kauza z Březové z podzimu 1938, kdy se manželka evakuovaného českého řídícího učitele Antona Kuzníka vrátila do obce pro zbývající osobní majetek. Její přítomnost samozřejmě vzbudila pozornost tamních sympatizantů okupačního režimu. Kuzníková před odjezdem darovala rolnici Balharové květiny, jež dříve pěstovala na zahradě školy, a tyto byly následně přeneseny na statek Balharové. Lokální vedoucí služby SdP, obchodník s dobytkem Franz Czernin, však záležitost chybně interpretoval jako krádež majetku školy. Balharová se nakonec vyhnula pokutě, nicméně (zřejmě z obav před potenciální další šikanou) květiny „dobrovolně“ vrátila škole. Jiný případ udání zmiňuje poválečný záznam o vyšetřování Josefa Schreiera z Holasovic, který měl četnictvu udat jistého Jana Vedlička za rozbití Hitlerova portrétu. Toto obvinění však nebylo prokázáno.³⁶

Ne vždy se však pomnichovské „vyřizování účtů“ omezovalo na udavačství. Např. v noci z 18. na 19. prosince 1938 neznámí pachatelé poničili vozidlo „židovské firmy“ Jakob Pollak zaparkované před hostincem v Litultovicích. Pátrání nejspíše zůstalo bezvýsledné, otázkou ovšem je, zda byl případ vůbec regulérně vyšetřován.³⁷ Tato zmínka nás přivádí k problematice účasti policie a četnictva na rasové persekuci, o níž zatím bohužel mnoho nevíme. Ačkoliv se tato tematika v pramenech dotyčných orgánů téměř nevyskytuje (vyjma několika obecných propozic s celostátní platností),³⁸ z torza fondu opavské SD víme, že příslušníci Schupo během podzimu 1938 vykonali v Opavě řadu prohlídek v židovských domácnostech.³⁹

³⁵ SOkA Opava, Landrát Opava, kart. 511, inv. č. 695.

³⁶ ZAO, Mimořádný lidový soud Opava, kart. 57, sign. 934/6.

³⁷ SOkA Opava, Landrát Opava, kart. 511.

³⁸ Jde např. o zákaz vlastnictví rozhlasových přijímačů zveřejněný v opavském okrese 11. prosince 1939. ČS Vávrovice, inv. č. 4. Zmíněné opatření spolu se zavedením seznamů sokolských funkcionářů o pár dní dříve mohlo mít souvislost s předpokládaným rozšířením válečných operací (ostatně ze stejné doby pocházejí první předpisy o zatemnění) a potřebou posílit kontrolu nad potenciálně nespolehlivými složkami populace.

³⁹ SOkA Opava, Bezpečnostní služba Opava, kart. 1.

5. Problematika nucené práce a zajatců

Více pozornosti než Židům a také Čechům, jejichž možnosti aktivního odporu byly v důsledku izolace od protektorátního prostředí poměrně omezené, je v dochované agendě věnováno nuceně nasazeným „civilním pracovníkům“ (Zivilarbeitern) z obsazených území, především Polákům a Ukrajincům.⁴⁰ Ti byli hojně nasazováni zejména v zemědělství. Je třeba zdůraznit, že mezi těmito Poláky nechyběli ani předváleční českoslovenští státní příslušníci z Těšínska. K těm patřila i Amalie Buszczyk z Rychvaldu, nar. 1896, která v únoru 1943 zběhla z práce od rolníka Rudolfa Kremsera ve Vávrovicích. Není bez zajímavosti, že během února a března téhož roku došlo nejméně ke dvěma dalším útěkům zemědělských dělnic z obvodu vávrovické četnické stanice. První z nich byla dvaadvacetiletá Marie Baierová, Češka z Opavy, která byla zaměstnána u zemědělce Josefa Schustera a již delší dobu prý udržovala styky s několika vojáky. O pár týdnů později nedovoleně opustila pracoviště také sezónní dělnice Agnes Czarnecka, devatenáctiletá Slovenka z Čadce. Nabízí se otázka, zda je zvýšený výskyt podobných případů pouze náhodný, nebo zda lze hovořit o dopadu vnějších faktorů. Např. stagnace zemědělských prací v zimním období jistě poskytovala více volnosti a prostoru pro plánování případného útěku, stejně tak vývoj na frontách (probíhající boje u Stalingradu, ústup vojsk Osy v severní Africe) mohl posilovat víru v rychlý konec války.⁴¹

Útěky totálně nasazených a jiné prohrěšky proti „pracovní morálce“ (Arbeitsmoral) ovšem představovaly dlouhodobý a rozšířený problém. Svě o tom jistě věděl vávrovický zemědělec Rudolf Kremser, z jehož statku kromě Amalie Buszczyk později v lednu 1944 uprchli polští dělníci Josef Pilch a Josef Skrinski. Oba muži na útěku odcizili oblečení a vyšetřovatelé předpokládali, že se uprchlíci mohli připojit k partyzánům. Koncem dubna téhož roku od Kremsera prchla také Helena Kapalka, nar. 1925. Ta byla záhy dopadena ve Štítině a předána opavskému gestapu. Na Kremserovu žádost se však dělnice mohla bez postihu vrátit zpět do zaměstnání.

⁴⁰ Na konci září 1944 bylo v obvodu Okresu pracovního úřadu Opava-Krnov 8 412 nucených pracovních sil, z toho 3 388 osob tvořily ženy. SPOERER, Mark: *NS-Zwangsarbeiter in Deutschen Reich*. In: http://www.ifz-muenchen.de/heftarchiv/2001_4_6_spoerer.pdf [cit. 9. 12. 2015].

⁴¹ Ostatně právě v této době došlo v Otčích k popravě polského dělníka Františka Kubici, kterou pozdější badatelé interpretovali jako pokus o zastrašení a pacifikaci obyvatelstva v době po stalingradských událostech. SZM, Materiály Historicko-dokumentační komise Československého svazu protifašistických bojovníků Opava, sign. II/4.

Pracovní nasazení se pochopitelně nevyhnulo ani některým Čechům z Opavska, mezi nimiž byl i Jaroslav Ocásek z Vávrovic přidělený do Roudna na Bruntálsku, odkud se pokusil utéct. Jiná Češka Francziska Juchelka, kterou četnictvo po jejím zmizení z pracoviště v únoru 1945 neúspěšně hledalo v rodných Budišovicích, se po několika dnech sama vrátila do práce.⁴²

O motivaci uprchlých pracovníků ani o jejich potrestání po dopadení obvykle nemáme informace. Poměrně ojedinělý je záznam výpovědi Elisabeth Dziakowie zběhlé z práce v Gross Gleinice u Berlína a zadržené na Opavsku. Ta popírala, že by se dopustila útěku, odcestovala prý s povolením. Případ byl zřejmě předán berlínským orgánům, takže o jeho dalším vývoji nemáme zprávy. Mimo samotných útěků se pracovní nasazení příležitostně dopouštěli i krádeží, např. v srpnu 1942 byl osmnáctiletý Zivilarbeiter Boleslav Balický zaměstnaný u Johanna Krale ve Vávrovicích rozhodnutím opavského gestapa potrestán třemi týdny vězení za krádež melasy.

K disciplinaci nuceně nasazených měla sloužit mimořádná represivní opatření, např. v prosinci 1941 šéf opavského gestapa Kulzer doporučoval trestat problémové Poláky a Ukrajince zostřenou vazbou v délce do čtyř týdnů.⁴³ Jak často se uvedené opatření v praxi používalo, nevíme, jisté však je, že dalším útěkům nezamezilo. Kýžený efekt neměly ani veřejné exekuce pro výstrahu, jako oběšení polského dělníka Františka Kubici v Oticích 13. ledna 1943.⁴⁴

Přehledy osob zadržených a hledaných gestapem, periodicky zasílané četnické stanici ve Vávrovicích (a pravděpodobně všem stanicím v okrese), jasně dokládají jednoznačnou dominanci „civilních pracovníků“ a válečných zajatců. Pátrací oběžníky popisují i řadu kauz, k nimž došlo mimo sledovaný region, např. loupežnou vraždu lesníka Kresseho z Kleinjena, kterou 8. prosince 1941 spáchali sovětští zajatci Grigorij Nahel a Pawlina Pelich z tábora Stalag XI D. Konkrétně o válečných zajatcích na Opavsku se však zkoumané prameny zmiňují jen okrajově. Oběžník z února 1940 nařizuje uvalit na zajaté Poláky, kteří udržovali styky s německými ženami, tzv. „ochrannou vazbu“ (Schutzhaft), jež v praxi znamenala odeslání do koncentračního tábora. V lednu 1943 četník Winter zase vyšetřoval případ styků místních žen s britskými zajatci přidělenými do vávrovického cukrovaru.⁴⁵

⁴² SOKA Opava, ČS Vávrovice, inv. č. 2.

⁴³ SOKA Opava, ČS Vávrovice, inv. č. 6.

⁴⁴ SZM, Materiály Historicko-dokumentační komise Československého svazu protifašistických bojovníků Opava, sign. II/4.

⁴⁵ Ve Skrochovicích v areálu někdejšího cukrovaru byli po vypuknutí druhé světové války nejprve internováni polští civilisté, později vesměs deportovaní do koncentračních táborů. Později objekt sloužil jako tábor pro válečné zajatce.

6. Opatření spojená s probíhající válkou

Vyjma dozoru nad potenciálně problémovými skupinami obyvatel (tedy Čechy, Židy, pracovně nasazenými a zajatci) patřila k válečným úkolům německého četnictva také kontrola dodržování předepsaných obchodních cen a v neposlední řadě rovněž účast na realizaci branných opatření. To se týkalo mimo jiné dohledu nad důkladným zatemňováním budov v nočních hodinách, který četníci zajišťovali již od prosince 1939. V červnu 1944 bylo četnictvu dokonce nařízeno zasahovat i proti příslušníkům armády, pokud by tito narušovali předpisy o zatemnění. Dále četnictvo spolupracovalo s civilními brannými složkami, jako Landwacht (domobrana) nebo Luftschutz (protiletectká ochrana), informace k danému tématu jsou však značně torzovité. Např. v oběžníku z dubna 1942 se doporučovalo nepoužívat pro Landwacht malorážní zbraně. V březnu 1943 vávrovická četnická stanice žádala o legitimace pro příslušníky Luftschutzu. Dochovaný rozpis služeb Landwacht ve Vávrovicích pro únor 1944 eviduje 17 členů této organizace.⁴⁶

Příslušníci Landwacht byli pro pořádkovou službu patrně použitelní jen omezeně, z útržkovitých záznamů můžeme soudit, že se osvědčili především při zákrocích proti uprchlým vězňům a Zivilarbeitern. Příkladem může být zákrok Landwachtmanna Roberta Gebauera ze Smolkova, který v listopadu 1942 ve Lhotě zadržel neznámého muže bez dokladů a eskortoval jej na četnickou stanici. Dotyčný byl identifikován jako Ukrajinec Wasil Kobjakow (nar. 1926), o pět dní dříve zběhlý z totálního nasazení.⁴⁷

Četnictvo bylo samozřejmě zapojeno také do struktur protiletectké ochrany (Luftschutz).⁴⁸ Kromě koordinace bezpečnostních opatření a záchranných prací při a po náletech četníci rovněž pátrali po sestřelených nepřátelských letcích. Doložena je spoluúčast četnictva na zákroku proti osádce amerického bombardéru sestřeleného 7. srpna 1944. Podle zprávy vávrovické stanice dva letce dopadli četníci, jednoho zadržel rolník Hlubeck spolu se žňovým pomocníkem Schmidtem a jednoho gestapo.⁴⁹ S velkou pravděpodobností šlo o osádku bombardéru B-24 Liberator sestřeleného

⁴⁶ SOKA Opava, ČS Vávrovice, inv. č. 2.

⁴⁷ SOKA Opava, Landrát Opava, kart. 511, inv. č. 695.

⁴⁸ Srov. VESELÝ, Martin: *Do krytu! Protiletectká ochrana v severozápadní části sudetské župy (1939–1945)*. Ústí nad Labem 2008. K problematice protiletectké ochrany na Opavsku, jež zde pro omezený prostor nebude podrobněji pojednána, viz SOKA Opava, Landrát Opava, kart. 276; ZAO, Archiv města Opavy, inv. č. 2129. Dílčí zmínky obsahuje také agenda obecních samospráv v regionu.

⁴⁹ SOKA Opava, ČS Vávrovice, inv. č. 2.

poblíž Velkých Heraltic. O něm se zmiňuje také poválečné svědectví řidiče opavské služebny gestapa Karla Schmidta, podle něhož chtěl šéf exekutivního oddělení gestapa Hans Rühlemann nechat zadrženého letce lynčovat.⁵⁰

Z méně obvyklých případů je třeba zmínit relaci kriminální policie v Opavě z počátku července 1943 o shazování falešných Reichskarten (přídělových lístků pro vojáky na dovolené) z nepřátelských letadel. Nálezy těchto karet měly být neprodleně hlášeny a jejich případné použití trestáno smrtí.⁵¹

S blížícím se koncem války se také začaly objevovat případy dezercí. V říjnu 1944 četnická stanice ve Vávrovicích obdržela zprávu o pátrání po dělostřelci Bernhardu Weisnerovi, který utekl z vojenského vězení v Opavě. V této době se již kumulovaly problémy, které omezovaly akceschopnost policejního aparátu, což se ostatně projevuje i na výrazném úbytku dochované agendy. Situaci dokresluje relace vávrovické četnické stanice z poloviny srpna 1944. Strážmistr Gerhardt Grölich zde krom jiného zmiňuje příliv uprchlíků ze Lvova a přítomnost štábu ženijního oddílu v cukrovaru, v jehož okolí začínala výstavba vojenských baráků. Všechny tyto symptomy již jasně předznamenávaly neodvratný pád nacistického Německa.

7. Závěr

Na základě rozboru pramenů lze konstatovat, že nejčastější formy kriminality a způsoby jejího vyšetřování se v zásadě nelišily od předválečného období. Z palety různých trestných činů zaujme především četnost případů nezletilých pachatelů. Nermalou část narušování zákona měli na svědomí také váleční zajatci a nuceně nasazení. Právě tyto „cizorodé elementy“ především v pozdějších letech války (spolu s německými kolonisty a uprchlíky z frontových zón) značně přetvářely národnostní a sociální strukturu populace v regionu a stávaly se jedním z hlavních předmětů pozornosti represivních složek.

Bedlivému dohledu bylo přirozeně vystaveno také české obyvatelstvo, zejména představitelé inteligence a národovecky orientovaných organizací. Toto převzetí státně-bezpečnostní agendy pořádkovým aparátem ovšem ve své podstatě nepředstavovalo nikterak výrazné novum, ostatně v předmnichovském období plnilo četnictvo na lokální úrovni obdobnou dozorčí

⁵⁰ Archiv bezpečnostních složek, Výpovědi zaměstnanců gestapa a SD, sign. 52-1/405, s. 3. Případ je třeba vnímat v kontextu dobové právní praxe, kdy justiční orgány tolerovaly násilnosti německého obyvatelstva vůči zajatým letcům jakožto „akt odplaty“ za nálety. Srov. KUDRNA, Ladislav: *Českoslovenští letci ve Velké Británii a válečné fenomény*. Praha 2006.

⁵¹ SOKA Opava, ČS Vávrovice, inv. č. 5.

roli vůči komunistům a představitelům dalších „nestátotvorných“ politických směrů. Dochované výsledky policejního a četnického dohledu nad státně- a národně-emancipačními projevy české populace přináší minimum poznatků k dějinám organizovaného odboje, dokládají však značně rozšířené formy pasivní rezistence, přičemž z díkce řady pramenů je patrný despekt pisatelů k českému etniku. O postavení místních Židů se zkoumané materiály zmiňují pouze okrajově.

Navzdory probíhající válce si němečtí policisté a četníci udrželi jistou úroveň kvalitní kriminalistické práce, jak je zřejmé ze záznamů o spolupráci s centrálními specializovanými pracovišti v Berlíně a z doloženého odběru odborných publikací.

Širší platnost vyslovených závěrů by do budoucna bylo třeba verifikovat srovnáním získaných poznatků s výzkumem v dalších regionech zabraného pohraničí.

RESUMÉ

NĚMECKÝ BEZPEČNOSTNÍ APARÁT V OPAVSKÉM SPRÁVNÍM OKRESE 1938–1945

Studie se zaměřuje na personální a organizační strukturu a hlavní aspekty činnosti německého policejního aparátu na území Opavska, tedy v části Říšské župy Sudety s převážně českým osídlením. V řadách policejních složek nacházíme značné množství sudetských Němců a mužů z příhraničních německých oblastí. Podoby kriminality a způsoby jejího vyšetřování vykazují značnou podobnost s předválečným obdobím. Mimo pořádkové úlohy však policie plnila také státně-bezpečnostní funkci. Je doloženo sledování činnosti české inteligence a podíl policie na realizaci protižidovských opatření. Velká míra pozornosti byla věnována dozoru nad nuceně nasazenými pracovními silami z dobytých východních území. Jednotlivé složky bezpečnostního aparátu fungovaly se značnou profesionalitou a bez výraznějších kompetenčních sporů.

Klíčová slova: Opavsko, Sudety, nacistická okupace, druhá světová válka, policie, kriminalistika, protinacistický odboj

SUMMARY

*THE GERMAN SECURITY APPARAT
IN OPAVA ADMINISTRATIVE DISTRICT 1938–1945*

The study deals with personal and organisation structure and main aspects of German police apparat's activities in the region of Opava, i.e. the part of the Reichsgau Sudetenland with predominantly Czech population. Police forces comprised of many Sudeten Germans and men from border German areas. Forms of criminality and ways of its investigation have strong similarities with the pre-war period. However, apart from safeguarding order, police also fulfilled a state-security function. There is the evidence of monitoring of activities of the Czech intelligence and the participation of police in the realization of anti-Jewish measures. The particular attention is given on supervision of forced labourers from conquered Eastern regions. All forces of security apparat were running professionally and without noticeable competence disagreements.

Key words: Region of Opava, Sudetenland, the Nazi occupation, Second World War, police, criminalistics, anti-Nazi revolt

Translated by Mgr. Hana Ferencová

Mgr. Ondřej Kolář, Ph.D.
Slezské zemské muzeum
Oddělení historického výzkumu – Slezský ústav
Nádražní okruh 31
746 01 Opava
Česká republika
e-mail: kolar@szm.cz

ÚNOR 1948 A AKČNÍ VÝBORY NÁRODNÍ FRONTY V OKRESE NOVÝ BYDŽOV¹

Pavel Horák

Únor 1948 znamenal počátek rozsáhlých změn, které vtiskly agrárnímu Novobydžovsku nový, zcela odlišný ráz. Přeměna tehdejší politické scény a společnosti byla neodmyslitelně spjata s působením akčních výborů Národní fronty (dále jen AV NF).² Cílem této studie je popsat únorové události na regionální úrovni s důrazem kladeným na dominantní roli akčních výborů Národní fronty. Nedílnou součástí textu je srovnání zjištěných faktů s obdobnými údaji z dalších východočeských regionů.³ Tato komparace je nezbytná pro lepší pochopení procesu přebírání moci komunistickou stranou v roce 1948 nejen na Novobydžovsku, ale i v celém Československu.

Předmětem studie je region Nový Bydžov,⁴ oblast, která se kvůli svému charakteru vyznačovala v procesu etablování komunistického režimu řadou odlišností. V počtu obyvatel dosahoval Nový Bydžov při srovnání s dalšími vybranými okresy průměrných až nižších hodnot. K 22. květnu 1947 žilo na okrese Nový Bydžov 43 861 obyvatel.⁵ V plošné míře zaujímal okres 49 099 ha, což ho řadilo k těm územně větším.⁶ Jednoznačně ho lze označit jako agrární jen s minimálním zastoupením průmyslu. Nejvyšší procento obyvatel nacházelo obživu v zemědělství (39 % obyvatel).⁷ Ve srovnání s dal-

¹ Tato studie vychází s podporou finančních prostředků Specifického výzkumu Filozofické fakulty Univerzity Hradec Králové za rok 2015.

² Blíže k dané problematice: MLÝNSKÝ, Jaroslav: *Únor 1948 a akční výbory Národní fronty*. Praha 1978, s. 77.

³ Pro účely srovnání byly vybrány další tři východočeské okresy: Hradec Králové (politické centrum), Náchod (silné postavení průmyslu), Trutnov (pohraniční okres zasažený odsunem německého obyvatelstva).

⁴ Územně je vymezen hranicemi okresu Nový Bydžov v rozsahu platném v roce 1948.

⁵ Okres Hradec Králové měl 86 741 obyvatel, Trutnov 54 721 a Náchod 50 400. *Soupis obyvatelstva ke dni 22. května 1947*. Zprávy Státního úřadu statistického republiky Československé, XXIX, 1948, Řada D.

⁶ Okres Trutnov nabýval rozlohy 51 623 ha, Hradec Králové 45 950 ha a Náchod 23 233 ha. *Správní a soudní okresy v Čechách*. Zprávy Státního úřadu statistického republiky Československé, XXVII, 1946, Řada D.

⁷ *Povolání obyvatelstva podle tříd objektivního povolání a jeho sociální rozvrstvení*. Zprávy Státního úřadu statistického republiky Československé, XXIX, 1948, Řada D.

šími okresy jde o značně vysoké číslo.⁸ Průmysl na Novobydžovsku proto neměl silné zastoupení jako v ostatních sledovaných okresech⁹ a byl velmi často navázán na zemědělskou výrobu (např. rafinérie cukru ve Skřivanech). Popsaný rolnický charakter sehrál podstatnou roli v budoucím vývoji okresu. Dalším z klíčových předpokladů pro příští směřování oblasti byla místní politická orientace. Na základě již zmiňovaného značného zaměření na zemědělskou výrobu, lze mezi zdejšími politickými stranami očekávat silnou pozici Republikánské strany zemědělského a malorolnického lidu (tzv. agrárníků). Tento předpoklad potvrzují volební výsledky. V období první republiky získali agrárníci na Novobydžovsku¹⁰ vždy nejvyšší počet hlasů.¹¹ Druhá světová válka však tuto agrární hegemonii silně rozrušila. Ve volebních výsledcích z roku 1946 byla již plně patrná odlišná politická orientace obyvatelstva. Svoji roli bezesporu sehrálo neobnovení agrárníků po roce 1945. V okrese Nový Bydžov jasně zvítězila Komunistická strana Československa (dále jen KSČ) s 39,2 % hlasů; Československá strana národně sociální (dále jen ČSNS) získala 26,6 %, Československá strana lidová (dále jen ČSL) 19,4 % a Československá sociálně demokratická strana dělnická (dále jen ČSDSD) 14,4 % hlasů. Prázdné lístky tvořily 0,3 %.¹²

Vítězství KSČ ve volbách v roce 1946, snaha komunistů získat mocenský monopol, ale i hospodářské obtíže zapříčinily v okrese Nový Bydžov postupné narůstání napětí. Vyhrocená situace mezi KSČ a ostatními nekomunistickými stranami gradovala v únoru 1948, kdy se stupňovaly útoky na nekomunisty v komunistickém tisku.¹³ Záhy po vypuknutí vládní krize

⁸ V okrese Hradec Králové nacházelo 15 %, v okrese Trutnov 13 % a v okrese Náchod pouze 12 % obyvatel obživu v zemědělství. Tamtéž.

⁹ V okrese Nový Bydžov poskytoval průmysl obživu pouze 26 % populace, naopak v okrese Hradec Králové to bylo 35 %, v okrese Trutnov 45 % a v okrese Náchod dokonce 48 %. Tamtéž.

¹⁰ Území pozdějšího správního okresu Nový Bydžov, koresponduje s územím soudních okresů Nový Bydžov a Chlumec nad Cidlinou, které byly využity jako územní jednotky pro konání prvorepublikových voleb.

¹¹ Není bez zajímavosti, že v soudním okrese Nový Bydžov oproti soudnímu okresu Chlumec nad Cidlinou získávala pravidelně poměrně vysoké procento hlasů KSČ. Výsledky voleb do Poslanecké sněmovny – 1920–2006, Výsledky hlasování podle okresů v letech 1920–1946. In: https://www.czso.cz/documents/10180/20536128/422008p7_1.pdf/678e4713-9e28-4ab3-8be1-384c2cb51268?version=1.0 [cit. 14. 12. 2015].

¹² V porovnání s ostatními okresy se jednalo o průměrné (střední hodnoty). Tamtéž.

¹³ Např. terčem Pochodně, tiskového krajského orgánu KSČ pro Královéhradecko, se 20. února 1948 stala národně socialistická strana. KSČ využila rozmišky mezi národním socialistou a dvěma komunisty ve Skřivanech u Nového Bydžova. Členové národně socialistické strany byli očerněni a osočeni ze závisti komunistických úspěchů: „Nedají jim spát úspěchy komunistické politiky v řadách poctivých lidí. Bezmocný vztek se u nár. soc. vybijí nadávkami

se i v okrese Nový Bydžov daly události do nezastavitelného pohybu. Poté, co se členové Okresního výboru KSČ (dále jen OV KSČ) v Novém Bydžově 20. února 1948 dozvěděli o rezignaci nekomunistických ministrů, svolali ještě též den na 21:15 hodin mimořádnou schůzi. Na ní OV KSČ aktivizoval zdejší komunisty a všichni členové byli vyzváni k bdělosti. Z Krajského výboru KSČ (dále jen KV KSČ) v Hradci Králové přišla zpráva, aby 21. února 1948 byly zaslány vládě ze všech závodů rezoluce žádající přísný postup proti rozvratníkům a zachování věrnosti vládě Klementa Gottwalda, čemuž podřídil činnost OV KSČ na své noční mimořádné schůzi.¹⁴ Již 21. února 1948 se v Novém Bydžově v koželužně utvořila závodní milice,¹⁵ která v dalších dnech společně s příslušníky Sboru národní bezpečnost (dále jen SNB) procházela městem. Podobně byla utvořena dělnická milice v rafinerii cukru ve Skřivanech.¹⁶

Počátky AV NF na Novobydžovsku je možné vysledovat 23. února 1948, kdy se v Novém Bydžově prvně sešel OAV NF.¹⁷ Personální složení bylo pro nově se rodící akční výbor typické a odpovídalo zastoupení v dalších východočeských okresech.¹⁸ Mezi přítomnými jmenujme např. tajemníka Jednotného svazu českých zemědělců (dále jen JSČZ), předsedu Okresní-

a hrozbami.“ Členy národně socialistické strany Pochodeň zaškatulkovala jako odchovance fašistického tisku, jakož i samotnou stranu spojila fašismem: „...vychoval vás dříve tisk fašistický, a abyste nezapomněl, tak vstoupil jste do strany nár. soc. a čtete S.S“. Aktér této rozmlůvky Jan Rákos, četnický penzista ze Skřivan, byl samozřejmě záhy potrestán. Okresní akční výbor Národní fronty (dále jen OAV NF) Nový Bydžov ho nechal zajistit podle zákona na ochranu republiky. Státní okresní archiv Hradec Králové (dále jen SOKA Hradec Králové), Národní fronta – okresní výbor Nový Bydžov, kart. 1, inv. č. 1–10, Zápis ze zasedání OAV NF v Novém Bydžově ze dne 26. února 1948, s. 1; *Nacistické metody ve Skřivanech*. Pochodeň, IV, č. 8, 20. února 1948, s. 7.

¹⁴ Jako velmi obtížný se jevil pokus odeslat rezoluci za okresní odborovou radu, neboť v užším výboru zdejšího Revolučního odborového hnutí (dále jen ROH) byl pouze jeden komunista, a to Stanislav Šimák budoucí tajemník a předseda OAV NF. SOKA Hradec Králové, KSČ – okresní výbor Nový Bydžov, kniha č. 16, inv. č. 16, Zápis mimořádné schůze okresního výboru KSČ v Novém Bydžově dne 20. února 1948.

¹⁵ Tento den je považován za počáteční den existence Lidových milic. Na regionální úrovni se tedy jedná o velmi brzké založení. Srov. BAŠTA, Jiří: *Lidové milice: nelegální armáda Komunistické strany Československa 1948–1969*. Praha 2013, s. 39.

¹⁶ SOKA Hradec Králové, Pamětní kniha města Nový Bydžov 1933–1976, s. 436.

¹⁷ Toho dne byl ustaven 18 členný OAV NF, přičemž bylo počítáno s jeho rozšířením podle aktuální potřeby, zejména o zástupce závodů. SOKA Hradec Králové, Národní fronta – okresní výbor Nový Bydžov, kart. 1, inv. č. 1–10, Zápis ze zasedání OAV NF v Novém Bydžově dne 23. února 1948.

¹⁸ Srov. HORÁK, Pavel: *Regionální prvky determinující působení akčních výborů Národní fronty v roce 1948 na příkladu okresů Náchod a Trutnov*. Východočeské listy historické, 33, 2015, s. 40–41; Týž: *Sokol v Hradci Králové v letech 1948–1950, aneb likvidace demokratického rázu*

ho národního výboru (dále jen ONV) Nový Bydžov, ale i zástupce SNB.¹⁹ Též „stranické“ uspořádání OAV NF nepřineslo žádné překvapení. Kromě představitelů KSČ a činitelů organizací, kde měli komunisté většinovou kontrolu,²⁰ se členy OAV NF stali i sociální demokraté, národní socialisté a lidovci, tedy příslušníci oponentních politických stran.²¹ Poměrně unikátní je zklamání novobydžovského sociálního demokrata z toho, že se nestal členem OAV NF.²²

Dění na bydžovské schůzi se výrazně odlišovalo od ustavujících schůzí jiných OAV NF. Někteří členové nového OAV NF nebyli přítomni při jeho založení. Kupodivu se všichni absentéři ze zasedání omluvili a souhlasili se zařazením do OAV NF. Je zjevné, že se nejednalo o spontánní akt, naopak vznik OAV NF se nejspíše připravoval již před 23. únorem 1948.²³ Hlavní autoritou a koordinátorem vzniku OAV NF na Novobydžovsku byl tajemník zdejšího OV KSČ František Jeřábek,²⁴ který na první schůzi vysvětlil politickou situaci a navrhl na předsedu OAV NF Stanislava Šimáka (typograf), který zastupoval Okresní odborovou radu v Novém Bydžově jako její předseda.²⁵

spolku prostřednictvím akčních výborů Národní fronty. České, slovenské a československé dějiny 20. století VIII. Ústí nad Orlicí 2013, s. 327–328.

¹⁹ SOKA Hradec Králové, KSČ – okresní výbor Nový Bydžov, kniha č. 16, inv. č. 16, Zápis schůze širšího okresního výboru KSČ v sobotu dne 28. února 1948 v sekretariátu strany v Novém Bydžově ve 14. hod., s. 1.

²⁰ Např. ROH, JSČZ, Svaz osvobozených politických vězňů (dále jen SOPV), Svaz české mládeže (dále jen SČM) atd.

²¹ SOKA Hradec Králové, KSČ – okresní výbor Nový Bydžov, kniha č. 16, inv. č. 16, Zápis schůze širšího okresního výboru KSČ v sobotu dne 28. února 1948 v sekretariátu strany v Novém Bydžově ve 14. hod., s. 1. I když výše jmenované politické strany zakázaly svým straníkům do AV NF vstupovat, docházelo k tomuto jevu i v dalších východočeských okresech.

²² „...sociální demokrat Teichman se cítil uražen, že nebyl navržen na kandidátku OAV...“ SOKA Hradec Králové, KSČ – okresní výbor Nový Bydžov, kniha č. 16, inv. č. 16, Zápis schůze širšího okresního výboru KSČ v sobotu dne 28. února 1948 v sekretariátu strany v Novém Bydžově ve 14. hod., s. 2.

²³ Pro úplnost je nutné uvést, že většina nepřítomných byla v Praze a účastnila se přípravných prací na sjezdu rolnických komisí. František Drožen a Josef Erban se nedostavili pro nesjízdnost cest. SOKA Hradec Králové, Národní fronta – okresní výbor Nový Bydžov, kart. 1, inv. č. 1–10, Zápis ze zasedání OAV NF v Novém Bydžově dne 23. února 1948.

²⁴ František Jeřábek – politický tajemník, nar. 3. března 1909 v Holicích, bytem v Novém Bydžově, členem KSČ od roku 1935. Ze všech členů OV KSČ Nový Bydžov především on zasahoval do agendy AV NF. Lze předpokládat, že byl v otázce AV NF a komunistického převratu hlavním prostředníkem mezi zdejší KSČ a pražským ústředím. Srov. SOKA Hradec Králové, KSČ – okresní výbor Nový Bydžov, kniha č. 16, inv. č. 16, Návrh OKK (okresní kádrové komise pozn. autora) na sestavení Okresního výboru Nový Bydžov, 1949, nedatováno.

²⁵ Stanislav Šimák byl do funkce předsedy jednohlasně schválen. Místopředsedou byl zvolen Alfréd Synek (SOPVP), tajemníkem Josef Veselý – okresní osvětový inspektor (SČM). SOKA

Mezi prvními kroky, které OAV NF učinil, byla výměna osob v ONV Nový Bydžov. Stalo se tak na návrh tajemníka OV KSČ Františka Jeřábka. Bylo rozhodnuto o odvolání všech členů národně socialistické a lidové strany. Za sociální demokracii byli uvolněni všichni její zástupci až na jednoho, kterému byla projevena důvěra. Následně byla rada ONV doplněna o nové členy. Ti se mimo jiné rekrutovali i z nekomunistických stran, avšak byli bezesporu loajální KSČ.²⁶ Tak jako v jiných východočeských okresech následně zaměstnanci ONV složili slib Gottwaldově vládě a tím stvrdili svoji poslušnost novému režimu.²⁷ Jak již bylo dobou nutností, byly z první schůze OAV NF Nový Bydžov odeslány pozdravné telegramy prezidentu a předsedovi vlády. Oba vyjadřovaly podporu řešení vládní krize podle postupu navrženého Klementem Gottwaldem.²⁸

Představitelé OAV NF Nový Bydžov naplánovali na pátek 27. února 1948 do Jiráskova divadla v Novém Bydžově shromáždění lidu, kde mělo být předloženo personální složení OAV NF přítomným ke schválení. Začátek byl stanoven na 17:30 hodin a k politické situaci měl promluvit okresní osvětový inspektor Josef Veselý.²⁹ Avšak únorová vládní krize měla rychlejší průběh, než tamější komunistické špičky předpokládaly. Druhý den po založení OAV NF Nový Bydžov následovala 24. února 1948 generální stávka. V Novém Bydžově se pracující ze závodů, úřadů a škol shromáždili na silnici vedoucí k cukrovaru, odkud poté odešli na manifestaci na náměstí.³⁰ Původně akce pracujících na podporu nových sociálních požadavků byla komunisty zneužita a „přetvořena“ na prostředek politického nátlaku k prosazení komunistického řešení krize.³¹ Dne 25. února 1948 bylo již rozhodnuto a komunistický režim se naplno ujal moci v celé zemi.

Pochopitelně OAV NF v Novém Bydžově inicioval tvoření místních a závodních akčních výborů a jejich složení přímo ovlivňoval. Politický tajemník OV KSČ Jeřábek nařídil, aby byly akční výbory všude ustaveny tak, aby v nich

Hradec Králové, Národní fronta – okresní výbor Nový Bydžov, kart. 1, inv. č. 1–10, Zápis ze zasedání OAV NF v Novém Bydžově dne 23. února 1948, s. 10.

²⁶ SOKA Hradec Králové, Národní fronta – okresní výbor Nový Bydžov, kart. 1, inv. č. 1–10, Zápis ze zasedání OAV NF v Novém Bydžově dne 23. února 1948, s. 1–2.

²⁷ SOKA Hradec Králové, Národní fronta – okresní výbor Nový Bydžov, kart. 1, inv. č. 1–10, Zápis ze zasedání OAV NF v Novém Bydžově ze dne 26. února 1948, s. 1.

²⁸ SOKA Hradec Králové, Národní fronta – okresní výbor Nový Bydžov, kart. 1, inv. č. 1–10, Zápis ze zasedání OAV NF v Novém Bydžově dne 23. února 1948, s. 2.

²⁹ SOKA Hradec Králové, Národní fronta – okresní výbor Nový Bydžov, kart. 1, inv. č. 1–10, Zápis ze zasedání OAV NF v Novém Bydžově dne 23. února 1948, s. 2.

³⁰ SOKA Hradec Králové, Pamětní kniha města Nový Bydžov 1933–1976, s. 436–437.

³¹ Srov. VEBER, Václav: *Osudové únorové dny*. Praha 2008, s. 312.

měla KSČ nespornou většinu. Majoritní postavení v AV NF získávala KSČ poměrně snadno prostřednictvím zájmových složek, v nichž zastávali silně postavení komunisté. Podle rozhodnutí komunistických představitelů okresu Nový Bydžov měly být AV NF založeny „pokud možno všude“. Z dalších AV NF, které v regionu vznikly, lze uvést akční výbory v nemocnici,³² v kampeličce ve Volanicích,³³ hostinských,³⁴ zaměstnanců ONV v Novém Bydžově atd.³⁵ Bezprostředně po ustavení OAV NF Nový Bydžov začaly vznikat také místní akční výbory Národní fronty (dále jen MAV NF) a jejich počet v březnu 1948 rapidně narůstal. MAV NF byly nadřazenými orgány místních národních výborů (dále jen MNV) a prováděly očistu jak v MNV, tak v zájmových organizacích ve svém teritoriu. Navrhovaly zavedení národních správ nad podniky s více než 50 zaměstnanci a v podnicích kolaborantů, šmelinářů a špatně hospodařících statků. MAV NF měly rovněž realizovat rozpuštění místních organizací strany národně socialistické a lidové. Dne 27. února 1948 vznikl např. MAV NF ve Štítě, který se skládal z devíti členů (tří za KSČ, tří za sociální demokracii, dva za JSČZ, jeden za Ústřední radu odborů (dále jen ÚRO)). Předseda byl z JSČZ, místopředseda a jednatel z KSČ. Ve stejné době byl založen MAV NF v Chlumci nad Cidlinou atd.³⁶ Po svém vzniku se řada MAV NF rychle chopila iniciativy a započala s očistou MNV.³⁷

³² SOKa Hradec Králové, KSČ – okresní výbor Nový Bydžov, kniha č. 16, inv. č. 16, Zápis schůze širšího okresního výboru KSČ v sobotu dne 28. února 1948 v sekretariátu strany v Novém Bydžově ve 14. hod., s. 2–3.

³³ SOKa Hradec Králové, Národní fronta – místní výbory okresu Nový Bydžov, kart. 35, ač. 1, Volanice, Protokol MAV ze dne 18. března 1948.

³⁴ SOKa Hradec Králové, KSČ – okresní výbor Nový Bydžov, kniha č. 16, inv. č. 16, Zápis ze schůze OV, dne 19. ledna 1949, s. 4.

³⁵ SOKa Hradec Králové, Národní fronta – okresní výbor Nový Bydžov, kart. 1, inv. č. 1–10, Zápis ze zasedání OAV obrozené Národní fronty v Novém Bydžově dne 11. března 1948, s. 1.

³⁶ SOKa Hradec Králové, Národní fronta – místní výbory okresu Nový Bydžov, kart. 35, ač. 1, Štít, Směrnice pro činnost MAV obrozené NF, Nový Bydžov, 1. březen 1948; SOKa Hradec Králové, Národní fronta – místní výbory okresu Nový Bydžov, kart. 35, ač. 1, Štít, Zápis ze dne 1. března 1948; SOKa Hradec Králové, KSČ – okresní výbor Nový Bydžov, kniha č. 16, inv. č. 16, Zápis schůze širšího okresního výboru KSČ v sobotu dne 28. února 1948 v sekretariátu strany v Novém Bydžově ve 14. hod., s. 2; SOKa Hradec Králové, Národní fronta – okresní výbor Nový Bydžov, kart. 1, inv. č. 1–10, Zápis ze zasedání OAV NF obrozené Národní fronty v Novém Bydžově dne 11. března 1948, s. 2.

³⁷ Např. na své schůzi 8. března 1948 odvolal MAV NF ve Štítě nekomunistické členy MNV. Následně MAV navrhl nové složení MNV (jednalo se pouze o členy KSČ a sociální demokracie). SOKa Hradec Králové, Národní fronta – místní výbory okresu Nový Bydžov, kart. 35, ač. 1, Štít, Rozhodnutí z 9. března 1948.

Mezi další kroky AV NF v rámci okresu patřila vyměněna všech nepohodlných osob, které zastávaly důležité úřady a funkce,³⁸ a likvidace významných představitelů nekomunistických stran.³⁹ Řadu přijatých opatření motivovalo vyřizování účtů nového režimu s akterý tzv. Nechanické aféry.⁴⁰ OAV NF v Novém Bydžově rovněž zasahoval do kompetence bezpečnostních složek. Dokonce nařizoval zatčení nepohodlných osob.⁴¹ Objevila se rovněž opatření hospodářského rázu. Všem peněžním ústavům byl Okresním akčním výborem Nový Bydžov vydán příkaz, aby vyplácely nejvýše 3 000 Kč. Vyšší částky byly vydány jen po schválení příslušného AV NF. Nepohodlným osobám byla odejmuta ve prospěch nového režimu motorová vozidla.⁴² Také OAV NF nařídil změnit řadě osob pracovní zařazení (šlo vesměs o přerazení na nižší pozice), nebo rozhodl o propuštění ze zaměstnání. Všechny změny byly zdůvodněny reakčním smýšlením dotýčných.⁴³ Obdobně jako

³⁸ SOKA Hradec Králové, Národní fronta – okresní výbor Nový Bydžov, kart. 1, inv. č. 1–10, Zápis ze zasedání OAV v Novém Bydžově dne 23. února 1948, s. 2.

³⁹ Např. bylo schváleno opatření bezpečnostního referátu k zajištění majetku bývalého ministra Josefa Černého z Nepolís. Na jeho hospodářství byla uvalena národní správa. Byla rozpoutána štvavá kampaň proti bývalému agrárníkovi a řediteli Rolnického družstva v Novém Bydžově Oldřichu Bartákoví, který v této době působil v Plzni. Barták v roce 1946 vstoupil do národně socialistické strany, ale po roce z ní odešel a již se nestal členem žádné politické strany. SOKA Hradec Králové, Národní fronta – okresní výbor Nový Bydžov, kart. 1, inv. č. 1–10, Zápis ze zasedání OAV NF Národní fronty v Novém Bydžově dne 26. března 1948, s. 3; TICHÝ, Martin: *Muklovská dekáda jednoho „agrárníka“ aneb Oldřich Barták – jeden z tisíce*. Sborník Archivu bezpečnostních složek, 6, 2008, s. 287; *Hospodářství v Rolnickém družstvu*. Pochodeň, IV, č. 13, 26. března 1948, s. 5.

⁴⁰ Tzv. Nechanická aféra se udála na Hradecku v létě 1947. V obci Nechanice spolek Selská jízda, který byl KSČ trnem v oku, pořádal jezdecký závod. Komunisty ovládané ministerstvo vnitra neoprávněně prostřednictvím bezpečnostních složek jeho konání zamezilo. Blíže k této problematice: JIRÁSEK, Zdeněk: *Nechanická aféra*. Hradec Králové 1992.

Z tohoto důvodu schválil OAV NF v Novém Bydžově např. odvolání tajemníka JSČZ v Novém Bydžově a odeslání na dovolenou ředitele zdejší Okresní hospodářské záložny. SOKA Hradec Králové, Národní fronta – okresní výbor Nový Bydžov, kart. 1, inv. č. 1–10, Zápis ze zasedání OAV NF v Novém Bydžově ze dne 26. února 1948, s. 1.

⁴¹ Např. na základě usnesení předsednictva OAV NF Nový Bydžov ze dne 24. února 1948 byl zatčen a předán státnímu zastupitelstvu v Jičíně s obžalovacími spisy František Roudný. Dále byli dle rozhodnutí OAV NF bezpečnostními orgány zatčeni již zmíněný strážmistr ve výslužbě Rákos, statkáři Jemelík, Chmelař atd. SOKA Hradec Králové, Národní fronta – okresní výbor Nový Bydžov, kart. 1, inv. č. 1–10, Zápis ze zasedání OAV NF v Novém Bydžově ze dne 26. února 1948, s. 1; *Zajištění nepřátel republiky*. Pochodeň, IV, č. 11, 12. března 1948, s. 7.

⁴² SOKA Hradec Králové, Národní fronta – okresní výbor Nový Bydžov, kart. 1, inv. č. 1–10, Zápis ze zasedání OAV NF v Novém Bydžově ze dne 26. února 1948, s. 1.

⁴³ Např. B. Vitvera, tajemník Okresního školního výboru v Novém Bydžově, byl přeložen na měšťanskou školu do Chomutic. Ředitel novobydžovského reálného gymnázia byl odeslán na dovolenou. Z rozhodnutí OAV NF Nový Bydžov byl pro nepřátelský postoj k lidové de-

ostatní východočeské okresy neunikl obnově retribučních soudů ani okres Nový Bydžov.⁴⁴ AV NF získaly v otázce retribučního soudnictví velký vliv. Např. OAV NF v Novém Bydžově rozhodoval o jmenování soudců z lidu, což se dělo na základě návrhu OV KSČ.⁴⁵ Na okrese bylo poté uspořádáno několik lidových soudů s provinivšími se občany.⁴⁶

Mezi významné úkoly AV NF patřila likvidace národně socialistické a lidové strany. Dělo se tak i v okrese Nový Bydžov. Jmenovaným stranám bylo nařízeno, aby utvořily své akční výbory, jejichž složení musel odsouhlasit MAV NF, nebo OAV NF. Na pokyn KSČ se měly pokud možno ihned rozpustit místní organizace strany národně socialistické a lidové.⁴⁷ K omezení vlivu nekomunistických stran sloužila rovněž směrnice OV KSČ Nový Bydžov, která určovala, že při sestavování AV NF (především místních) nemělo být jednáno s místními organizacemi národně socialistické a lidové strany. Pokud existovala pravicová organizace sociální demokracie, taktéž s ní nemělo být jednáno. Naopak sestavující členové AV NF se měli obracet na s komunisty sympatizujícími členy jmenovaných organizací a vyzvat je, aby do AV NF vstoupili sami bez rozhodování a vlivu jejich vedení.⁴⁸ MAV NF se rušení

mokratickému režimu propuštěn ze zaměstnání vrchní dozorce silnic Jiroudek z Loukonos. SOKA Hradec Králové, Národní fronta – okresní výbor Nový Bydžov, kart. 1, inv. č. 1–10, Zápis ze zasedání OAV NF v Novém Bydžově ze dne 26. února 1948, s. 1; SOKA Hradec Králové, Národní fronta – okresní výbor Nový Bydžov, kart. 1, inv. č. 1–10, Zápis o schůzi OAV NF v Novém Bydžově dne 8. dubna 1948, s. 1.

⁴⁴ Blíže k dané problematice: JARKOVSKÁ, Lucie: *Odplata či spravedlnost? Mimořádné lidové soudy 1945–1948 na Královéhradecku*. Praha 2008. Občané okresu Nový Bydžov měli OAV NF oznámit všechny případy, kdy provinivší se osoby unikly retribuci a ty, které se po roce 1945 chovaly vysloveně reakčně. V této souvislosti AV NF prošetřovaly řadu podezřelých z „nadměrného stýkání“ s Němci za okupace. SOKA Hradec Králové, Národní fronta – okresní výbor Nový Bydžov, kart. 1, inv. č. 1–10, Zápis ze zasedání OAV NF v Novém Bydžově ze dne 26. února 1948, s. 1; SOKA Hradec Králové, Národní fronta – místní výbory okresu Nový Bydžov, kart. 35, ač. 1, Volanice, Protokol MAV ze dne 21. dubna 1948.

⁴⁵ SOKA Hradec Králové, Národní fronta – okresní výbor Nový Bydžov, kart. 1, inv. č. 1–10, Zápis ze zasedání OAV NF obrozené Národní fronty v Novém Bydžově dne 11. března 1948, s. 2; SOKA Hradec Králové, KSČ – okresní výbor Nový Bydžov, kniha č. 16, inv. č. 16, Zápis schůze užšího okresního výboru KSČ v sekretariátu strany v Novém Bydžově v sobotu 13. března 1948 ve 14. hod., s. 2.

⁴⁶ SOKA Hradec Králové, Pamětní kniha města Nový Bydžov 1933–1976, s. 440–441.

⁴⁷ SOKA Hradec Králové, KSČ – okresní výbor Nový Bydžov, kniha č. 16, inv. č. 16, Zápis schůze širšího okresního výboru KSČ v sobotu dne 28. února 1948 v sekretariátu strany v Novém Bydžově ve 14. hod., s. 2–3; SOKA Hradec Králové, Národní fronta – místní výbory okresu Nový Bydžov, kart. 35, ač. 1, Štít, Směrnice pro činnost MAV obrozené NF, Nový Bydžov, 1. březen 1948.

⁴⁸ SOKA Hradec Králové, Národní fronta – místní výbory okresu Nový Bydžov, kart. 35, ač. 1, Štít, Směrnice pro činnost MAV obrozené NF, Nový Bydžov, 1. březen 1948.

místních organizací nekomunistických stran ujal iniciativně a záhy po únoru jich byla skutečně řada rozpuštěna.⁴⁹ Přeměna nekomunistických stran však nenaplnila očekávání KSČ, spolupráce s obrozenou stranou socialistickou⁵⁰ a lidovou byla velmi nepatrná, takřka mizivá. U jmenovaných politických stran se projevoval zřejmý nezáměr a téměř zatvrzelost vůči jakékoliv politické spolupráci s KSČ, případně s akčními výbory.⁵¹

V dubnu 1948 byla výstavba AV NF v krajích, okresech i obcích v podstatě zakončena. Tyto orgány komunistické moci si získaly v krátké době své činnosti velikou autoritu u všech vrstev obyvatelstva. Původně patřila mezi jejich hlavní úkoly očista politického a hospodářského života, realizování sjednocení mládeže a sjednocení tělovýchovy. Později začaly být AV obrozené NF považovány za trvalé orgány, proto nemělo být jejich poslání zakončeno splněním zmíněných úkolů; naopak byly již pro ně připraveny nové. V nejkratším časovém horizontu to byly přípravy oslav jednotného 1. máje a 9. května. Druhým významným úkolem bylo zajištění diskuze o ústavě. Dříve, než byla ústava schválena parlamentem, měl být o ní každý občan informován a každému měla být dána možnost se k ní vyjádřit.⁵² Avšak v praxi byla šance vyslovit se k ústavě jakkoliv negativně jen hypotetická.

Již výše jmenovaná oslava 1. máje se pod hlavičkou akčních výborů vsutku realizovala.⁵³ Pořádáním oslav byly pověřeny MAV NF spolu s OAV NF. Ke spolupráci na přípravách byli vyzváni všichni novému režimu loajální národní socialisté a lidovci, dále členové JSČZ, SČM, ROH atd.⁵⁴ Samotných oslav 1. máje se v Novém Bydžově zúčastnilo asi 12–15 000 lidí, v Chlumci

⁴⁹ Připomeňme např. likvidaci národně socialistické a lidové strany ve Štítě ze začátku března 1948. Zdejší MAV NF nařídil zastavení veškeré činnosti a rozpuštění zmíněných stran. SOKA Hradec Králové, Národní fronta – místní výbory okresu Nový Bydžov, kart. 35, ač. 1, Štít, Rozhodnutí z 9. března 1948; SOKA Hradec Králové, Národní fronta – místní výbory okresu Nový Bydžov, kart. 35, ač. 1, Štít, Dopis od MAV NF ve Štítě pro Josefa Pražáka Štít čp. 9, 9. března 1948.

⁵⁰ Dne 29. února 1948 se Československá národně socialistická strana přejmenovala na Československou stranu socialistickou. Srov. KAPLAN, Karel: *Národní fronta 1948–1960* (dále jen *Národní fronta*). Praha 2012, s. 70.

⁵¹ Státní oblastní archiv v Zámrsku (dále jen SOA Zámorsk), Národní fronta – Krajský akční výbor Hradec Králové, kart. 2, inv. č. 31, Situační zpráva č. 2 v týdnu od 10. října do 17. října 1948, s. 1.

⁵² *Nové úkoly akčních výborů obrozené Národní fronty*. Pochodeň, IV, č. 16, 16. dubna 1948, s. 1.

⁵³ SOKA Hradec Králové, KSČ – okresní výbor Nový Bydžov, kniha č. 16, inv. č. 16, Zápis schůze užšího okresního výboru dne 10. dubna 1948 v Novém Bydžově ve 14. hod., s. 2.

⁵⁴ SOKA Hradec Králové, KSČ – okresní výbor Nový Bydžov, kniha č. 16, inv. č. 16, Zápis užšího okresního výboru KSČ. V sobotu dne 24. dubna 1948 v Chlumci nad Cidlinou ve 14. hod., s. 2.

nad Cidlinou jen 5–7 000. Slavnost nebyla ze strany OV KSČ hodnocena vyloženě negativně, ale jistá nespokojenost je zjevná: „...první máj byl jaksi studený, málo potlesku, málo hesel, nebyl bojovný jako předtím“. Na druhou stranu si novobydžovští komunisté uvědomovali, že oslavy na okrese dopadly daleko lépe než v Náchodě,⁵⁵ kde došlo k nesouhlasným vystoupením především ze strany studentů tamějšího reálného gymnázia a obchodní akademie.⁵⁶

Významnou událostí, která znásobila aktivitu členů KSČ a AV NF a rozvířila dění na okrese, byly parlamentní volby, které se konaly 30. května 1948. Oficiálně v nich měli občané Československé republiky projevit svůj souhlas s dosud vykonanou prací vlády Národní fronty (především s národním pojištěním, zemědělskými zákony, znárodněním, školským zákonem a s novou ústavou). Obyvatelé měli rovněž stvrdit udržení dosavadního směru vývoje a mimo jiné odsouhlasit spojenectví se SSSR.⁵⁷ Ve skutečnosti bylo účelem voleb dovršit přechod totalitního monopolu moci na orgány a aparát KSČ.⁵⁸ AV NF v nich sehrály klíčovou roli. Zajistily, aby při volbách nebylo nic ponecháno náhodě. Hlavním úkolem bylo zaručit komunistům absolutní kontrolu nad hlasováním a co nejvíce znemožnit obyvatelstvu možnost vyjádřit se při volbách svobodně. Tyto úkoly byly realizovány na základě poměrně propracovaného systému. Místní akční výbory NF nesly zodpovědnost za to, že byly sestaveny seznamy osob vyloučených z veřejného a politického života. Seznamy se poté staly podkladem pro omezení volebního práva nepohodlných občanů, u kterých byl předpoklad, že by mohli hlasovat proti jednotné kandidátce. Důvody pro odejmutí možnosti zúčastnit se voleb byly koncipovány tak široce,⁵⁹ že to umožňovalo zbavit volebního práva vedle osob posti-

⁵⁵ SOKa Hradec Králové, KSČ – okresní výbor Nový Bydžov, kniha č. 16, inv. č. 16, Zápis schůze užšího okresního výboru KSČ dne 8. května 1948 ve 14. hod. v sekretariátu strany v Novém Bydžově, s. 2.

⁵⁶ SOKa Náchod, Okresní výbor národní fronty Náchod, kart. 1, inv. č. 2, Zápis ze schůze předsednictva OAV NF v Náchodě konané dne 3. května 1948.

⁵⁷ SOKa Hradec Králové, Národní fronta – místní výbory okresu Nový Bydžov, kart. 35, ač. 1, Štít, Činnost akčních výborů NF – Volební pokyny č. 3, Oběžník č. 12, Generální sekretariát Ústředního akčního výboru Národní fronty (dále jen ÚAV NF), 17. května. 1948.

⁵⁸ KAPLAN, Karel: *Nekrvavá revoluce*. Praha 1993, s. 190.

⁵⁹ V seznamech se objevil každý, 1. kdo byl odsouzen nebo proti komu bylo vedeno trestní řízení podle zákona na ochranu republiky. 2. kdo se provinil proti lidové demokratickému řádu, to znamená: veřejně hanobil vládu, vyzýval občanstvo k odporu vůči vládním usnesením, šířil nepravdivé zprávy, ilegální tiskoviny a organizoval hromadný poslech republiky nepřátelského cizího rozhlasu. 3. kdo činně a vědomě usiloval o hospodářský rozvrat, to znamená: veřejně vyzýval k neplnění dodávek, ke snížení pracovní výkonnosti, kdo provozoval černý obchod, veřejně zrazoval občanstvo od účasti na dobrovolných pracovních brigádách nebo dopustil se sabotáže ve výrobě. 4. kdo zneužil veřejné nebo politické funkce ke svému oboha-

žených „oprávněně“ i osoby, které se ničeho nedopustily a nepohodlné byly pouze z politických důvodů.

Jako součást příprav na květnové volby měly MNV v součinnosti s MAV NF provést nejpozději do 25. dubna 1948 obrodu (očistu) MNV.⁶⁰ Tím byl vyloučen jakýkoliv nekontrolovatelný vliv na realizaci voleb a jejich samotný průběh. Sestavu okrskových volebních komisí navrhovaly MAV NF a předkládaly je OAV NF. Složení takovéto konkrétní komise lze demonstrovat na případu obce Štít. Její členové byli buď příslušníky KSČ, nebo bezpartijní, ale jednalo se o osoby rekrutované z MNV, tudíž členy opět loajální novému režimu.⁶¹ Je zcela patrné, že průběh voleb byl díky činnosti AV NF plně v moci KSČ. Na druhou stranu ÚAV NF se v reakci na manifestační volby zásadně vyslovil pro tajné hlasování.⁶² Pro zaručení alespoň zdání regulérnosti byly do 25. května jmenováni důvěrníci pro volební místnosti. Ti neměli chápat svůj úkol jako kontrolori, kteří sledovali, jak kdo hlasuje, ale měli zabezpečit poctivost voleb.⁶³ Tato opatření nesměřovala ani tak k zajištění regulérnosti voleb, ale především měla dát volbám punc legitimnosti, aby nebyly jasně a hmatatelně zdiskreditovány jak v domácím, tak i v mezinárodním měřítku.

Je nutné si uvědomit, že jak nejvyšší představitelé KSČ, tak i ti z Nového Bydžova měli z voleb strach a výsledkem si nebyli vůbec jisti. Volební průzkumy v okrese Nový Bydžov ze začátku dubna 1948 nepřinášely povzbudivé informace. Průzkumy kalkulovaly s poměrně nízkou podporou jednotné kandidátky Národní fronty.⁶⁴ Představitelé OV KSČ Nový Bydžov (potažmo

cení, přijímal úplatky. SOKA Hradec Králové, Národní fronta – místní výbory okresu Nový Bydžov, kart. 35, ač. 1, Štít, Směrnice pro činnost MAV obrozené NF, Oběžník č. 14/48, ÚAV NF, 13. dubna 1948.

⁶⁰ SOKA Hradec Králové, Národní fronta – místní výbory okresu Nový Bydžov, kart. 35, ač. 1, Štít, Ustavení obrozených místních národních výborů, ONV v Novém Bydžově, 8. dubna 1948.

⁶¹ SOKA Hradec Králové, Národní fronta – místní výbory okresu Nový Bydžov, kart. 35, ač. 1, Štít, Hlášení pro OAV NF v Novém Bydžově, MAV NF ve Štítě, 24. září 1948.

⁶² Rovněž KAV NF byly povinny dbát, aby byla zajištěna každému voliči možnost tajné volby. Taktéž představitelé novobydžovské KSČ kladli důraz, aby byly volby tajné a byly všude pleny. SOKA Hradec Králové, Národní fronta – místní výbory okresu Nový Bydžov, kart. 35, ač. 1, Štít, Činnost akčních výborů NF – Volební pokyny č. 3, Oběžník č. 12, Generální sekretariát ÚAV NF, 17. května. 1948; SOKA Hradec Králové, KSČ – okresní výbor Nový Bydžov, kniha č. 16, inv. č. 16, Zápis schůze užšího okresního výboru KSČ dne 29. května 1948 v Chlumci nad Cidlinou ve 14. hod., s. 2.

⁶³ SOKA Hradec Králové, Národní fronta – místní výbory okresu Nový Bydžov, kart. 35, ač. 1, Štít, Činnost akčních výborů NF – Volební pokyny č. 3, Oběžník č. 12, Generální sekretariát ÚAV NF, 17. května. 1948.

⁶⁴ SOKA Hradec Králové, KSČ – okresní výbor Nový Bydžov, kniha č. 16, inv. č. 16, Zápis schůze širšího okresního výboru KSČ v Novém Bydžově, v sobotu dne 3. dubna 1948 v Chlumci nad Cidlinou, ve 14. hod. odpo., s. 2.

politický tajemník Jeřábek) si uvědomovali vážnost celé věci.⁶⁵ Volby byly natolik důležité, že okresní vedení KSČ odsunulo řešení vnitřních problémů až na dobu po volbách: „Po volbách se věnujeme vyčištění vlastních řad. Vyhrání voleb je pro nás rozhodující, jak uvnitř, tak i pro zahraničí.“ Kýžené výsledky voleb v okrese měly zajistit krom personálních změn v MAV NF rovněž i další opatření. Z rozhodnutí OV KSČ Nový Bydžov měly být potrestány ty osoby, které odmítly podepsat souhlas s jednotnou kandidátkou. U členů KSČ mělo být zavedeno disciplinární řízení, jinostranici měli být veřejně označeni za nepřítel národa.⁶⁶ KSČ rovněž veřejně napadala instituci tzv. bílých lístků⁶⁷: „...prázdný volební lístek ... je výrazem zapadajících vykořisťovatelských tříd v ČSR“. Rozhořela se až demagogická kampaň na podporu jednotné kandidátky. Společná kandidátka obrozené NF byla oficiálně prezentována jako absolutní dobro a jako mezník v historickém vývoji Československa.⁶⁸ Naopak osoby, které by jednotnou kandidátku nevolily, byly strašeny mimo jiné návratem Němců do pohraničí.⁶⁹ Především jedinci, kteří neměli sympatie v obci a byli vyslovenými odpůrci nového režimu, měli být pro výstrahu zbaveni volebního práva. Komunisté správně předpokládali, že toto opatření vyvolá souhlasnou odezvu u voličů.⁷⁰ Týden od 23. do 30. května 1948 se stal týdnem osobní agitace. Tehdejší komunističtí představitelé byli přesvědčeni, že osobní rozmluvou nejlépe získají každého voliče pro nutnost hlasovat pro

⁶⁵ „...situace není tak růžová, jak si někteří soudruzi představují a nechávají se ukolébávat, až zarážející někdy nečinností a myšlenkou, že je již vítězství hotové. Fakt je, že když bude více bílých lístků, než sami počítáme, že reakci bude stoupat hřebínek k další podkopné práci. Za každou cenu zameziti ve volbách odevzdání bílých lístků. Průzkumy ukázaly, že namnoze jich by bylo dosti. Poukazuje na případ Žíželice, kam pojede zítra udělat pořádek...“ V reakci na špatné předvolební výsledky obce Žíželice se OV KSČ usnesl, aby tamější předseda MAV NF byl zbaven funkce. SOKA Hradec Králové, KSČ – okresní výbor Nový Bydžov, kniha č. 16, inv. č. 16, Zápis schůze užšího okresního výboru KSČ dne 8. května 1948 ve 14. hod. v sekretariátu strany v Novém Bydžově, s. 2–3.

⁶⁶ SOKA Hradec Králové, KSČ – okresní výbor Nový Bydžov, kniha č. 16, inv. č. 16, Zápis schůze užšího okresního výboru KSČ dne 8. května 1948 ve 14. hod. v sekretariátu strany v Novém Bydžově, s. 2–3.

⁶⁷ V pramenech a statistikách označovány jako prázdné lístky.

⁶⁸ *Jednotná kandidátka NF mezníkem na cestě k socialismu*. Pochodeň, IV, č. 20, 14. května 1948, s. 3.

⁶⁹ V regionálním tisku se vesměs se objevovaly hesla typu: „Bílý lístek – zrada na národě“ nebo „Bílý lístek znamená návrat k Mnichovu“ atd. *Co znamená*. Pochodeň, IV, č. 21, 21. května 1948, s. 4.

⁷⁰ SOKA Hradec Králové, KSČ – okresní výbor Nový Bydžov, kniha č. 16, inv. č. 16, Zápis schůze užšího okresního výboru KSČ dne 8. května 1948 ve 14. hod. v sekretariátu strany v Novém Bydžově, s. 2.

jednotnou kandidátku NF.⁷¹ Rovněž byly v celém okrese rozplánovány předvolební schůze. Hlavním účelem bylo přesvědčit občany o nutnosti volby jednotné kandidátky, i proto navštívili referenti z krajského akčního výboru při této příležitosti většinu obcí.⁷² Pomoci občanům ve „správném“ rozhodování při volbách měly také dekrety na půdu ze zbytkových statků, které měly být rozděleny nejpozději do dne konání voleb. Přes tato opatření nepřinášely volební průzkumy opětovně povzbudivé zprávy. Průzkum z 22. května 1948 ukázal, že bílých lístků bude cca 14 %.⁷³ Podíl na tom měla bezesporu aktivita odpůrců nového režimu.⁷⁴

Nakonec se obavy komunistů nenaplnily a volby dopadly pro jednotnou kandidátku Národní fronty a KSČ příznivě. Avšak je nutné si uvědomit, že docházelo k machinacím s výsledky hlasování. Způsob jejich pokřívání naznačují archivní prameny. Pokud porovnáme volební čísla, která uváděly oficiální statistiky, s údaji, které vykázal užší výbor OV KSČ,⁷⁵ zjistíme, že počet bílých lístků shodně odpovídá hodnotě uvedené v oficiální statistice. Tudíž s tímto údajem manipulováno nebylo. Hodnoty se mírně rozcházejí v otázce neplatných hlasů. Oficiální prameny uvádí pro okres Nový Bydžov o čtyři neplatné hlasy více. Nejmarkantnější je rozdíl v počtu odevzdaných lístků. Zde došlo k odchylce 2 611 hlasů, které byly později bez jakýchkoliv pochyb započteny ve prospěch jednotné kandidátky. Toto však neodhaluje všechny možné způsoby machinací s volebními výsledky, pouze ukazuje jeden z možných a použitých způsobů k jejich ovlivnění. To, že oficiální statistiky podávaly obraz voleb jako totálního vítězství jednotné kandidátky, potažmo nového režimu, je dáno i tím, že v nich byl záměrně uváděn pouze počet odevzdaných hlasů, nikoliv celkový počet voličů. Nelze tedy snadno určit, kolik osob bylo vyloučeno z voleb. Z celkového počtu voličů podporovalo NF zcela jistě daleko méně osob, než by se na první pohled zdálo. Podle oficiálních statistik vypadaly volební výsledky následovně: 85,96 % odevzdaných hlasů pro

⁷¹ SOKA Hradec Králové, Národní fronta – místní výbory okresu Nový Bydžov, kart. 35, ač. 1, Štít, Činnost akčních výborů NF – Volební pokyny č. 3, Oběžník č. 12, Generální sekretariát ÚAV NF, 17. května. 1948.

⁷² SOKA Hradec Králové, KSČ – okresní výbor Nový Bydžov, kniha č. 16, inv. č. 16, Zápis schůze okresního užšího výboru KSČ dne 15. května 1948 v Chlumci nad Cidlinou ve 14. hod., s. 1.

⁷³ SOKA Hradec Králové, KSČ – okresní výbor Nový Bydžov, kniha č. 16, inv. č. 16, Zápis schůze širšího okresního výboru KSČ dne 22. května 1948 ve 14. hod. odpo. Na Kněžovce v Novém Bydžově, s. 1–2.

⁷⁴ Např. v Novém Bydžově byly rozhozeny letáky protirežimního obsahu. SOKA Hradec Králové, KSČ – okresní výbor Nový Bydžov, kniha č. 16, inv. č. 16, Zápis schůze užšího okresního výboru KSČ dne 29. května 1948 v Chlumci nad Cidlinou ve 14. hod., s. 2.

⁷⁵ Lze předpokládat, že OV KSČ Nový Bydžov měl nejlepší přehled o výsledcích voleb ze všech zainteresovaných orgánů, protože byl hlavním hybatelem dění v okrese (pozn. autora).

jednotnou kandidátku Národní fronty; 6,54 % tvořily prázdné lístky a 7,50 % lístků bylo neplatných.⁷⁶ Komunističtí představitelé okresu Nový Bydžov přisuzovali úspěch ve volbách tomu, že v únorových událostech obsadili a vyčistili klíčové úřady, MNV a všechny důležité místa. Na druhou stranu byla vyčítána ostatním politickým stranám pasivita v předvolební kampani. Jako nejpasivnější byli označeni lidovci. Nopak byla přiznána zásluha akčním výborům NF, které: „reakci kleply přes prsty“. OV KSČ byl přesvědčen, že ty obce, které váhaly s očistou, měly nesporně horší výsledky, než ty obce, jež provedly řádnou očistu.⁷⁷

Škála úkolů, kterými se AV NF zabývaly, byla velmi rozsáhlá. Očista společnosti se nevyhnula ani oblasti školství. Akčními výbory byla postižena řada novobydžovských pedagogů. Mezi tresty figurovalo např. udělení důtky,⁷⁸ propuštění ze zaměstnání,⁷⁹ přeložení na jiné pracoviště a penzionování.⁸⁰ Všichni učitelé se měli z rozhodnutí OAV NF Nový Bydžov zapojit do veřejné činnosti (zejména vypomáhat národním výborům a v kultuře na vesnici atd.).⁸¹ Nejméně příznivá situace panovala pro nový režim mezi studenty, a proto měli být převychováni.⁸²

Do oblasti náboženství AV NF v okrese Nový Bydžov ve sledovaném období příliš nezasahovaly. Bylo to dáno především nevyjasněným postojem KSČ ke katolické církvi, která se měla vzdát Vatikánu a stát se národní církví. Z toho důvodu prozatím nedocházelo k významnějším zásahům ze strany akčních výborů NF. Církve byly vesměs pouze vyzývány ke spolupráci s no-

⁷⁶ *Volby do Národního shromáždění v květnu 1948*. Zprávy Státního úřadu statistického republiky Československé, XXIX, 1948, Řada B.

⁷⁷ SOKA Hradec Králové, KSČ – okresní výbor Nový Bydžov, kniha č. 16, inv. č. 16, Zápis užšího okresního výboru KSČ dne 5. června 1948 v Novém Bydžově ve 14. hod., s. 1–2.

⁷⁸ Např. MAV NF ve Volanicích udělil důtku řídícímu učiteli, aby působil jako vychovatel, jak doba vyžadovala. Pokud by se jeho přístup nezměnil, měl být přeložen. SOKA Hradec Králové, Národní fronta – místní výbory okresu Nový Bydžov, kart. 35, ač. 1, Volanice, Protokol MAV NF ze dne 8. března 1948.

⁷⁹ Připomeňme případ feditelky odborné školy pro ženská povolání Šenkové. SOKA Hradec Králové, Národní fronta – okresní výbor Nový Bydžov, kart. 1, inv. č. 1–10, Zápis o schůzi OAV NF v Novém Bydžově dne 8. dubna 1948, s. 2; SOKA Hradec Králové, Národní fronta – okresní výbor Nový Bydžov, kart. 1, inv. č. 1–10, Zápis o zasedání OAV NF v Novém Bydžově v zasedací síni ONV dne 19. dubna 1948, s. 1.

⁸⁰ SOKA Hradec Králové, Národní fronta – okresní výbor Nový Bydžov, kart. 1, inv. č. 1–10, Zápis o schůzi OAV NF v Novém Bydžově dne 8. dubna 1948, s. 4.

⁸¹ SOKA Hradec Králové, Národní fronta – okresní výbor Nový Bydžov, kart. 1, inv. č. 1–10, Zápis ze zasedání pléna OAV NF v Novém Bydžově dne 4. října 1948 v zasedací síni ONV, s. 1.

⁸² SOKA Hradec Králové, KSČ – okresní výbor Nový Bydžov, kniha č. 16, inv. č. 16, Slavnostní zasedání širšího okresního výboru KSČ, konaného dne 5. prosince 1948, s. 16.

vým režimem.⁸³ AV NF se výrazněji zapojily do otázky náboženství teprve v roce 1949 v souvislosti s tzv. Katolickou akcí,⁸⁴ jejímž hlavním úkolem bylo získat podporu věřících pro dohodu mezi katolickou církví a státem, která by vedla ke vzniku státní, národní církve nezávislé na Vatikánu.⁸⁵

Velký prostor věnovaly AV NF Sokolu, neboť vrcholní představitelé KSČ si uvědomovali jeho význam. Jednalo se o nejmasovější tělovýchovnou organizaci v Československu, která se honosila dlouhou tělovýchovnou tradicí, a jež byla dokonale centrálně vybudovaná. Sokol navštěvoval mizivý počet komunistů, tudíž KSČ v něm neměla silné pozice. Naopak představoval jednu z významných platforem, která ze své podstaty seskupovala především osoby, jež nový režim považoval za své odpůrce. Sdružovaly se v něm především střední a maloburžoazní vrstvy, tedy vrstvy, jež byly přirozeným nepřítelem komunistické ideologie. Na rozdíl od politických stran se AV NF nezdařilo Sokol si tak rychle podrobit.

Již na konci února 1948 mluvili představitelé OV KSČ Nový Bydžov o nutnosti provedení očisty v Sokole.⁸⁶ Samotnou očistu této tělovýchovné organizace měly na starost nově vzniklé akční výbory Sokola, odpovědné především za to, že na vedoucích místech v tělovýchově a v řadách prostého členstva zůstaly jen osoby mající kladný poměr ke sjednocení tělovýchovy a k lidové demokratickému režimu.⁸⁷ Vzniklé AV NF byly tvořeny pouze příslušníky Sokola. Do činnosti Sokola neměly přímo zasahovat ani MAV NF či OAV NF a případná perzekuce v zaměstnání se neměla přenášet do sokolských jednot.⁸⁸ I v okrese Nový Bydžov byly zakládány téměř

⁸³ Např.: SOKA Hradec Králové, Národní fronta – místní výbory okresu Nový Bydžov, kart. 35, ač. 1, Štít, Směrnice pro činnost MAV obrozené NF, Oběžník č. 7, ÚAV NF, 9. dubna 1948.

⁸⁴ Srov. SOKA Hradec Králové, Národní fronta – místní výbory okresu Nový Bydžov, kart. 35, ač. 1–7, Lovčice, Všem místním akčním výborům, č. j. 509/1949, OAV NF, nedatováno, s. 2.

⁸⁵ Blíže KAPLAN, K.: *Národní fronta*, s. 155–164.

⁸⁶ SOKA Hradec Králové, KSČ – okresní výbor Nový Bydžov, kniha č. 16, inv. č. 16, Zápis schůze širšího okresního výboru KSČ v sobotu dne 28. února 1948 v sekretariátu strany v Novém Bydžově ve 14. hod., s. 2.

⁸⁷ SOKA Hradec Králové, Národní fronta – místní výbory okresu Nový Bydžov, kart. 35, ač. 1, Štít, Směrnice pro činnost MAV obrozené NF, Oběžník č. 7, ÚAV NF, 9. dubna 1948.

⁸⁸ UHLÍŘ, Jan – WAIC, Marek: *Sokol proti totalitě 1938–1952*. Praha 2001, s. 128.

okamžitě sokolské AV NF,⁸⁹ které se záhy zhostily svého úkolu a začaly ze Sokola vylučovat nepohodlné osoby.⁹⁰

V létě 1948 se konal v Praze všesokolský slet, jenž se stal pro novobydžovské obyvatele velkou událostí, a řada z nich se ho zúčastnila.⁹¹ Již v průběhu sletu se objevily různé projevy nesouhlasu s komunistickým režimem. OAV NF Nový Bydžov reagoval okamžitě a 28. června 1948 (tedy ještě v době konání sletu) se zabýval otázkou poměrů při tomto svátku sportu.⁹² Skutečné události, které se odehrály na sletu, byly KSČ překrouceny a prezentovány tak, že se na něm projeví „reakční protistátní živly“. Po sletu následovala tvrdá opatření. Dne 9. července 1948 vláda rozhodla o rázném postupu v Sokole. Řešením „neutěšené“ situace byly pověřeny AV NF. Na základě nařízení ÚAV NF byly zřízeny při všech krajských, okresních a místních AV NF sokolské komise, jež měly očistu provést.⁹³ V reakci na odpor projevený na sletu urychlila KSČ sjednocení veškeré tělovýchovy.⁹⁴ OAV NF v Novém Bydžově se společně s OV KSČ plně zapojil do druhé vlny očisty ve zdejším Sokole. Členové OV KSČ měli za úkol zařídit, aby byly v závodech přijaty rezoluce požadující očistu Sokola od pobuřujících provokatérů.⁹⁵ Při každém MAV NF, v jehož územním teritoriu existovala tělocvičná jednota Sokol (dále jen TJS), byla ustanovena očištná sokolská komise.⁹⁶ Hlavní vlna vylučování

⁸⁹ Např. ve Volanicích proběhla 18. března 1948 schůze MAV NF, kde bylo prvním bodem programu schválení členů AV TJS. SOkA Hradec Králové, Národní fronta – místní výbory okresu Nový Bydžov, kart. 35, ač. 1, Volanice, Protokol MAV NF ze dne 18. března 1948.

⁹⁰ Např. z výboru Sokola Nový Bydžov byly vyloučeny tři osoby. SOkA Hradec Králové, Národní fronta – okresní výbor Nový Bydžov, kart. 1, inv. č. 1–10, Zápis o zasedání OAV NF v Novém Bydžově v zasedací síni ONV dne 19. dubna 1948, s. 1.

⁹¹ SOkA Hradec Králové, Pamětní kniha města Nový Bydžov 1933–1976, s. 441.

⁹² Bylo rozhodnuto, že funkcionáři Sokola jsou povinni zasáhnout taktickým způsobem mezi členstvem, aby na sletu nedocházelo k politickým provokacím. Předseda OAV NF Nový Bydžov apeloval na zástupce z řad sokolského vedení, aby se v hlavních sletových dnech provokace neopakovaly. Představitelé novobydžovského Sokola se zaručili, že při vystoupení žactva ze strany jejich svěřenců k žádným provokacím nedojde. SOkA Hradec Králové, Národní fronta – okresní výbor Nový Bydžov, kart. 1, inv. č. 1–10, Zápis ze zasedání pléna OAV NF v Novém Bydžově dne 28. června 1948, s. 1.

⁹³ MLÝNSKÝ, J.: *c. d.*, s. 79.

⁹⁴ SOkA Hradec Králové, Národní fronta – místní výbory okresu Nový Bydžov, kart. 35, ač. 1, Skřivany, Všem krajským a okresním výborům KSČ, nedatováno, s. 1.

⁹⁵ SOkA Hradec Králové, KSČ – okresní výbor Nový Bydžov, kniha č. 16, inv. č. 16, Zápis schůze užšího okresního výboru KSČ, dne 30. července 1948 v sekretariátě Nový Bydžov v 18. hod., s. 3.

⁹⁶ Očištná komise měla vždy osm členů (čtyři členové z MAV NF a čtyři členové ze Sokola, předseda byl člen MAV NF). Tato komise si vyžádala od jednoty seznam všech členů Sokola a ve své schůzi jednoho člena po druhém prověřila, zda se nezpřonevěřil sokolské myšlence,

v nejvyšším vedení Sokola v Novém Bydžově proběhla v srpnu 1948.⁹⁷ Naopak na jednotlivé organizace TJŠ se MAV NF zaměřily teprve v září 1948.⁹⁸ Ač měla být očista realizována do konce září 1948,⁹⁹ termín jejího dokončení se protáhl. Začátkem října ještě nebyla ukončena. Do té doby AV NF na Novobydžovsku vyloučily 84 členů, 14 členů zbavily členství na půl roku, 17 osob bylo zbaveno funkcí a 89 Sokolům byla vyslovena důtka. Nedořešeno bylo cca pět případů v Novém Bydžově. Stejně jako v jiných východočeských okresech bylo rozhodnuto zabavit vyloučeným členům kroje, legitimace a odznaky. Následně byly sletové kroje uskladněny u mateřské jednoty.¹⁰⁰ Odevzdávání však bylo neoprávněné, protože kroje nikdy nebyly majetkem Sokola, ale majetkem jednotlivých členů.¹⁰¹

Očista Sokola v okrese Nový Bydžov přesto neproběhla zcela tak, jak měla. Ve shodě s jinými okresy i zde zafungovaly především v menších tělovýchovných jednotách osobní známosti a loajálností, jak u příslušníků KSČ, tak u členů AV NF, kteří byli prověrkou pověřeni. Na druhou stranu primární cíl očisty byl splněn. Čelní demokratičtí představitelé Sokola na okrese byli odstraněni.¹⁰² Tím však očista v Sokole neskončila. Nově se pozornost AV NF zaměřila především na funkcionáře a členy bývalých tělovýchovných, sportovních a turistických organizací, které se po únoru 1948 sloučily se So-

anebo lidově demokratickému zřízení. Tato komise své usnesení oznámila sokolské jednotě a jednota rozhodnutí komise provedla. Je nutné si uvědomit, že AV NF nebyl vykonavatel, tím byla jednota. SOKA Hradec Králové, Národní fronta – místní výbory okresu Nový Bydžov, kart. 35, ač. 1, Skřivany, Místním akčním výborům NF, OAV NF v Novém Bydžově, 18. září 1948.

⁹⁷ V Bydžově vylučují ze Sokola. Pochodeň, IV, č. 21, 20. srpna 1948, s. 11; SOKA Hradec Králové, Národní fronta – místní výbory okresu Nový Bydžov, kart. 35, ač. 1, Skřivany, OAV NF Nový Bydžov, 26. srpna 1948, s. 1.

⁹⁸ Srov. SOKA Hradec Králové, Národní fronta – místní výbory okresu Nový Bydžov, kart. 35, ač. 1, Skřivany, Sokolská župa Denisova – očista, MAV NF Skřivany, 2. září 1948, s. 1; SOKA Hradec Králové, Národní fronta – místní výbory okresu Nový Bydžov, kart. 35, ač. 1, Volanice, Zápis ze schůze MAV NF konané dne 8. září 1948 atd.

⁹⁹ SOKA Hradec Králové, Národní fronta – místní výbory okresu Nový Bydžov, kart. 35, ač. 1, Volanice, Místním akčním výborům NF, OAV NF v Novém Bydžově, 18. září 1948.

¹⁰⁰ SOKA Hradec Králové, Národní fronta – okresní výbor Nový Bydžov, kart. 1, inv. č. 1–10, Zápis ze zasedání pléna OAV v Novém Bydžově dne 4. října 1948 v zasedací síni ONV, s. 2.

¹⁰¹ UHLÍŘ, J. – WAIC, M.: c. d., s. 149.

¹⁰² SOA Zámorsk, Národní fronta – Krajský akční výbor Hradec Králové, kart. 2, inv. č. 31, Situační zpráva č. 2 v týdnu od 10. října do 17. října 1948, s. 1.

kolem.¹⁰³ Náladu v Sokole měl rovněž změnit vstup členů KSČ (především dělnictva) do jeho řad.¹⁰⁴

Rok 1948 byl pro novobydžovský Sokol přelomový. V důsledku několika opakovaných čistek jeho činnost výrazně poklesla.¹⁰⁵ Ačkoliv měla očista destruktivní vliv na samostatnou organizaci Sokola, novému režimu přinesla kýžené výsledky. Jeho odpůrci byli z novobydžovského Sokola odstraněni a ten se podřídil komunistickému diktátu. Bylo to patrné na oslavách 1. máje v roce 1949, do kterých se novobydžovský Sokol zapojil vytvořením dvou alegorických vozů. Avšak vítězství nového režimu nebylo absolutní, především v Chlumci nad Cidlinou panovala mezi členy Sokola snaha se z oslav všemožně vymluvit.¹⁰⁶

Mezi další úkoly AV NF patřila např.¹⁰⁷ očista mysliveckých spolků prostřednictvím MAV NF, udělování povolení k jízdě, vydávání potvrzení o národní i politické spolehlivosti, potřebné jako doklad k různým žádostem (např. o připuštění k doktorské zkoušce, o povolení stavebních úprav atd.). MAV NF vydávaly souhlasné stanovisko jako doklad k žádosti o zbrojní pas na loveckou pušku, či k přijetí do různých škol.¹⁰⁸ V roce 1948 zavedly AV NF v okrese Nový Bydžov do řady podniků a obchodů národní správu.¹⁰⁹

¹⁰³ SOKA Hradec Králové, Národní fronta – místní výbory okresu Nový Bydžov, kart. 35, ač. 1, Štít, Činnost akčních výborů NF, Oběžník č. 21, ÚAV NF, 20. listopadu 1948.

¹⁰⁴ SOKA Hradec Králové, KSČ – okresní výbor Nový Bydžov, kniha č. 16, inv. č. 16, Zasedání slavnostního širšího okresního výboru KSČ, konaného dne 5. prosince 1948, projev Jeřábka, s. 9.

¹⁰⁵ SOA Zámorsk, Národní fronta – Krajský akční výbor Hradec Králové, kart. 2, inv. č. 32, Situační zpráva od 27. března do 3. března 1949.

¹⁰⁶ SOA Zámorsk, Národní fronta – Krajský akční výbor Hradec Králové, kart. 2, inv. č. 32, Situační zpráva od 24. dubna do 1. května 1949.

¹⁰⁷ Nejedná se o úplný výčet činnosti (potažmo agendy) AV NF. Jelikož tyto orgány působily ve všech sférách tehdejší československé společnosti, byly jmenovány pouze nejdůležitější aktivity.

¹⁰⁸ SOKA Hradec Králové, Národní fronta – místní výbory okresu Nový Bydžov, kart. 35, ač. 1, Volanice, Protokol MAV NF ze dne 26. března 1948; SOKA Hradec Králové, Národní fronta – místní výbory okresu Nový Bydžov, kart. 35, ač. 1, Skřivany, Žádost 5. června 1948; SOKA Hradec Králové, Národní fronta – místní výbory okresu Nový Bydžov, kart. 35, ač. 1, Skřivany, Potvrzení, MAV NF Skřivany, 29. září 1948, s. 1; SOKA Hradec Králové, Národní fronta – okresní výbor Nový Bydžov, kart. 1, inv. č. 1–10, Zápis o zasedání OAV NF v Novém Bydžově v zasedací síni ONV dne 19. dubna 1948, s. 2.

¹⁰⁹ Národní správa byla v roce 1948 zavedena např. v železářství firmy Fr. Peřina, ve velkoobchodu Čapoun, u stavitelů M. Hurých a Byška, v čistírně peří Sluka, na pilu Dufek, v tiskárně Al. Janata, v Rolnickém družstvu, v cukrovaru a koželužně, ve Schreiberově pivovaru, v pekárně Ant. Langra, na velkostátku Ing. Picka a Dr. B. Picka v Barchově, či na truhlářství O. Podzimka z Vysokého Veselí atd. Srov.: SOKA Hradec Králové, Pamětní kniha města Nový Bydžov

K opatřením se silným populistickým nádechem patřilo především řešení otázky tzv. nadměrných bytů. „Uvolněné“ byty měly být z rozhodnutí OAV NF, či MNV přiděleny sociálně potřebným občanům, případně pracujícím s více dětmi.¹¹⁰ Rovněž na popud OAV NF v Novém Bydžově byly provedeny kontroly, jež měly vymýtit hraní hazardních her.¹¹¹ AV NF se v rámci populistických opatření zaměřily i na nezaměstnané osoby, nebo osoby vyhýbající se práci.¹¹² Ač obyvatelstvo na jednu stranu schvalovalo zařazení nezaměstnaných do pracovního režimu, na druhou stranu se v této otázce nechtělo angažovat. Plakáty s výzvou, aby občané hlásili nezaměstnané, zůstaly nevyslyšené. Přesto do října 1948 OAV NF Nový Bydžov podchytil 32 případů osob štítících se práce. Další osoby měly být zjištěny na veřejných schůzích s občanstvem.¹¹³ Na konci roku 1948 zahájil OAV NF z dnešního pohledu extrémní akci na převýchovu nepracujících. Jednalo se o myšlenku zakládání pracovních táborů pro tyto osoby. Nutno podotknout, že obdobné pokusy se objevily v celé zemi a pramenily z rozhodnutí nejvyššího vedení státu. V okrese Nový Bydžov bylo plánováno zřízení tříčlenných komisí, které si měly připravit seznamy lidí pro pracovní tábory. Pozornost měla být také věnována osobám, které pracovaly „na černo“.¹¹⁴ Populistická opatření přijatá akčními výbory mířila především na nešvary odsuzované společností a měla zajistit u občanstva sympatie k akčním výborům NF i k novému totalitnímu režimu.

1933–1976, s. 438–439; SOKa Hradec Králové, Národní fronta – okresní výbor Nový Bydžov, kart. 1, inv. č. 1–10, Zápis o zasedání OAV NF v Novém Bydžově v zasedací síni ONV dne 19. dubna 1948, s. 1; SOKa Hradec Králové, Národní fronta – okresní výbor Nový Bydžov, kart. 1, inv. č. 1–10, Zápis ze zasedání pléna OAV NF v Novém Bydžově dne 4. října 1948 v zasedací síni ONV, s. 2. Blíže k problematice likvidace československého živnostnictva: MAREK, Pavel: *České živnostnictvo 1945–1960: likvidace živnostníků, řemeslníků a obchodníků v českých zemích*. Brno 2006.

¹¹⁰ SOKa Hradec Králové, Národní fronta – okresní výbor Nový Bydžov, kart. 1, inv. č. 1–10, Zápis o schůzi OAV NF v Novém Bydžově dne 8. dubna 1948, s. 1, 3.

¹¹¹ Kontroly byly provedeny např. v novobydžovském hotelu Schroll a Lev. SOKa Hradec Králové, Národní fronta – okresní výbor Nový Bydžov, kart. 1, inv. č. 1–10, Zápis o schůzi OAV NF v Novém Bydžově dne 8. dubna 1948, s. 1.

¹¹² SOKa Hradec Králové, Národní fronta – okresní výbor Nový Bydžov, kart. 1, inv. č. 1–10, Zápis o zasedání OAV NF v Novém Bydžově v zasedací síni ONV dne 19. dubna 1948, s. 3.

¹¹³ SOKa Hradec Králové, Národní fronta – okresní výbor Nový Bydžov, kart. 1, inv. č. 1–10, Zápis ze zasedání pléna OAV NF v Novém Bydžově dne 4. října 1948 v zasedací síni ONV, s. 1.

¹¹⁴ SOKa Hradec Králové, KSČ – okresní výbor Nový Bydžov, kniha č. 16, inv. č. 16, Zasedání slavnostního širšího okresního výboru KSČ, konaného dne 5. prosince 1948, projev Jeřábka, s. 9.

Zásahům AV NF na Novobydžovsku neunikla ani oblast zemědělství. V ní se měly zasadit o očistu místních sdružení JSČZ a napomáhat k zajištění výživy obyvatelstva.¹¹⁵ Pozornost byla věnována především upevnění morálky zemědělců při plnění dodávek zemědělských komodit a zvýšení pracovní výkonnosti. Dělo se tak vesměs prostřednictvím různých výzev. AV NF byly rovněž odpovědné za to, aby byla závčas dokončena jarní orba a osev a aby v obcích nezůstala ležet půda ladem. Úkolem AV NF bylo zavést do venkovské společnosti nový prvek, na který kladl komunistický režim velký důraz. Jednalo se o sousedské soutěžení.¹¹⁶ Povinností členů OAV NF bylo věnovat pozornost sklizni obilí na velkostatkách; společně s členy MAV NF dohlíželi také na přípravu žňových brigád nebo na fungování protipožárních hlídek.¹¹⁷

Ve sledovaném období se AV NF zhostily své úlohy v oblasti zemědělství poměrně úspěšně. Zvláště OAV NF byl kladně hodnocen za roli v rámci akce za zvýšené dodávky komodit.¹¹⁸ V dodávce chlebového obilí byl okres Nový Bydžov na prvním místě v kraji a na 3. místě v Čechách a na Moravě.¹¹⁹ Dobré procentuelní výsledky byly považovány za úspěch účinné a agilní spolupráce jednotlivých organizací KSČ a AV NF.¹²⁰ V roce 1949 připadl AV NF v oblasti polnohospodářství nový úkol spojený s přijetím rozhodnutí uskutečnit socializaci československého zemědělství.¹²¹ Paradoxně nástup kolektivizace ukončil zájem novobydžovských AV NF o agrární problema-

¹¹⁵ Úkoly akčních výborů na vesnici. Pochodeň, IV, č. 13, 26. března 1948, s. 5.

¹¹⁶ Akční výbory spolu s MNV a JSČZ dostaly za úkol připravit sousedskou soutěž v dodávkách masa, mléka a brambor, či v plnění osevního plánu. Úkoly akčních výborů na vesnici, Tamtéž; SOKa Hradec Králové, Národní fronta – okresní výbor Nový Bydžov, kart. 1, inv. č. 1–10, Zápis ze zasedání pléna OAV NF v Novém Bydžově dne 28. června 1948, s. 1; SOKa Hradec Králové, Národní fronta – místní výbory okresu Nový Bydžov, kart. 35, ač. 1, Skřivany, Všem místním akčním výborům, OAV NF Nový Bydžov, 16. srpna 1948.

¹¹⁷ SOKa Hradec Králové, Národní fronta – místní výbory okresu Nový Bydžov, kart. 35, ač. 1, Všem místním akčním výborům, OAV NF Nový Bydžov, 4. srpna 1948; SOKa Hradec Králové, Národní fronta – okresní výbor Nový Bydžov, kart. 1, inv. č. 1–10, Zápis o schůzi Okresního akčního výboru obrozené NF v Novém Bydžově, konané dne 23. srpna 1948, s. 1.

¹¹⁸ SOA Zámorsk, Národní fronta – Krajský akční výbor Hradec Králové, kart. 2, inv. č. 31, Situační zpráva č. 3 v týdnu od 17. října do 24. října 1948, s. 3.

¹¹⁹ SOKa Hradec Králové, Národní fronta – okresní výbor Nový Bydžov, kart. 1, inv. č. 1–10, Zápis ze zasedání pléna OAV NF v Novém Bydžově dne 4. října 1948 v zasedací síni ONV, s. 1.

¹²⁰ SOA Zámorsk, Národní fronta – Krajský akční výbor Hradec Králové, kart. 2, inv. č. 31, Situační zpráva č. 5 v týdnu od 1. listopadu do 7. listopadu 1948, s. 1.

¹²¹ Na počátku roku 1949 začal výběr zástupců MAV NF, kteří se měli stát členy přípravných výborů jednotných zemědělských družstev. Z každého MAV NF byl vybrán jeden zástupce, kterému poskytla Krajská rada družstev potřebné školení. SOKa Hradec Králové, Národní fronta – místní výbory okresu Nový Bydžov, kart. 35, ač. 1–7, Lovčice, Všem místním akčním výborům, OAV NF, 30. ledna 1949, s. 2.

tiku. V otázce jeho přeměny podle sovětského vzoru sehrály AV NF již jen okrajovou roli.¹²² Prostor, který věnovaly akční výbory Národní fronty v letech 1948–1949 zdejšímu zemědělství, byl poněkud nestandardní. V okresech Náchod, Trutnov či Hradec Králové zájem o něj ze strany AV NF takové míry nedosahoval. Tato odchylka pramenila z výše představeného charakteru Novobydžovska. Zemědělství hrálo v okrese důležitou roli, a proto bylo nutné se jím zabývat. Jinak řečeno, pokud AV NF ovládly rolníky, ovládly i celý okres.

Méně obvyklým prvkem, který ovlivňoval dění v okrese Nový Bydžov a který se dotýkal působení AV NF, byla rivalita mezi Chlumcem nad Cidlinou a Novým Bydžovem. Vypjatý regionální patriotismus mezi chlumeckými a bydžovskými občany se neprojevoval pouze ve fotbale, ale ovlivňoval i daleko důležitější události.¹²³ Např. představitel chlumecké KSČ nechal při únorové jednohodinové stávce svévolně vydat bez vědomí OV KSČ Nový Bydžov rozkaz k předání zbraní ve městě Chlumeck nad Cidlinou.¹²⁴ Naopak MAV NF v Chlumci nad Cidlinou měl z rozhodnutí OAV NF Novém Bydžově v zájmu koordinace předem hlásit všechny svoje akce.¹²⁵ Jako odpověď se představitelé chlumeckých komunistů snažili na jednání OV KSČ prosadit myšlenku, aby v plénu ONV a v OAV NF byli chlumečtí komunisté zastoupeni procentuálně. To bylo smeteno s tím, že je to jednání opravdu nekomunistické a neslouží zájmům celku a že není důležité, odkud jednotliví členové jsou, ale jak dobře pracují.¹²⁶ Bylo zřejmé, že po těchto událostech smír mezi znesvářenými tábory nezavládl.¹²⁷ Podobnou lokální rivalitu můžeme najít ve vztahu

¹²² Blíže k problematice kolektivizace zemědělství v okrese Nový Bydžov: HORÁK, Pavel: *Počátky jednotných zemědělských družstev na Novobydžovsku (1949–1959)*. České, slovenské a československé dějiny VII. Ústí nad Orlicí 2012, s. 147–159.

¹²³ SOKA Hradec Králové, KSČ – okresní výbor Nový Bydžov, kniha č. 16, inv. č. 16, Zasedání slavnostního širšího okresního výboru KSČ, Zápis schůze širšího okresního výboru KSČ v Novém Bydžově, v sobotu dne 3. dubna 1948 v Chlumci nad Cidlinou, ve 14. hod. odpol., s. 4.

¹²⁴ SOKA Hradec Králové, KSČ – okresní výbor Nový Bydžov, kniha č. 16, inv. č. 16, Zápis schůze širšího okresního výboru KSČ v sobotu dne 28. února 1948 v sekretariátu strany v Novém Bydžově ve 14. hod., s. 3.

¹²⁵ SOKA Hradec Králové, Národní fronta – okresní výbor Nový Bydžov, kart. 1, inv. č. 1–10, Zápis ze zasedání OAV v Novém Bydžově ze dne 26. února 1948, s. 1.

¹²⁶ SOKA Hradec Králové, KSČ – okresní výbor Nový Bydžov, kniha č. 16, inv. č. 16, Zápis schůze širšího okresního výboru KSČ v sobotu dne 28. února 1948 v sekretariátu strany v Novém Bydžově ve 14. hod., s. 2.

¹²⁷ V květnu 1948 navštívil okres Nový Bydžov zájezd sovětské delegace hrdinů práce. Ti byli nejprve uvítáni v Lovčicích, ale v Chlumci nad Cidlinou změnili tamější představitelé KSČ program a delegace proto přijela do Nového Bydžova velmi pozdě, kde se mezitím čekající

měst Náchod a Česká Skalice, kdy se po únoru 1948 pokusila Česká Skalice neúspěšně odtrhnout od okresu Náchod.¹²⁸ Nicméně soupeření těchto měst nenabývalo takových rozměrů, jako v bydžovském případě.

Je nutné zdůraznit, že převzetí moci komunisty v únoru 1948 a následné fungování AV NF se v okrese Nový Bydžov setkal s odporem. V průběhu samotné únorové krize se objevovaly antipatie ke komunistům a nesouhlas s komunistickým řešením krize.¹²⁹ Záhy po únorovém převratu se stala v okrese Nový Bydžov nejběžnějším způsobem odporu proti novému režimu tzv. šeptavá propaganda, šeptanda. Proti ní však AV NF rázně zasáhly.¹³⁰ Přesto se šeptandu AV NF nedařilo vymýtit. Nově se objevily případy jejího šíření při distribuci tiskovin atd.¹³¹ MAV NF se snažily šeptandu zlikvidovat prostřednictvím udělování důtek za rozšiřování nepravdivých zpráv.¹³² V rámci dalších opatření bylo referentem OAV NF Nový Bydžov svoláno živnostnictvo a poučeno, aby se zapojilo do boje proti šeptandě. Ve zjištěných případech rozšiřování šeptandy v obchodech, měly být tyto provozovny uzavřeny.¹³³ Toto opatření ale do jisté míry souviselo i se snahou KSČ zlikvi-

zemědělci rozešli a přišli o uvítání s delegací ze SSSR. Načež se na schůzi OV KSČ Nový Bydžov rozhořela diskuze, která však řešení nepřinesla. SOKA Hradec Králové, KSČ – okresní výbor Nový Bydžov, kniha č. 16, inv. č. 16, Zápis schůze užšího okresního výboru KSČ dne 8. května 1948 ve 14 hod. v sekretariátu strany v Novém Bydžově, s. 3.

¹²⁸ SOA Zámorsk, Národní fronta – Krajský akční výbor Hradec Králové, kart. 2, inv. č. 31, Situační zpráva č. 6 v týdnu od 7. listopadu do 14. listopadu 1948.

¹²⁹ Např. na nádraží ve Vysokém Veselí měl občan Volanic prohlásit: „...jest na čase, aby již komunisté byli věšeni“. Bývalá ředitelka odborné školy pro ženská povolání Šenková dala v průběhu únorové krize sejmut obrazy J. V. Stalina z tříd. SOKA Hradec Králové, Národní fronta – místní výbory okresu Nový Bydžov, kart. 35, ač. 1, Volanice, Protokol MAV NF ze dne 8. března 1948; SOKA Hradec Králové, Národní fronta – okresní výbor Nový Bydžov, kart. 1, inv. č. 1–10, Zápis o schůzi OAV NF v Novém Bydžově dne 8. dubna 1948, s. 2.

¹³⁰ Za zmínku stojí opětovně případ obce Skřivany, kde MAV NF nařídil, aby na úřední tabuli byla vyvěšena vyhláška upozorňující občany, že v případě roztrušování nepravdivých zpráv anebo zkreslených zpráv, bude na dotčného učiněno trestní oznámení. SOKA Hradec Králové, Národní fronta – místní výbory okresu Nový Bydžov, kart. 35, ač. 1, Volanice, Protokol MAV NF ze dne 8. března 1948.

¹³¹ SOKA Hradec Králové, Národní fronta – místní výbory okresu Nový Bydžov, kart. 35, ač. 1, Skřivany, Dopis, MAV NF Skřivany, 10. září 1948, s. 1.

¹³² SOKA Hradec Králové, Národní fronta – místní výbory okresu Nový Bydžov, kart. 35, ač. 1, Skřivany, Prokopová Blažena – udělení důtky, MAV NF Skřivany, 29. září 1948; SOKA Hradec Králové, Národní fronta – místní výbory okresu Nový Bydžov, kart. 35, ač. 1, Skřivany, Kalousová Božena – udělení důtky, MAV NF Skřivany, 29. září 1948.

¹³³ SOKA Hradec Králové, Národní fronta – okresní výbor Nový Bydžov, kart. 1, inv. č. 1–10, Zápis ze zasedání pléna OAV v Novém Bydžově dne 4. října 1948 v zasedací síni ONV, s. 2.

dovat živnostnictvo jako třídu.¹³⁴ Novou vlny šeptandy můžeme zaznamenat ve spojitosti s blížícím se výročím vzniku samostatného československého státu. Mezi obyvatelstvem panovalo přesvědčení, že ke dni 28. října budou opět zatýkány osoby, které se nechtěly přizpůsobit bolševickému diktátu. U řady obyvatel se objevoval strach z nového ozbrojeného konfliktu, který hraničil až s válečnou psychózou. Především v řadách živnostníků převládala velká nespokojenost. Podle tehdejšího novobydžovského veřejného mínění hlavně z této vrstvy obyvatelstva pocházela většina poplašných zpráv. Ale ani rolnictvo nezůstalo pozadu. Mezi zemědělci se projevovala značná nespokojenost nad vymáháním dodávek a výkupů. Navíc situaci ke konci roku 1948 vyostřovala šeptanda, která oprávněně přizívovala obavy ze zřizování kolchozů a združstevnění,¹³⁵ ačkoliv byly takovéto zprávy zatím z oficiálních míst dementovány. Boj se šeptandou byl poměrně složitou záležitostí. Celý problém se AV NF nepodařil ve sledovaném období plně vyřešit a přes přijatá opatření šeptanda přetrvávala i v roce 1949.¹³⁶

Další projevy nesouhlasu obyvatelstva je možné vysledovat v souvislosti s květnovými volbami. Např. v Novém Bydžově byly rozhozeny letáky štvavého obsahu.¹³⁷ Předvolební akce proti NF byly iniciovány např. i v Barchově.¹³⁸ Vyvěšování protirežimních letáků bylo dalším používaným způsobem vyjádření odporu. Ty hanobily členy KSČ ve vládě, ale i příslušníky regionální komunistické elity, jako byl např. člen OAV NF Nový Bydžov Alfréd Synek. Několik dopadených osob bylo za tento prohřešek uvězněno. Nejrazantnější formou protikomunistické rezistence byla emigrace. V reakci na uchopení moci v zemi komunisty minimálně sedm občanů okresu Nový Bydžov uprchlo za hranice.¹³⁹

Ve věci potírání skutečného, či domnělého odporu se okres Nový Bydžov zapojil do zátahu proti šmelinářům. Ti nebyli prezentováni pouze jako „ekonomický škůdce“, ale i jako prototyp reakce. Podle tehdejšího regionálního

¹³⁴ Srov. MAREK, P.: *c. d.*, s. 143–145.

¹³⁵ SOA Zámorsk, Národní fronta – Krajský akční výbor Hradec Králové, kart. 2, inv. č. 31, Situační zpráva č. 3 v týdnu od 17. října do 24. října 1948, s. 2–3.

¹³⁶ SOA Zámorsk, Národní fronta – Krajský akční výbor Hradec Králové, kart. 2, inv. č. 32, Situační zprávy od 24. dubna do 1. května 1949.

¹³⁷ SOKA Hradec Králové, KSČ – okresní výbor Nový Bydžov, kniha č. 16, inv. č. 16, Zápis schůze užšího okresního výboru KSČ dne 29. května 1948 v Chlumci nad Cidlinou ve 14. hod., s. 2.

¹³⁸ SOKA Hradec Králové, KSČ – okresní výbor Nový Bydžov, kniha č. 16, inv. č. 16, Zápis o schůzi užšího okresního výboru KSČ Nový Bydžov, konané dne 12. června 1948 ve 14. hod. v Chlumci nad Cidlinou, s. 1.

¹³⁹ SOKA Hradec Králové, KSČ – okresní výbor Nový Bydžov, kniha č. 16, inv. č. 16, Zasedání slavnostního širšího okresního výboru KSČ, konaného dne 5. prosince 1948, s. 8, 15.

tisku byla na Chlumecku a Bydžovsku sledována činnost teroristické a rozvracečské skupiny, která byla zásahem bezpečnostních orgánů zneškodněna. Vedle skladů zbraní v bývalém sokolském biografu v Novém Bydžově, kde byl uložen krom pistolí a dostatečné zásoby střeliva i kulomet německé výroby, byly i u některých členů skupiny zajištěny zbraně. Při prováděných prohlídkách byly bezpečnostními orgány odhaleny také tajné skrýše „křečků“ a šmelinářů, ve kterých bylo nahromaděno zboží v odhadované ceně přibližně 10 milionů Kčs. V tisku pak byly otištěny podrobné výčty zboží nalezeného u jednotlivých pachatelů.¹⁴⁰ Samotná kauza byla zařazena do vyššího kontextu a spojena s celorepublikově působící teroristickou skupinou.¹⁴¹ Množství zachyceného zboží se jeví nereálné, je tedy možné předpokládat jeho částečné nebo úplné umělé navezení ze strany bezpečnostních orgánů. Spojení šmelinářů s teroristy a načasování celého zásahu těsně před Vánoci již pouze dokresluje promyšlenost celé akce, která byla náležitě politicky využita.

Odpor proti novému režimu přetrval v okrese Nový Bydžov i v roce 1949.¹⁴² Sice počátkem roku 1949 ochabla šeptanda, ale nově se lze setkat s otevřenými protesty proti komunistické agrární politice. Ty byly reakcí na rozhodnutí nejvyššího vedení státu zahájit kolektivizaci československého zemědělství.¹⁴³ Navíc i v roce 1949 přetrval u velké části obyvatelstva vlažný vztah k novému režimu. Ze strany KSČ a AV NF byla často vytýkána nízká účast občanstva na různých režimních slavnostech (např. oslava sedmdesátin Stalina, výzdoba obcí po dobu IX. sjezdu KSČ atd.).

¹⁴⁰ Vedoucími činiteli početné skupiny byli Josef Sokol, 24letý bývalý prodáváč, organizovaný lidovec, a Jan Heller, studující gymnázia v Chlumci nad Cidlinou. Bylo zajištěno větší množství připravených protirežimních letáků, na jejich výrobě se měl podílet i jeden kaplan. Podle šetření měli členové skupiny v úmyslu uskutečnit teroristický přepad sekretariátu KSČ v Chlumci nad Cidlinou, který měl být zničen. V *Bydžově odhalena skupina teroristů a šmelinářů*. Pochodeň, IV, č. 50, 10. prosince 1948, s. 1.

¹⁴¹ SOKA Hradec Králové, KSČ – okresní výbor Nový Bydžov, kniha č. 16, inv. č. 16, Zasedání slavnostního širšího okresního výboru KSČ, konaného dne 5. prosince 1948, projev Jeřábka, s. 2.

¹⁴² SOKA Hradec Králové, KSČ – okresní výbor Nový Bydžov, kniha č. 16, inv. č. 16, Zápis ze schůze OV, dne 19. ledna 1949, s. 1.

¹⁴³ Především na venkově okresu Nový Bydžov se již v první polovině roku 1949 vzvednul hromadný odpor proti kolektivizaci zemědělství: „Říkají, že si na své nedají šáhnout, raději, že někomu rozbijí hlavu.“ Zejména na schůzích zemědělců bylo možné pozorovat urážky na konto jednotlivých zemědělských družstev. SOA Zámorsk, Národní fronta – Krajský akční výbor Hradec Králové, kart. 2, inv. č. 32, Situační zprávy od 3. dubna do 9. dubna 1949; SOA Zámorsk, Národní fronta – Krajský akční výbor Hradec Králové, kart. 2, inv. č. 32, Situační zprávy od 24. dubna do 1. května 1949.

Samotný vznik a především následné etablování AV NF se neobešlo bez vnitřních problémů a nešlo tak hladce, jak by se na první pohled mohlo zdát. Již v dubnu 1948 měl OAV NF Nový Bydžov potíže s docházkou svých členů, proto byl přijat návrh, aby všem členům, kteří se nedostavili do schůze, nebo se dostavili pozdě, byla vyslovena důtka s podotknutím, že nebudou-li zastávat řádně svoji funkci, přijdou na jejich místa noví zástupci. Záhy po svém vzniku OAV NF řešil rovněž problém úniku informací ze svých jednání. V dubnu 1948 předseda OAV NF Šimák vyhlásil všechny schůze za důvěrné, „aby se neopakovaly případy, kdy byla veřejnost o jednáních podrobně informována“.¹⁴⁴ Tato výzva však nepadla plně na plodnou půdu, neboť byla důrazně zopakována v říjnu 1948. Zákaz nemluvit o jednáních byl dokonce rozšířen i na rodinné příslušníky.¹⁴⁵

Jako nejslabší článek struktury AV NF v okrese Nový Bydžov se projevil MAV NF, které měly de facto problémy od svého vzniku. Řada MAV NF ještě začátkem dubna 1948 neměla dokončenou reorganizaci MNV.¹⁴⁶ Rovněž se objevovala snaha o zneužívání kompetence MAV NF. Jednalo se vesměs o perzekuci osob z malicherných pohnutek, či osobních zájmů.¹⁴⁷ Navíc docházelo ze strany některých komunistů k intervencím na OAV NF za osoby, které byly viněny z trestních deliktů, šmeliny a podobně. Tento nešvar zakázal tajemník OAV NF Šimák.¹⁴⁸ Obecně byla vyzvedávána především činnost OAV NF a jejich tajemníků, kteří byli často považováni za jakýsi tmel a hybnou páku akčních výborů na okrese, kdežto výsledky MAV NF zvláště na vesnicích byly obvykle považovány za podprůměrné.¹⁴⁹ Jejich problémy

¹⁴⁴ SOKa Hradec Králové, Národní fronta – okresní výbor Nový Bydžov, kart. 1, inv. č. 1–10, Zápis o schůzi OAV NF v Novém Bydžově dne 8. dubna 1948, s. 1; SOKa Hradec Králové, Národní fronta – okresní výbor Nový Bydžov, kart. 1, inv. č. 1–10, Zápis o zasedání OAV NF v Novém Bydžově v zasedací síni ONV dne 19. dubna 1948, s. 1.

¹⁴⁵ SOKa Hradec Králové, Národní fronta – okresní výbor Nový Bydžov, kart. 1, inv. č. 1–10, Zápis ze zasedání pléna OAV NF v Novém Bydžově dne 4. října 1948 v zasedací síni ONV, s. 2.

¹⁴⁶ SOKa Hradec Králové, KSČ – okresní výbor Nový Bydžov, kniha č. 16, inv. č. 16, Zápis schůze širšího okresního výboru KSČ v Novém Bydžově, v sobotu dne 3. dubna 1948 v Chlumci nad Cidlinou, ve 14. hod. odpo., s. 2.

¹⁴⁷ Např. SOKa Hradec Králové, Národní fronta – místní výbory okresu Nový Bydžov, kart. 35, ač. 1, Štít, Urážka na cti člena MNV, 6. dubna 1948; SOA Zámorsk, Národní fronta – Krajský akční výbor Hradec Králové, kart. 2, inv. č. 31, Situační zpráva č. 3 v týdnu od 17. října do 24. října 1948, s. 3.

¹⁴⁸ SOKa Hradec Králové, KSČ – okresní výbor Nový Bydžov, kniha č. 16, inv. č. 16, Zápis schůze širšího okresního výboru KSČ v Novém Bydžově, v sobotu dne 3. dubna 1948 v Chlumci nad Cidlinou, ve 14. hod. odpo., s. 3.

¹⁴⁹ SOA Zámorsk, Národní fronta – Krajský akční výbor Hradec Králové, kart. 2, inv. č. 31, Situační zpráva č. 5 v týdnu od 1. listopadu do 7. listopadu 1948, s. 3.

pramenily především z nedostatku vhodných funkcionářů chápajících úkoly a poslání akčních výborů.¹⁵⁰ Nekvalitní práce MAV NF přetrvávala i na počátku roku 1949. Mnohé MAV NF nebyly schopny odpovědět včas v udaném termínu na požadavky OAV NF Nový Bydžov. O řadu zpráv musel OAV NF žádat opakovaně.¹⁵¹ V první polovině roku 1949 vyvstal problém v souvislosti s tzv. reorganizací MAV NF.¹⁵² Řada MAV NF ji neučinila. Někteří předsedové MAV NF se vyložene bránili přihrání jinostraníkům ke spolupráci. Nakonec se však v tomto směru situace díky tlaku nadřazených orgánů zlepšila a MAV NF byly doplňovány jinostraníky.¹⁵³

Postupně od roku 1949 v okrese Nový Bydžov – tak jako v celé zemi – význam akčních výborů upadal. Do té doby všemocné orgány pozvolna ztrácely svoji očištnou funkci a stávaly se pouze iniciativním, kontrolním, agitačním a koordinačním nástrojem nového režimu. Poté, co se v okrese Nový Bydžov na přelomu let 1948–1949 ustálily politické poměry, bylo destruktivní působení AV NF vystřídáno jiným zcela novým, pro venkovskou společnost rozkladným procesem. Jednalo se o kolektivizaci československého zemědělství, která proměnu okresu Nový Bydžov dovršila. V tomto procesu sehrály AV NF již jen okrajovou roli. Samotný historický vývoj dospěl až k jejich zániku v původní podobě v roce 1954.¹⁵⁴

¹⁵⁰ SOA Zámorsk, Národní fronta – Krajský akční výbor Hradec Králové, kart. 2, inv. č. 31, Situační zpráva č. 6 v týdnu od 7. listopadu do 14. listopadu 1948, s. 3.

¹⁵¹ SOKA Hradec Králové, Národní fronta – místní výbory okresu Nový Bydžov, kart. 35, ač. 1–7, Lovčice, Všem místním akčním výborům, OAV NF, 30. ledna 1949, s. 2.

¹⁵² Vzhledem k tomu, že ve většině obcí byly MAV NF složeny jen z příslušníků KSČ a tudíž neodpovídaly složení NF, bylo přistoupeno k jejich reorganizaci. Ta byla realizována přizváním příslušníků ostatních politických stran, nebo s nimi sympatizujících, ke spolupráci. Zároveň byli přizváni ke kooperaci bezpartijní. SOKA Hradec Králové, Národní fronta – místní výbory okresu Nový Bydžov, kart. 35, ač. 1, Skřivany, Činnost MAV NF a instrukce (č. j. 313/49), Okresní akční výbor NF v Novém Bydžově, nedatováno.

¹⁵³ SOKA Hradec Králové, Národní fronta – místní výbory okresu Nový Bydžov, kart. 35, ač. 1, Skřivany, Informace a pokyny pro činnost MAV NF, Okresní akční výbor NF v Novém Bydžově, nedatováno; SOA Zámorsk, Národní fronta – Krajský akční výbor Hradec Králové, kart. 2, inv. č. 32, Situační přehled v kraji královéhradeckém, týden 20.–26. března 1949; SOA Zámorsk, Národní fronta – Krajský akční výbor Hradec Králové, kart. 2, inv. č. 32, Situační zpráva od 24. dubna do 1. května 1949.

¹⁵⁴ Srov. *Další úkoly akčních výborů NF*. Pochodeň, IV, č. 52, 24. prosince 1948, s. 1; SOKA Hradec Králové, Národní fronta – místní výbory okresu Nový Bydžov, kart. 35, ač. 1, Skřivany, Činnost MAV NF a instrukce (č. j. 313/49), Okresní akční výbor NF v Novém Bydžově, nedatováno; SOKA Hradec Králové, Národní fronta – místní výbory okresu Nový Bydžov, kart. 35, ač. 1, Skřivany, Plán místního akčního výboru NF ve Skřivanech v roce 1950, MAV NF Skřivany, nedatováno; PAVLIČEK, Václav: *Konec akčních výborů Národní fronty*. In: Stránkami soudobých dějin. Sborník statí k pětadesátinám historika Karla Kaplana, Praha 1993, s. 186–197.

V konkrétním působení a činnosti AV NF v okrese Nový Bydžov je možné oproti jiným východočeským okresům vysledovat řadu odlišností, které však z obecného hlediska nenabývaly takového významu, aby byly schopny změnit strukturu fungování AV NF jako takových. Odlišnosti lze spatřovat především v postoji k zemědělské problematice, která měla v okrese Nový Bydžov významné postavení, což bylo jednoznačně dáno agrárním charakterem okresu. Mezi dalšími regionálními prvky, jež ovlivňovaly působení AV NF, byly osobní zájmy jejich členů nebo rivalita mezi Chlumcem nad Cidlinou a Novým Bydžovem. V procesu vzniku a působení AV NF je na Novobydžovsku více než u jiných okresů patrná vůdčí role OV KSČ Nový Bydžov, potažmo jeho politického tajemníka Františka Jeřábka, který byl hlavní autoritou a koordinátorem vzniku AV NF v regionu.

RESUMÉ

ÚNOR 1948 A AKČNÍ VÝBORY NÁRODNÍ FRONTY V OKRESE NOVÝ BYDŽOV

Cílem studie je popsat průběh nastolování totalitního režimu v okrese Nový Bydžov v roce 1948 s důrazem na úlohu akčních výborů Národní fronty v tomto procesu. Dění v okrese Nový Bydžov potvrzuje tezi o připravenosti vzniku AV NF. Jejich existence znamenala obrovský zásah do tehdejší novobydžovské společnosti, jelikož tyto nelegitimní orgány komunistické moci pronikly do života každého obyvatele zdejšího regionu. Mimo jiné se v průběhu bádání podařilo na příkladu okresu Nový Bydžov zdokumentovat konkrétní situaci machinace s volebními výsledky z května 1948. Rovněž byla vyvrácena často obecně přijímaná teze, že na regionální úrovni přebírání moci komunistickou stranou neprovázely větší odpor. Naopak v okrese Nový Bydžov byly zaznamenány významné projevy nesouhlasu s tehdejšími děním.

Klíčová slova: akční výbory Národní fronty, únor 1948, KSČ, Nový Bydžov

SUMMARY

FEBRUARY 1948 AND ACTION COMMITTEES OF THE NATIONAL FRONT IN THE REGION NOVÝ BYDŽOV

The aim of the study is to describe the process of establishing the totalitarian regime in the region Nový Bydžov in the year 1948 with the emphasis on the role of action committees of the National Front. Events in the region Nový Bydžov confirm the thesis about readiness of establishment of action committees of the National Front. Their existence meant a large intervention into Nový Bydžov's society since these illegitimate bodies of the Communist power reached every sphere of human activities. Besides, during the research it has been managed to document a concrete situation of machinations with electoral results from May 1948 in the region Nový Bydžov. Moreover, a frequently accepted opinion that at a regional level the takeover by the Communist Party was not accompanied by a larger resistance has been disproved. On the contrary, in the region Nový Bydžov significant displays of disagreement with the period events were noticed.

Keywords: Action committees of the National Front, February 1948, KSČ, Nový Bydžov

Translated by Mgr. Hana Ferencová

Mgr. Pavel Horák
Historický ústav
Filozofická fakulta
Univerzita Hradec Králové
Rokitanského 62
500 03 Hradec Králové
Česká republika
e-mail: pavel.horak@uhk.cz

NÁSTIN ŽIVOTA A DÍLA JEZUITY KONRÁDA MARIA KUBEŠE (1890–1967)¹

Josef Mikulášek

1. Úvod

V této studii se pokusíme na základě archivních pramenů, publikovaných dokumentů, drobných autobiografických poznámek a osobních svědectví pamětníků, nastínit a krátce zhodnotit osobnost jezuity Konráda Maria Kubeše.

O této nesporně zajímavé a neprávem zapomenuté postavě českých církevních i řádových dějin 20. století doposud neexistuje hodnotící historicko-kritická biografie. Dosud nejobsáhlejší, avšak značně zestručnělý, je nekrolog, který můžeme nalézt v knize Jana Pavlíka *Vzpomínky na zemřelé jezuity, narozené v Čechách, na Moravě a v moravském Slezsku od roku 1814*.² Drobné zmínky, zahrnující léta 1949 až 1956, se nacházejí v knize *Budou vás vydávat soudům* od téhož autora.³

V provinčním archivu Tovaryšstva Ježíšova u svatého Ignáce v Praze je uložený strojepis Bernarda Pitruna *P. Konrád Maria Kubeš T. J. (1890–1967), mariolog, misionář a exercitátor, asketický spisovatel*,⁴ který vznikl na základě autobiografických dopisů posílaných P. Kubešem dne 8. září, 1. října a 4. listopadu 1964 z Břežan na Moravec. Ačkoli je tento archivní dokument nejpodrobnější a pro badatele velmi cenný, přesto obsahuje mnohé nepřesnosti a chyby, které bude nutné podrobit přísné historické kritice. V řádovém archivu rovněž můžeme nalézt dochovanou osobní korespondenci, nepublikovanou literární tvorbu a několik fotografií P. Kubeše.

V neposlední řadě jako vhodné, a v mnoha případech zajímavé dokreslení Kubešových životních osudů, se ukazují autobiografické střípky a po-

¹ Tento článek je výstupem projektu specifického výzkumu GAJU č. 157/2016/H.

² Srov. PAVLÍK, Jan: *Vzpomínky na zemřelé jezuity, narozené v Čechách, na Moravě a v moravském Slezsku od roku 1814* (dále jen *Vzpomínky*). Olomouc 2011, s. 372–378. Srov. též In: <http://www.jesuit.cz/vzpominka.php?id=86> [cit. 13. 4. 2016].

³ Srov. PAVLÍK, Jan: *Budou vás vydávat soudům. Dějiny české provincie v době komunistického útlaku v letech 1950–1990* (dále jen *Budou vás*). Praha 1995, s. 29–30, 50, 65, 74, 81, 85 a 89.

⁴ Provinční archiv Tovaryšstva Ježíšova Praha, fond Kubeš, P. Konrád Maria Kubeš T. J. (1890–1967), mariolog, misionář a exercitátor, asketický spisovatel. Nezpracovaný fond.

známky, které P. Kubeš uvádí ve svých publikovaných pracích, nejvíce pak v knihách *Poutník*⁵ a *V záhonech Mariiných*.⁶

Když byl P. Kubeš poprvé písemně vyzván P. Pitrunem ke sdělení svých osobních vzpomínek, jeho žádost rázně a důsledně odmítl.⁷ P. Pitrun se však nenechal odradit a jako protiargument mu uvedl tři známé autobiografie církevních dějin – Augustinovo *Vyznání*, Ignácovy *Paměti* a *Il diario dell'anima* papeže Jana XXIII. Pádností tohoto argumentu byl P. Kubeš odzbrojen, protože na historické příklady, kterých v jeho knihách najdeme bezpočet, si vždy potrpěl. „Když na tom stojíte, povím vám všechno z gruntu, bohužel, přemnoho jsem už zapomněl, zvláště z mládí.“⁸

2. Dětství a středoškolská studia (1890–1909)

Dne 25. listopadu 1890 se narodil manželům Josefovi⁹ a Anně¹⁰ Kubešovým prvorozený syn. Světlo světa spatřil za asistence porodní báby Kateřiny

⁵ KUBEŠ, Konrád Maria: *Po cestách Kristových*. 1. díl. *Poutník* (dále jen *Poutník*). 2. vyd. Tasov 1946.

⁶ KUBEŠ, Konrád Maria: *Po cestách Kristových*. 2. díl. *V záhonech Mariiných. Stavovské promluvy pro mládež, vhodné pro exercicie, spolkové konference i pro kazatelnu* (dále jen *V záhonech*). Tasov 1946.

⁷ „Autobiografie je věc, pro kterou se nikdy nenadchnu. Sám vedu jiné ke skromnosti, proto je musím zrazovat od autobiografie i vlastním příkladem. Nepěkně o sobě psát nebudu a pěkně – je právě proti skromnosti.“ Provinční archiv Tovaryšstva Ježíšova Praha, fond Kubeš, P. Konrád Maria Kubeš T. J. (1890–1967), mariolog, misionář a exercitátor, asketický spisovatel. Nezpracovaný fond.

⁸ Provinční archiv Tovaryšstva Ježíšova Praha, fond Kubeš, P. Konrád Maria Kubeš T. J. (1890–1967), mariolog, misionář a exercitátor, asketický spisovatel. Nezpracovaný fond.

⁹ Josef Kubeš se narodil 24. listopadu 1849 jako nemanželský syn Anny Kubešové v Třeboni. Zemřel 20. června 1903 v Hradci Králové. Žádná jeho fotografie se nám bohužel nedochovala. Syn Konrád načrtává jeho duchovní profil těmito střízlivými tahy: „Nikdy nelichotil, nikdy se nedral vpřed, byl zásadový, ani na sňatek nepomýšlel.“ Srov. Provinční archiv Tovaryšstva Ježíšova Praha, fond Kubeš, P. Konrád Maria Kubeš T. J. (1890–1967), mariolog, misionář a exercitátor, asketický spisovatel. Nezpracovaný fond. „Vzpomínám dětských let... Můj otec nemohl ani slyšet, když jsme jemu nebo matce řekli: „Mně se roztrhl kabát, mně se rozbil kalamář...“ – „Nevytácej se a řekni po pravdě: já jsem roztrhl kabát, já jsem rozbil kalamář...““ Srov. KUBEŠ, K. M.: *Poutník*, s. 16.

¹⁰ Anna Kubešová, rozená Nessý, se narodila 17. května 1863 v Bechyni. Pocházela z devíti dětí truhlářského mistra, zámožného a váženého měšťana Antonína Nessý a Marie, rozené Kuna. Zemřela 24. března 1935 v Hradci Králové. V provinčním archivu Tovaryšstva Ježíšova u svatého Ignáce je uložena její fotografie. O své matce nám Kubeš zanechal tuto drobnou vzpomínku: „Koncem listopadu jsme rok co rok pozorovali, jak zesnulá máti s touhou skoro nedočkavou vyhlíží den, kdy obvyklou modlicí knihu zamění za jinou, starou, velkou,

Hojerové v činžovním domě č. p. 335/18 na Palackého ulici¹¹ na Smíchově,¹² protože v tehdejší době rodily ženy zpravidla doma.¹³ Dne 30. listopadu 1890, na první neděli adventní, byl pokřtěn kaplanem Františkem Taušem ve farním kostele svatého Václava na Smíchově. První jméno Konrád obdržel podle svěťce¹⁴ slaveného v římskokatolické církvi následujícího dne po jeho narození (26. listopadu).¹⁵ Druhé jméno Petr, které je uvedeno v matričním zápise,¹⁶ získal po svém strýci a zároveň křestním kmotrovi.¹⁷

švabachem tištěnou, prastarou rodinnou památku, a zahalena v šál, pospěje časné zrána na rořáty... A když o několik týdnů později pravil otec ráno významně matce: „Dnes je devítník, když jsme jindy vycítili, že rodiče i při všedních pracích denního zaměstnání jsou jaksi vážnější než obvykle.“ Srov. KUBEŠ, Konrád Maria: *Mariánská postila. Exerciční pravdy a nejdůležitější věroučné i mravoučné stati z katechismu v rámci církevního roku, upravené za četbu věřícím rodinám* (dále jen *Mariánská*). Brno 1947, s. 9.

¹¹ Nyní Lidická 797/18. Srov. BÖHM, Josef: *Malý popis města Smíchova pro potřebu veřejných úřadů, soukromých kancelářů a závodů, průmyslníků, obchodníků atd.* = *Kleine Topografie der Stadt Smichow für den Bedarf öffentlichen Behörden, Privat-Kanzleien u. Etablissements, Industriellen Kaufleute u.s.w.* Praha [1881], s. 34; Týž: *Monografie města Smíchova*. Praha 1882, s. 232.

¹² Smíchov měl od roku 1838 status předměstí. Teprve 22. února 1903 byl Smíchov rozhodnutím císaře a krále Františka Josefa I. povýšen na město. Dne 21. ledna 1904 byl pak Smíchovu udělen městský znak. Na základě zákona o Velké Praze byl Smíchov k 1. lednu 1922 připojen jako součást nového městského obvodu Praha XVI. V roce 1960 byl Smíchov začleněn do městského obvodu Praha 5. Srov. BRONCOVÁ, Dagmar: *Kniha o Praze 5*. Praha 1996.

¹³ Srov. LENDEROVÁ, Milena: *Radostné dětství? Dítě v Čechách devatenáctého století*. Praha 2006; Týž: *Z dějin české každodennosti. Život v 19. století*. Praha 2009.

¹⁴ Svatý Konrád z Kostnice († 975). Srov. EKERT, František: *Církev vítězná. Životy Svatých a Světic Božích*. Svazek čtvrtý. Praha 1899, s. 541–546; VONDRUŠKA, Isidor: *Životopisy svatých v pořadí dějin církevních*. Část 2. Praha 1931, s. 339–340.

¹⁵ „Naši otcové mívají ve zvyku, že dítko donesli ke křtu svatému den po jeho narození a dali mu jméno svěťce, který se toho dne slavil.“ Srov. KUBEŠ, K. M.: *Mariánská*, s. 323.

¹⁶ Srov. Archiv hlavního města Prahy, fond SM N25 • 1890–1893. *Matrika narozených*. In: <http://katalog.ahmp.cz/pragapublica/permalink?xid=B09336A058204D2C8B2F2DA2782F291D&scan=11#scan12> [cit. 13. 4. 2016].

¹⁷ JUDr. Petr Celestýn Nessý se narodil 19. května 1865 v Bechyni. Byl nejmladším bratrem Kubešovy matky. Vystudoval práva a stal se advokátem. Oženil se s Ludmilou, dcerou vrchního ředitele Zemské banky království Českého Karla Mattuše. Prostřednictvím tohoto snátka se dostal do příbuzenství i s politikem Františkem Ladislavem Riegrem. Kubeš nám na svého strýce, kmotra a později také poručníka zachoval malou osobní vzpomínku těmito slovy: „Strýc Petr N.[essý] by mi byl opatřil skvělé místo, kdybych byl studoval práva.“ Provinční archiv Tovaryšstva Ježíšova Praha, fond Kubeš, Dopis Heleně Koutecké z Moravce dne 21. dubna 1953. Nezpracovaný fond.

Když měl Kubeš asi jeden rok, tak se rodina poprvé stěhuje, a sice do Ústí nad Orlicí,¹⁸ kde se manželům Kubešovým narodily další tři děti – Josef,¹⁹ Benno²⁰ a Marie.²¹ Avšak záhy po narození posledního dítěte se Kubešovi stěhují podruhé a naposledy. Pravděpodobně od roku 1895 či 1896 bydleli v Hradci Králové, na Pospíšilově třídě č. p. 327, číslo bytu 4, kam se k nim přistěhovala ještě babička Marie Nessý.²²

V Hradci Králové nejprve Kubeš navštěvoval v letech 1897–1902 chlapeckou obecnou školu. Jeho nejmilejší zábavou se staly knihy. „Kdybych tě požádal o seznam knih, jež jsi v uplynulém roce přečetl – kolik bych napočítal vzdělávacích a kolik zábavných?“²³ Podle slibných školních začátků bylo samozřejmé, že Kubeš bude studovat. V letech 1902–1909 absolvoval středoškolské studium na C. k. vyšším gymnasiu.²⁴ Jak jsme mohli na základě podrobného výzkumu archivních materiálů, uložených ve SOkA Hra-

¹⁸ O této okolnosti se Pitrun v biografii Kubeše vůbec nezmiňuje. To jsme zjistili až na základě matričního výzkumu. Srov. Státní oblastní archiv v Zámrsku, sign. 6501, matrika N, 1890–1902, ukn 9906, <http://195.113.185.42:8083/000-06501.zip> (odkaz ke stažení).

¹⁹ Josef (Kletus) Kubeš. Narodil se 26. dubna 1892 v Ústí nad Orlicí. Po gymnáziu v Hradci Králové vystudoval šest semestrů lékařství v Praze a byl mu uznán titul MUC. Zemřel 14. října 1918 v Praze na „španělskou chřipku“. Pochovaný je na Vinohradském hřbitově, odd. 53, č. hrobu 71.

²⁰ Beno (Bohumil) Kubeš. Narodil se 10. června 1894 v Ústí nad Orlicí. Po gymnáziu v Hradci Králové vystudoval učitelství a později se stal ředitelem jedné školy v Praze. Dne 15. února 1921 oficiálně vystoupil z římskokatolické církve a dokonce života zůstal bez vyznání. Zemřel 26. srpna 1962 v Praze. „Paní K. [ubešová], vdova po mém bratru, mi radí řadu léků – já za ta léta zkusil všechny, nepomohl žádný!“ Provinční archiv Tovaryšstva Ježíšova Praha, fond Kubeš, Dopis P. Konráda Maria Kubeše z Břežan na Moravec dne 15. února 1966. Nezpracovaný fond.

²¹ Maria Ludvíka. Narodila se 25. srpna 1895 v Ústí nad Orlicí. Pracovala jako bankovní úřednice v Hradci Králové. Dne 17. července 1920 se provdala za Jana Wolfa a žila v Hradci Králové. „17. Sab. mone h 7 profectu est P. Kubeš Reginae Hradecium ut ibi sororem copularet.“ Srov. Provinční archiv Tovaryšstva Ježíšova Praha, Diarium 1917–1929. Nezpracovaný fond.

²² Srov. SOkA Hradec Králové, Okresní úřad Hradec Králové, inv. č. 2653, 82 fasciкул, 3,20 bm; Hradec Králové 176 – 358; Fasciкул č. 21., Sčítání lidu – 1900.

²³ Srov. KUBEŠ, K. M.: *V záhonech*, s. 29.

²⁴ Gymnázium bylo v prostorách bývalé jezuitské koleje, v současnosti komplex Nového Adalbertina na Velkém náměstí v Hradci Králové. Srov. BRŤNICKÝ, Ladislav: *Památník gymnasia Královéhradeckého. Na oslavu otevření nové budovy a sjezdu bývalých žáků vydal Slavnostní výbor. Hradec Králové 1927*; SIMON, Josef: *Památník Rašínova státního čl. gymnasia v Hradci Králové, vydaný slavnostním výborem při jubileu roku 1936. 300 let královéhradeckého gymnasia. 600 let latinských škol v Hradci Králové. Hradec Králové 1936*. Srov. též ŘEZNÍČKOVÁ, Kateřina: *Študenti a kantoři za starého Rakouska. České střední školy v letech 1867–1918*. Praha 2007.

dec Králové, zjistit, patřil Kubeš po celých osm let k nejlepším studentům²⁵ a na všech jeho vysvědčeních je napsáno „první s vyznamenáním“. ²⁶ Středoškolská studia zakončil i skvělou maturitou „dospělý s vyznamenáním“. ²⁷ Nejoblíbenějšími předměty Kubeše byly matematika, zeměpis a dějepis. Znalosti dějin rozmnožoval ustavičnou četbou knih. Kromě klasických řečí, latiny a řečtiny, se na gymnáziu naučil dokonale německy a francouzsky, takže mu byla přístupná i cizí vědecká literatura.

Podle Kubešova nadprůměrného nadání profesori usoudili, že půjde na filozofii. On však od svého soukromého zasvěcení se Panně Marii ve dvanácti letech pocítil povolání ke kněžství, třebaže ho k tomu rodiče nepředurčili. „Jedno vím, že jsem k tomu nebyl od rodičů určen“ píše starý P. Kubeš, „a z počátku (v primě) jsem na to vůbec nepomyslel.“ ²⁸ Na sklonku života, kdy P. Kubeš vážil střízlivě sebe i své výkony, napověděl důvěrně Pitrunovi o svém nejvnitřnějším tajemství toto: „Myšlenka na věčnost mě vedla ke kněžství a nelituji, že jsem ji volil.“ ²⁹

3. Teologická studia a kněžské působení (1909–1915)

Po ukončení středoškolských studií podal Kubeš přihlášku do knížecího arcibiskupského kněžského semináře v Praze, které se nacházelo v dnešním Klementinu. ³⁰ V průběhu čtyř let studoval Kubeš všechny teologické obory opět s vynikajícím prospěchem. ³¹ Při pozdějších teologických debatách s ob-

²⁵ „Primus! U profesorů v lásce.“ Provinční archiv Tovaryšstva Ježíšova Praha, fond Kubeš, Dopis Heleně Koutecké z Moravce dne 21. dubna 1953. Nezpracovaný fond.

²⁶ Srov. SOKA Hradec Králové, fond Gymnasium v Hradci Králové 1775–1953. Hlavní katalog a Třídní katalog.

²⁷ Srov. SOKA Hradec Králové, fond Gymnasium v Hradci Králové 1775–1953. Hlavní protokol o zkouškách dospělosti.

²⁸ Provinční archiv Tovaryšstva Ježíšova Praha, fond Kubeš, P. Konrád Maria Kubeš T. J. (1890–1967), mariolog, misionář a exercitátor, asketický spisovatel. Nezpracovaný fond.

²⁹ Provinční archiv Tovaryšstva Ježíšova Praha, fond Kubeš, P. Konrád Maria Kubeš T. J. (1890–1967), mariolog, misionář a exercitátor, asketický spisovatel. Nezpracovaný fond.

³⁰ „Vzpomínám rád na léta svých bohoslovných studií. Doba, kdy mladý bohoslovec se věnuje jedině sobě, své nesmrtelné duši, studiu... každý den mu přináší nové poznatky, každým dnem vniká hlouběji do poznání netušených krás svaté víry.“ Srov. KUBEŠ, Konrád Maria: *Maria. Mariologie, upravená za mariánské čtení pro věřící lid. I. díl* (dále jen *Maria*). Praha 1936, s. 27.

³¹ „Pohled: moji spoluseminaristé jsou teď universitní profesori. Jeden, dostatečný (já výborný!), teď monsignor, univ. prof., nádherný byt, na svobodě atd.; kde a jak já? Stačilo by přidat

libou používal, podle svědectví pamětníků, výrok: „Ja, Scheeben!“³² Neustále se zdokonaloval ve francouzštině a němčině, přiučil se též italštině, španělštině a angličtině.³³ Avšak jeho nejmilejším oborem se stala mariologie.³⁴ Svá teologická studia završil absolutoriem dne 16. května 1913 a dne 29. června 1913 byl pražským pomocným biskupem Františkem Xaverem Brusákem (1840–1918) vysvěcen na podjáhna, dne 1. července 1913 byl pražským pomocným biskupem Wenzlem Frindem (1843–1932) vysvěcen na jáhna a dne 6. července 1913 byl vysvěcen pražským arcibiskupem Lvem kardinálem Skrbenským, svobodným pánem z Hříště (1863–1938), na kněze.³⁵ V *Diariu 1917–1929* rezidence Tovaryšstva Ježíšova u svatého Ignáce v Praze je zaznamenáno, že dne 8. července 1913 novosvěčenec P. Kubeš sloužil první mši svatou v kapli Mariánských družin u svatého Ignáce.³⁶ Od 9. do 22. srpna 1913 se se 452 poutníky zúčastnil čtvrté české vlakové pouti do Lurd.³⁷ Po návratu působil dva roky jako diecézní kněz. Ve školním roce 1913–1914 jako katecheta při kostele Narození Panny Marie v Praze–Michli a ve školním roce 1914–1915 jako kaplan při kostele Nejsvětější Trojice v Praze–Košířích.³⁸

se k nim – Ne!“ Provinční archiv Tovaryšstva Ježíšova Praha, fond Kubeš, Dopis Heleně Koutecké z Moravce. Nezpracovaný fond.

³² Matthias Joseph Scheeben (1835–1888) byl německý katolický systematický teolog a mystik. Jeho nejvýznamnějším dílem je *Handbuch der katholischen Dogmatik*.

³³ „LINGUAE: guas callet: bohem., germ., gall.; quas saltem intellegit: ital., angl., hispan.“ Srov. Provinční archiv Tovaryšstva Ježíšova Praha, fond Kubeš, Osobní evidenční spis. Nezpracovaný fond.

³⁴ „Když jsem v metropoli na Vltavě za svých bohosloveckých studií vzal v předvečer svátku Neposkrvněné Panny roku 1909 první mariologické dílo do rukou, netušil jsem, že vydám ovoce svých prací tiskem.“ Srov. KUBEŠ, K. M.: *Maria*, s. 8.

³⁵ „ORDINES: maiores quando, ubi: subd. 29. 6. 1913, a quo: Ep. F. Brusák; ubi: diac. 1. 7., a quo: Ep. V. Frind; ubi: presb. 6. 7. 1913, a quo: Ac. Card. L. Skrbenský.“ Srov. Provinční archiv Tovaryšstva Ježíšova Praha, fond Kubeš, Osobní evidenční spis. Nezpracovaný fond.

³⁶ „Hodie primam missam celebravit in sacello Congregationis B V M virorum neomysta Konrádus Kubeš, Regino-Hradecensis, qui etiam [...] Societatis admissus est; postea [...] assistencia in aula ad portam.“ Srov. Provinční archiv Tovaryšstva Ježíšova Praha, *Diarium 1917–1929*. Nezpracovaný fond.

³⁷ Srov. KUBEŠ, Konrád Maria: *Sv. Hostýn a Lurdy*. Hlasy svatohostýnské, 1921, 16, s. 18–19, 32–33. Srov. též *Poutní knížka české pouti do Lurd roku 1913 pořádané...* Praha 1913.

³⁸ „MUNIA extra Societ.: quae: catech., ubi: Praha XIV-Michle, quando: 1913/4; quae: capell., ubi: Praha XVII-Košíře, quando: 1914/5.“ Srov. Provinční archiv Tovaryšstva Ježíšova Praha, fond Kubeš, Osobní evidenční spis. Nezpracovaný fond. „Duchamorné psaní matrik, vysedávání v kanceláři a suché úřadování se mi zhnusilo, bralo mi, jako vůbec městským kněžím, spoustu vzácného času, který měl být vynaložen na pravou osobní pastorační, když pražské kostely zely prázdnou. Chci působit jinak – lépe!“ Provinční archiv Tovaryšstva Ježíšova Praha, fond Kubeš, P. Konrád Maria Kubeš T. J. (1890–1967), mariolog, misionář a exercitátor, asketický spisovatel. Nezpracovaný fond.

A bylo to právě košířské kaplanování, odpor proti farnímu byrokratismu a neplodnému úřadování, které ho přimělo k odvážnému vstupu do řehole. „Při volbě řádu jsem kolísal mezi benediktinským Beuronem a Tovaryštvem Ježíšovým.“ Apoštolská agilnost jezuitů, kterou P. Kubeš považoval za charakteristickou vlastnost řádu Tovaryšstva Ježíšova, jej pohnula, že se rozhodl do něho vstoupit a ve službě pravdy, které lež neodolá, uplatnit své Bohem dané hřivny a rozsáhlé vědomosti v širším apoštolátě jak slovem živým, tak i psaným – „bez fádniho matrikování (psaní matrik) čili papírové pastorace“, jak to ironizoval. „Chci jako oni dávní jezuité bojovat mečem slova ve službě Boží pravdy“, bylo jeho konečné a nezvratné rozhodnutí. „Koneckonců poznání světské marnosti – vanitas vanitatum – mne vedla do kláštera, a ani toho nelituji, že jsem volil řeholní život.“³⁹

4. V řádu Tovaryšstva Ježíšova (1915–1950)⁴⁰

Léta noviciátu P. Kubeše byla zahájena dne 15. srpna 1915 na Velehradě.⁴¹ Dochoval se nám pramen, ve kterém sám P. Kubeš hodnotí první noviciátní rok jako „nepříliš šťastný“.⁴² Po roce a půl byl s dovolením generála řádu

³⁹ Provinční archiv Tovaryšstva Ježíšova Praha, fond Kubeš, P. Konrád Maria Kubeš T. J. (1890–1967), mariolog, misionář a exercitátor, asketický spisovatel. Nezpracovaný fond. „Kariéra – abych Tě potěšil a povzbudil, svěřím Ti, co jsem nikomu nesvěřil. Vstoupil jsem do řádu, abych 1.) se věnoval duchovnímu vedení duší, 2.) měl každý rok májovou, 3.) vydával knihy. Jak jsem dopadl? 1.) Vedení, radost ne každého, ale moje – tomu jsem se věnovat mohl jen v Praze 2 roky, 1918–20; pak Hostýn, zpovídání poutníků, jako stroj – rychle, bezmyšlenkovitě. 2.) Májová – jen třikrát mi M.[aria] umožnila a dala, 1919, 20, 23; pak Hostýn. Velehrad, nikam nepozván, až 41 a 44. – 3.) Vydávání knih – mařila řádová censura, neochota tiskáren, a odmítl J.[ežíš] i M.[aria].“ Provinční archiv Tovaryšstva Ježíšova Praha, fond Kubeš, Dopis Heleně Koutecké z Moravce. Nezpracovaný fond.

⁴⁰ Srov. Provinční archiv Tovaryšstva Ježíšova Praha, Catalogus Provinciae Austriaco-Hungaricae Societatis Iesu. Catalogus Vice-Provinciae Českoslovacae Societatis Iesu. Catalogus Provinciae Českoslovaciae Societatis Iesu. Catalogus Abbreviatus Provinciae Bohemiae Societatis Iesu. Catalogus Provinciae Bohemiae Societatis Iesu. Nezpracovaný fond.

⁴¹ Panna Maria a mariánské svátky vůbec hrály v životě Kubeše velikou roli. Všechny jeho významné životní události se odehrály na mariánské svátky. Všechny své pozdější knihy věnoval Panně Marii. Všechny jeho texty mají vždy mariánský nádech. „Můj největší svátek doposud – ⁸/₁₂. Druhý, vánoce. Třetí, svátek Ducha sv. Čtvrtý, Navštívení P. M., ²/₇, den mých svěcení. Pátý, den nejsv. Svátosti, Boží Tělo, Eucharistie. Potom velikonoce, Svatý týden atd. Srdce Páně. Mariánské, ¹⁵/₈, ²⁵/₃, ⁸/₉ atd.“ Provinční archiv Tovaryšstva Ježíšova Praha, fond Kubeš, Dopis Heleně Koutecké z Moravce. Nezpracovaný fond.

⁴² „Spolu se 4 hochy, kteří měli 4–5 tříd gymnasia (reálky), s jinými se stýkat nesměl, novicmistř byl zároveň rektorem domu, [P. Ladislav Schmidt] pokládal svůj úřad vychovatele noviců za vedlejší přívěsek (není divu!), na kněze neměl ohledu a vedl ho stejnou cestou jako ony

Włodzimierza Halka–Ledóchowského (1866–1942) poslán do Innsbrucku k doplnění filozofických studií, kde byl opravdu šťastný a spokojený, když „vykořisťoval bohatství bohovědné knihovny naší koleje v tyrolských Alpách (syrské Otce)“.⁴³ Kromě intenzivního studia podnikal spolu s ostatními spolubratry výlety do blízkého i vzdálenějšího okolí.⁴⁴ Zde také 8. prosince 1917 skládá první řeholní sliby do rukou superiora P. Heinricha Timpa (1854–1945).⁴⁵

Po svém návratu do Čech dne 18. září 1918 působil P. Kubeš v rezidenci u svatého Ignáce v Praze jako subministr, český kazatel, operář, revizor knih a ředitel Mariánské družiny bohoslovců a studentů. Kromě toho v akademickém roce 1919 vykonával službu nejprve jako zpovědník a poté jako spirituál v kněžském semináři. „První úspěchy – představený“⁴⁶ z nich měl větší radost než já – milé vzpomínky.⁴⁷

Dne 29. září 1920, na příkaz viceprovinciála Československé viceprovincie P. Leopolda Škarka,⁴⁸ odjel P. Kubeš na nové působiště, do Opavy. Zde v rezidenci u svatého Jiří⁴⁹ pracoval jako subministr, český kazatel, katecheta, operář a ředitel Mariánské družiny českých paní a Mariánské družiny jinochů. Na prostředí a mezilidské vztahy v jezuitské rezidenci však později nerad vzpomínal.⁵⁰ Zde ve Slezsku se také seznámil s Kongregací Milosrdných

nezralé hochy.“ Provinční archiv Tovaryšstva Ježíšova Praha, fond Kubeš, Torzo dopisu z Břežan na Moravec. Nezpracovaný fond.

⁴³ Srov. KUBEŠ, K. M.: *Maria*, s. 8.

⁴⁴ „Jindy v Alpách... po delším pochodu najednou se vynoří a proti mně z údolí impozantně se zdvihá alpský velikán. „Pozdravte tvora Božího, vybízí mne průvodce... Já hledím do rokle, tam na dně ohromné balvany, skály, které se při nějaké katastrofě utrhyly s hory a zřítily dolů... zachvěje námi, když si onu katastrofu představíme... co je to vše vůči Bohu?“ Srov. KUBEŠ, K. M.: *Poutník*, s. 35.

⁴⁵ „P. Kubes Conradus primo vota hodie emisit P. Superiore Timp.“ Srov. Jesuitenkolleg Innsbruck. Archiv. *Diarium Coll. Oenip. 1907–1938*.

⁴⁶ Byl to P. Josef Stryhal. Srov. PAVLÍK, J.: *Vzpomínky*, s. 217–219.

⁴⁷ Provinční archiv Tovaryšstva Ježíšova Praha, fond Kubeš, Torzo dopisu z Břežan na Moravec. Nezpracovaný fond.

⁴⁸ Srov. PAVLÍK, J.: *Vzpomínky*, s. 381–388. Srov. též PITRÚN, Bernard. *Jadrné memento. Životopisný nástin českého provinciála jezuitů Leopolda Škarka SJ (1874–1968)* (dále jen *Jadrné*). Olomouc 2008.

⁴⁹ Nyní kostel svatého Vojtěcha na Dolním náměstí v Opavě. Srov. BUBEN, Milan: *Encyklopedie řádů, kongregací a řeholních společností katolické církve v českých zemích*. III. díl, 4. svazek. *Řeholní klerikové (jezuité)*. Praha 2012, s. 326–331.

⁵⁰ „Bez zaměstnání, bez knihovny (dům přejat od polské provincie, knihy odvezli), bez zahrady, představený [P. Vladimír Dreiseitel] rád sekýroval jiné, ale nedal sekýrovat sebe; žárlivý –

sester svatého Karla Boromejského ve Frýdlantě nad Ostravicí.⁵¹ Do Bedřichova ústavu i v pozdějších letech vždy velice rád přijížděl dávat exercicie chovankám i sestrám.⁵²

Dne 26. srpna 1922 je povolán P. Kubeš zpátky do Prahy, aby se ujal redakce řádového časopisu *Ve službách Královny*. P. Kubeš byl v pořadí sedmým redaktorem, od čísla 10 roku 1922 do čísla 9 včetně roku 1923.⁵³ Kromě této své hlavní činnosti působil jako český kazatel, zpovědník, knihovník, operář a „měl dětskou družinu (školní děvčátka) – lnuly ke mně, čím více jsem se slečinkám a „dámám“ vyhýbal“.⁵⁴

Od 9. září 1923 do 29. července 1924 vykonal P. Kubeš třetí probaci v Tronchiennes (Drongen) u Gentu v Belgickém království.⁵⁵ Ve svých pozdějších knihách nám P. Kubeš zanechal na tento svůj „druhý noviciát“ několik zajímavých vzpomínek.⁵⁶

viděl-li, že jsem oblíbenější než on.“ Provinční archiv Tovaryšstva Ježíšova Praha, fond Kubeš, Torzo dopisu z Břežan na Moravec. Nezpracovaný fond.

⁵¹ Srov. ŠRUBAŘ, Daniel: *Klášter sester boromejek ve Frýdlantu nad Ostravicí a rozvoj tohoto řádu na Moravě v 19. století*. Sborník Státního okresního archivu ve Frýdku–Místku, 2004, 5, s. 66–78. Srov. též In: http://www.archives.cz/zao/resources/frydek-mistek/SOKA_FM_sbornik_5.pdf [cit. 13. 4. 2016].

⁵² „Při exerciciích roku 1921 si všiml exercitátor lásky a shody, jež ovládá veškerý život chovanek. Ústav měl chovanky z Moravy, Slezska, Čech, Slovenska, Česky i Němky, Slovenky, Polky, Maďarky – azyl pokoje a lásky uprostřed rozhárané a rozešťvané Evropy!“ Srov. KUBEŠ, Konrád Maria: *Brána ráje. Modlitby k úctě milostného Pražského Jezulátka pro dospívající dívky*. 2. vyd. Praha 1948, s. 18.

⁵³ „(Nikdo ten úřad nechť!) Věnoval jsem se celou duší. Pán žehnal, abonentů přibývalo, provinciál věděl (od kněží), že je kdekdo spokojen. Přesto za rok letěl z Prahy.“ Provinční archiv Tovaryšstva Ježíšova Praha, fond Kubeš, Torzo dopisu z Břežan na Moravec. Nezpracovaný fond.

⁵⁴ Provinční archiv Tovaryšstva Ježíšova Praha, fond Kubeš, Torzo dopisu z Břežan na Moravec. Nezpracovaný fond.

⁵⁵ „Dětskou družinu dostal provinciálův milec, neměly ho v lásce, to vztekalo oba představené, družinu rozpustili, zatím co živořící babské družiny drželi – klevetivě ženské v nich!“ Provinční archiv Tovaryšstva Ježíšova Praha, fond Kubeš, Torzo dopisu z Břežan na Moravec. Nezpracovaný fond.

⁵⁶ „O exerciciích existuje celá literatura. Kolem T. J. v Enghieniu (Belgie) má exerciční knihovnu čítající asi 8.000 svazků.“ Srov. KUBEŠ, Konrád Maria: *Ve škole Kristově. Logika, psychologie a technika duchovních cvičení sv. Ignáce. Rukověť pro exercitátory, informace o duchu ignaciánských exercicií, upravená pro inteligenci a pro klerus*. Velehrad 1941, s. 19; „Zábavná projížďka... Ze zahrady našeho kláštera v D.[rongen], ležící podle trati Brusel–Ostende, jsem pozoroval o letních nedělích zábavní vlaky; každých deset minut, všechno k moři; zdaž si jediný z těch pasažerů vzpomněl, že tisíce lidí nemá co do úst vzít?“ Srov. KUBEŠ, K. M.: *Poutník*, s. 103; „Město Gent mívalo a snad ještě má ve znaku korunovaného lva, jehož hlava leží v klíně nebeské Královny. Pěkný symbol vznešeného („královského“) ducha, jenž vůči světu hrdý jako král Sahary, a pouze před Vládkyní andělů se sklání, jí slouží, jí volí za svou paní a kněžnu.“ Srov. Týž:

Od 2. srpna 1924 působil P. Kubeš pětadvacet let výhradně na Moravě. „Pendloval jsem jako kyvadlo mezi Hostýnem a Velehradem,“ vyjádřil se P. Kubeš žertovně o tomto svém nejvýkonnějším čtvrtstoletí, „neboť na těchto velkopamátných a svatých místech jsem byl opravdu ve svém živlu“, dodal uznale.⁵⁷ V rezidenci na Svatém Hostýně byl P. Kubeš ministrem domu, lidovým misionářem a příležitostným exercitátorem.⁵⁸ Mimo tyto úkoly redigoval místní měsíčník Hlasy svatohostýnské po Josefu Špatném⁵⁹ (založený roku 1904). Řídil ročník 20 (1924), číslo 9 až 12 a ročník 21 (1925), číslo 1 až 8. Dne 15. srpna 1926 složil na Svatém Hostýně poslední slavné sliby Tovaryšstva Ježíšova jako duchovní pomocník (coadiutor spiritualis).⁶⁰

Od 23. srpna 1926 působil P. Kubeš jako „exercitátor ve Stojanově. Pán žehnal, exercitantů přibývalo, chtěli jen mne, muži i dívky.“⁶¹ 1928 nový rektor,⁶² asi 34letý, dával 1929, o prázdninách svým milcům nejpěknější turnusy (studenty atd.), když jsem mu řekl, že jedná nesprávně, vymohl na starém provinciálovi [P. Leopold Škarek], že jsem musil na hodinu z domu.“⁶³

Od 10. ledna 1931 až do srpna 1934 byl P. Kubeš z trestu poslán opět na Svatý Hostýn,⁶⁴ kde vykonával činnost ministra, operáře, exercitátora a ředitele Mariánské družiny učitelů v Přerově.

Poutník, s. 590; „Vzpomínám na scénu z rotterdamského přístavu. Voda kalná, černá, jako v každém mořském přístavišti, nad vodou se vznášely bělostné „mořské holubice“, ale sotvaže se jen nohou dotkly hladiny, na níž plavalo tolik nečistoty.“ Srov. Týž: *V záhonech*, s. 60–61.

⁵⁷ Provinční archiv Tovaryšstva Ježíšova Praha, fond Kubeš, P. Konrád Maria Kubeš T. J. (1890–1967), mariolog, misionář a exercitátor, asketický spisovatel. Nezpracovaný fond.

⁵⁸ „Můj představený [P. Josef Stryhal] na Host.[ýně] týž jako před málo lety v Praze, hodný, přes všechny své chyby.“ Provinční archiv Tovaryšstva Ježíšova Praha, fond Kubeš, Torzo dopisu z Břežan na Moravec. Nezpracovaný fond.

⁵⁹ Srov. PAVLÍK, J.: *Vzpomínky*, s. 229–232.

⁶⁰ „GRADUS: in Societate: Coad. spir. 15. 8. 1926 Hostýn.“ Srov. Provinční archiv Tovaryšstva Ježíšova Praha, fond Kubeš, Osobní evidenční spis. Nezpracovaný fond.

⁶¹ „Z těch 28 000 účastníků, kteří prošli mými exerciciemi, se našel ne jeden, který mi po těchto úvahách řekl: Život není hračka, zamyslel jsem se doopravdy nad našimi vývody, a vidím, že nutno svůj úkol životní vážně pojímat...“ Srov. KUBEŠ, K. M.: *Poutník*, s. 107.

⁶² Byl to P. Emanuel Kubiček. Srov. CINEK, František: *Velehrad víry. Duchovní dějiny Velehradu*. Olomouc 1936. PAVLÍK, J.: *Vzpomínky*, s. 167–170.

⁶³ Provinční archiv Tovaryšstva Ježíšova Praha, fond Kubeš, Torzo dopisu z Břežan na Moravec. Nezpracovaný fond.

⁶⁴ „Teď studentky žádaly o mne – rektora [P. Emanuel Kubiček] i starého provinciála [P. Leopold Škarek] – z Vyškova, Bratislavy, Brna, Přerova atd. Provinciál pokrytecky odpověděl, aby se obrátily k rektorovi, že jim vyhoví, bude-li jen trochu možno, a spolu s rektorem se umluvil, že „just ne“. Fráter ve Stojanově vykládal všem lživě, že jsem pro nemoc musil na Hostýn. Byl jsem v nenávisti zvláště u pražských paterů, protože z Prahy jezdily sodálky na moje exercicie až na daleký Velehrad a pomíjely exercicie jejich – to je dopalovalo („žralo“) – Aby podryly

Od srpna 1934 do 18. října 1937 se opět P. Kubeš ujal funkce exercitátora ve Stojanově. Rektor velehradské koleje P. Alois Koláček⁶⁵ vyzval P. Kubeše, aby se chopil pera a začal psát a vydávat knihy. „Já vám budu nápomocen, vaše knihy půjdou na dračku!“ P. Kubeš se zpočátku velice bránil: „Uvidíte, že censura řádová mi bude činit obtíže“,⁶⁶ ale nakonec se nechal přemluvit. V roce 1935 vydal svoji první knihu *Ve šlépějích Neposkvrněné* a v roce 1936 první a druhý díl knihy *Maria*.⁶⁷

Dne 18. října 1937 je P. Kubeš znovu přemístěn na Svatý Hostýn.⁶⁸ Ve volných chvílích, nejčastěji ovšem po nocích,⁶⁹ dokončil P. Kubeš další tři knihy – *Za pravdou Kristovou*, *Pod korouhví Kristovou* a *Ve škole Kristově*.⁷⁰ Avšak tvrdě zasáhla řádová censura, která nekompromisně odmítla dát povolení k tisku.⁷¹ Přesto se P. Kubešovi podařilo získat od cenzorů ex officio imprima-

jejich účtu ke mně, sdělovali jim i moravským, zvl. vyškovským, co nejhoršího o mně věděli.“
Provinční archiv Tovaryšstva Ježíšova Praha, fond Kubeš, Torzo dopisu z Břežan na Moravec.
Nezpracovaný fond.

⁶⁵ PAVLÍK, J.: *Vzpomínky*, s. 410–412.

⁶⁶ Provinční archiv Tovaryšstva Ježíšova Praha, fond Kubeš, Torzo dopisu z Břežan na Moravec.
Nezpracovaný fond.

⁶⁷ Viz níže Bibliografie knižního díla.

⁶⁸ „Zatím na Hostýně nový superior [P. Josef Bartoník], nový ministr ([Augustin] Baar, člověk egoista, o němž ještě víc platí, že neznal cizí vůli, jen a jen vůli svou, odporná povaha, o němž nekrolog po jeho smrti pak psal, že měl ‚zlaté srdce‘) Můj býv. superior z Opavy, Vlad.[imir] D.[reiseitel], tehdy ‚redigoval‘ Hlasy svatohostýnské – t. j. plnil je články, které mu ženské posílaly, sám zaháel od rána do večera (byl 1924–30 redaktor věstníku ‚Ve službách Královny‘, zbědoval jej tak, že byl na posměch kněžím i laikům – teď ještě víc byly na posměch Hlasy.) Protože ho ‚redakce‘ prý zmáhala, byl osvobozen od kázání, od rána do noci byl na besedě u Baara (nebo B. u něho), a ti spolu se superiorem B.[artonikem] mi zlomyslně ztrpčovali život, jak mohli. Konečně superior se mnou jednal tak surově, že jsem přestal s nimi mluvit a stýkal se jen s Fraterny [Josef Lerch, Jan Nepomucký Oškera, František Serafinský Trochta] – jednali slušněji! Ti pamatovali dlouhá léta, co jsem od těch tří zakoušel. Při visitaci řekl provinciál Sp.[áci] k těmto surovostem: ‚On je trochu ostřejší.‘ Nic nevyšetřoval (proti své povinnosti!), a pak mi napsal z Prahy, že byla ‚oboustranná vina.‘“ Provinční archiv Tovaryšstva Ježíšova Praha, fond Kubeš, Torzo dopisu z Břežan na Moravec. Nezpracovaný fond.

⁶⁹ „Bděl jsem do noci, seděl jen u stolu a u psacího stroje.“ Provinční archiv Tovaryšstva Ježíšova Praha, fond Kubeš, Dopis Heleně Koutecké z Moravce dne 21. dubna 1953. Nezpracovaný fond.

⁷⁰ Viz níže Bibliografie knižního díla.

⁷¹ „Censor je nechal ležet přes rok na stole; mladý pán, sotva se v Praze otočil, nastěhoval se do hovorňy, t. j. do klášterní kletvárny, a tam se slečinkami vyseďoval a šveholil od rána do večera. (Když jsem po letech v Králíkách řekl, že pokládal za důležitější dělat galána pražským husičkám než dopomoci k vydání knihám, které mohly přinést tolik požehnaní za dob protektorátu, kdokoli po slově Božím hladověl, vyhrožovali mi naši PP (dva), že vyjednejí s Římem, abych letěl z řádu, jen co budeme zas na svobodě.) Konečně sám jiným cenzorům; nedbaje jejich sprostoty upravil jsem knihy, jak si přáli, a vrátil do Prahy – Provinciál zas nový

tur a za vydatné pomoci jeho vděčných exercitantů byly tyto knihy nakonec vytištěny v tiskárně Františka Kusáka ve Vyškově.⁷²

V nejhroznějším období druhé světové války, od 26. října 1940 pracuje P. Kubeš znovu na Velehradě jako exercitátor ve Stojanově, lidový misionář a operář. Působení bylo sice velmi obtížné, leckdy až drásající nervy, ale on se sám řídil poznáním a zkušeností, kterou vštěpoval i druhým slovy: „Pamatujte si, jak často jsem vám říkával, potají a zticha, jen v nejužším kroužku: Dočkám-li se konce, nevím, tak jako ani vy nevíte, zdali se konce dočkáte. Pán chránil nás všechny, všichni jsme se s milostí Boží konce dočkali.“⁷³

Od 17. května 1946 je P. Kubeš opět členem jezuitské rezidence a duchovní správy na Svatém Hostýně. Pracuje zde jako subministr, kazatel, zpovědník, exercitátor a kněžský rekolektor, domácí exhortátor, předseda morálních diskusí, spisovatel, revizor knih a rádce. Tytéž úkoly vykonává i v dalších čtyřech letech. Duchovní rekolekce exercitantů v Brně od 8. do 11. ledna 1950 je jediný a poslední zaznamenaný apoštolský výkon P. Kubeše.

5. V internačních kláštorech (1950–1956)

Je všeobecně známo, že v noci z 13. na 14. dubna 1950 byly všechny mužské řeholní domy v rámci akce K přepadeny silnými četami příslušníků SNB, vedených členy StB a zesílené Lidovou milicí. Také P. Kubeš se všemi jezuitu, působícími tehdy na Svatém Hostýně, byl zatčen a pod eskortou SNB se samopaly deportován do Bohosudova.⁷⁴ Zde musel spát ve velké společné noclehárně, ve které správa tohoto internačního kláštera bezohledně ubytovala

(Sp.[áčil]) vzkázal, abych celé přepsal (tři silné knihy!), a že se pak postará o „rychlou“ cenzuru. Jiní posílali do Prahy načmárané rukopisy, a provinciál je dal přepsat na stroji; já poslal napsaný na stroji, a protože za 2 roky, co ležel u nich v cenzuře, poněkud papír zežloutl, chtěl přepsání. Ředitel olomoucké tiskárny Beneš se mu nabídl, že dá přepsat ve své kanceláři, ačkoli první není třeba přepisovat, je prý dost jasný – provinciál ho vyhodil, že prý stojí na tom, abych ho přepsal já sám. Nešlo mu tedy o jasný nebo nejasný rukopis, chtěl mne šikanovat či sekýrovat. (Týž v Oseku, v koncentráku, po složení úřadu; vyhrožoval P. Aloisiu Storkovi, že ho udá zmocněnci, bude-li sloužit v pokoji potají mši svatou, ač to apoštolská stolice uvězněným kněžím dovolila – člověk, jenž byl nad papeže a neznal jinou vůli než svou.).“ Provinční archiv Tovaryšstva Ježíšova Praha, fond Kubeš, Torzo dopisu z Břežan na Moravec. Nezpracovaný fond.

⁷² „Kdyby mi nebyl dělal provinciál spolu s cenzurou obtíže, mohlo leccos vyjít, než Hitler zakázal vydávání českých a zvláště náboženských knih.“ Provinční archiv Tovaryšstva Ježíšova Praha, fond Kubeš, Torzo dopisu z Břežan na Moravec. Nezpracovaný fond.

⁷³ Srov. KUBEŠ, K. M.: *Poutník*, s. 634–635.

⁷⁴ Srov. PAVLÍK, J.: *Budou vás*, s. 50–53. Srov. též PITRÚN, B.: *Jadrné*, s. 237–242.

až 36 řeholníků. Každé ráno byl P. Kubeš nucený na nejvyšší rozkaz provádět – on šedesátiletý – ranní rozcvičku, potom absolvovat „zvláštní školení“, při kterém byla internovaným řeholníkům vysvětlována stranická a vládní ideologie. Povinná byla i denní četba Rudého práva. Avšak jejich „školením“ se pokaždé srdečně vysmál jako nesmyslnému plácání a velkohubému tlachání a tím si ulevil.⁷⁵ Přes den pak P. Kubeš vykonával manuální práci na hony vzdálenou od svého vzdělání a kvalifikace. Přitom ještě musel vyslechnout posměšné poznámky strážců, že si nevydělá ani na slanou vodu.⁷⁶

K večeru 7. září 1950 byl P. Kubeš převezen do nedalekého Oseku, kde byl internován v bývalém cisterciáckém klášteře. V něm prožil šest měsíců za stejných podmínek. Kromě otrocké práce vykonával, podle vyprávění P. Karla Říhy (1923–2016), funkci sakristiána, kdy chystal vše potřebné ke sloužení mších svatých.⁷⁷

V noci 15. února 1951 byl P. Kubeš odtud dopraven do Králík a umístěn v bývalém redemptoristickém klášteře na Hoře Matky Boží nad městem. V tomto internačním klášteře strávil za víceméně stejných poměrů další dva roky, zaměstnán většinou v polním hospodářství na státním statku.⁷⁸

Od 25. února 1953 žil pak P. Kubeš jako důchodce v Charitním domově pro staré internované řeholníky na Moravci. Zde pobýval v dost stísněných podmínkách ve vile *Louisin dům*. Podle vyprávění P. Stanislava Peroutky (* 1933) nejraději sedával na lavičce před vilou a s velikou radostí přijímal povolené návštěvy, především mladé jezuity. Čas zde strávený vyplnil převážně osobní korespondencí se svojí praneteří Helenou Kouteckou, kterou prostřednictvím dopisů duchovně vedl. V řádovém archivu se nám zachovalo několik rozsáhlých dopisů, ve kterých velmi otevřeně hodnotil svůj dosavadní život a působení.⁷⁹

⁷⁵ „I kdybych chtěl vyvrátit a uvést na pravou míru všechny ty historické nepravdy, alespoň ty nejkřiklavější, jimiž se to v člancích ‚rudáška‘ hemží, potřeboval bych pokaždé několik sloupečků. Ovšem státní cenzurou by to stejně neprošlo a redakce by to neuveřejnila, a to ‚ve jménu vědy‘, která se teď oficiálně pěstuje.“ Provinční archiv Tovaryšstva Ježíšova Praha, fond Kubeš, P. Konrád Maria Kubeš T. J. (1890–1967), mariolog, misionář a exercitátor, asketický spisovatel. Nezpracovaný fond.

⁷⁶ Srov. Pavlík, J.: *Budou vás*, s. 64–73.

⁷⁷ Srov. Tamtéž, s. 74–76.

⁷⁸ Srov. Tamtéž, s. 81–84; „Zde je zdravěji než v O.[seku], výš než S. Host.[ýn], sněhové závěje, nádherný rozhled na okolní zasněžené hory.“ Provinční archiv Tovaryšstva Ježíšova Praha, fond Kubeš, Dopis Heleně Koutecké z Moravce dne 3. března 1951. Nezpracovaný fond.

⁷⁹ Srov. PAVLÍK, J.: *Budou vás*, s. 84–90; „Tři roky uplynuly od 14/4 50. Tři roky nemohu pracovat pro K.[rista]. Tři roky – co jsem mohl pro K.[rista], pro duše vykonat! Dvanáct knih připravených k tisku vzalo za své, další bych byl napsal, pak ex.[ercicie], misie, zpo[vidání]... Nechal jsem kněžství ve světě; v kláš.[eře] jsem si odpíral procházky, výlety, kratochvíle,

6. Závěr života v Břežanech u Znojma (1956–1967)

Od 9. května 1956, po obdržení státního souhlasu k výkonu duchovenské činnosti, se stal P. Kubeš duchovním správcem Kongregace sester svaté Hedviky od Nečistší Panny a Matky Boží Marie v sociálním ústavu pro péči o osoby se zdravotním a sociálním postižením v Břežanech u Znojma.

Ve volném čase skládal P. Kubeš duchovní písně. Do těchto textů, a máme jich v jeho pozůstalosti včetně jednoduchého notového zápisu, zachováno mnoho, vložil celé své nitro. Mají sice jen jednoduchý nápěv, avšak uchvacují svými hlubokými myšlenkami. Dávají nám tak nahlédnout do jeho nitra a poznat jeho šlechetné srdce a čistou duši, přestože navenek byl povahy spíše odměřené a vážné. Brzy však sestry poznaly, že pod tvrdou skořápkou se schovává zdravé jádro. Největší radostí a potěšením pro něj bylo, když byl tázán pro poučení. S velikým záplem pak hovořil o věroučných věcech, o významu nejsvětější Oběti a podobně. Jeho vědomosti v každém teologickém oboru byly tak rozsáhlé, že nikdy nikdo neodešel bez důkladného poučení. Během hovoru často opakoval: „Náš milý Spasitel“ a „Jeho přesvatá Matka“. S neumdlévající ochotou spěchal k nemocným, tím více k umírajícím sestrám. Nechtěl jen udílet svátost nemocných, ale i modlit se u umírajících až do jejich posledního vydechnutí.

Jeho životospráva je dokladem, jak velice si vážil řeholní chudoby a také ji ve všem zachovával. Upotřebil každý, i nepatrný, kousek papíru. Byl skromný v oblékání, velmi strídmý a nenáročný v jídle. Šálek mléka a rohlík nebo kousek vánočky to bývala jeho snídaně. K obědu vesměs lehčí jídlo. Večer pak mléko, suchý chléb, občas česneková polévka s chlebem. Přes den nic, jen trochu ovoce, pokud bylo. Tak to bývalo u něho celá léta.⁸⁰ Ve všem byl jednoduchý a šetrný. Nerad slyšel nějaké určování práce do budoucna. Na ta-

potěšení všeho druhu, bděl jsem do noci, seděl jen u stolu a u psacího stroje, pro Krista pracoval, se namáhal, bděl, Krista hlásal, kázal, učil... učil milovat a znát Krista a Marii a vše zmařeno, práce dlouhých let, a já odsouzen k nečinnosti. Nenařikám, že jsem přišel o pěkně zařízený byt, nábytek atd. (neměl jsem!), jenom že jsem přišel o rukopisy, kterými jsem si nechtěl udělat pohodlný život na zemi, nýbrž pracovat o rozšíření království Kristova. Nevykonám už nic pro svého Krále a Královnu!“ Provinční archiv Tovaryšstva Ježíšova Praha, fond Kubeš, Dopis Heleně Koutecké z Moravce dne 21. dubna 1953. Nezpracovaný fond.

⁸⁰ „Někteří asketičtí autoři přehánějí, jako by byl hřích nebo nedokonalost okusit někdy sladkost, uvádějí za příklad svěťce, kteří si do pokrmů míchali pelyněk a tak si kazili kdekteré jídlo. Tak daleko jít netřeba. Sladkost do broskve, meruňky atd. vložil Tvůrce, abychom jí s díkyčiněním požívali a byli mu vděční za každou maličkost. ‚Dem Herrn der Ewigkeit Dank für jede Kleinigkeit.‘ Pánu věčnosti díky i za drobnosti, za klidný noční spánek, za vytopenou místnost atd. Jenom toho se musíme chránit, abychom se nestali mlsnými, sladkosti nevyhledávali, nezřízené touze po nich nehověli.“ Provinční archiv Tovaryšstva Ježíšova Praha, fond Kubeš, Dopis Heleně Koutecké z Králík dne 21. dubna 1953. Nezpracovaný fond.

kové plánování mívál vždy jedinou odpověď: „Ano, ano, dá-li Pán Bůh – Deo dante.“

Jako proslulý exercitátor byl P. Kubeš od brněnského ordinariátu požádán, aby převzal kněžské exercicie na Vranově u Brna. Tomuto pozvání milerád vyhověl a tak od roku 1957 dával každý rok kněžím duchovní cvičení, někdy i dva turnusy po sobě, naposledy roku 1965. O svém nejmilejším apoštolátě napsal P. Kubeš v dopise z roku 1964: „Oba turnusy exercitátora pořádně sebraly, že se z nich nemůže vybrat, ač je tomu už bezmála měsíc. Inu, stárneme a 74letý není mladík 30letý z roku 1920.“⁸¹

Dne 25. listopadu 1966 napsal P. Kubeš naposledy na Moravec: „R. P. Díky za blahopřání k jmeninám, zvláště za obět mše svaté – dar nejcennější, mně nejmilejší, nejdražší. Od léta mi rapidně slábne zrak, sotva na písmena vidím. Nová krásná adventní preface (podobně jako o SSo) je z galikánské liturgie, k níž patří i ambroziánská. Commendo me... in Corde Jesu addictissimus caecus P. K.“⁸² To je poslední dopis, který P. Pitrun od P. Kubeše obdržel.

Avšak ještě v prosinci roku 1966 znenadání pro P. Kubeše přijeli „estébáci“ a odvezli ho do Znojma, kde ho přes pět hodin úporně vyslýchali kvůli některým heslům a větám v jeho knize *Apologetická abeceda*.⁸³ P. Kubeš se však hájil velmi dobře: „Vědecká kritika je vždy dovolena.“ Nakonec ho propustili a pohrozili mu: „My si pro vás ještě přijedeme.“ K dalšímu výsledku však již nedošlo, poněvadž P. Kubeš už nebyl mezi živými. Třebaže tedy střetnutí se státní mocí dopadlo poměrně dobře, přesto rozruší, rozčílí a znervozní zdravého člověka, tím více pak starce P. Kubeše. Je fakt, že ho tento výslech velice vysílil, vlastně svým způsobem dorazil!

Dne 5. dubna 1967 v kapli při večerní pobožnosti v 19:00 hodin klečel P. Kubeš vzadu v lavici. Najednou lavice nápadně zavržala a P. Kubeš sklouzl nehlučně dolů. Bylo přítmí a pobožnost dále pokračovala. Po jejím skončení našly sestry P. Kubeše zhrouceného na klekátku v lavici – nebyl hned vidět. Jedna ze sester ihned poznala – mozková mrtvice na levé straně. Když ho zvedaly, dával jim ještě křížek na čelo. Ve svém pokoji byl P. Kubeš ošetřován se vši bdělostí a pečlivostí. V celé své dlouhé agonii, trvající od 5. do 10. dubna 1967, neztratil vědomí. Za každou sebemenší službičku byl velmi vděčný, což vyjadřoval stisknutím ruky nebo křížkem na čelo. V neděli 9. dubna 1967 po poledni se již zdálo, že nastává smrtelný zápas. P. Kubeš ležel se zavržený-

⁸¹ Provinční archiv Tovaryšstva Ježíšova Praha, fond Kubeš, P. Konrád Maria Kubeš T. J. (1890–1967), mariolog, misionář a exercitátor, asketický spisovatel. Nezpracovaný fond.

⁸² Provinční archiv Tovaryšstva Ježíšova Praha, fond Kubeš, P. Konrád Maria Kubeš T. J. (1890–1967), mariolog, misionář a exercitátor, asketický spisovatel. Nezpracovaný fond.

⁸³ Viz níže Bibliografie knižního díla.

ma očima, jeho tep byl docela slabounký, sotva znatelný a dech těžký. Tento bolestný stav se prodloužil až do pondělního večera 10. dubna 1967, kdy okolo 20:30 hodin za společných modliteb přítomných sester, které mimo jiné často opakovaly jeho oblíbený povzdech: „Královno našich srdcí, přijmi nás k sobě!“, vydechl P. Kubeš naposledy. Žádná zvláštní nemoc nebyla příčinou jeho smrti, jen úplné vyčerpání organismu, jak svědčí lékařský náález.⁸⁴

Potom sestry prokázaly zesnulému P. Kubešovi poslední službu lásky. Oblékly ho do kněžského roucha, které už bylo vyřazené, jak si to výslovně přál.⁸⁵ Ovšem splnit přesně i jeho druhé závětné přání, pohřeb co nejjednodušší, to už nebylo v jejich moci. Slavné rekviem v sobotu 15. dubna 1967 s velkou asistencí kněží celebroidal místní kněz A. Bureš, smutečním kazatelem byl P. Josef Nádeníček, administrátor v Litobratřicích, bývalý žák P. Kubeše na velehradském gymnáziu, pohřební obřady vykonal kanovník Královské stoliční kapituly svatých Petra a Pavla v Brně Ludvík Horký, za spolubratry z řádu Tovaryšstva Ježíšova se rozloučil prof. Jakub Rabušic, za Svatý Hostýn a jeho poutníky P. Josef Nezdařilík, bývalý katecheta v Bystřici pod Hostýnem. Zesnulý P. Kubeš byl pochován na místním klášterním hřbitově.⁸⁶

7. Závěrečné zhodnocení osobnosti Konráda Maria Kubeše

Přehlédneme-li životní dílo tohoto jezuitu, který neustále a bez oddechu, navzdory zdravotním obtížím, pracoval na kazatelně a ve zpovědnici, jako exercitátor, lidový misionář a spisovatel, žasneme nad přemírou jeho výkonů.⁸⁷

⁸⁴ „Kde umru? Zase nevím. Snad ve své rodné vísce, snad zde, kde právě působím, ale možná, že na místě, které dnes neznám ani podle jména! Jak budu umírat? Opět nevím. Bude má smrt klidná či bolestná? Bude náhlá či mi popřeje Pán času k přípravě? Bude přirozená či násilná? Vraždou, neštěstím, úrazem? Budu sám nebo obklopen svými drahými? Přijmu svaté svátosti či odejdu bez jejich posily? To vše jsou otázky, na něž by jedině Vševedoucí mohl odpovědět.“ Srov. KUBEŠ, K. M.: *Poutník*, s. 319.

⁸⁵ Provinční archiv Tovaryšstva Ježíšova Praha, fond Kubeš, Posmrtná fotografie. Nezpracovaný fond.

⁸⁶ „Poutníče! Oba dva jednou doputujeme, dokonáme pouť, kterou jsme nastoupili v den svého zrození a kterou jsme v myšlenkách spolu prodělali v této knížečce. Doputujeme, a u brány nebeského Sionu? Až bude od nás anděl, strážce nebeské brány, žádat heslo? Svatý kříž, klíč nebeské brány... A až se oba shledáme v údolí Josafat... doufejme, že oba po pravici věčného Soudce... pak bude nad našimi hlavami, tvojí i mou, zářit svatý kříž...“ Srov. KUBEŠ, K. M.: *Poutník*, s. 635.

⁸⁷ Za třicet let své jezuitské působnosti (v letech 1918 až 1950) měl P. Kubeš 31 misií, 34 triduí, 51 rekolekcí (jedno až třídních), přes 220 exercičních kurzů. Tento součet je ovšem neúplný, protože z let 1929 a 1936 a z působení v Opavě nemáme vůbec žádné písemné údaje.

Na prvním místě byl P. Kubeš jedním z nejpłodnějších českých náboženských spisovatelů v první polovině 20. století. Literární dílo P. Kubeše čítá 15 svazků, z nichž některé jsou velmi objemné. Podle témat je můžeme rozdělit na mariologické, exerciční, homiletické a asketické. Celkem 7 988 tištěných stran!⁸⁸ Svými spisy nám P. Kubeš poskytl vhléd do svérázu své duchovnosti, neboť ve všech věcech nalézal Boha a všechny ho vedly k Bohu. Není to ovšem originálně „kubešovské“, protože tomu se naučil od svatého Ignáce z Loyoly, který ve své exerciční knížce píše: „Deum quaerere, Deum invenire in omnibus – Buscar a Dios, encontrar a Dios en todo.“ Ale Kubešovo vlastní je třeba spatřovat v dějinách a přírodě, zejména v astronomii.⁸⁹

Pro úplnost spisovatelské činnosti P. Kubeše připomínáme jeho redaktorství sodálského časopisu *Ve službách Královny*. V tomto družinském věstníku uveřejnil nesčetné množství kratších článků, rozprav, úvah i dlouhé cykly hodnotných textů. Roku 1924 redigoval měsíčník *Hlasy svatohostýnské*, v nichž už od roku 1920 psal hluboké a praktické články. Hodně též přispíval do časopisu pro mládež *Dorost*. Velmi apologetickými a praktickými články sdruženými pod společným názvem *Výzbroj na obranu i výboj* dával P. Kubeš mladým československým katolíkům a katoličkám taktické rady, ba přímo bychom mohli říci zbraň do rukou, jak se mají bránit proti útokům vlažného nebo vyložené nevěřícího, někdy i nepřátelského, okolí. Snažil se jimi co nejvíce dodávat sebevědomí a hrdost být členem římskokatolické církve. Vůbec hleděl zvýšit úroveň náboženských vědomostí katolíků a katoliček. Podotýkáme, že P. Kubeš užíval v uvedených časopisech několika pseudonymů: P. Marianus (otec mariánský), P. Alguno (jakýsi otec), P. Homobonus (otec dobrý člověk), Agathangelos (dobrý anděl), P. K. (otec Kubeš), K. Scrutator (Kubeš badatel, zkoumatel), P. Ignotus (otec neznámý), M. Expertus (mariánský expert), P. Redaktor. Články P. Kubeše se ihned poznají, neboť „ex ungue leonem – podle drápů se pozná lev“. Jsou věcné a hutné, ale přitom přístupně podané, zkrátka velmi cenné obsahem, jež si vynucují uznání a pozornost.

Velmi rozsáhlá „silva“ (lístková sbírka výpisků už z velmi dávných let) dokazuje, že P. Kubeš nepožímal čtení jako pouhou kratochvíli, duševní pobavení pro ukrácení dlouhého a nudného času, nýbrž jako ustavičné sebevzdělávání, nikoli však samoučelné, nýbrž zaměřené apoštolsky. To znamená, že sbíral látku pro svá kázání, exerciční a misijní přednášky, konečně pak

⁸⁸ Viz níže Bibliografie knižního díla.

⁸⁹ Srov. KUBEŠ, K. M.: *Poutník*, s. 7–9; KUBEŠ, Konrád Maria: *Za pravdou Kristovou. Apologetické úvahy a čtení pro dny duchovní samoty. Upraveno pro inteligenci jako doplněk exercičního rozjímání*. Vyškov [1940], s. 70–87.

i pro své literární práce. Volba témat těchto výpisků prozrazuje, kromě jeho teologických, historických a přírodovědných zájmů, velmi vážné životní pojmání. Co nalézalo v jeho duši radostný ohlas, co se mu líbilo, to chtěl hned uložit do pokladnice své paměti. Z velké části tuto svoji sbírku výpisků publikoval ve své trojdílné knize *Sbírka homiletických příkladů*.⁹⁰

P. Kubeš byl pohotový ke všemu, především však ke „službě slova“, a to nejen k obyčejnému kázání a promluvám, ale i k exerciciím jakéhokoli stavu (to je řídký talent). Například nečekaně vyzván dovedl P. Kubeš mluvit bez přípravy, bezprostředně, jak se říká „z patra“ (tomu ovšem předcházela mnohaletá svědomitá příprava). Kdykoli bylo potřeba, představení v něm našli vždy ochotného a znamenitého řečníka, nejenom planého mluvku „z nouze“.

Tím však není řečeno, že byl chvályhodný po každé stránce. Naopak svým kritickým duchem, svou známost, někdy až krutou otevřeností a ostrým jazykem, leckdy i umíněností, kterou dobře myslel a považoval za zásadovost, nadělal představeným dost těžkostí, ba i mrzutostí uvnitř domu i navenek. P. Kubeš prostě nedovedl snést faleš, farizejské pokrytectví, podlou lest a lež, jimiž pracovali proti katolicismu nepřátelé církve. A v polemice s nimi dovedl být bezohledným káratelem v zájmu pravdy. Říkal: „Raději ublížit lidem než pravdě.“ To uznáváme a chápeme, zdá se však, že v zápalu boje někdy „přestřelil“. Viděl totiž na osobách, věcech, událostech a jevech vezdejšího světa bystřeji stíny než světla, zápory než klady, rozpory a kazy než dobré stránky. Dnes bychom řekli, že neměl ještě dost ekumenického ducha, který vdechl a vnesl Druhý vatikánský koncil, proto nebyl schopen smířlivého, plodného dialogu s lidmi jiného smýšlení a vyznání.

Dlužno však také zdůraznit jako polehčující okolnost, že v náboženských požadavcích P. Kubeš nebyl minimalista, který žádá co nejméně a spokojí se s nejmenší mírou náboženských úkonů, hodnot a ctností, nýbrž byl dost náročný. Během svého veřejného působení chtěl, aby českoslovenští katolíci měli důstojnou úroveň, aby v náboženských vědomostech, mravech i křesťanské praxi imponovali nekatolíkům a nevěřícím. Proto zvlášť od sodálů a sodálek žádal opravdovost a obětavost: „Co věříte, dělejte; nejenom slova, nýbrž činy!“ Není tedy divu, že se některým zdál „veleprísny a neživotný“. Držel se patrně zásady svatého Augustina: „Veritas est dulcis et amara; quando dulcis, pascit; quando amara, curat.“ (Pravda je sladká i trpká; sladká sytí, trpká hojí.)

P. Kubeš neměl nikdy zájem o politiku, nikdy ji v životě aktivně neprováděl. Do této sféry se nepletl podle zásady, kterou si učinil na začátku svého kněžství: „Kněz má být nad stranami, je tu pro všechny věřící, ať si patří k té

⁹⁰ Viz níže Bibliografie knižního díla.

nebo oné politické frakci či směru.⁹¹ Různé společenské události posuzoval jedine z hlediska náboženského a mravního, nakolik totiž prospějí církvi a věčné spáse národa. Je znám jeho výrok, který často pronášel: „Já si vážím charakterů, kteří se nekoupí za třicet stříbrných.“⁹²

P. Kubeš si velice vážil času a dovedl ho využít co nejehospodárněji, ale přitom dokázal být i společenský, neboť nezanedbával komunitní život v řeholním domě. Podle pravidel a zvyků provincie se scházel se spolubratry v obvyklých rekreacích po obědě a po večeri k družným besedám, kde rád vyslechl aktuální novinky a sám také pobavil druhé vhodnými příběhy. Obyčejně na soudobé události navazoval zajímavými historickými reminiscencemi a tak minulostí ilustroval přítomnost a oživoval rozhovory. Také se velice rád zúčastňoval společných vycházek do přírody.

P. Kubeš velmi lehce sestavoval svá kázání, vůbec duševně snadno pracoval, kázal i psal, neboť vynikající paměť mu pohotově dodávala myšlenkovou látku. My často závidíme velkým mužům jejich výkony a zdánlivou lehkost, s níž jim díla takřka od rukou klouzala, ale přitom netušíme, a proto si neuvědomujeme skryté vnitřní obtíže a zábrany, s nimiž museli často bojovat. Tak i P. Kubeš měl svůj zvláštní životní kříž, o němž však vědělo jen málo lidí, a sice stálou nervovou churavost (neurózy, deprese, migrény).⁹³ Čím byl starší, čím více se dařilo jeho kněžské a spisovatelské dílo, tím bolestněji musel každý úspěch takřka vynutit svému slabému a křehkému tělu.

Nuže, byl to jistě Duch Boží, který řídil Kubešovu životní cestu a dráhu a daroval ho českému Tovaryšstvu Ježíšovu. Jsme-li mu tedy vděční za jeho vzácné spisy a hrdí na celé jeho životní dílo, jsme mu – s určitými výhradami – vděční i za jeho občasné ježkovské bodnutí (otevřenou a upřímnou kritiku).

Nakonec dejme slovo muži nad jiné zasvěcenému, a sice P. Leopoldu Škarkovi. Když přišla na Moravec zpráva o smrti P. Kubeše, zakončil rozhovor o něm a jeho spisech stejně šetrně jako otevřeně: „Díky Bohu, že to všechno bude jednou soudit vševědoucí Pán Bůh, který ví nejlépe, která strunka chybí, a která je natržená, proto my nesudme, nýbrž odpouštějme! Napodobujme jeho neúmornou horlivost v práci pro Kristovo království, v níž nešetřil svého zdraví a nervů, jen aby se co nejlépe vyzbrojil nejmodernějšími zbraněmi na obranu a výboj (.per arma iustitiae a dextris et a sinistris,

⁹¹ Provinční archiv Tovaryšstva Ježíšova Praha, fond Kubeš, P. Konrád Maria Kubeš T. J. (1890–1967), mariolog, misionář a exercitátor, asketický spisovatel. Nezpracovaný fond.

⁹² Provinční archiv Tovaryšstva Ježíšova Praha, fond Kubeš, P. Konrád Maria Kubeš T. J. (1890–1967), mariolog, misionář a exercitátor, asketický spisovatel. Nezpracovaný fond.

⁹³ „VIREs corporis Morbus: mediocr. ob capitis dolores.“ Srov. Provinční archiv Tovaryšstva Ježíšova Praha, fond Kubeš, Osobní evidenční spis. Nezpracovaný fond.

jsme vyzbrojeni spravedlností k útoku i k obraně, jak praví svatý Pavel, srov. 2 Kor 6, 7). V tom byl opravdu jezuita víc než mnohý jiný, který byl sice professus čtyř slibů, byl zbožný, ctnostný a vzorně poslušný, ale nemůže se mu vyrovnat výkony a nemůže se ani vykázat žádnými ranami, které si utržil v boji za Kristovu pravdu.“

8. Bibliografie knižního díla

Mariologické:

Maria. Mariologie, upravená za mariánské čtení pro věřící lid. I. díl. Praha 1936. 411 s.

Maria. Mariologie, upravená za mariánské čtení pro věřící lid. II. díl. Praha 1936. 419 s.

Maria. Mariologie upravená za mariánské čtení pro věřící lid. III. díl. Vyškov 1941. 334 s.

Exerciční:

Ve škole Kristově. Logika, psychologie a technika duchovních cvičení sv. Ignáce. Rukověť pro exercitátory, informace o duchu ignaciánských exercicií, upravená pro inteligenci a pro klerus. Velehrad 1941. 294 s.

Pod korouhví Kristovou. Rozjímání svatoignáckých exercicií, obšírněji rozvedená a upravená pro klerus a inteligenci. Vyškov 1939. 542 s.

Pod korouhví Kristovou. Rozjímání svatoignáckých exercicií, obšírněji rozvedená a upravená pro klerus a inteligenci. 3. vyd. Brno 1947. 807 s.

Za pravdou Kristovou. Apologetické úvahy a čtení pro dny duchovní samoty. Upraveno pro inteligenci jako doplněk exercičního rozjímání. Vyškov [1939]. 661 s.

Po cestách Kristových. Díl I, Poutník. Rozjímání svatoignáckých exercicií, upravená věřícímu lidu pro dny duchovní samoty a měsíční obnovy. 2. vyd. Tasov 1946. 653 s.

Po cestách Kristových. Díl II, V záhonech Mariiných. Stavovské promluvy pro mládež, vhodné pro exercicie, spolkové konference i pro kazatelnu. Tasov 1946. 656 s.

Mariánská postila. Exerciční pravdy a nejdůležitější věroučné i mravoučné stati z katechismu v rámci církevního roku, upravené za četbu věřícím rodinám... Brno 1947. 747 s.

Se štítem pravdy: (Apologetická abeceda). [I. část]. Brno 1948. 384 s.

Homiletické:

Sbírka homiletických příkladů s připojeným návodem jejich praktického užití na kazatelně i při spolkových promluvách. [I. díl. 1. část] Příklady o víře. Olomouc 1940. 344 s.

Sbírka homiletických příkladů. [I. díl. 2. část] Příklady života z víry. Olomouc 1947. 441 s.

Sbírka homiletických příkladů. [I. díl. 3. část] Příklady o Církvi. Olomouc 1948. 491 s.

Asketické:

Ve šlépějích Neposkvrněné. Modlitební kniha pro všechny stavy, zvláště pro věřící přistupující často k svatým svátostem. Brno 1935. 987 s.

Ve šlépějích Neposkvrněné. Modlitební kniha pro všechny stavy, zvláště pro věřící přistupující často k svatým svátostem. Praha 1947. 746 s.

Ve šlépějích Neposkvrněné. Druhý díl knihy, Miniaturní asketika. Praha 1948. 129 s.

Dětský ráj. Modlitební kniha pro velké i malé ctitele milostného Pražského Jezulátka. Frýdlant n. O. 1941. 298 s.

Brána ráje. Modlitby k úctě milostného Pražského Jezulátka pro dospívající dívky. Praha 1948. 359 s.

RESUMÉ

NÁSTIN ŽIVOTA A DÍLA JEZUITY
KONRÁDA MARIA KUBEŠE (1890–1967)

Cílem příspěvku je podat stručný nástin života a díla jezuity P. Konráda Maria Kubeše (1890–1967), exercitátora, lidového misionáře, kazatele, spisovatele a hlubokého mariánského ctitele. Příspěvek si podrobněji všímá jednotlivých životních etap Kubešova života, jeho rodinného prostředí, středoškolských studií v Hradci Králové, teologických studií a kněžského působení v Praze, vstupu do řehole a jeho činnosti v řádu Tovaryšstva Ježíšova, sleduje jeho osudy v komunistických internačních klášterech a nakonec nucený pobyt v Břežanech u Znojma. To vše na základě průzkumu dochovaných archivních materiálů uložených v Provinčním archivu Tovaryšstva Ježíšova v Praze. V závěru článku pak autor všeobecně hodnotí význam Ku-

bešovy osobnosti v rámci českých církevních a řádových dějin 20. století. Studie je doplněna bibliografií Kubešova knižního díla.

Klíčová slova: Konrád Maria Kubeš (1890–1967), biografie, jezuité, církevní život, řeholní život, komunistická perzekuce, Československo, 20. století

SUMMARY

THE OUTLINE OF LIFE AND WORK OF JESUIT

KONRÁD MARIA KUBEŠ (1890–1967)

The aim of the paper is to briefly outline the life and the work of Jesuit P. Konrád Maria Kubeš (1890–1967), an excercitator, a people's missionary, a preacher, a writer and a deep devotee of the Marian cult. The article thoroughly discusses individual epochs of Kubeš's life, his family background, secondary studies in Hradec Králové, theological studies and his work as a priest in Prague. Furthermore, it describes his entering monastic life and activities in the Society of Jesus and follows his fate in communist internment monasteries and finally, his forced stay in Břežany near Znojmo. The whole research is based on preserved archival sources kept in the Provincial Archive of the Society of Jesus in Prague. In the final part of the article, the author generally evaluates an importance of Kubeš's personality in the context of Czech church and monastic history of the 20th century. The study is supplemented by a bibliography of Kubeš's books.

Keywords: Konrád Maria Kubeš, biography, Jesuits, ecclesiastical life, monastic life, communist persecution, Czechoslovakia, 20th century

Translated by Mgr. Hana Ferencová

Mgr. Josef Mikulášek
Moravská zemská knihovna
Kounicova 65a
601 87 Brno
Česká republika
e-mail: Josef.Mikulasek@mzk.cz

RADA SVOBODNÉHO ČESKOSLOVENSKA A ČESKOSLOVENSKÝ EXIL V AUSTRÁLII V SEDMDESÁTÝCH A OSMDESÁTÝCH LETECH 20. STOLETÍ¹

Miloš Trapl – Jana Burešová

Studie sleduje další spolupráci vrcholového orgánu československého exilu ve světě, Rady svobodného Československa (dále jen Rada nebo RSČ), s československým exilem v Austrálii, již výrazně doplněným emigrací z Československa po okupaci státu armádami Varšavské smlouvy v srpnu 1968.² Na pozadí těchto kontaktů zachycuje i činnost a aktivity československých spolků v Austrálii včetně jejich rozkolů, sporů a názorových střetů.³ Po příchodu nových uprchlíků se vzájemné problémy ještě více rozšířily, což oslabovalo společenskou i kulturní práci exilových spolků. Navíc v nich bylo zapojeno jen malé procento z příslušníků relativně početné emigrace. Výrazně patrné byly národnostní rozpory mezi českou a slovenskou složkou exilu, zvláště po vzniku Světového kongresu Slováků v roce 1970.

Hlavním pramenem pro vytvoření ilustračního obrazu komunikace mezi členy Rady a představiteli české a slovenské exilové práce v Austrálii byly písemnosti z rozsáhlého fondu Rada svobodného Československa, který je uložen na Filozofické fakultě Univerzity Palackého v Olomouci v Centru pro československá exilová studia.⁴ Vedle materiálů souvisejících se společensko-politickou činností je cenná korespondence představitelů Rady se zástupci exilových organizací. Pomůže nám nahlédnout do vzájemných vztahů mezi některými osobnostmi. Pro účel a cíl této dílčí sondy byla právě korespondence významným zdrojem informací.

Koncem šedesátých let došlo k definitivnímu rozkolu původní Rady, když vedle ní vznikl Výbor svobodného Československa. Obě tato exilová ústředí

¹ Studie je pokračováním tématu TRAPL, Miloš – BUREŠOVÁ, Jana: *Kontakty Rady svobodného Československa s československým poúnorovým exilem v Austrálii (1948–1968)*. *Historica Olomucensia*, 49–2015, s. 165–182.

² Z Československa odešlo do exilu v Austrálii po únoru 1948 zhruba 12 000 lidí, v důsledku srpna 1968 pak zhruba dalších 6 000 osob.

³ Tato studie je dílčí tematickou sondou v rámci projektu GA ČR P410/12/1294 Český exil v Austrálii a jeho kultura (1948–1989) na léta 2012–2016.

⁴ Centrum pro československá exilová studia (CČES), FF UP v Olomouci, fond Rada svobodného Československa (RSČ). Fond je uložen ve 120 kartonech.

však vyvíjela minimální činnost. RSČ se zmožila jen na několik prohlášení proti sovětské invazi a okupaci Československa v roce 1968 (první protest byl zaznamenán 29. 9. 1968) a na vyjádření stanoviska k jednání prezidenta USA Richarda Nixona s Leonidem Brežněvem v Moskvě na jaře 1972.

V listopadu 1971 oznámil dosavadní předseda RSČ Petr Zenkl, že svolá „po delší době“ schůzi výkonného výboru Rady, ale až o celý rok později se konečně sešlo její zastupitelstvo, aby ustavilo pracovní komisi, která měla vypracovat novou strukturu RSČ.⁵ Tato komise konečně urovnala spory mezi oběma exilovými centry a dokázala sjednotit vedení.⁶ To se podařilo 27. září 1974, kdy bylo ustaveno nové vedení Rady, v níž se stal předsedou výkonného výboru Mojmir Povolný a předsedou zastupitelstva Slovák Rudolf Fraštacký. Místopředsedou byl také Slovák Martin Kvetko a generálním tajemníkem Jiří Horák, kterého koncem sedmdesátých let vystřídal Jaroslav V. Zich. Úspěchem Rady bylo později to, že se k ní připojili demokratičtí Slovinci ze Stálé konference slovenských demokratických exulantů, kteří z ní odešli v padesátých letech, a někteří z nich zasedli i ve výboru Rady. Stranou ovšem zůstali separatističtí Slovinci, kteří ovládli novou významnou exilovou organizaci, Světový kongres Slovinců,⁷ který již nepočítal s obnovou společného státu po pádu komunistického režimu v Československu.⁸

Ve vedení nové RSČ již nebyl v zásadě prosazován princip zastoupení exilových politických stran, i když mnozí její činitelé byli jejich členy.⁹ Politické stranictví v sedmdesátých letech oslaboval vliv Společnosti pro vědy a umění

⁵ Schůzi zastupitelstva však nesvolal Petr Zenkl, který již byl při svém vysokém věku spíše brzdou práce RSČ, ale její jednatel Čeněk Torn.

⁶ V této problematice vycházíme z publikací BUNŽA, Bohumír: *Rada svobodného Československa. Historie, program, činnost, dokumenty*. Toronto 1990; RAŠKA, Francis D.: *Opuštění bojovníci. Historie Rady svobodného Československa*. Praha 2009; POVOLNÝ, Mojmir: *Zápas o lidská práva. Rada svobodného Československa a helsinský proces 1975–1989*. Brno 2002.

⁷ Světový kongres Slovinců založili většinou slovenští emigranti z bývalé Hlinkovy slovenské ľudové strany (mj. v čele s Jozefem Kirschbaumem a Ferdinandem Ďurčanským) za rozhodující pomoci „uranového krále“ Štefana Romana, který celý podnik financoval. Postupně se jim podařilo získat většinu slovenských krajanů v USA a v Kanadě.

⁸ O této početné nacionalistické slovenské exilové skupině se ve studovaných pramenech prakticky nenacházejí žádné zmínky. Zjevně byli pročeskoslovenskými Slovinci i Čechy v zásadě ignorováni. Obdobný byl přístup i z jejich strany.

⁹ Předseda výboru Rady Mojmir Povolný byl národní socialista, generální tajemník Jiří Horák sociální demokrat. Bylo zde silné křídlo bývalých činitelů lidové strany (Bohumír Bunža, Adolf Klimek, Alois Rozehnal) a agrárníků (Čeněk Torn, Miloslav Rechcigl, Leopold Slíva). Činitelé Stálé konference slovenských demokratických exulantů byli většinou příslušníky bývalé Demokratické strany či Slovenské strany slobody.

(SVU)¹⁰, která soustřeďovala exulanty bez ohledu na politickou příslušnost. Význam stran silně poklesl i tím, že již většinou neměly členy, kteří by byli ochotni se v nich angažovat.¹¹

Reorganizace RSČ byla ovlivněna i perspektivou mezinárodní Konference o bezpečnosti a spolupráci v Evropě (KBSE), jež se sešla v roce 1975 v Helsinkách. Rada měla ke konferenci zpočátku nedůvěru, protože ji prosazoval především Sovětský svaz. Když se však na ní západním demokratickým zemím podařilo prosadit tzv. třetí koš, v němž byl mj. i požadavek dodržování lidských práv, rozhodla se toho využít a angažovala se v této oblasti. Připravila mnoho podkladů pro americkou delegaci na následných schůzkách KBSE v Bělehradě, v Madridu a ve Vídni.¹²

Rozmach disidentských hnutí v zemích komunistického bloku v době po KBSE exilové činitele značně překvapil. V komunistickém Československu byla významnou disidentskou akcí Charta 77. Rada se postavila za Chartu 77, přestože vůči této disidentské platformě byly jinak v exilu značné výhrady, protože mezi jejími signatáři byli i bývalí komunisté, kteří byli po událostech roku 1968 a nastoupení tvrdého komunistického jádra do vedení komunistické strany a československého státu ze strany vyloučení či někteří odešli sami. Rada dlouho nehledala cestu k exilové skupině Listy Jiřího Pelikána, neboť jeho (i některých dalších spolupracovníků Listů) výrazná společenskopolitická angažovanost v prvním období komunistického režimu v Československu byla pro poučnorové (a částečně i posrpnové) exulanty těžko akceptovatelná. To se změnilo až v druhé polovině osmdesátých let, kdy vrcholil boj exilu proti porušování lidských práv v Československu.

Dva roky po podepsání Závěrečného aktu KBSE bylo největším překvapením pro vlády i společnost západních demokratických zemí i komunistických režimů na jedné straně rozmach disidentských hnutí v zemích sovětského bloku a na druhé straně růst a mobilizace nevládních organizací a aktivistů v USA, Kanadě a v západní Evropě za lidská práva a svobody dle Závěrečného aktu z Helsinek.¹³

¹⁰ Společnost pro vědy a umění (SVU) byla exilovou organizací zaměřující se výrazněji na kulturní práci v exilu oproti prioritním politickým zájmům klasických spolků. Vznikla v USA a rozšířila se se svými pobočkami do mnoha světových center. V Austrálii vznikly pobočky SVU v Sydney a v Melbourne na počátku sedmdesátých let, v Perthu pak v roce 1983.

¹¹ Výjimku tvořily tři strany: národně socialistická (přejmenovaná na národně sociální), sociální demokracie – díky pomoci Socialistické internacionály a republikánská (agrární) strana.

¹² Ve Vídni již bylo zastoupení československého exilu mimořádně početné. Viz POVOLNÝ, M.: *c. d.*, s. 252.

¹³ Tamtéž, s. 159.

Zaměříme se na sledování reflexe nové situace v Radě u českých exulantů v Austrálii. V té době nadále existovala dvě australská československá exilová sdružení: Ústředí československých demokratických organizací v Austrálii a na Novém Zélandě, vedené Františkem Novým, a Koordinační výbor československých demokratických organizací v Austrálii v čele s Františkem M. Vávrou.¹⁴ Spolky, které se k oběma vedením hlásily,¹⁵ po příchodu posrpnové emigrace počet svých členů rozšířily, jejich členové však i nadále tvořili jen nepatrné procento Čechů i Slováků, kteří žili v Austrálii. V tomto ohledu se situace ve druhém dvacetiletí existence komunistického Československa a exilových poměrů nezměnila.

Ústředí se v době rozkolu Rady orientovalo na starou Radu oficiálně ještě stále vedenou Petrem Zenklem a Koordinační výbor na Výbor svobodného Československa. Nelze však než konstatovat, že kontakty australského exilu s oběma ústředími byly velmi slabé. Rada zasílala do Ústředí československých demokratických organizací, které uznávala, pouze některé své rezoluce a protesty proti okupaci Československa, případně vyjádření podpory ve sporu o účast předsedy Ústředí Františka Nového na kulturním festivalu v Adelaide.¹⁶

Po sloučení exilové reprezentace a po reorganizaci RSC v roce 1974 se k ní Ústředí pochopitelně hlásilo i nadále, v Koordinačním výboru však byly i k obnovené Radě značné výhrady a velká část jeho vedení proti RSC i nadále útočila. Podstatou však byly spory uvnitř australského exilu, neboť vedoucí činitelé Koordinačního výboru, zvláště agrárnicky orientovaný Stanislav Pokorný, se marně obraceli na vedení Rady s požadavkem, aby neuznávala předsedu Ústředí Františka Nového a jeho zástupce Jána Violu a orientovala se jen na Koordinační výbor. To Rada odmítala a požadovala, aby s ní spolupracovala obě vedení australského exilu.

Spory se týkaly také návrhů nových australských členů do zastupitelstva RSC v roce 1974. Na tyto návrhy měli vliv především činitelé Ústředí a dosavadní členové zastupitelstva František Nový, Ján Viola a Jindřich Nermuť,¹⁷ kteří navrhli z poúnorových exulantů v Austrálii vesměs pracovníky Ústředí: Květoslava Eliáše (organizační tajemník Ústředí), Oldřicha Mikulčáka (jed-

¹⁴ Koordinační výbor byl původně založen F. M. Vávrou jako Sdružení svobodných Čechoslováků v Queenslandu. Počátkem sedmdesátých let vydávalo časopis *Výzva*.

¹⁵ Všechny dílčí spolky nebyly členy uvedených sdružení, viz dále.

¹⁶ Viz TRAPL, M. – BUREŠOVÁ, J.: *c. d.*, s. 178 an.

¹⁷ Nermuť, jak ještě budeme psát, byl poněkud rozkolísán ve svých vztazích k Ústředí a Koordinačnímu výboru, s návrhy však v roce 1974 souhlasil.

natel Ústředí), podplukovníka Jan Nováka (člen předsednictva Ústředí),¹⁸ Aleše Nypl-Newmana (člen předsednictva Ústředí),¹⁹ Aloise Radu z Brisbane (člen předsednictva Ústředí), Jiřinu Rojerovou (kulturní referentka Ústředí),²⁰ Antonína Slabíka (člen výboru Ústředí)²¹ a Teodora Sladkého (pokladník Ústředí). Z posrpnových emigrantů navrhli novinářku Marcelu Čechovou, Jana Došlíka (tiskový referent Ústředí) a Ludovíta Sýkoru.²² Tyto návrhy kritizovali členové vedení Koordinačního výboru a měli proti mnohým z nich velké výhrady. Vystupovali proti některým i s obviněními za jejich činnost v období německé okupace, některé členy považovali téměř za agenty komunistického režimu.

Koncem sedmdesátých let se silně zaktivizoval někdejší poslanec lidové strany a první předseda Ústředí československých demokratických spolků v Austrálii a na Novém Zélandě Jindřich Nermuť,²³ který se po svém odchodu z exilové práce v padesátých letech věnoval psaní protikomunistických článků do australského tisku. Kritizoval v nich hlavně australské komunisty a levicové socialisty a sovětskou politiku ve světě.²⁴

Po návratu bývalého poslance lidové strany Bohumíra Bunži do vedení RSČ²⁵ s ním Jindřich Nermuť navázal písemný kontakt a začal se snažit o oživení a sjednocení československého exilu v Austrálii.²⁶ V dopisu k Vánocům roku 1977 mu psal o své předchozí návštěvě s manželkou Annou v USA.²⁷

¹⁸ Podplukovník Novák byl čestným předsedou australské odbočky Čs. obce legionářské v exilu. Údaje o návrzích viz CČES, fond RSČ, kart. 89, i. č. 504.

¹⁹ A. Nypl-Newman byl činný i v Sokole Sydney a v obci legionářské.

²⁰ J. Rojerová byla vedoucí československého rozhlasového vysílání v Melbourne.

²¹ Antonín Slabík byl předsedou Jednoty Jana Palacha v Geelongu a pracoval také jako činitel australské odbočky Československé obce legionářské v exilu.

²² Dr. L. Sýkora byl předsedou Československého klubu v Adelaide, kde bylo sídlo Ústředí.

²³ O jeho předchozí činnosti v australském exilu viz TRAPL, M. – BUREŠOVÁ, J.: *c. d.*, s. 172. Viz též podrobně v biografii KREISINGER, Pavel: *Jindřich Nermuť (1917–1990). Z životních osudů rolníka, poslance, poúnorového exulanta a „Australana“*. Moderní dějiny, 23, 2015, č. 2, s. 221–254.

²⁴ Psal svým přátelům, že mu bylo za tyto články vyhrožováno i fyzickou likvidací. Korespondence Rady s J. Nermutěm z let 1977–1979, z níž v této části článku především vycházíme, je obsažena v celém kartonu. CČES, fond RSČ, kart. 87, inv. č. 428, 488, 492.

²⁵ JUDr. Bohumír Bunža byl před únorem 1948 poslancem lidové strany. Po emigraci byl v RSČ od jejího založení. Po reorganizaci Rady žil dva roky v Evropě a jejího zasedání se neúčastnil. V roce 1977 se vrátil do USA a zapojil se do práce ve výboru RSČ.

²⁶ Nermuť si s Bunžou dopisoval již dříve, ale jejich korespondence je dochovaná až v písemnostech RSČ v letech 1977–1979.

²⁷ Nermuť, když získal peníze z úspěšného podnikání (měl farmu a mlékárenský zpracovatelský závod poblíž Hobartu na Tasmánii), poměrně často cestoval. V dopise Bunžovi psal, že v USA

Vzpomínal na svá setkání s exilovými politiky jak z řad bývalých spolupracovníků, jak lidovců (Adolf Klimek, Alois Rozehnal, Jaroslav Pecháček, František Desenský, Eduard Fusek²⁸), tak i dalších (mj. agrárníci Čeněk Torn a Martin Hrabík). Je zřejmé, že rozhovory s těmito exilovými politiky ho přiměly k nové aktivitě mezi československými exulanty v Austrálii. Napsal to ostatně sám v dále citovaném článku.

Nermuťova korespondence, jak již bylo naznačeno, patří k nejpodrobnějším materiálům ve fondu RSC v olomouckém exilovém centru a podává, byť s velkou dávkou subjektivity, poměrně plastický obraz československého exilového života v Austrálii. Korespondenci se autoři příspěvku podrobně věnovali s cílem provedení ilustrační mikrosondy do činnosti, ale také vztahů a nálad mezi československými exilovými pracovníky v Austrálii.

Nermuť Bunžovi pravidelně posílal své, většinou krátké, články, které publikoval v australském tisku. Psal, že podobných příspěvků mu otiskují tak asi 100 ročně a že mu australští komunisté vyhrožovali i tím, že ho vyhodí do povětří. V dopise z 18. ledna 1978 zdůraznil, že je rád, že se Bunža vrací do práce v RSC. „Něco musíme dělat!!! Jinak bychom stárnuli ještě rychleji a hlavně je to naše povinnost!“ Psal také, že sám neví, jak si „s Radou stojí.“ Soustředil se v poslední době na přímý boj proti marxistům a to na svém úseku v Tasmánii.²⁹ Po cestě do USA došel k názoru, že musí pracovat v československém exilu, neboť pochopil význam této činnosti. Tvrdil však, že to záleží i na Radě a na Bunžovi – bude-li ten pracovat, Nermuť mu pomůže. Uváděl, že je jeden z mála, který dokáže lidi spojovat, a věřil, že československý exil v Austrálii sjednotí. Souhlasil s nabídkou, že by byl důvěrníkem RSC v Austrálii. Původně ji chtěl odmítnout, ale psal, že Bunža ho přesvědčil a jako „starý politický voják“ to přijímá. Podnět však musel vyjít v jeho očích z centra.

B. Bunža Nermuťovi 15. února 1978 odepsal a poděkoval za jeho návrhy a postoje. V dopise vylíčil své názory na Radu. Podle něho se tento orgán za předsednictví P. Zenkla vyžíval stranickými a osobními spory. Nově zorganizovaná Rada již nespočívá na politických stranách, i když bere ohled

se mu líbilo nejvíce v Texasu, kde byl mezi „Moravci“ a připadal si jako v české či moravské vesnici. Psal o tom do Hlasů národa 5. a 13. 8. 1977.

²⁸ Eduard Fusek, předválečný člen živnostenské strany, byl v období 1945–1948 poslancem lidové strany (živnostenská strana nebyla povolena). Po odchodu do exilu po únoru 1948 založil Československou živnostensko-obchodnickou stranu středostavovskou v exilu. Neměla sice mezi exilovými stranami silnější pozice, ale Fusek byl určitou dobou i členem výboru RSC.

²⁹ Nermuť byl také funkcionářem australské konzervativní strany, za kterou i kandidoval ve volbách. Těchto funkcí se však většinou zbavil, aby mohl pracovat pro exil.

na ideologické směry reprezentované v exilu. Jejými hlavními pilíři byli podle Bunži Mojmir Povolný, Jiří Horák, Martin Kvetko a Rudolf Fraštacký. Bunža a další bývalí politici lidové strany, Adolf Klimek a Jaroslav Pecháček, jim chtěli pomoci. Kritikem RSC však byl také bývalý lidovec Alois Rozehnal. Jeho postoje Bunža hodnotil jako kontraproduktivní a ničemu neprospívající.³⁰ Bunža žádal Nermuťovu podporu Radě s tím, že exil vrcholný orgán nutně potřebuje.

Nermuť se snažil působit na australské exilové činitele v duchu těchto směrnic, ale brzy zjistil, že „všichni jsou proti všem“, jak psal v dopise dne 24. 2. 1978. Domníval se, že ke zvládnutí situace v Austrálii potřebuje: 1. Čas (ten nemá) 2. Finance (vzdálenosti byly v Austrálii tak velké jako v USA, ale Nermuť byl ochoten něco peněz obětovat). 3. Toleranci (tím, že pracoval v australské politice, zachoval si jistý odstup a byl schopen posuzovat situaci víc chladně a nestranně). Nermuť se marně pokoušel usměrnit jednoho z největších kritiků Rady, dr. Stanislava Hofírka,³¹ který byl také odpůrcem Ústředí československých demokratických organizací v Austrálii a na Novém Zélandě. Podle Nermutě byl Hofírek nejschopnějším exilovým činitelem v Austrálii, ale ani jemu se nepodařilo s ním „vyjít“. Hofírkovi v Ústředí vadila národně socialistická orientace, v Koordinačním výboru zase vliv bývalých agrárníků v čele se Stanislavem Pokorným. Podle Nermutě byli v Koordinačním výboru schopnější lidé, ale nechtěli spolupracovat s Františkem Novým a Jánem Violou a tím též ne s Radou, která uznávala Ústředí. Psal také, že by Rada neměla upřednostňovat Ústředí před Koordinačním výborem. Nermuť Bunžovi poslal materiál líčící situaci v australském exilu.³²

Tento materiál poslal Bohumír Bunža 2. března 1978 místopředsedovi Rady Martinu Kvetkovi a konstatoval, že československé exilové spolky jsou v Austrálii rozhádané a RSC prostřednictvím Nermutě, který je tam zřejmě vážený a má dobrou pozici, může působit jako konsolidační element. Doporučil, aby Rada Nermuťovi za jeho neohrožené a soustavné hájení českoslo-

³⁰ Exilovou lidovou stranu založil v roce 1948 dr. Adolf Procházka. Podporovali ho A. Klimek, B. Bunža a někteří další. Její předúnorový poslanec Bohdan Chudoba však tuto stranu odmítl a vytvořil z konzervativních lidovců Křesťanskodemokratické hnutí, které však brzy opustil a dále ho vedli Simeon Ghelfant a Josef Kalvoda. V šedesátých letech se hnutí rozešlo. A. Rozehnal tehdy kritizoval obě skupiny. Po smrti Adolfa Procházky (roku 1971) se už exilová lidová strana neobnovila, ale její bývalí vedoucí činitelé spolu i nadále spolupracovali (např. v RSC). Bunža nazýval bývalé lidovce „naší ideovou skupinou“.

³¹ Dr. Stanislav Hofírek byl konzervativní katolík, člen Cyrilometodějské ligy v Melbourne, o jehož prvním sporu s předsedou Ústředí Františkem Novým jsme již psali v citovaném článku TRAPL, M. – BUREŠOVÁ, J.: c. d., s. 179.

³² Materiály bohužel ve fondu RSC nejsou. O jejich obsahu víme jen z dopisu B. Bunži M. Kvetkovi, o němž píšeme dále.

venské věci před australskou veřejností oficiálně poděkovala. Rada mu měla také napsat, že není v žádném ani informativním spojení s Jiřím Pelikánem.³³

Nermuťovy aktivity vyvolaly v březnu 1978 proti němu mediální útok, že před únorem 1948 kandidoval ve volbách na základě společného programu s komunisty. Nermuť předal věc svému právnímu zástupci, aby podal žalobu,³⁴ a žádal Bunžu, aby mu poslal stručný anglický text o historii Československé strany lidové, o volbách 1946, do nichž šla lidová strana s vlastním programem, a o důsledcích voleb a únoru 1948. Zdůraznil, aby nepsal o Národní frontě, ale o Socialistickém bloku, v němž lidová strana nebyla. Bunža, který předtím vydal francouzsky brožuru o historii lidové strany³⁵ (advokát neuměl francouzsky), mu anglický text poslal. Jako hlavního svědka žádal Nermuť S. Hofírka. O výsledku soudu už v materiálech není zmínka. Je ale známo, že záležitost přenesl poslanec Hodgman v srpnu 1978 jako jejich spor do federálního parlamentu.³⁶

Bunža informoval v dopise z 31. března 1978 Nermuť o tom, že RSČ jednala o situaci v australském exilu a informace Martina Kvetka a Jaroslava Zicha nebyly potěšující a potvrdily Nermuťova slova, že „každý je ve sporu s každým.“ Pokusit se o zlepšení situace by měli členové zastupitelstva Rady z Austrálie. To bylo jen pět lidí: J. Nermuť, Josef Lenz, František Nový, Arnošt Vostřejc, Ján Viola a Ivan Cikl na Novém Zélandě. Rada požádala J. Violu, aby tyto zastupitele svolal jako oblastní skupinu v Austrálii. Konstatovala též, že počet členů zastupitelstva z Austrálie je malý a měl by se až o 15 lidí doplnit.³⁷

Ján Viola dne 24. května 1978 oznámil členům zastupitelstva RSČ, že připravuje svolání schůzky, a žádal je o návrh termínu. Nermuť ho hned písemně kontaktoval, a když nedostal odpověď, Violu doma v Melbourne navštívil. Dohodli se na termínu schůzky – 27. srpna 1978 v Melbourne. Schůzka se nakonec nekonala a představitelé Ústředí (Nový a Viola) poslali Radě ná-

³³ Jednalo se o reakci na Nermuťův dotaz, neboť S. Hofírek Radu za kontakt s J. Pelikánem ostře kritizoval.

³⁴ Nermuť napsal, že pomluva vyšla z řad australské levice, jež ho chce umlčet. Jako autora útoku uvádí jméno Hodgman. Svou žalobu zdůvodnil: „Nemohu však nechat špinit naši společnou poctivou politickou minulost. Nakonec je to jediné, co nám zbylo.“ Vyžádal si rovněž vyjádření od A. Klimka, F. Desenského a A. Rozehnal.

³⁵ BUNŽA, Bohumír: *Le parti populaire Tchécoslovaque*. Roma 1969.

³⁶ Bunža Nermuťovi 31. března 1978 napsal, že se nemá pouštět do soudního sporu, neboť ho to bude stát čas, peníze a také nervy. Bývalo by stačilo si to s autorem rozdat a vyfídit v tisku. Nermuť mu v dalším dopise ze dne 26. 8. 1978 o případu napsal.

³⁷ Oproti předchozímu uváděnému počtu pět jich bylo šest – navíc byl František Spitz.

vrh nových zastupitelů sami.³⁸ Nermuť uznával, že většina navržených jsou slušní lidé, ale že je to příliš „jednosměrné“;³⁹ domníval se, že by měla být jistá „rovnováha“, jinak že rozbrojům nebude konec. Kritický byl i ke zprávě o situaci v australském exilu, kterou současně s návrhy na nové zastupitele zaslali Nový a Viola Radě.

Nermuť vystupoval v této době proti Ústředí velmi kriticky. Tvrdil, že si její vedoucí vyhrazují monopol na australskou delegaci Rady a při tom nerepektují ani usnesení jejího výboru. Z tohoto důvodu mělo mnoho exulantů v Austrálii averzi proti Radě. Sklížit australský exil se podle Nermutě nepodaří ani Novému ani Violovi ani Hofírkovi. Úspěch by měl snad jen Vávra,⁴⁰ ale ten se zrovna stěhoval do Ameriky. Nermuť tehdy napsal, že situaci by mohl zachránit on, kdyby byl přijat do výboru RSČ. Tuto žádost pak ještě několikrát opakoval. Členem výboru Rady se pak Vávra stal až v osmdesátých letech.

V červenci 1978 podnikl Nermuť s manželkou okružní cestu po Austrálii.⁴¹ Navštívil hlavní střediska československých krajanů a jednal se všemi činiteli exilu, které zastihl. Generálnímu tajemníkovi RSČ Jiřímu Horákovi sdělil,⁴² že jednal s činiteli Ústředí, Koordinačního výboru, se Sokoly, Orly, legionáři. Z osobností uvádí redaktora Františka Váňu, Jána Violu, Stanislava Hofírka (ten mu řekl, že podporuje komunisty, když se snaží něco dělat), Stanislava Pokorného (ten mu „radil, co má psát“).⁴³ S Františkem Novým jednal v Adelaide asi šest hodin a nakonec udělali „pakt“, že se nebudou hrubě napadat. Nový ho pozval i na schůzi místního klubu, kde byl velmi slušně přijat.⁴⁴ Horákovi psal, že některé akce Ústředí nepřispívají k sjednocení australského exilu. Problémem prý byl dr. Hofírek. Nermuť s ním spolupracoval od roku 1950 a považoval ho za skvělého pracovníka, „dříče“. Když mu však před časem psal, že vystoupí proti RSČ, žádal ho Nermuť důrazně, aby za-

³⁸ Vyplyvá to z dopisu Nermutě Bunžovi z 10. 7. 1978 a z Bunžovy odpovědi ze dne 27. 7. 1978. Bunža dodává, že k návrhu se dodatečně připojil i Vostřejc.

³⁹ Myslel tím, že jsou to jen lidé z okruhu Ústředí.

⁴⁰ O Koordinačním výboru tehdy Nermuť tvrdil, že i tam „blbnou“, ale nejsou tak podlí jako činitelé Ústředí. Domníval se, že jsou tam lidé, kteří většinou v roce 1946 volili lidovou stranu.

⁴¹ Tvrdil, že cesta stála na 2 000 australských liber, které obětoval ve prospěch sjednocení exilu v Austrálii.

⁴² Nermuť dostal od Horáka dopis, na nějž 11. 8. 1978 odpověděl. Kopie dopisu není bohužel úplná. Některé údaje o Nermutových jednáních při okružní cestě Austrálií jsou proto doplněny z předešlého příspěvu B. Bunžovi.

⁴³ Nermuť sdělil, že Pokorný píše M. Kvetkovi velmi kritické dopisy proti Radě.

⁴⁴ Podle dopisu Bunžovi mu Nový slíbil, že ho pozve na příští valnou hromadu Ústředí, což Nermuť neodmítl.

tím nic nepodnikal. Neposlechl a sdělil mu, „že se se mnou raději politicky rozejde.“⁴⁵ O Koordinačním výboru Horákovi napsal, že v posledních letech vykazoval více aktivity než Ústředí, ale není v názorech na RSČ jednotný. Někteří jdou proti Radě s dr. Hofírkem, jiní chtějí být neutrální a jsou tu i stoupenci Rady. Svou angažovanost ještě doplnil informací, že pracuje i pro australské konzervativce (zrovna jel na jejich schůzi do Hobartu a následující den se chystal na schůzi českého exilu).

Konflikt mezi centry australského exilu vyvolala také akce v Brisbane, kde proběhla 17. července 1978 demonstrace exulantů z komunistických zemí, Captiv National Day, který podpořil a spoluorganizoval zdejší Koordinační výbor v čele se svým předsedou Františkem Vávrou. Nového Ústředí tuto akci, již se účastnilo asi tisíc lidí, bojkotovalo.⁴⁶

Koncem srpna 1978 poslal Nermuť Bunžovi návrh na čtyři zástupce australského exilu do zastupitelstva Rady. Psal, že navrhuje Eliáše, který je starý zasloužilý pracovník, jenž se rozešel s Hofírkem pro jeho útoky proti RSČ. Navrhl ještě Marcelu Čechovou, Kafku a Lánského. Kandidaturu mu telegraficky odřekl předseda Koordinačního výboru František Vávra, což byla dle Nermutě zásluha S. Hofírka a jeho „mesiášství“. V měsíčníku Koordinačního výboru „Výzva“ bylo o Nermutě napsáno, že vystoupí proti Radě a bude zakládat či obnovovat Výbor svobodného Československa. Nermuť odpověděl s patřičným rozhořčením okamžitě a rezignoval na funkci místopředsedy Koordinačního výboru. V dopise konstatuje, že „ta žabomyší válka našeho exilu je tragikomická. Máme tolik schopných lidí, kteří se ubíjejí pitomostmi, až to je k pláči.“ Bunža mu v odpovědi poděkoval za dopisy jemu i Horákovi (ten ocenil Nermuťův zájem o Radu a objektivní postoj v záležitostech australského exilu, který se zdál být velmi složitý). Konstatoval však, že se Nermuť bude muset dohodnout s Violou a Novým, protože jsou to staří členové Rady.

Další Nermuťův dopis Bunžovi je v materiálech RSČ až z 11. února 1979. Píše, že byl nemocen, ale že už se jeho stav zlepšuje a zase začíná psát do novin.⁴⁷ O tehdejší situaci v australském exilu psal velmi kriticky. Uváděl, že

⁴⁵ Nermuť citát doplnil slůvkem „škoda“.

⁴⁶ Podle Nermutě, který nesl v demonstračním průvodu československou vlajku, prohlásili Nový a Viola, že v Koordinačním výboru jsou extrémní živly. V Brisbane byly dvě exilové organizace, jedna se hlásila k Ústředí a druhá ke Koordinačnímu výboru – ta orientovaná na Ústředí se akce nezúčastnila.

⁴⁷ Po čas svého odmlčení dostával dotazy, proč nepíše. Noviny mu otiskovaly téměř všechno, více než zdejší politikům. Nermuť považoval své články za důležité, neboť jimi „školí své okolí“. Omlouval se Bunžovi, že ač dostal pozvání, schůze zastupitelstva Rady se ještě nezúčastní, neboť se ještě zdravotně na dlouhé cesty necítí.

o Ústředí se zajímá asi 10 % československých exulantů, ale na samé práci se podílí jen asi 1 % zdejších Čechoslováků.⁴⁸ U Koordinačního výboru je to stejné, i když dle jeho názoru je to procento činných složeno z lidí schopnějších a radikálnějších. On sám na činnost v Koordinačním výboru rezignoval a nabízenou funkci v Ústředí nepřijal. Vstoupil však do Oblastního (Zemské-ho) sboru zastupitelů RSČ v Austrálii.

Zastupitelstvo RSČ, které zasedalo 24. až 25. února 1979 k 30. výročí založení Rady, navrhlo nově zvolit do výkonného výboru Františka Desenského, Vojtěcha Grubera, Josefa Jonáše a tři australské exulanty: Jindřicha Nermutě, Františka Nového a Jána Violu.⁴⁹ Do zastupitelstva Rady byli z Austrálie zvoleni Jiřina Rojerová, Marcela Čechová, Oldřich Mikulčák, Teodor Sladký, Aleš Nypl-Newman, Antonín Trávníček, Alois Rada, Ludovit Sýkora, Antonín Slabík, Jan Došlík, Jan Novák a Květoslav Eliáš.

V posledním materiálu fondu RSČ z rozsáhlého Nermutova souboru je dopis Bohumíra Bunži z 8. března 1979, který ho informuje o kritických výhradách Aloise Rozehnalů vůči Radě, včetně jeho posměšné básničky „Kluci z Rady“.⁵⁰ S jeho kritikou sice Bunža částečně souhlasil, nechtěl však vyvolávat spor, který by ústřednímu orgánu československého exilu uškodil. Nermutovu reakci již materiály neobsahují, i když se již předtím s tímto Bunžovým názorem v podstatě ztotožňoval a společně se obávali reakce na tuto kritiku.

Je jisté, že korespondence Jindřicha Nermutě ukazuje problémy, které provázely australskou exilovou politickou scénu po celá sedmdesátá léta, i když pochází až z konce tohoto desetiletí. Uvědomujeme si ovšem, že jde o subjektivní hodnocení člověka, který byl značně sebestředný a cítil se v té době zneuznávaný. Přesto je třeba brát v úvahu jeho přehled a snahu o jistý nadhled. Snažil se navázat kontakt s co největším množstvím československých exilových činitelů v celé Austrálii. Obraz exilové politiky v jeho očích je dost katastrofální, je ovšem třeba mít na zřeteli, že přes zdůrazňování objektivního pohledu u něj staré tradice jeho politického zařazení převládaly. Je též zřejmé, že jeho snaha být zvolen do výboru Rady převládla nad jeho vlastními kritickými postoji k tomuto orgánu československého exilu.

Ostatní kontakty Rady svobodného Československa s australskými exulanty jsou v materiálech fondu RSČ již mnohem skromnější. S Ústředím československých demokratických organizací v Austrálii a na Novém Zélandě, které Rada podporovala od jeho založení, udržovala styky i po své reorganizaci. Dne 28. dubna 1975 zaslal předseda Ústředí F. Nový generálnímu ta-

⁴⁸ Do konce osmdesátých let 20. století žilo v Austrálii zhruba 18 000 Čechoslováků.

⁴⁹ Nermutovi to sdělil dopisem z 3. března 1979 Adolf Klimek.

⁵⁰ Rozehnal v téže době básničku poslal Nermutovi.

jemníkovi Rady J. Horákovi informaci o sjezdu delegátů, kterého se však pro mnohé exulanty vysoké cestovní náklady byli ochotni zúčastnit jen zástupci spolků z Jižní Austrálie (Adelaide), Viktorie (Melbourne) a Nového Jižního Walesu (Sydney). Zástupci spolků ze Severního teritoria (Darwin), Západní Austrálie (Perth) a Queenslandu (Brisbane) neměli finanční prostředky na cestu.⁵¹ Proto bylo provedeno hlasování písemně. Na funkční období 1974/1978 bylo zvoleno následující předsednictvo: František Nový, předseda (Adelaide), Ján Viola (Melbourne), Jan Novák (Sokol Sydney) a Antonín Slábík (Geelong)⁵² jako místopředsedové, Oldřich Mikulčák, jednatel, Theodor Sladký, pokladník. Výbor tvořili zástupci všech států Austrálie a zástupce za Nový Zéland. Opozice, kterou zde tvořili bývalí příslušníci agrární strany a několik příslušníků pravice lidové strany, vytvořila Koordinační výbor, takže rozkol československého exilu pokračoval. Byly provedeny pokusy o rozštěpení Sokola a Československé obce legionářské, ale obě organizace odolaly.⁵³

Je třeba také zaznamenat, že po srpnu 1968 byly obnoveny i některé spolky, které zanikly v padesátých letech. Bylo to např. Sdružení Čechoslováků v Canbeře, obnovené díky iniciativě Jana P. Tučka, který začal v roce 1970 vydávat kulturně zaměřený časopis *Beseda*, dlouho vycházející na solidní úrovni.⁵⁴ V polovině osmdesátých let byl obnoven i spolek na Tasmanii – Československé sdružení v Hobartu.⁵⁵

Ústředí poslalo v únoru 1979 Radě blahopřání k 30. výročí jejího vzniku. Při doplňování zastupitelstva bylo zvoleno několik exulantů z Austrálie a vedoucí činitelé Ústředí F. Nový a Ján Viola členy výboru RSČ.⁵⁶ Rada poslala Ústředí zdravici k otevření nové sokolovny v Sydney, kterou na jejím slavnostním otevření přečetl Ján Viola.⁵⁷

⁵¹ Ze sledování společenskopolitických aktivit československých exulantů rovněž vyplývá zjištění podložené konkrétními doklady, že většina z nich byla, sociálně ekonomicky nahlédnuto, ekonomicky nepříliš silná. Je to patrné např. s problémem financovat si delší cesty či platit časopisy. I tento aspekt hrál roli ve velmi nízkém zapojení emigrantů do společenskopolitické a kulturní práce, na kterou museli vynaložit vlastní finance.

⁵² Antonín Slábík byl zakladatelem a předsedou Jednoty Jana Palacha v Geelongu. Pracoval i v Československé obci legionářské v zahraničí. Stal se členem zastupitelstva RSČ. Zemřel 6. listopadu 1980 a nad jeho hrobem v Geelongu měl smuteční projev Ján Viola. Blíže CČES, fond RSČ, kart. 88, 12/181, inv. č. 501.

⁵³ CČES, fond RSČ, kart. 88, inv. č. 504.

⁵⁴ Korespondence RSČ s J. P. Tučkem, viz CČES, fond RSČ, kart. 88, inv. č. 502.

⁵⁵ *Hlasy Čechů a Slováků v Austrálii*, 3. 12. 1987, s. 12.

⁵⁶ CČES, fond RSČ, kart. 88, Zpráva RSČ z 3. března 1979.

⁵⁷ CČES, fond RSČ, kart. 88, Zpráva RSČ z 3. března 1979.

V roce 1980 vyšla informace RSČ o situaci exilu v jednotlivých zemích, kterou podal nový generální tajemník rady Jaroslav Zich. O Austrálii konstatoval, že vyřešení otázky zastoupení exilových činitelů kontinentu v Radě výrazně zlepšilo vztahy mezi australským exilem a RSČ. Napsal, že krajanský život v Austrálii je velmi bohatý, ve všech velkých městech jsou československé organizace. Zdůraznil československé vysílání v Sydney, Melbourne a Adelaide. Připomněl Československý klub s Národním domem v Adelaide, Sokol v Sydney s novou sokolovnou a také další zdejší spolek Country Club, Melbourne se spolkem Československé národní sdružení a silný Sokol, zde vycházející noviny Hlas domova a dále Brisbane s Československým klubem a Národním domem. Z dalších spolků uvedl Československou obec legionářskou, Svaz bývalých politických vězňů, SVU a ochotnická divadla. Všechny tyto spolky spolupracovaly s Ústředím, které bylo nepolitické a uznávalo Radu za vrcholnou organizaci československého exilu, což má zakotveno i ve svých stanovách. Nelze opomenout ani sportovní kluby kopané: Prague v Sydney, Slavia v Melbourne a Bohemians v Adelaide. Ústředí konalo 11. a 12. listopadu 1979 sjezd delegátů, na kterém byli přítomni zástupci nejdůležitějších spolků. František Nový byl opět zvolen předsedou a Ján Viola místopředsedou. Interpretované hodnocení Rady bylo jistě mnohem optimističtější než názory Jindřicha Nermutě (ten ovšem předtím ještě nebyl ve výboru RSČ), ale i F. Nového z roku 1975. Rada ovšem sledovala i rozkol uvnitř exilu v Austrálii a chtěla jej řešit prostřednictvím členů svého zastupitelstva žijících na kontinentu.⁵⁸

Ještě v roce 1979 byl ustaven Oblastní (Zemský) sbor členů zastupitelstva Rady svobodného Československa v Austrálii.⁵⁹ V lednu 1980 se představitelům exilu podařilo prosadit na australském ministerstvu emigrace uvolnění formalit k vystěhování a souhlas s přistěhováním 2 500 uprchlíků z Evropy, což bylo ihned sděleno Radě.⁶⁰

Prostřednictvím RSČ přicházely i útočné dopisy proti pracovníkům australského exilu. Psal je hlavně přední funkcionář Koordinačního výboru Stanislav Pokorný, který obviňoval mnohé exulanty spojené s Ústředím a RSČ.⁶¹ Vystupoval jako předseda skupiny Československé obce legionářské v Queenslandu a psal své dopisy na hlavičkovém papíru tohoto spolku,

⁵⁸ CČES, fond RSČ, kart. 88, Zpráva RSČ z 3. března 1979.

⁵⁹ V některých materiálech se uvádělo Oblastní sbor, v jiných Zemský sbor.

⁶⁰ CČES, fond RSČ, složka F. Nového. Dopis F. Nového J. Horákovi 11. 1. 1980. Smutnější informací v témže dopise však byla situace Františka Váni, redaktora Hlasu domova, že vydáváním ztrácí ročně 5 000 liber a nebude moci pokračovat. Navíc byl Váňa nemocen.

⁶¹ Pokorného korespondence s RSČ a hlavně další ohlasy na jeho pomluvy, které dále uvádíme, jsou uloženy v CČES, fond RSČ, kart. 88, inv. č. 502.

o jehož existenci byly pochyby. Jednou z „obětí Pokorného pomluv“ byl pracovník Sokola v Sydney Aleš Nypl-Newman, který byl Pokorným obviněn, že on a další členové Sokola docházejí na československý konzulát v Sydney. Na tato obvinění Nypl odpověděl 28. ledna 1981 Pokornému, že nikdy nevstoupil na půdu konzulátu a nikdy nebyl ve styku s komunisty. V dopise charakterizoval Pokorného takto: „odpovídám na Váš dopis napadající Československou obec legionářskou v zahraničí, Sokol Sydney, jednotlivce i mne... Vy jste znám po celé Austrálii po mnoho let jako člověk, který vždy chce rozbít, co druzí těžkou a nezištnou prací postavili. Jak mně i druhým je známo, že jste obvinil br. Nového za účast na Festivalu české hudby v Adelaide,⁶² kdy Vás pak br. Nový dal k soudu. Dále jste byl vyloučen ze spolku v Brisbane. V roce 1972 jste dostal důtku od smírčí komise Sokola v Sydney a nechybělo moc k Vašemu vyloučení. Též F. Došlík Vám byl nucen pohrozit advokátskou firmou, abyste přestal psát urážlivé dopisy do světa.⁶³ Co jste za charakter je vidět z toho, že používáte hlavičky Československé obce legionářské v zahraničí, skupina Queensland, která neexistuje, jak bylo jasně potvrzeno legionářským ústředím v Londýně. Je velká škoda, že Vy, F. Vávra⁶⁴ a br. J. Novák⁶⁵ ve Vašem stáří, kdy místo, abyste využili Vašeho volného času a snažili se pomáhat československým demokratickým spolkům a Sokolu, nemáte nic jiného na práci než tyto organizace rozbíjet a hlavně Vy, který nikdy nepřiložil ruku k práci, jen uměl kritizovat. Doufám, že budete mít tolik slušnosti, že se mi písemně omluvíte za ty sprosté lži, které jste rozšířil po celém světě.“⁶⁶

Pokorný se ovšem neomluvil ani v jiných případech (pokud k tomu nebyl donucen soudně). O Ladislavu Březném, členu zastupitelstva RSČ, napsal 12. 11. 1980, že podepsal závazek poslušnosti pražské vládě a za odměnu mu

⁶² O obvinění Nového viz TRAPL, M. – BUREŠOVÁ, J.: c. d., s. 178 an. Pokorný pak tvrdil, že na festivalu byl i Nypl-Newman. Ten ovšem v Adelaide nebyl až do roku 1970.

⁶³ Pokorný obvinil Františka Došlíka, že byl za německé okupace kolaborantem.

⁶⁴ František Vávra byl zakladatel a předseda Koordinačního výboru.

⁶⁵ Podplukovník Jan Novák byl zasloužilým členem Československé obce legionářské a významným účastníkem druhého odboje v armádě. V roce 1980 měl 83 let. Do kritiky Ústředí jej vehnal S. Pokorný. Jeho spory v exilu později vyřešila RSČ. Při jeho „uklidňování“ sehrál značnou úlohu Antonín Slábík, legionář z Geelongu. CČES, fond RSČ, kart. 88, inv. č. 501. O dalším a vcelku úspěšném jednání s J. Novákem viz CČES, fond RSČ, kart. 89, inv. č. 504.

⁶⁶ Pokorný rozesílal své útoky i exilovému a krajanskému tisku. Byly mu výjimečně některými, zejména krajně konzervativními tiskovinami otištěny. Materiály o Pokorném viz CČES, fond RSČ, kart. 88, inv. č. 502.

byl finančně nahrazen zabavený majetek v Československu.⁶⁷ Napadl i F. Nového a celé Ústředí, že přijali směrnicí o „normalizaci poměrů k ČSSR“⁶⁸ a za styky s československým konzulátem. Tento útok poslal RSČ a otiskli mu jej v ultrapravicovém listu Hlasatel z Chicaga. J. Zich měl z tohoto rozšíření kauzy (dotazovali se na to i krajané z USA) obavy a 3. února 1981 napsal Novému, že by se tím měl zabývat jejich sbor a zřídit tříčlennou komisi, jež by obvinění pečlivě prošetřila a vydala nález.⁶⁹ Zich sám napsal Pokornému a vysvětlil mu stanovisko Rady.⁷⁰ Na útok Pokorného odpovědělo Ústředí osmiistránkovým dopisem, v němž se vyjádřilo ke všem obviněním a vyvrátilo je. Zprávu k rozesílání hanopisů podepsali předseda František Nový, místopředseda Ján Viola a jednatel Oldřich Mikulčák.⁷¹ J. Zich pak sdělil 9. června 1982 starostovi Sokola Sydney ing. M. Doležalovi, že útoky S. Pokorného jsou „žabomyší válka a v podstatě trapné.“⁷² Doležal odpověděl cennými informacemi o činnosti Sokola Sydney, který měl 360 členů, napsal současně i o jiných exilových aktivitách ve městě. O organizacích sdružených kolem Koordinačního výboru psal, že nevyvíjejí žádnou činnost.⁷³

Oproti útočným dopisům S. Pokorného byla korespondence jiného známého odpůrce Rady v australském exilu, Stanislava Hofírka, s tajemníky RSČ solidní, ale polemická. Již na dopis J. Horákovi, který mu 1. května 1975 nabízel jménem RSČ spolupráci, odpověděl Hofírek slušně, leč odmítavě.⁷⁴

⁶⁷ L. Březný to vyvracel v dopise z 15. 1. 1981. Pokorný ho také obvinil, že za války se v Hongkongu vyhnul vojenské povinnosti. Prokázal svou „solidnost“ i tím, že považoval tehdejší britský Hongkong za americké území (psal, že Amerika ještě ve válce nebyla). ČČES, fond RSČ, kart. 88, inv. č. 502.

⁶⁸ „Směrnicí o úpravě právních vztahů ČSSR k občanům, kteří se zdržují v cizině bez povolení československých úřadů“ (nazývaná též jen „normalizací“) vydala československá vláda 18. března 1977. Exilové organizace včetně RSČ ji odmítaly. Rada k tomu vydala prohlášení, načež australský Koordinační výbor ji žádal o další. J. Zich jim odpověděl, že nezná žádný důvod. Rada uznává Ústředí. Koordinační výbor nikdy nepředložil důkaz, že by si mohl dovolit mluvit jménem většiny československých demokratických organizací v Austrálii. ČČES, fond RSČ, kart. 88, inv. č. 502.

⁶⁹ Zich doporučil, aby byl v komisi J. Nermuť, který dříve spolupracoval s Koordinačním výborem. ČČES, fond RSČ, kart. 88, inv. č. 502.

⁷⁰ ČČES, fond RSČ, kart. 88, inv. č. 502.

⁷¹ ČČES, fond RSČ, kart. 88, inv. č. 502.

⁷² ČČES, fond RSČ, kart. 89, inv. č. 503.

⁷³ ČČES, fond RSČ, kart. 88, inv. č. 503. Psal rovněž o tom, že SVU v Sydney zve na návštěvu spisovatele Josefa Škvoreckého. Zmiňoval se také o tom, že dr. Hofírek se snažil rušit jejich práci, ale neuspěl.

⁷⁴ Hofírek odmítnutí vysvětloval smutnými poměry v australském exilu a obavou, že RSČ bude spolupracovat s komunistickými reformisty v exilu.

V dalších dopisech z roku 1980 a z ledna 1981 psal Hofírek (opět slušně) opakovaně jak Horákovi, tak i jeho nástupci J. Zichovi, že RSČ někde uveřejnila, že bude spolupracovat s reformními komunisty, a to že je pro něj nepřijatelné.⁷⁵ Korespondence se Stanislavem Hofírkem v podobném duchu pokračovala ještě v dalším období.⁷⁶

Další vůči Radě kritický činitel australského exilu byl F. M. Vávra z Koorcinačního výboru, který poslal 17. 11. 1979 předsednictvu RSČ jakési ultimátum s tím, že zavrhnou Košický vládní program z roku 1945, změni program a zamítnou přijmout do svých řad komunistické činovníky. Velmi ubohý byl rozsáhlý rozklad tzv. skupiny Československé obce legionářské Queensland z Brisbane, která obviňovala činovníky Ústředí až z kriminálních činů a napadala Radu, že s nimi spolupracuje. V dalším jejím prohlášení pak bylo rozhodnutí o rozpuštění RSČ, které působí až komicky. To bylo dílo S. Pokorného (podepsal se tam), neboť příslušná skupina Československé obce legionářské nejspíš vůbec neexistovala.⁷⁷

Materiály fondu RSČ o Austrálii počátkem osmdesátých let v podstatě končí.⁷⁸ Spolupráce RSČ s australským exilem však ne. K Ústředí československých demokratických organizací v Austrálii a na Novém Zélandě se hlásilo v roce 1981 celkem 11 spolků: Sbor členů zastupitelstva RSČ v Austrálii, Sokol Sydney, Zemský výkonný výbor Obce legionářské v Austrálii, Československé sdružení v Melbourne, Sokol Melbourne, Československý klub v Adelaide, Československý klub v Brisbane, Beseda Canberra, Sokol Canberra, Jednota Jana Palacha v Geelongu, Sdružení bývalých politických vězňů v Austrálii a na Novém Zélandě Canberra.⁷⁹

Rada se od Helsinské Konference o bezpečnosti a spolupráci v Evropě výrazně orientovala na kritiku československých úřadů pro nedodržování helsinských dohod. Především poukazovala na princip VII. v tzv. třetím koši

⁷⁵ ČČES, fond RSČ, kart. 88, inv. č. 503. Hofírek psal, že mu M. Povolný a M. Kvetko sdělili, že nic podobného neexistuje, ale když jim uvedl pramen, neodpověděli. Bylo zřejmé, že Hofírek s RSČ nechce komunikovat a že dohoda s ním je nemožná.

⁷⁶ ČČES, fond RSČ, kart. 57, inv. č. 355.

⁷⁷ Pokorný se dovolával názorů dr. Aloise Rozehnal, který Radu kritizoval, což mu vytýkali jeho bývalí lidovečtí spolupracovníci J. Nermuť a B. Bunža s tím, že toho může být zneužito. Obávali se, jak vidno, oprávněně. Pokorný ustanovil jako likvidátory RSČ prof. Libora Broma a prof. Josefa Kalvodu, protože také psali kritické články proti RSČ. Josef Kalvoda napsal mj. článek do Hlasu Čechů a Slováků v Austrálii, kde kritizoval RSČ (vyšel 2. 2. 1982). Odpověděl na něj sám předseda výboru Rady M. Povolný.

⁷⁸ Poslední materiály jsou datovány v září 1982. Dále jsou zde jen částečné přehledy a soupisy členů zastupitelstva Rady.

⁷⁹ Mimo obě ústředí australského exilu stála některá další sdružení, jako odbočky SVU, Country Club v Sydney, různé kulturní a sportovní kluby a kroužky.

Závěrečného aktu, který se týkal lidských práv a základních svobod. Přípravovala memoranda a prohlášení pro představitele demokratických západních států, kteří je pak prosazovali na následných schůzkách KBSE.

Pro první následnou schůzku v Bělehradu v letech 1977–78 připravila RSC dokument nazvaný „Porušování občanských a lidských práv v Československu a helsinské dohody“, který rozeslala všem delegacím zastoupených na zasedání.⁸⁰ Pro další následnou schůzku KBSE v Madridu v letech 1980–1983 vypracovala Rada výzvu pro madridskou konferenci poukazující na porušování lidských práv v Československu, kterou podepsalo 20 československých exilových organizací z celého světa.⁸¹ Na obou zasedáních vystoupili na základě těchto podkladů činitelé západních zemí s kritikou situace v oblasti lidských práv v komunistickém Československu.

Na třetí následnou schůzku ve Vídni, která začala v listopadu 1986, se RSC připravovala dlouho předem. Již 30. září 1984 zaslala americkému ministerstvu zahraničí společné memorandum o lidských právech s polskou vládou v exilu. Bylo přeloženo do řady světových jazyků. Časopis demokratické organizace vídeňských Čechů Svobodné vídeňské listy je vytiskl 30. října 1986 na celé stránce. Konference se účastnili jako přímí členové americké delegace zástupci RSC z různých zemí: Mojmír Povolný, Vlastislav Chalupa (USA), Ivan Gaďourek (Nizozemí), Ivan Medek, Jan Petřík, Josef Jonáš (Vídeň), František Schwarzenberg (Chicago), Jiří Corn (Kanada), Rudolf Němeček, Ladislav Křivánek, Jiří Nápravník (Švýcarsko). Úspěch schůzky rozhodně přispěl k rozpadu komunistického bloku.⁸²

Ústředí bylo vždy uváděno jako jedna z organizací, které podporovaly akce Rady při přípravě a v průběhu následných schůzek KSBE v Bělehradě, v Madridu i ve Vídni. Dobrou spoluprací australského exilu v dané záležitosti s Radou svobodného Československa dosvědčila i skutečnost, že sbor členů jejího zastupitelstva z Austrálie dosáhl v roce 1989 již počtu 16 členů.⁸³

⁸⁰ RAŠKA, F. D.: c. d., s. 243.

⁸¹ POVOLNÝ, M.: c. d., s. 177–186.

⁸² Tamtéž.

⁸³ ČČES, fond RSC, kart. 89, inv. č. 504. Členové zastupitelstva zvolili svůj výbor: předsedou sboru byl František Nový, místopředsedy Ján Viola a Jindřich Nermuť, ing. M. Doležal členem předsednictva, jednatelem Oldřich Mikulčák, pokladníkem Jan Došlík a zapisovatelkou Marcela Čechová a dr. František Spitz (z Canberry) styčným jednatelem s vládní australskými místy. O výborné spolupráci RSC s Ústředím psal 9. června 1989 i předseda výboru Rady Mojmír Povolný. ČČES, fond RSC, L 89, složka F. Nového. V jiném dopise Zichovi z 25. 5. 1982 doporučoval, aby F. Nový vystoupil za australský exil na sokolském sletu ve Vídni. ČČES, fond RSC, L 89, složka F. Nového.

RESUMÉ

RADA SVOBODNÉHO ČESKOSLOVENSKA A ČESKOSLOVENSKÝ EXIL V AUSTRÁLII V SEDMDESÁTÝCH A OSMDESÁTÝCH LETECH 20. STOLETÍ

Studie je tematickým pokračováním práce autorů (publikované v předchozím čísle *Historica Olomucensia*) v následujícím časovém období. Sleduje situaci v československém exilu po srpnové okupaci Československa vojsky Varšavské smlouvy v roce 1968. V důsledku této situace a následného utužení komunistického režimu následovala další velká uprchlická vlna. Vrcholový orgán exilového hnutí, Rada svobodného Československa, byla na počátku sedmdesátých let, po předchozím utlumení činnosti, reorganizována a činnost byla oživena. Poměry v exilu se oproti předchozímu dvacetiletí proměnily.

Příspěvek je sondou do problémů exilového života v Austrálii v závěrečném dvacetiletí existence komunistického režimu v Československu. Na konkrétním příkladu československých exulantů v Austrálii ukazuje jejich spolkové, kulturní a politické aktivity. Detailně líčí pro exil typické názorové střety a vzájemné, často osobní spory, které ochromovaly vlastní společenskou a kulturní práci.

Rada svobodného Československa vedla s exulantskými spolky korespondenci, která byla pro autory základním pramenným materiálem pro danou sondu. Právě v korespondenci se vzájemné vztahy a problémy v celém exilovém hnutí promítají. Cílem studie je podat názornou ukázkou vzájemné komunikace mezi exilovým ústředním a australským exilem a zachytit dobovou atmosféru.

Klíčová slova: Rada svobodného Československa, československý exil, exilové spolky, Austrálie, Československo, sedmdesátá a osmdesátá léta 20. století

SUMMARY

THE COUNCIL OF FREE CZECHOSLOVAKIA AND CZECHOSLOVAK EXILE IN AUSTRALIA IN THE 1970S AND 1980S

The paper thematically follows the work of the authors (published in the previous issue of *Historica Olomucensia*) in the next period of time. It discusses a situation in Czechoslovak exile after August occupation of Czechoslovakia by the Warsaw Pact armies in the year 1968. As a consequence of that and the subsequent strengthening of the Communist regime, another large exile wave followed. The Council of Free Czechoslovakia as a top body of the world Czechoslovak exile was reorganized and its activity was revived after the previous damping of its activities at the beginning of the 1970s. Nevertheless, the circumstances of exile were transformed in contrast to the preceding two decades.

The article represents a case study of the exile life in Australia in the last two decades of the existence of the Communist regime in Czechoslovakia. The concrete example of Czechoslovak exiles in Australia shows cultural and political activities of their societies. It thoroughly describes differences of opinion, typical for exile, and mutual, often personal conflicts, which crippled social and cultural work itself.

The Council of Free Czechoslovakia corresponded with exile societies, which provide a basic source for this case study. It is just the correspondence, in which all the mutual relations and problems of the whole exile movement are visible. The aim of this study is to demonstrate the mutual contacts between the exile top body and the Australian exile as well as to describe the atmosphere of that period.

Keywords: Council of Free Czechoslovakia, Czechoslovak exile, exile societies, Australia, Czechoslovakia, 1970s, 1980s

Translated by Mgr. Hana Ferencová

prof. PhDr. Miloš Trapl, CSc.
Katedra historie
Filozofická fakulta
Univerzita Palackého v Olomouci
Třída svobody 8
779 00 Olomouc
Česká republika
e-mail: milos.trapl@upol.cz

prof. PhDr. Jana Burešová, CSc.
Katedra historie
Filozofická fakulta
Univerzita Palackého v Olomouci
Třída svobody 8
779 00 Olomouc
Česká republika
e-mail: jana.buresova@upol.cz

RECENZE

GIRTTLER, ROLAND:
FARBENSTUDENTEN ZWISCHEN WELTBÜRGERTUM
UND ANTISEMITISMUS.
LIT, BERLIN 2016.

Ondřej Kolář

Fenomén tzv. buršenshaftů nepatří k tématům výrazněji reflektovaným českou historiografií, navzdory faktu, že členství v těchto studentských sdruženích jistě nemalou měrou přispělo k formování nacionálního smýšlení několika generací německých intelektuálů v českých zemích. Tuzemský čtenář se může opřít o dílčí studie Martina Pelce či Barbory Pásztorové, jinak je však odkázán zejména na německojazyčnou literaturu.

O poněkud netradiční pohled na problematiku tzv. buršáctví usiluje nová publikace rakouského sociologa a kulturního antropologa Rolanda Girtlera, který již má na svém kontě řadu monografií s širokým tematickým záběrem. Zabýval se mimo jiné osobností Maxe Webera, tradičními prvky v indickém správním aparátu, problematikou pašeráctví či sociálním postavením pracovníků v pohostinství.

Zatím nejnovější Girtlerova kniha se, jak je ostatně patrné z názvu, zaměřuje primárně na vztah buršáckého hnutí k židovství. Poněkud zjednodušeně se zde přitom staví do protikladu světoobčanství a antisemitismus, přičemž autor částečně opomíjí obecnější a s antisemitismem úzce spojenou kategorii nacionalismu. Kniha postrádá klasický úvod a závěr, jež by čtenáře seznámily s použitou metodologií a základními otázkami, jež se autor snaží zodpovědět. Úvodní kapitoly formou převážně chronologického líčení nastiňují okolnosti vzniku prvních buršenshaftů na sklonku napoleonské éry v kontextu liberálních a nacionálních tendencí německé populace. Dále následuje stručný popis postupného uzavírání se buršenshaftů „neárijským“ uchazečům o členství doplněný o nástin hlavních rysů a tendencí dobového antisemitismu. Lineární výkladu narušují krátké kapitoly věnované významným osobnostem (především židovského původu), jež byly členy buršenshaftů.

Zatímco při líčení starších dějin Girtler usiluje o kombinaci konkrétních osobních příběhů s výkladem širšího společenského kontextu, s postupným přechodem do novější éry autor pozvolna rezignuje na líčení obecnějších souvislostí, takže se text stále více stává výčtem slavných „buršáků“ židovského původu. Přehled osobností, jež se v mládí angažovaly v tzv. buršáckém hnutí, vyvrací představu o téměř výlučně „árijské“ skladbě buršenshaftů.

Z person uváděných Girtlerem zmiňme alespoň literáta Heinricha Heineho, Karla Marxe, rakouského sociálního demokrata Viktora Adlera či dokonce vůdčí osobnost sionismu Theodora Herzla, který byl v roce 1883 vyloučen z vídeňského buršenshaftu Albia.

Tuzemského čtenáře jistě zaujmou zmínky o buršenshaftech v českých zemích a jejich významných členech. Mezi těmi dominuje legendární žurnalista Egon Ervin Kisch, jenž se po druhé světové válce stal v rakouském „buršáckém“ prostředí značně respektovanou postavou. Samostatnou kapitolu autor věnuje Kischovu bratru Paulovi, umučenému roku 1944 v koncentračním táboře.

Kniha neobsahuje tradiční poznámkový aparát. Na konci publikace je sice umístěn seznam použité literatury, z kontextu však vyplývá, že velká část informací (zejména k poválečné éře) vychází z autorových rozhovorů s pamětníky. Navzdory jisté útržkovitosti a nevyváženosti některých pasáží a absenci pevného metodologického ukotvení je třeba ocenit, že se autorovi podařilo shromáždit řadu zajímavých informací a pojmut problematiku v celistvosti dvousetleté historie tzv. buršáckého hnutí.

Mgr. Ondřej Kolář, Ph.D.
Slezské zemské muzeum
Oddělení historického výzkumu – Slezský ústav
Nádražní okruh 31
746 01 Opava
Česká republika
e-mail: kolar@szm.cz

KESSLER, VOJTĚCH – ŠRÁMEK, JOSEF:

REQUIEM ZA RYTÍŘE.

JEZDECKÁ SRÁŽKA U STŘEZETIC 3. 7. 1866.

**KOMITÉT PRO UDRŽOVÁNÍ PAMÁTEK Z VÁLKY
ROKU 1866 – PAVEL MERVART, HRADEC KRÁLOVÉ
2016.**

Martin Barus

Letošní 150. výročí prusko-rakouské války přineslo vedle řady vzpomínkových akcí, dvou konferencí, množství výstav a přednášek i několik pozoruhodných publikačních výstupů.¹ Za nejzajímavější a textově nejoriginálnější osobně považuji publikaci věnovanou jezdecké srážce u Střezetic, která je i předmětem této recenze.

Na prvním místě je nutné osvětlit, že zmíněná srážka nebyla drobnou jezdeckou šarvátkou předních stráží, ale jednou ze závěrečných fází rozhodující bitvy u Hradce Králové. Rakouské jezdectvo v ní za cenu enormních ztrát zachránilo své pěší spolubojovníky před útokem pruské kavalerie, čímž – spolu s dělostřelectvem – umožnilo své armádě relativně bezpečný ústup bez dalších katastrofálních ztrát. Jednalo se tak o jeden z mála světlých bodů rakouských zbraní v rámci celé prohrané bitvy a nadto o jedno z posledních klasických střetnutí jezdeckých oddílů v takovéto kvantitě v celých vojenských dějinách.

Publikace vychází nepochybně záměrně ke zmíněnému výročí, avšak také jistě ve vztahu – byť na to autoři explicitně neupozorňují – k vybudování monumentálního pomníku jezdecké srážky u Střezetic, který byl slavnostně odhalen 1. července tohoto roku. Ostatně vydavatelem knihy je Komitét pro

¹ Sborníky z královéhradecké konference a tradičního mikulovského sympozia se dosud připravují. Z dalších publikací lze zmínit výrazně doplněné vydání legendárního díla o technické stránce bojujících armád (TUHÝ, Bohumír – ŠRAMAR, Jiří – ŠRÁMEK, Josef a kol.: *Prusko-rakouská válka roku 1866. Výzbroj a výstroj*. Hradec Králové 2016), populárního průvodce (nejen) pro děti po královéhradeckém bojišti (KESSLER, Vojtěch – KESSLEROVÁ, Kateřina – KVĚTINA, Jan: *Tajemný průvodce Strážce bojiště*. Hradec Králové 2016), knihu o válce na Tovačovsku (SYNEK, Jiří: *Tovačovsko ve válečném roce 1866*. Tovačov 2016), drobnější práci mapující dění ve válečném létě roku 1866 v Litomyšli (PAKOSTA, Oldřich: *Pruská okupace Litomyšle v roce 1866*. Litomyšl 2016) či červnové číslo časopisu *Dějiny a současnost*, jehož monotematická část patřila válce roku 1866.

udržování památek z války roku 1866, jenž byl iniciátorem vzniku uvedeného pomníku.

Jak vyplývá z předchozích řádků, zvolené téma v sobě nese velký potenciál různých interpretačních rovin. Od tradičního popisného líčení bojového střetnutí, přes jeho význam v rámci tradice habsburské armády až po paměťovou úroveň, která prochází proměnami doslova až do dnešních dnů. Nikoliv v úplnosti naznačený potenciál v sobě rovněž skrývá četná úskalí, s nimiž se však Vojtěch Kessler a Josef Šrámek – a to si dovolím konstatovat již zde – v drtivé většině případů úspěšně vypořádali. Svědčí to jistě o jejich odborné erudici i faktu, že svým „Requiem za rytíře“ nevstupují do pro ně neznámých vod. První z autorů, v současnosti pracovník Historického ústavu AV ČR, se mj. věnuje paměťové roli vojenských pomníků z 19. století a v rámci královéhradeckého bojiště se specializoval na vnímání ikonického pomníku Baterie mrtvých. Pracovníku Muzea východních Čech Josefu Šrámkovi je pak prusko-rakouská válka takřka denním chlebem, neboť je kurátorem sbírek vztahujících se k roku 1866 a k tomuto tématu rovněž publikuje.

Po nezbytném úvodu, kde je objasněn samotný pojem „jezdecké srážka u Střezetic“ a v němž si autoři vytyčují za cíl alespoň „porozumět“ všem jejím aspektům, následují tři stručnější kapitoly, snažící se poskytnout čtenáři nezbytné vstupní informace. První z nich (*Válka „bratřů s bratry“*) je zaměřena na politické pozadí i stručný přehled celého ozbrojeného střetnutí, které se odehrálo v letních měsících roku 1866. Zároveň se snaží předložit i základní odpovědi na otázku, proč Rakousko v této válce prohrálo.

Tím si již autoři částečně připravují půdu pro další oddíl, v němž charakterizují armády znepřátelených velmocí. Vzhledem k hlavnímu tématu publikace úmyslně vynechávají saské jednotky, byť se tyto zúčastnily války na českém území po boku svých rakouských spojenců. Kessler se Šrámkem si zde a ani v dalších kapitolách nekladou v tomto smyslu nárok na úplnost a sledují jednoduše jen ty skutečnosti, které potřebují pro svůj výklad. To lze (přes možné výhrady) považovat za správné, neboť čtenář není zahlcen množstvím dalších údajů o výzbroji či organizaci jednotek, kterých i tak kniha přirozeně obsahuje nemalé množství, přičemž případný vhled do širších souvislostí poskytují díla hojně citovaná v poznámkovém aparátu. Uvedený přístup je patrný i dále (nejen) v rámci této kapitoly, věnované především jezdeckvu. Akcentovány jsou rozdíly v použití a kvalitě této armádní složky u obou znepřátelených stran, přičemž autoři uvádí i konkrétní případy nasazení kavalerie ve střetnutích, která v roce 1866 předcházela královéhradecké bitvě. Té je pak věnována celá další kapitola, a to prostřednictvím jasného a srozumitelného výkladu oproštěného od detailních popisů složitých postu-

pů jednotlivých menších jednotek a přesto – nebo spíše právě proto – poskytujícímu jasnou představu o vývoji celého střetnutí.

Následující část knihy (*Nasazení jezdeckta u Hradce Králové*) čtenáři opět více přibližuje samotné střezetické srážce, neboť si klade za cíl seznámit jej především s teoretickými aspekty taktiky jezdeckých oddílů obou znepřátelených armád a jejich komparací. Menší pozornost, opět již s vědomím průběhu boje mezi Rosnicemi a Střezeticemi, je věnována i způsobu boje pěších jednotek. Ačkoliv se jedná o těžko (na jedné straně) popsateľnou a (na straně druhé) pochopiteľnou problematiku, autorům se i zde podařilo zachovat srozumiteľnost textu na únosné úrovni. Taktické přednosti a nedostatky zejména rakouské kavalerie jsou pak konfrontovány s jejich skutečným postavením a poněkud problematickým využitím v rámci sestavy Severní armády osudného 3. července 1866. V závěru této části publikace je pak objektivně zhodnoceno, že dílčí taktické úspěchy rakouského jezdeckta (započítávají v to i střezetickou srážku) neměly v celé válce zásadnější strategické dopady.

Název další kapitoly *Jednotky účastníci se jezdecké srážky u Střezetic* plně vypovídá o jejím obsahu. Z výčtu údajů o jednotlivých zejména jezdeckých oddílech asi nejvíce zaujmou oblasti, odkud bylo doplňováno jejich mužstvo. Právě na tomto základě Kessler a Šrámek úspěšně vyvrací „legendu“, vytvořenou zejména marxistickou historiografií, o etnický českých vojácích, na jejichž bedrech ležela hlavní tíha střezetické srážky. Je sice nesporné, že polovina zúčastněných kyrysnických pluků měla doplňovací okresy v českých zemích, ovšem vedle Čáslavi se jednalo např. i o Plzeň či Opavu. Dále lze vyzdvihnout závažnost informací o ne zcela kompletním stavu bojujících útvarů, a to nejen s ohledem na předchozí boje, ale také v souvislosti s tím, že kupř. některé rakouské hulánské pluky byly užity jako ochrana dělostřelectva v jiných částech bojiště. Jak nepřesné jsou oproti těmto zjištěním tabulkové stavy jednotlivých divizí, jimž se často mnozí ohání! Následující oddíl pojmenovaný *Krajina* není jen prostým geografickým popisem prostoru mezi Rosnicemi, Věstary, Dlouhými Dvory, Střezeticemi a Probluzí, ale zároveň nechává promlouvat i místní kronikáře a přibližuje nám tak jezdeckou srážku z nepřiliš tradiční perspektivy.

Nepochybně stěžejní kapitola je nazvána jednoduše *Srážka*. Autoři v ní zúročují svůj předchozí výklad a dostávají se takřka ihned „in medias res“. Popis zhruba půlhodiny trvajícího střetnutí zabírá 22 stran nabitých informacemi. Líčení průběhu jezdecké srážky vyžaduje skutečně pozorného čtenáře, neboť zde velmi často dochází k bezesporu nutným změnám „společných jmenovatelů“, jimiž jsou nejčastěji jezdecké pluky, ale často i vyšší jednotky (brigády a divize) či naopak dílčí oddíly (eskadrony), nehledě k čet-

nosti osobních i místních jmen. Ovšem v rámci klasicky pojatých popisů vojenských střetnutí 19. století se nejedná o žádnou výjimku. Naopak je zde nutné přiznat, že na vině nejsou ani tak autoři, jako spíše sám poněkud zmatečný průběh celé střezetické srážky. K lepší orientaci může posloužit jednak návrat do předchozích přehledných kapitol, především však schematické plánky jednotlivých fází celé srážky. Jejich četnost, barevné pojetí (modří Prusové a červení Rakušané) a základní popisky představují jednu ze základních deviz celé knihy, byť bojové situace přirozeně demonstrují poněkud zjednodušeně. Detailům jezdecké srážky zde není třeba věnovat více pozornosti, byť konkrétní prožitky některých zúčastněných reprodukované obvykle memoárovou (a tedy snad zkreslenou?) formou, čtenáře jistě zaujmou. Přesto je nutné ozřejmit alespoň základní schéma všech dílčích střetnutí: Rakouští kyrysníci, kteří byli hlavní silou rakouského jezdeckva u Střezetic, zahnali po krátkém boji nepřátelskou lehkou(!) kavalerii (dragouny, hulány a husary) na ústup; Prusové však „dovedli“ své pronásledovatele až k pěším oddílům, které decimovaly rakouské jezdce rychlopalbou z jehlovek, až je obrátily k ústupu.

Hodnocení střezetické srážky je rozloženo do dvou kapitol. První z nich (*Počet padlých koní mluví za vše...*) se zaměřuje na ztráty obou armád. Jejich souhrnný výčet zaujímá úvodní odstavec, závěr oddílu pak tuto sumu rozčleňuje mezi jednotlivé jednotky. Objevná je však zejména prostřední část, v níž se autoři úspěšně pokusili potvrdit známý fakt, že enormní ztráty rakouského jezdeckva byly způsobeny zejména nepřátelskou pěchotou a dělostřelctvem na základě originálního rozboru poměru ztrát koní a jezdců vzhledem k hlavnímu sokovi dané jednotky. Následující oddíl (*Po bitvě je každý generálem*) se zabývá hodnocením srážky a jejího výsledku ze strategického hlediska. Zaznívají zde především starší názory na tuto problematiku, které vesměs označovaly – přes veškerý obdiv k hrdinnosti rakouského jezdeckva – za vítěze Prusy. Autoři recenzované publikace jsou v tomto směru opatrnější (jako by se chtěli vyvarovat citovanému označení „generál po bitvě“), poukazují na celkovou situaci na bitevním poli a skutečnost, že nasazení rakouského jezdeckva u Střezetic zabránilo ještě daleko větší katastrofě ustupující Severní armády. Jasnou odpověď na otázku, kdo zde vlastně zvítězil, však nepodávají.

Na dalších stránkách je pozornost upřena na tzv. druhý život střezetické srážky, a to především v oblasti umění a kultury. Vojtěch Kessler a Josef Šrámek se však omezili výhradně na českojazyčnou oblast, což má sice své opodstatnění, vytvářejícího nicméně dojem jisté ohraničenosti a neúplnosti. Klíčovým poznatkem této kapitoly je skutečnost, že srážka u Střezetic nepatřila – přes jistý úspěch rakouských zbraní i výše zmíněné „čeští“ některých

pluků – k příliš frekventovaným tématům. Ovšem beletristické líčení Jindřicha Šimona Baara, který srážku popisuje ústy jejího účastníka, či monumentální malířské plátno Václava Sochora, jsou skutečně mistrovskými díly, která dokazují, že české kultuře přelomu 19. a 20. století nebylo toto téma cizí. U Sochorova obrazu stojí za zmínku zvláště další posun v jeho interpretaci, a to – díky autory nezastírané pomoci lektora této publikace Víta Vlnase – v rovině vývoje malířského zobrazování bitevních scén.

K tématu paměti a připomínání této historické události se vztahuje i další kapitola, v níž jsou představeny existující hroby a pomníky upomínající na střezetickou srážku. V drtivé většině se jedná o skutečné sepulkrální plastiky nad hroby. Je až s podivem, že vzhledem k četnosti zřizování monumentálních pomníků na královéhradeckém bojišti na přelomu 19. a 20. století začal „Ústřední spolek pro udržování válečných pomníků z r. 1866 v Čechách“ uvažovat o zřízení obdobné památky pro rakouské a pruské kavaleristy až v roce 1913. Všechny smělé záměry, včetně plánovaného odhalení k 50. výročí srážky 3. července 1916, však vzaly za své s vypuknutím 1. světové války. Stejná idea ožila v rámci výše zmíněného Komitétu pro udržování památek z války roku 1866 v roce 2009 a jejím výsledkem je již zmíněný nový monumentální figurální pomník. Právě okolnostem vzniku této památky i její netradičnímu ideovému pojetí, kdy je akcentován především niterný vztah koně a jezdce, se autoři věnují poměrně detailně, čímž dovádí svůj příběh až do dnešních dnů.

Závěrečnou část knihy tvoří exkurz věnovaný výzbroji a výstroji těch složek obou armád, které se střezetické srážky aktivně zúčastnily. S takřka povinnou přítomností takovéto kapitoly si autoři poradili smysluplně. Více jak 25 stran nutně pouze deskriptivního textu by na jakémkoliv místě knihy totálně rozbilo plynulost jinak velmi svižného výkladu. Jako de facto příloha nikomu „nepřekáží“ a zvědavý čtenář si zde nalezne vše potřebné.

Knihla dále obsahuje obligatorní části jako jmenný rejstřík, seznam použité literatury a pramenů, seznam zkratk, vždy jednostránkové německé i anglické resumé a obsah. Právě při pohledu do něj lze odhalit, že publikace postrádá klasický závěr. Při čtení však nechybí, neboť dílčí zhodnocení jsou uvedena zejména v kapitolách *Počet padlých koní mluví za vše...* a *Po bitvě je každý generálem*, závěr je i částečně suplován v líčení druhého života střezetické srážky.

Již výše byly kladně zhodnoceny schematické plány jednotlivých fází klíčového jezdeckého střetnutí. Obdobně se lze vyjádřit i o obrazovém doprovodu knihy, který je také částečně proveden v barvě. Autoři nedoplnili svůj text pouze ikonickým Sochorovým obrazem, klasickými díly Rudolfa

Ottenfelda na rakouské či Richarda Knötela na pruské straně nebo několika notoricky známými dobovými fotografiemi. Naopak se jim podařilo dohledat snad až překvapující počet kreseb, rytin či maleb znázorňující kavalerii v roce 1866. Přirozeně se ne vše vztahuje přímo ke Střezeticím, ale jistě se jedná o vhodný a čtenářsky vděčný materiál. Výstrojní a výzbrojní exkurz je nadto doplněn současnými fotografiemi dochovaných zbraní. Hojně byly také využity portréty, především vyšších velitelů účastnících ze střezetické srážky či těch osobností, které měly zásadní vliv na osud celé války. K podobizně je vždy připojen výstižný biografický medailonek, který není pojat jako vyčerpávající životopis, ale spíše propojuje danou osobu s výkladem na okolních stranách.

V publikaci absentují zásadní chyby či omyly, některé nepřesnosti jsou však zbytečné. Jedná se zejména o nejednotné označení rakouských jezdeckých pluků (Kaiser Ferdinand, císaře Františka Josefa; s. 42–43, 83–85), překlep v opakovaném výčtu ztrát (s. 81), informace o pruském vpádu do Čech od Žitavy 22. června 1866 (s. 10; tento se uskutečnil až následujícího dne, 22. června překročili Prusové zemské hranice u Lobendavy ve směru od Bischofswerdy, resp. Drážďan) a několik dalších záležitostí marginálního charakteru. Na jinak velmi kvalitně provedené sazbu, což platí zejména o vkusně umístěných biografických medailoncích, zamrzí chyby v úrovněm řazení při výčtu srážky se zúčastnivších jednotek (s. 43–45, 87).

V knize možná poněkud překvapivě chybí jakýkoliv ucelenější pokus zhodnotit předchozí historiografickou tvorbu vztahující se ke střezetické srážce. Některé možné kroky tímto směrem jsou naznačeny především v poznámkovém aparátu. Nakolik by měla takováto kapitola smysl a jakou by měla výpovědní hodnotu, nedokáže recenzent objektivně posoudit. Avšak už skutečnost, že Prusové na rozdíl od svých nepřátel srážku nepojímali jako nějakou samostatnou část bitvy (s. 86), snad svědčí o možném potenciálu takového uvažování.

Vojtěch Kessler a Josef Šrámek nabízí čtenáři v hojně míře kratší i delší citace dnes už mnohdy zastaralých děl. Nečiní tak kvůli přesnosti starých autorů (kupř. hojně zmiňovanými palaši nebyli již rakouští kyrysníci v roce 1866 vyzbrojeni), ani proto, aby je opravovali, ale zjevně kvůli jejich slohu a slovní zásobě, která dovede – alespoň dle recenzentova pohledu – navodit atmosféru boje a prožitky vojáků daleko lépe, než současné popisy: „V divém letu jako vichrem štváné vlny vířily tu do sebe a mezi sebou blýskající čepele palašů, ve větru se třepotající praporce, uniformy všeho druhu, čáky a přilby všelikého tvaru, blesky z karabin, pěnu soptících koně.“ Těmito citacemi je v knize postupně navozována jistá romantika, jíž přispívá i hbitý

sloh autorů, což takřka žene čtenáře společně s Windischgrätzovou brigádou vstříc pruským dragounům. To je onen poslední boj rytířů, evokovaný již v názvu. Nelze se však ubránit dojmu, že rytíři jsou zde především Rakušané. Ostatně „nerytířské“ chování pruské strany, tj. masivní pěchotní střelbu vůči jezdeckým útvarům, ostře odsoudil jeden ze zúčastněných rakouských velitelů, generálmajor Coudenhove.

Ačkoliv to nemusí být na první pohled patrné, autoři popisují jezdeckou srážku u Střezetic hned z několika hledisek. Běžné deskriptivní líčení se prolíná s historiografickými postřehy, originálními interpretačními postupy, pamětovým přístupem i jistým emočním podtextem, aniž by to publikaci nějak zásadně rozbíjelo, spíše naopak. Právě střídání různých interpretačních rovin vůbec umožnilo, aby byla o přibližně půlhodinovém jezdeckém střetnutí napsána smysluplná 150stránková monografie.

Své „Requiem za rytíře“ autoři věnovali „padlým koním i jezdcům, nejen z bojů u Střezetic, ale z celé války roku 1866“ a nad touto dedikací ještě otiskli jímavý a tklivý „Raport“ Fráni Šrámka. Nelze tedy příliš pochybovat o tom, že nejen na poli za Střezeticemi mají nyní rakouští a prusští kavaléristé svůj pomník, ale že tento umělecky cenný bronzový monument má i svého historiograficky vyspělého souputníka.

Mgr. Martin Barus
Biskupství litoměřické
Dómské náměstí 1/1
412 01 Litoměřice
Česká republika
e-mail: barus@dltm.cz

**KLEČACKÝ, MARTIN (ED.):
ČESKÝ „KONZUL“ VE VÍDNI.
POLITICKÁ KORESPONDENCE C. K. MINISTRA
KRAJANA ANTONÍNA REZKA S MLADOČESKÝM
PŘEDÁKEM BEDŘICHEM PACÁKEM.
LIDOVÉ NOVINY, PRAHA 2015.**

Ivan Puš

Kniha věnující se dvěma výrazným osobnostem české politiky před rokem 1918 vyšla v Nakladatelství Lidové noviny, v ediční řadě Ego. Paměti, deníky, korespondence. Martin Klečacký, v současné době pracovník Masarykova ústavu a Archivu Akademie věd České republiky, se věnuje českým moderním dějinám se zvláštní pozorností významným osobnostem české politiky Rakouska-Uherska i první republiky, postavení úřednictva a také dějinám bezpečnostních složek. Motivem pro vytvoření a vydání edice zvolené korespondence Antonína Rezka a Bedřicha Pacáka byla autorova dříve sepsaná disertační práce na téma Český ministr-krajan v předlitavské vládě, obhájená na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy v Praze v roce 2016.

Autor knihy se rozhodl využít přepisů materiálu původně určeného pouze pro potřeby disertační práce a vytvořit tak danou edici korespondence.¹ Z této skutečnosti vyplývá, že editor zvolený materiál velmi dobře zná, což je patrné mimo jiné z řady fundovaných poznámek pod čarou, jimiž obsah jednotlivých dokumentů dává do kontextu. Studium a vlastní provedení edice korespondence bylo poměrně náročné, jak autor knihy konstatuje. Většinou se jedná o rukopisy a ty jsou v případě obou protagonistů mnohdy špatně čitelné, místy nečitelné.² Některé z dopisů nechal Antonín Rezek psát svými nejbližšími spolupracovníky, a to především z důvodu vážných zdravotních komplikací.

Časové rozpětí korespondence je poměrně značné. Jedná se o desetileté období, zářím 1896 počínaje a listopadem 1906 konče.

Zkoumaná korespondence představuje velké množství drobných dílčích témat, o kterých Bedřich Pacák s Antonínem Rezkem diskutovali. To vyplývá především z Rezkovy funkce sekčního šéfa ministerstva kultu a vyučová-

¹ KLEČACKÝ, Martin (ed.): *Český „konzul“ ve Vídni. Politická korespondence c. k. ministra krajana Antonína Rezka s mladočeským předákem Bedřichem Pacákem*. Praha 2015, s. 24.

² Tamtéž, s. 21.

ní od roku 1897 a poté již ministra krajana v letech 1900–1903.³ V mnoha případech se jedná o klíčovou oblast školství, stojící v centru národně politických zájmů. V tomto ohledu je např. mimořádně zajímavý dokument č. 176, ve kterém Antonín Rezek informuje Bedřicha Pacáka o politických jednáních k tématu vysokého školství na Moravě a ve Slezsku v lednu 1902.⁴ Vedle tématu školství hrálo důležitou roli dění v poslanecké sněmovně říšské rady, postavení a jednání mladočeského klubu ve sněmovně směrem k ostatním poslancům a vládě, ale též směrem dovnitř, směrem k jednotlivým názorovým frakcím v rámci mladočeské strany. Činnost politických a správních orgánů Předlitavska byla ke konci 19. století zasažena řadou obstrukcí, které byly vyvolány česko-německými spory v poslanecké sněmovně v roce 1897.⁵ Často zmiňovanou osobností z vládních kruhů byl, poměrně logicky, Ernest von Koerber, ministerský předseda v letech 1900–1904 a 1916, pisateli někdy nazývaný „Koš“ nebo „Košíček“.⁶

Způsob jazykové redakce byl dle mého názoru vhodně zvolen. Úprav originálních textů bylo provedeno poměrně dost, přesto je vždy zachován charakter originálu, aniž by byl na druhé straně narušen čtenářský komfort. Autor edice uvádí jednotlivé typy úprav slohu s konkrétními příklady. Jako velmi užitečná se jeví řada editorských poznámek, vysvětlující dnes již neznámé pojmy tehdejší politiky nebo obecně pojmy cizího původu. V několika případech je však komentář snad trochu nadbytečný. Všeobecnou znalost lze v kontextu předpokládat u pojmů *modus* a *konfuse*, viz dokument č. 13, nebo *curriculum vitae* v dokumentu č. 127.⁷

Zkoumané dokumenty obsahovaly často přílohy. Ty však bohužel Martin Klečacký nenalezl, což vyplývá z výběru archivních fondů, se kterými pracoval. Kromě toho je zřejmě nutné počítat s tím, že některé z dokumentů se i vzhledem k době jejich vzniku nedochovaly.

Pro potřeby a cíle edice je absence těchto souvisejících dokumentů pochopitelná a s korespondencí je možné přesto nerušeně pracovat. Čtenář je schopný porozumět vzájemné komunikaci pisatelů, editor ji pečlivě komentuje a všude tam, kde je to možné, uvádí klíčové informace z textu do kontextu.

Jedná se tedy o skvělý studijní materiál, který lze využít hned v několika rovinách výzkumu českých politických dějin, dějin školství i regionálních dě-

³ Tamtéž, s. 7.

⁴ Tamtéž, s. 137–138.

⁵ Tamtéž, s. 7.

⁶ Tamtéž, s. 81, 91.

⁷ Tamtéž, s. 31, 99.

jin. Rozsáhlejší interpretace a podrobné komentáře obsahu textů nejsou primárním cílem edice. Čtenáři badatelé se tak otevírají cesty možného výzkumu v rámci dílčích studií. Jednou z možných cest je podle mého názoru studium pramenů z působení osob zmíněných v korespondenci. Kromě českých archivů jsou některé pozoruhodné osobní pozůstalosti uloženy v Domácím, dvorském a státním archivu. Prameny měšťanských spolků a jednotlivých politických orgánů pak ve Všeobecném správním archivu a v menší míře též v Archivu republiky Rakouského státního archivu ve Vídni.

Jak již bylo řečeno, obsah dokumentů je velmi široký, jedná se o stručné zmínky projednávaných témat, často též o krátké informace k místu a času pracovních schůzek. V edici dokumentů se však najdou i ty, které naopak plně informují o tehdejších aktuálních tématech, a Martin Klečacký texty pečlivě komentuje a doplňuje údaji, které jsou k dispozici. V dokumentech č. 83–88 se tak např. čtenáři naskytá výborná možnost kontinuálního sledování debaty obou hlavních protagonistů o dosavadním počínání a budoucí taktice mladočeských poslanců ve Vídni. Je zde explicitně vyjádřen Pacákův názor na Rezkovu funkci ministra krajana.

Vytvořená edice je nepochybně vydařeným publikačním počinem s velkou výpovědní hodnotou a vytěžitelností pro další výše naznačený výzkum.

Knihla je vybavena ediční poznámkou, seznamem dokumentů, anglickým resumé a jmenným rejstříkem. Kromě toho se v knize nachází fotografie klíčových osobností korespondence, osob rodinně nebo jinak s nimi spjatých a další grafiky včetně ukázek rukopisů Antonína Rezka a Bedřicha Pacáka.

Mgr. Ivan Puš
Josefa Kotase 1183/9
700 30 Ostrava
Česká republika
e-mail: ivan.pus.ip@gmail.com

PROKŠ, PETR:

DIPLOMACIE A „VELKÁ VÁLKA“ 1914–1918/1919.

KAPITOLY O DĚJINÁCH DIPLOMACIE

ZA PRVNÍ SVĚTOVÉ VÁLKY V EVROPĚ

A NA MÍROVÉ KONFERENCI V PAŘÍŽI.

HISTORICKÝ ÚSTAV, PRAHA 2014.

Marcela Samková¹

Přestože bylo v České republice k tématu mezinárodních vztahů v období první světové války napsáno již značné množství monografií, přichází Petr Prokš s dílem, které doplňuje některá bílá místa v této oblasti. Vzhledem k autorovým předchozím publikacím, jimiž jsou například *Habsburkové a velká válka 1914–1918* nebo *Konec říše Habsburků. Střední Evropa v politice a vztazích Německa a Rakousko-Uherska*, se čtenář může těšit na nové zpracování tématu z dějin evropské, resp. světové diplomacie.

Petr Prokš (1954) je vědeckým pracovníkem oddělení dějin 20. století na Historickém ústavu Akademie věd ČR, v. v. i. v Praze. Zabývá se politickými dějinami 19. a 20. století, především dějinami českých zemí v mezinárodním kontextu. Současně působí na pozici výkonného redaktora časopisu *Moderní dějiny*, který výše uvedený ústav vydává. Je znám především jako autor mnoha monografií a studií zabývajících se diplomacií za první světové války.

Ve své poslední monografii *Diplomacie a „Velká válka“ 1914–1918/1919* se Petr Prokš snaží čtenáři přiblížit problematiku diplomatického jednání v období, které předcházelo první světové válce, ale též ji následovalo. Kniha není pouhou dílčí sondou do problematiky první světové války, ale analyzuje i události a rozhovory, které nebyly dosud publikované. Pro čtenáře, který se zajímá o první světovou válku, je vhodným dokreslením informací o dějinách diplomacie.

V pěti kapitolách a jedenácti podkapitolách autor popisuje diplomatické snahy jednotlivých zemí od počátku války až do jejího konce. Přestože je kniha řazena chronologicky, na začátku každé kapitoly se čtenář ocitá v roce 1914 a prožívá boj o samostatnost a státní hranice či jen o získání spojenců znovu. Výjimku tvoří pátá kapitola, která se zabývá osudem Rakouska po rozpadu rakousko-uherské monarchie a podepsání míru s dohodovými

¹ Mgr. Marcela Samková je interní doktorandkou Ústavu dějin křesťanského umění na Katolické teologické fakultě UK v Praze.

mocnostmi. Je to také jediná kapitola, v níž jsou částečně zmíněny dopady první světové války a jednání na pařížské mírové konferenci. Nepochybným kladem monografie je široká obrazová příloha, ve které čtenář může nalézt portréty mužů, kteří jsou v jednotlivých kapitolách zmíněni a mapy vybraných oblastí. Součástí knihy je i jmenný rejstřík, seznam vyobrazení a seznam zmíněných map.

Ačkoliv je kniha nepochybně kvalitní sondou do dějin diplomacie, přičemž její pramenná základna je značně široká, autor čerpal převážně z Archivu Ministerstva zahraničních věcí České republiky v Praze. Třebaže prostudoval množství dobových dokumentů zahraniční politiky, nemůžeme se ubránit dojmu, že v této knize něco chybí. Jak již bylo zmíněno, kniha se skládá z pěti kapitol, které jsou věnovány Německu, Rusku, Itálii, zemím Balkánu – především však Rumunsku a Bulharsku, Spojeným státům americkým a osudu poválečného Rakouska, přičemž každý, kdo se o první světovou válku alespoň okrajově zajímá, bude v knize postrádat kapitoly týkající se Francie či Velké Británie. Přestože jsou obě zmíněné země mnohokrát zohledněny v ostatních kapitolách, neboť bez těchto dvou evropských mocností nelze vykládat dějiny evropské diplomacie, není jejich vynechání tou nejšťastnější volbou. Přece jen, byla to právě Francie, Velká Británie a Spojené státy, které především rozhodovaly o poválečném uspořádání Evropy na mírové konferenci v Paříži. Fakt absence těchto dvou mocností omlouvá jen podtitul knihy, který naznačuje, že se jedná o vybrané kapitoly z dějin diplomacie během první světové války. Nic ale nemění na skutečnosti, že by si tyto dvě země své místo v knize nepochybně zasloužily.

Kapitolám, které se v knize nacházejí, toho nelze mnoho vytknout. Skvěle jsou zde zpracovány snahy Německa o získání Ruska na svou stranu, či méně známá politika balkánských států. Itálii je věnován pouze úzký časový prostor (1914–1915), což je nepochybně, vzhledem k jejím pozdějším diplomatickým krokům a jejich příčinám, škoda. Největší nedostatek knihy tkví v malé pozornosti, jež byla věnována finalizaci knihy – objevují se četné překlepy, které nutí čtenáře se vracet na začátek věty, aby pochopil její pravý smysl (např. s. 151, 152, 153, 198, 208, 210, 213, 215, 221, 238, 274 či 276). Faktograficky je ovšem kniha spolehlivá a přináší objektivní pohled na diplomatické snahy jednotlivých států.

Jak již bylo zmíněno, kniha je kvalitní sondou do dějin diplomacie první světové války a nesporný je její přínos pro ty, kteří se o toto období zajímají. Kniha je čtivá, logicky rozdělená a postavená na mnohých faktografických dokumentech, což jí přidává na unikátnosti. Knihu lze doporučit všem, kteří se zajímají o období první světové války, pařížskou mírovou konferenci nebo

jen o dějiny diplomacie. Nejedná se pouze o odbornou literaturu, ale také o kvalitní monografii pro ty, kteří mají historii jako koníček. Pokud chce čtenář pochopit diplomatické styky ve střední Evropě za první světové války, je tato publikace rozhodně dobrou volbou.

Mgr. Marcela Samková
Pod Zahrady 319
251 67 Pyšely
Česká republika
e-mail: maca.samkova@seznam.cz

DOLEŽAL, MILOŠ:
KROK DO TMAVÉ NOCI.
PŘÍBĚHY FARÁŘE JOSEFA TOUFARA,
JEHO VRAHŮ A ČÍHOŠŤSKÉHO ZÁZRAKU.
NEZÁVISLÝ PODMELECHOVSKÝ SPOLEK,
PRAHA 2015.

Tereza Myslílová¹

Málokterá kniha z oblasti moderních církevních dějin vzbudí tak hluboký zájem veřejnosti, jak se to podařilo Miloši Doležalovi jeho dvěma významnými knižními tituly, jež v nedávné době vyšly.

Miloš Doležal (1970) je český básník, spisovatel, publicista a redaktor Českého rozhlasu 3 – Vltava. Spolupracuje s Revolver Revuí, její Kritickou přílohou a Perspektivami. Je autorem a spoluautorem řady rozhlasových dokumentů z období druhé světové války a komunismu v padesátých letech 20. století. Mezi jeho další významná díla můžeme zařadit umělecké portréty a řadu rozhlasových kompozic. Právě místo jeho původu, Ledec nad Sázavou, a publicistické zaměření jej inspirovalo k zájmu o téma tzv. číhoštského zázraku a osobnost Josefa Toufara, faráře v Číhošti.

Krok do tmavé noci s podtitulem *Příběhy faráře Josefa Toufara, jeho vrahů a číhoštského zázraku* je v podstatě pokračováním Doležalovy první knihy *Jako bychom dnes zemřít měli*. Ačkoliv se jedná o druhý díl příběhu o životě Josefa Toufara, kniha není o nic ochuzena. Spíše naopak, dokresluje jeho osobnost ze vzpomínek mnoha dalších pamětníků, kteří se autorovi na základě jeho první knihy ozvali. Svědectví v knize se vzájemně nevyvracejí, ale naopak doplňují a tvoří společně detaily doposud skryté mozaiky, která se před námi rozevívá. I přesto, že bychom mohli předpokládat, že příběh osobnosti a života kněze Josefa Toufara i zázraku, který se udál během jedné adventní neděle v roce 1949, byl literárně vyčerpán již v prvním díle, při čtení tohoto „pokračování“ docházíme k závěru, že tomu tak není a novému dílu patří v české historiografii právoplatné místo.

Ve čtrnácti kapitolách rekonstruuje autor nová fakta a vzpomínky, které nejen popisují a dokreslují osobnost kněze Josefa Toufara, ale také jeho učitele a celkový charakter doby. Na rozdíl od první knihy nejsou kapitoly

¹ Mgr. Tereza Myslílová je interní doktorandkou Ústavu dějin křesťanského umění na Katolické teologické fakultě UK v Praze.

seřazeny pouze chronologicky, ale spíše tematicky, byť chronologickou posloupnost často nezaprou. Takto členěné kapitoly poukazují na nově získané, resp. nalezené archiválie, které při psaní první knihy autor k dispozici neměl, ať už se jedná o Toufarův „švestkově modrý sešitek“, jeho korespondenci, osobní dokumenty nebo například fotografie, kterých je v knize velké množství. Díky pestrosti pramenů, které Miloš Doležal postupně objevil, se dozvídáme o tématech kázání J. Toufara, znění dopisů, v nichž trpělivě vysvětloval, jak se křížek pohnul, kdo jej o pohybu křížku informoval, takže doslova sledujeme průběh dalších dní konce roku 1949 a začátku následujícího. Četné citace z materiálů Archivu bezpečnostních složek, Vojenského historického ústavu nebo Národního archivu (všech v Praze) velmi zajímavě popisují události Toufarova zatčení, jeho výsledků ve Valdicích, posledních hodin jeho života a děje, které bezprostředně po jeho smrti následovaly, ať v Praze nebo v Čihošti.

Kapitola, která zaujme již na první pohled, se věnuje filmu *Běda tomu, skrze něhož pohoršení přichází*, propagandistickému filmu natočenému v roce 1950, v němž je možné na několik vteřin spatřit osobu Josefa Toufara těsně před smrtí. Ze vzpomínek Ladislava Máchy a dalších se dozvídáme o celém průběhu natáčení a o stavu faráře J. Toufara právě oné noci, stejně jako o následujících dnech, utajení jeho smrti a způsobech propagace natočeného filmu.

Závěrečná kapitola se věnuje životu, kariéře a rodině Ladislava Máchy, velitele instruktážní skupiny StB. Muže, který P. Josefa Toufara, stejně jako další vyšetřované kněze a křesťanské laiky, vyslýchal a trýznil. Jen pro úplnost dodáváme, že Ladislav Mácha byl v roce 1995 zažalován Úřadem dokumentace a vyšetřování zločinů komunismu. Odsouzen byl až v roce 1998, kdy mu byl vyměřen trest v trvání pěti let nepodmíněně. Z původního trestu však absolvoval pouhý rok.

Jak již bylo zmíněno, jednou z mnoha obdivuhodných součástí knihy je četný obrazový materiál, z něhož většina nikdy nebyla zveřejněna. Pozoruhodné jsou rovněž fotografie vychýleného křížku a dokumentů, které dokreslují obraz života J. Toufara. Stejně tak i velké množství rodinných a dalších fotografií z archivu pamětníků dokazuje, že v jejich životě zanechal nezapomenutelnou stopu.

Poprvé také autor M. Doležal zveřejňuje zprávu archeologa Jana Havrdy o nalezení ostatků P. Josefa Toufara. Dále je v knize uveřejněna zpráva o průzkumu kostry antropologů Petra Velemínského, Miluše Dobisíkové a Vítězslava Kuželky a taktéž zpráva o exhumaci a identifikaci pomocí genetického vyšetření soudního lékaře Jana Krajsy.

Závěrem můžeme s potěšením konstatovat, že knihu Miloše Doležala *Krok do tmavé noci*, která je určena všem čtenářům se zájmem o osobnost P. Josefa Toufara, nikoliv pouze odborné veřejnosti, lze vřele doporučit. Již po přečtení několika stránek se do příběhu, který autor vypráví, doslova ponoříme. K čtenářskému zážitku navíc přispívá publicistický styl snoubený s odbornou terminologií, již ovšem nechybí jistá dávka humoru ani stylistická pestrost ze strany pamětníků. Musí zde být současně řečeno, že pokud čtenář není s osobou Josefa Toufara seznámen, resp. netuší, co se v Číhošti dne 11. prosince 1949 odehrálo, měl by nejprve sáhnout po autorově předchozí knize *Jako bychom dnes zemřít měli*, která zajímavé téma logicky otevírá.

Mgr. Tereza Myslílová
Hlavní 1399/78
141 00 Praha
Česká republika
e-mail: TMyslilova@seznam.cz

**ALDGASSER, FRANZ – MALÍNSKÁ, JANA –
RUMPLER, HELMUT – VELEK, LUBOŠ (EDS.):
HOHES HAUS!
150 JAHRE MODERNER PARLAMENTARISMUS
IN ÖSTERREICH, BÖHMEN,
DES TSCHECHOSLOWAKEI UND DER REPUBLIK
TSCHECHIEN IM MITTELEUROPÄISCHEN KONTEXT.
VERLAG DES ÖSTERREICHISCHEN
AKADEMIE DES WISSENSCHAFTEN, WIEN 2015.**

Pavel Marek

V roce 2011 se z iniciativy Masarykova ústavu a archivu Akademie věd České republiky v. v. i. v Praze a Institutu für Neuzeit- und Zeitgeschichtsforschung Rakouské akademie věd ve Vídni uskutečnila v Praze mezinárodní vědecká konference věnovaná dějinám moderního parlamentarismu na území habsburské monarchie a jejích nástupnických států v časovém období od šedesátých let 19. století do současnosti. Nyní vyšel 436 stránkový sborník 25 vybraných referátů prezentovaných na tomto fóru. (Studien zur Geschichte der österreichisch-ungarischen Monarchie, Bd. XXXV.). Editoři jej formálně rozdělili v podstatě diachronně do čtyř oddílů sledujících parlamentarismus v jeho vzniku a počátcích v rámci habsburského mnohonárodnostního státu, v krizi meziválečného středoevropského vývoje a v letech, kdy byl poznamenán jednak totalitními politickými režimy a po jejich pádu posttotalitními transformacemi. Sledovanou tematiku můžeme označit z odborného hlediska na jedné straně za závažnou a potřebnou, na druhé straně za poměrně složitou a širokou, což se odráží v národních historiografiích středoevropských států a promítlo se i do recenzovaného konferenčního sborníku. Nemá reprezentativní podobu, spíše odráží momentální zájem o téma, v dílčích aspektech však v řadě studií prohlubuje a rozšiřuje naše dosavadní znalosti.

Sborník je uveden vstupní statí předního rakouského historika novodobých dějin Univ. Prof. Mag. Dr. Helmuta Rumplera (1935), motivujícího přípravu akce připomínkou vydání tzv. Únorové ústavy z roku 1861, která přes svou poněkud kontroverzní podobu zahájila v dějinách habsburské monarchie po překonání bachovského neoabsolutismu novou éru budování demokratického parlamentního systému. Jako logické se mu zdálo protnutí

úsilí rakouských historiků připomenout 150. výročí vydání ústavy s obdobným záměrem českých historiků moderních dějin, neboť právě tento dokument se stal jedním ze zásadních mezníků pro českou politiku ve vztahu k Vídni. Zatímco Říjnový diplom (1860) deklaroval odhodlání vytvořit prostor pro autonomní postavení národů říše a pohyboval se na hraně příslibu mezi vybudováním federální (příp. konfederativní) správy, Schmerlingova Únorová ústava tyto zásady popřela a podnítila tak opoziční chování mnohých politických elit říše, včetně českých. Od těchto dob Rumpler reflektuje existenci jakéhosi virtuálního napětí mezi Vídni a Prahou, které může mít dnes sice poněkud iracionální povahu, nicméně je v zájmu obou zemí jako členů EU, aby se permanentně se svou minulostí vyrovnávaly a našly k sobě nový vztah v rámci regionu střední Evropy. Proto přivítal praktickou organizaci mezinárodní konference Masarykovým ústavem a archivem AV ČR, vedeným PhDr. Lubošem Velkem, Ph.D. (1974) jako akt vstřícnosti a spolupráce ve prospěch obou národních historiografií.

Největší pozornost autoři sborníku věnovali problematice vzniku a počátků parlamentarismu v habsburské monarchii (Stefan Malfèr, „*Das Recht, Gesetze zu geben ...*“ *Von verstärkten über den Gesamt- zum engeren Reichsrat, oder: über die Anfänge der Gewaltenteilung in Cisleithanien*; Pieter M. Judson, *Forcing Constitutional Change through Parliamentary Practice in 1861*; Jonathan Kwan, „Öffentlichkeit“, *Adressdebatten und die Anfänge des Parlamentarismus in der Habsburgermonarchie 1861–1867*), kde výzkum směřuje k detailní analýze fungování říšské rady a zemských sněmů (Helmut Rumpler, *Chancen und Grenzen des Parlamentarismus in der Konfliktzone zwischen cisleithanischen Reichszentralismus und böhmischer Landesautonomie*; Jiří Malíř, *Licht- und Schattenseiten des Landesparlamentarismus in den Jahren 1861–1918 am Beispiel des mährischen Landtags*) v rámci politického systému říše, předmětem zájmu jsou proměny kuriových volebních systémů a jejich dopad na charakter a složení zastupitelských sborů (Jiří Štaif, *Czech Politics and Schmerling's Electoral Geometry*; Peter Urbanitsch, *Die Wahlen des Jahres 1873 zum cisleithanischen Reichsrat anhand ausgewählter Wahlbezirke der Wählerklasse der Landgemeinden und der Städte, Märkte und Industrialorte*; Andrej Rahten, *Von Primus zum Volkstribun. Die slowenischen Parlamentarier in den Parlamenten der Habsburgermonarchie*) a otázky související se statutem a chováním poslance vyrovnávajícího se s přechodem od honorační politiky k politice ovlivněné vstupem lidových mas do veřejného dění (Franz Adlgasser, *Von der Honoratioren- zur Volksvertretung? Politischer Elitenwandel am Beispiel des altösterreichischen Parlaments*; Tomáš W. Pavlíček, *Repräsentationspolitik als Beruf und Berufung. Die tschechischen Mitglieder auf*

Lebenszeit des Herrenhauses im Reichsrat; Tobias Kaiser, *Gewalt und Parlament. Probleme der parlamentarischen Polizeigewalt in der Habsburgermonarchie und in Europa*). V popředí je pochopitelně také reflexe česko-německých vztahů, resp. úsilí o hledání konsensu a soužití těchto etnik v rámci Koruny české (Lothar Höbelt, *Staatssprache oder Zweiteilung? Der Wendepunkt der deutschen Politik in Böhmen 1883–1886*) i ve vztahu k Vídní, neboť jejich vyřešení mohlo přispět k optimalizaci podoby vnitřního uspořádání státu a naplnění státoprávních požadavků sledovaných národními politickými elitami. Jestliže H. Rumpler počátek osmdesátých let 19. století s volební reformou na český zemský sněm jako zlomový okamžik pro německou politiku v Čechách pomíjí, L. Höbelt naopak správně postřehl její novou prioritu v úsilí o vytvoření uzavřených území, které pak vyústilo v první fázi v blokaci jednání českého zemského sněmu a nakonec po řadě dalších peripetií, se zastaveními v podobě punktací a česko-německých smířovaček, vedlo k řešení krize vydáním tzv. Anenských patentů (1913).

Vývoj středoevropského parlamentarismu v letech mezi světovými válkami autoři prezentují na modelových příkladech Československa, Výmarského Německa a zejména Rakouska. Hledají příčiny, proč demokratické parlamentní systémy procházely permanentními krizemi, z nichž v mnoha zemích (Polsko, Jugoslávie, Rumunsko, Bulharsko, Německo, Rakousko, Španělsko) nacházeli východisko v nastolování autoritativních režimů. Eva Broklová (*Die tschechoslowakische Parlamentsdemokratie und der Parlamentarismus in der Zwischenkriegszeit*) polemizuje s názorem, že Československo v tomto smyslu reprezentovalo výjimku, ostrov demokracie uprostřed Evropy, a dokazuje deficit demokratického režimu způsobené diktaturou politických stran. Přesto z její analýzy vnitropolitického vývoje ve třicátých letech 20. století vyplývá, že vytvořením tzv. široké vládní koalice a zvládnutím problémů uvnitř agrární strany se podařilo náběhy ke krizi překonat. René Petráš (*The Revolutionary National Assembly in Czechoslovakia 1918–1920. Contentious Issues*) se v důkladném, převážně historicko-právním záběru, věnuje opomíjené otázce geneze prvního zastupitelského sboru nově ustavené Československé republiky. Zajímavý pohled na 14 let parlamentarismu v poválečném Německu předkládá Timo Leimbach (*Volksvertretungen im Europa der Regionen. Länderparlamentarismus in der Weimarer Republik*) poukazuje na deficit ve výzkumu zemských sněmů, které mohou prokázat nebo vyvrátit hypotézu o nosnosti bipartijního politického systému koncipovaného podle anglického vzoru jako alternativy vůči Výmarské republice potýkající se s problémem fragmentace politického spektra. Těžiště oddílu věnovaného analýze meziválečného parlamentarismu představují studie o situaci

v Rakousku ve třicátých letech 20. století (Miroslav Šepták, *Parlament und politische Kultur in der Zeit des Überganges der Republik Österreich von der Demokratie zu einem autoritären Regime*; Richard Lein, *Selbstausschaltung, oder geplanter Putsch? Das Ende des Parlamentarismus in Österreich im März 1933*; Christoph Schmetterer: *Die Gesetzgebung im österreichischen Ständestaat 1934–1938*). M. Šepták vidí příčiny selhání demokracie v Rakousku v březnu 1933 v pasivitě politických sil (vyplývající z povahy místní politické kultury), včetně socialistů, a široké veřejnosti, které se nepostavily proti tlaku vycházejícímu stejně z Německa a Itálie jako z vládních kruhů a nepokusily se vytvořit společnou frontu její záchrany. R. Lein polemizuje s oběma interpretacemi převratu jako rezignace, nebo puče, a fundovaně hledá hlavní viníky politické krize roku 1933 – zásadní roli připisuje chování politických stran a také spolkového prezidenta Miklase. Sondu Ch. Schmetterera do fungování stavovského státu chápeme jako dílčí, avšak přínosný příspěvek k objasnění fenoménu, který byl mnohými dobově vnímán jako alternativa k liberálním a demokratickým režimům a hospodářským soustavám. Zatímco rakouská a zvláště německá historiografie disponuje řadou detailních a fundovaných analýz konceptů stavovského státu, výzkum v českém prostředí dlouhodobě stagnuje a jen občas se téma dostává do pozornosti badatelů v souvislosti s vlivy encykliky Quadragesimo Anno (1931) na katolické prostředí.

Závěrečný oddíl sborníku reflektuje dějiny parlamentarismu v letech 1938–1992 už jen na území Československé republiky. Jednotlivé studie odrážejí v podstatě ne příliš velký zájem české historiografie o tuto problematiku, resp. dokumentují, že v této oblasti existuje ještě řada bílých míst bez ohledu na skutečnost, že základní rysy a problémy tématu jsou pochopitelně známy. Zatímco David Hubený (*Die Besetzung des Parlamentarismus in der Zweiten Republik und das Verbot der Kommunistischen Partei der Tschechoslowakei*) řeší krátké a přechodné, v podstatě půlroční období zásadní transformace politického režimu země s přechodem k bipartijní stranické soustavě, spojené s úsilím o vydání zmocňovacího zákona vyřazujícího parlament ze hry a evokuje problematiku zákazu Komunistické strany Československa, další autoři usilují o pokrytí klíčových momentů v letech po 2. světové válce, které zásadním způsobem vstoupily do historie československého parlamentarismu. Studie Jana Dobeše (*Die Legislative unter den Bedingungen der „Volksdemokratie“. Die tschechoslowakische Nationalversammlung 1945–1948*) se řadí dnes k už mnoha studiím vzniklým v posledních pětadvaceti letech, které analyzují fenomén „lidové demokracie“ jako přechodného politického systému mezi demokratickým a totalitním režimem a jímž prošla většina zemí budoucího sovětského bloku. Je užitečná tím, že zdůrazňuje moment úpor-

ného hledání optimální podoby státu na základě zhodnocení deficitů fungování meziválečné demokracie, které mělo rysy idealismu a naivity (vytvořit „československou demokracii“), ale současně bylo deformováno skryvanými záměry Moskvě poslušné KSČ. Únorový puč v roce 1948 se stal „hrobem“ demokratického československého parlamentarismu. Příspěvek Jiřího Hoppe (*Das tschechoslowakische Parlament im Jahr 1968*) tuto tezi potvrzuje, neboť Národní shromáždění i nadále pracovalo v podmínkách „vedoucí role KSČ“ a jeho role byla silně redukována. Představy reformních komunistů o změnách podoby a fungování parlamentu měly své pevně stanovené limity a tak vedle epizody srpnových dnů roku 1968, kdy se postavil do čela odporu proti okupaci země vojsky Varšavské smlouvy, jediným profitem a výsledkem posunů bylo přijetí zákona o československé federaci (k 1. 1. 1969), který formálně změnil podobu československého parlamentarismu, ale nezměnil fakt, že nadále plnil roli prorežimní „hlasovací mašiny“. Za přínos považujeme první sondy do dějin soudobého českého parlamentarismu, čímž máme na mysli prozatím hodnocení „postsametové“ periody let 1989–1992, do rozdělení Československa na dva státy (Petr Roubal, *The Formation of Post-Communist Parliamentaryism. State of the Research on the Czechoslovak Federal Assembly 1989–1992*; Jan Rychlík, *Das „Majorisierungsverbot“ und die „Samtene Scheidung“ der Tschechoslowakei 1989–1992*; Jan Kysela, *The Contemporary Czech Bicameralism and Its Predecessors. History Interconnected*; Milan Zemko, *Rise and Peripetia of the Slovak Parliamentaryism in the 20th Century*). Přestože dosud chybí odstup od událostí a přístup k pramenům má své limity, příspěvky mapují problematiku a inspirují k dalšímu bádání a rozvíjení publikovaných poznatků. Roubalovo pojednání stojí za pozornost díky skutečnosti, že shrnuje stav výzkumu Federálního shromáždění v letech 1989–1992, prezentuje knižní a časopiseckou literaturu k tomuto tématu a nastiňuje základní problémy vyplývající v rostoucí animozity mezi českou a slovenskou politickou reprezentací. V tomto ohledu na stať navazuje Rychlíkova sonda do fungování československé federace, která odkrývá realitu „socialistické parlamentní praxe“ a „porevoluční realitu“. Zákon o čs. federaci z roku 1969 sice teoreticky vztahy mezi oběma národy „vyvážil“, avšak komunisté rovnováhu uměle regulovali, což pak zatížilo pokusy o řešení poměru po roce 1989, neboť jednostranných výhod se nechtěl nikdo vzdát. Autor podrobně evokuje kroky a mezníky neproduktivního československého jednání ústícího v „sametový rozvod“. Kyselova komparativní studie svým širokým časovým i teritoriálním založením přesahuje hranici oddílu, stejně jako Zemkova evokace slovenského parlamentarismu sledo-

vaného od šedesátých let 19. století do počátků existence druhé slovenské republiky. Její předností je přehledový charakter.

Recenzovaný sborník hodnotíme celkově jako zdařilé a podnětné dílo mezinárodní spolupráce mezi Prahou a Vídní, která by měla být rozvíjena v ještě větší míře ve prospěch obou stran. Naše připomínky se týkají formální podoby knížky. Protože má tendenci k vytvoření kolektivní monografie, postrádáme hlubší, metodologicky pojatý úvod. Závěr, shrnutí látky chybí zcela. Sjednocení by zasloužily jednotlivé studie z hlediska připojení nebo vyloučení souhrnů a příp. i klíčových slov; celkové resumé chybí také. Čtenáři by jistě přivítali soupis autorů s uvedením jejich pracoviště a kontaktních údajů. Editoři neuvedli ani jména odborných recenzentů sborníku a studií.

prof. PhDr. PaedDr. Pavel Marek, Ph.D.
Katedra historie
Filozofická fakulta
Univerzity Palackého v Olomouci
Třída svobody 8
771 80 Olomouc
Česká republika
e-mail: pavel.marek@upol.cz

THE AUTHORS AND SUMMARIES

prof. PhDr. Jana Burešová, CSc.

Jana Burešová works at the Department of History, the Faculty of Arts, the Palacký University Olomouc. In her research she is focused on selected history issues of the 20th century; particularly agrarian history, gender history, history of Czechoslovak exile and regional history.

*The Council of Free Czechoslovakia and Czechoslovak Exile in Australia
in the 1970s and 1980s*

The paper aims at a presentation and characteristics of contacts between a top body of the world Czechoslovak exile, the Council of Free Czechoslovakia, and representatives of Czechoslovak exile work in Australia. At the same time, it deals with a form and a level of activities of Czechoslovak exile societies in Australia in the last two decades of the existence of the Communist regime in Czechoslovakia.

Mgr. Martin Hájek

Mgr. Martin Hájek (1986) graduated in History at the Masaryk University Brno. Currently, he is an internal doctoral student at the Department of History of the Faculty of Arts, Palacký University Olomouc. He focuses on the German minority in Olomouc and Czech-German relations during the First Czechoslovak Republic.

*The Dispute over the Language between Olomouc and Ústí nad Labem
1923–1926*

The paper deals with a case of a linguistic dispute between Olomouc and Ústí nad Labem in the period of 1923–1926. The town council in Olomouc refused to answer a submission of the town council in Ústí nad Labem written in German. The conflict was gradually brought to higher control judicial authorities and finally to the Supreme Court, of which competence the interpretation of linguistic right was falling within in the Czechoslovak Republic. The article follows the development of the case from the beginning to the end and shows legal arguments and the application of the period linguistic right to this case.

Mgr. Pavel Horák

Mgr. Pavel Horák (*1984) is a doctoral student at the History Institute of the Faculty of Arts, Hradec Králové University. He focuses on Czech history of the 20th century, especially on the period after the year 1945 (primarily the establishment of the Communist regime in Czechoslovakia and collectivization of Czechoslovak agriculture). For a long time he was a co-host and organiser of the conference Czech, Slovak and Czechoslovak History of the 20th century which regularly takes place in Hradec Králové every year.

*February 1948 and Action Committees of the National Front
in the Region Nový Bydžov*

The study aims at the Communist coup in February 1948 and activities of action committees of the National Front in the region Nový Bydžov. Based on the comparison with the process of establishing the totalitarian regime in other East Bohemian regions, the article reveals local features that essentially influenced working of action committees of the National Front at a regional level.

doc. PhDr. Pavel Kladiwa, Ph.D.

Doc. PhDr. Pavel Kladiwa, Ph.D. works at the Department of History of the University of Ostrava. He focuses on social history of the Bohemian lands in the long 19th century, primarily in connection with national relations, collective memory and identity formation processes.

*Census of a Usual Language in Moravia in 1880–1910
and Possibility of the Social Conflicts*

The study is the first detailed analysis of conflicts that aroused in connection with census of a usual language in Moravia in 1900 and 1910. It utilizes all relevant sources kept in funds of Cisleithanian Ministry of the Interior, Moravian vicegerency and relevant regional central offices.

Mgr. Pavlína Kleiberová

The author graduated in History and German Language at the Faculty of Arts, Palacký University Olomouc. Currently, she is a doctoral student at the Department of the German Studies of the Faculty of Arts, Palacký University Olomouc where she is also a lecturer and participate in teaching. Her upcoming doctoral dissertation deals with German historical travel literature.

German Travelogues about Bohemia and Moravia in the 18th Century

The article deals with early modern travelogues about Bohemia and Moravia written in German, which come from the 18th century. Based on the analysis of these different travel writings the author attempts to show certain popularity of the Bohemian lands at travellers, though it does not reach the same fondness as exotic countries. However, it is not inconsiderable and it gives evidence of the status and perception of the Bohemian lands in Europe during the 18th century.

PhDr. Roman Kodet, Ph.D.

Roman Kodet is an assistant professor at the Department of Historical Sciences at the Faculty of Philosophy and Arts, the University of West Bohemia in Pilsen. He focuses on history of the Far East, particularly Japan, in the 19th century. He is the author of the monograph *Války samurajů* and many other scientific and popularizing works.

*Great Britain and the Opium Trade in Qing China
at the Beginning of the 20th Century*

Since the beginning of the 19th century the opium trade has played a crucial role in a relation of Great Britain and China. The effort of the Qing government to limit the inflow of opium into the country enabled the British to force Beijing to open ports and sign unequal agreements, which determined the relation of China and the rest of the world until the 20th century. After the two opium wars, the trade with this drug experienced the era of unprecedented prosperity. Nevertheless, the import of narcotic drugs exhausted the country. Not only millions of the Chinese became addicted

to opium but also the import of opium led to the financial exhaustion of the country because it created the large deficit trade balance. High prices of foreign opium stimulated domestic production, which led to growing number of opium smokers. In China itself, the import of opium met more and more criticism. Moreover, also the public in Europe and many politicians adopted a negative attitude to this trade. It was primarily the USA and Great Britain, which initiated to restrict this trade. The first step was made by the edict of Emperor Guangxu from the year 1906 restricting the use of opium in China. This was followed by a negotiation with Great Britain, which promised to limit the import of opium into the country in exchange for destruction of domestic production. This process brought visible result in next few years. The Qing government succeeded in a considerable decrease of poppy production, which led Great Britain to be more active in the fight against the opium trade. The result was the conference in Shanghai and Haag, which brought an international supervision over the import of opium into China. In 1913 the British government definitely stopped Indian opium import into China. However, the Chinese revolution turned the auspicious tide. During the subsequent civil war, many local rulers began to grow and sell opium in the effort to get finances. Thus, despite the British attempt, the question of the opium trade should be solved in the middle of the 20th century.

Mgr. Ondřej Kolář, Ph.D.

Mgr. Ondřej Kolář, Ph.D. was born in 1983 in the region of Karlovy Vary and graduated at the Palacký University Olomouc. Since 2012 he has been working as a curator and a researcher in the Silesian Museum in Opava, where he has been a leader of history research department since 2015. He concentrates on modern political and social history of Silesia, running of military and police forces in the first half of the 20th century and reflection of modern military history in collective memory.

*The German Security Apparatus in Opava Administrative District
1938–1945*

The study outlines personal and organisation structure of German police apparatus in Opava region and analyses main aspects of its activity, i.e. combating criminality and state-security supervision. The attention is focused on control and repressive measures against Czech and Jewish inhabitants and forced labourers.

Mgr. Zdeněk Kravar, Ph.D.

Zdeněk Kravar, a historian focused on history of Silesia in the 19th and the 20th century, who works in the Land Archive in Opava and in the Silesian Museum. The author of a monograph about the Reichsgau archive in Opava and book and journal texts dealing with cultural history of Opava and Silesia. He concerns himself with German personalities that were significant for political, economic and cultural life of Bohemian Silesia.

Landwirthschafts-kalender (1833) as the Image of Intellectual and Private Interests: The Example from Bohemian Silesia

The agricultural calendar for the year 1833 from the Silesian Regional Museum was published by the Moravian-Silesian Society for Advancement of Agriculture in Brno. It has been identified through handwritten footnotes such as a property of a chemist and natural scientist Johann Nepomuk Spatzier who practiced in Krnov and represents a source for understanding the background, where he lived and topics, he dealt with.

Mgr. Filip Lampart

The author is a doctoral student at the Department of History, Faculty of Arts, Palacký University Olomouc. He focuses on issues such as medieval ordeals, judicial duels but also medieval militaria. He has published few articles about these topics in Slovakia as well as in the Czech Republic.

God of Justice – God of Mercy: Ordeal as the Test of God's Will

The article deals with a concept of medieval ordeal and a role which God – Judge plays there. The aim is to discuss manifestations of faith on transcendental intervention into secular justice and to explain principal theological foundations concerning medieval ordeal. Whereas a figure of God plays a fundamental part in it, the main attention is primarily given to the description of his acts which are widely reflected in the perspective of medieval society on ordeals. His will and decisions have always been the reason for the outcome. In this sense, the paper shows how medieval society coped with the results of the God's judgment that was in a sharp contrast with rational thinking.

Mgr. Josef Mikulášek

Mgr. Josef Mikulášek (*1975) is a librarian, the Head of the Department of Subject Cataloging at the Moravian Library in Brno. He is an external doctoral student at the Department of Church History of the Faculty of Theology, University of South Bohemia in České Budějovice.

The Outline of Life and Work of Jesuit Konrád Maria Kubeš (1890–1967)

The study briefly describes the life and the work of Jesuit Konrád Maria Kubeš (1890–1967). The paper examines individual epochs of Kubeš's life on the basis of preserved archival sources' analysis. The final part of the article contains a short evaluation of Kubeš's personality and a bibliography of Kubeš's books.

prof. Jaroslav Miller, M.A., Ph.D.

Prof. Jaroslav Miller (1971) studied History and Philology at Palacký University Olomouc, Central European University Budapest and University of Oxford. He widely published in urban history and political thought of early modern period. Recently, he has been doing research on Czech political exile. Currently, he is the Vice-Chancellor of Palacký University.

„Zu bawen diese Stadt, Die ihres gleichen nicht in ganz Europa hat“:

*The Image of an Ideal Society and Literary Strategies
in Early Modern Urban Historiography*

Medieval and early modern urban historiography contributed to the image of a city as an ideal society. In doing so, urban historiographers resorted to an entire spectrum of literary instruments and narrative strategies including personification, allegory, comparison and/or metaphorical descriptions. Compared to garden, clock or human body cities were depicted as quintessence of harmony, collectivism and symmetry.

doc. PhDr. Petr Popelka, Ph.D.

Doc. PhDr. Petr Popelka, Ph.D. is the Head of the Department of History of the University of Ostrava and a member of the Centre for Economic and Social History therein. He deals with economic and social development in the Bohemian lands from the 18th to the 20th century, especially history of entrepreneurs and enterprise, questions of transport development in Central Europe in the 18th and the 19th century and historical geography with a special interest in a landscape transformation in the 19th and the 20th century.

*Census of a Usual Language in Moravia in 1880–1910
and Possibility of the Social Conflicts*

The study is the first detailed analysis of conflicts that aroused in connection with census of a usual language in Moravia in 1900 and 1910. It utilizes all relevant sources kept in funds of Cisleithanian Ministry of the Interior, Moravian vicegerency and relevant regional central offices.

Mgr. Eva Rašková

Eva Rašková (*1988) studies the doctoral study programme in History at the Department of Historical Sciences at the Faculty of Philosophy and Arts, the University of West Bohemia in Pilsen. At the same faculty, she also graduated in Bachelor study programme in General History and then Master study programme Modern History. In her research she especially focuses on history of Czech lands during the 20th century, particularly she deals with Czechs and Czech lands in the First World War and in the First Czechoslovak Republic in connection with activities of German minority and national defence unions.

*The North Bohemian National Unity – A Few Comments on its
Establishment, Organisation and Activities*

In the presented study the author deals with the establishment, organisation and activity of a national defence unity, which existed in years 1885–1948 the North Bohemian border area. It was the North Bohemian National Unity, which focused on the protection of so called “borderers” against the

strong German population. The Unity aimed at economic, political, social and cultural activities in this area. Its members participated for instance in population censuses, helped with organisation of elevations or financially supported domestic industry. Besides, the Unity granted various loans and was also active in the education and cultural life of people in border areas. In the period of the Nazi occupation, the Unity became a part of the National Organisation (Národní matice). Despite the fact that the North Bohemian National Unity was successfully restored, new circumstances in the country have not been favourable to its national activities so that its running was definitely ended after the Communist coup in 1948.

doc. PhDr. Pavel Šopák, Ph.D.

Pavel Šopák, an art historian and an employee of the Silesian Museum and of the Department of History of Art, the Faculty of Art, the Palacký University Olomouc, an author of monographs, studies and exhibition catalogues. He focuses on history of art from the 18th to the 20th century in Moravia and Bohemian Silesia, cultural history of Bohemia Silesia, history of museums and conservation.

*Landwirthschafts-kalender (1833) as the Image of Intellectual
and Private Interests: The Example from Bohemian Silesia*

The agricultural calendar for the year 1833 from the Silesian Regional Museum was published by the Moravian-Silesian Society for Advancement of Agriculture in Brno. It has been identified through handwritten footnotes such as a property of a chemist and natural scientist Johann Nepomuk Spatzier who practiced in Krnov and represents a source for understanding the background, where he lived and topics, he dealt with.

prof. PhDr. Miloš Trapl, CSc.

Miloš Trapl, the emeritus professor of the Department of History, the Faculty of Arts, the Palacký University Olomouc, predominantly deals with the 20th century history issues in the long term. He is an expert at history of the First Czechoslovak Republic, especially at political system, political Catholicism and Czechoslovak People's Party. Furthermore, he focuses on

topics connected with the Czechoslovak exile after the year 1948. Besides, he has published many works dealing with regional history.

*The Council of Free Czechoslovakia and Czechoslovak Exile
in Australia in the 1970s and 1980s*

The paper aims at a presentation and characteristics of contacts between a top body of the world Czechoslovak exile, the Council of Free Czechoslovakia, and representatives of Czechoslovak exile work in Australia. At the same time, it deals with a form and a level of activities of Czechoslovak exile societies in Australia in the last two decades of the existence of the Communist regime in Czechoslovakia.

Mgr. Martin Urban

Mgr. Martin Urban (*1990) is a doctoral student at the Department of Historical Sciences at the Faculty of Philosophy and Arts of the University of West Bohemia in Plzeň. He focuses on political and social history of Germany and Austria-Hungary at the turn of the 19th and the 20th century. He is an author of several studies, for instance in journals *Historický obzor* and *Prague Papers on the History of International Relations*.

*Friedrich Ratzel (1844–1904). Contribution to the Personality and the Work
of the 19th Century German Geographer*

The aim of the study is to present the personality of a German geographer and zoologist Friedrich Ratzel (1844–1904), who – due to his essay called *Lebensraum* – has been connected for a long time with imperialism of the German empire and aggressive geopolitics of the Nazi regime. However, the presented article attempts to re-evaluate this point of view and to introduce Friedrich Ratzel as a scientist of his era and moreover, to destroy tendentious presumption of him as a possible sponsor of German expansionism.

PhDr. Karla Vymětalová

PhDr. Karla Vymětalová works as a research assistant at the Institute of Historical Sciences, the Faculty of Philosophy and Science of the Silesian University of Opava. She gives lectures on Latin language and Ancient history. She is focused on history of Ancient Rome and history of Classical Philology in the Czech lands after 1848.

Habent sua fata libelli

(The Fates of Books and Libraries in Antiquity)

General knowledge of writing and basic works of Greek literature has gradually led to democratization of education. One of its manifestation has been the establishment of private libraries as well as collecting books. The centre of culture in the Hellenistic period became libraries founded by the Ptolemaic dynasty in Alexandria, of which concurrent was the library of the Attalid dynasty in Pergamon.

Translated by Mgr. Hana Ferencová

HISTORICA OLOMUCENSIA
51–2016

SBORNÍK
PRACÍ HISTORICKÝCH

XLI

PhDr. Ivana Koucká, Mgr. Zdeňka Žáčková
(editorky)

Recenzenti Historica Olomucensia, 51–2016
Sborník prací historických XLI.

doc. PhDr. Stanislav Balík, Ph.D., doc. PhDr. František Čapka, CSc.,
Mgr. Soňa Černá, PhDr. et PaedDr. Jiří Dvořák, Ph.D., Ing. Klára Fabianková, Ph.D.,
doc. Mgr. Lukáš Fasora, Ph.D., Anja Edith Ference, M.A., Ph.D., Mgr. Radek Galaš,
prof. PhDr. František Hanzlík, CSc., prof. PhDr. Milan Hlavačka, CSc.,
Mgr. Lubomír Hlavienka, Ph.D., Mgr. David Hubený,
Mgr. Dalibor Janiš, Ph.D., PhDr. Radim Jež, PhDr. Tomáš Klokner, Ph.D.,
prof. PhDr. Peter Kónya, Ph.D., doc. PhDr. Marie Macková, Ph.D., PhDr. Filip Nerad, Ph.D.,
doc. PhDr. Jaroslav Pažout, Ph.D., Mgr. Andrea Pokludová, Ph.D.
Mgr. Kateřina Ptáčková, Ph.D., Mgr. Romana Rosová, prof. PhDr. Libuše Spáčilová, Dr.,
doc. PhDr. Ludmila Sulitková, CSc., Mgr. Jaroslav Svátek, Ph.D.,
PhDr. Jiří Štěpán, Ph.D., PhDr. Jiří Šubrt, Ph.D., Mgr. Andrej Toth, Ph.D.

Výkonná redaktorka: PhDr. Ivana Koucká
Odpovědná redaktorka: Mgr. Jana Kreiselová
Technická redaktorka: RNDr. Helena Hladišová

Vydala a vytiskla Univerzita Palackého v Olomouci
Křížkovského 8, 771 47 Olomouc
www.upol.cz/vup
vup@upol.cz

Olomouc 2016

1. vydání

ISSN 1803-9561